

Adnan Prekić
**CRVENA IDEJA
CRNE GORE**

BIBLIOTEKA

Vrijeme

Adnan Prekić
CRVENA IDEJA
CRNE GORE

IZDAVAČ

Matica crnogorska

ZA IZDAVAČA

Dragan Radulović

UREDNIK

Ivan Ivanović

Adnan Prekić

**CRVENA IDEJA
CRNE GORE**

MATICA
crnogorska

PODGORICA
2020

PREDGOVOR

Crvena ideja Crne Gore nije zvaničan termin iz perioda komunističke vlasti, već se ovom sintagmom simbolički ukazuje na ideološki karakter jednog političkog sistema, koji je upravljao Crnom Gorom više od četrdeset godina. Totalitarni sistem, uspostavljen nakon Drugog svjetskog rata, stvorio je sopstveni vrijednosni sistem, koji je bio u funkciji legitimizacije i afirmisanja njihovog koncepta vlasti i ciljeva ciljeve koji se tim vladanjem žele postići. Kao svaka totalitarna vlast, i ova je željela da stvori „novo“ društvo i „nove“ ljude, a to se ne može učiniti bez novih vjerovanja i postojanog institucionalnog ubjeđivanja. Sva nova vjerovanja socijalističkih vlasti u Crnoj Gori, njihove političke ideje, simboli i rituali, obuhvaćeni su sintagmom *crvena ideja*.

Crvena ideja Crne Gore može se smatrati kao simbolički naziv za ideologiju Komunističke partije u Crnoj Gori poslije 1945. godine, kada ona postaje stožer nove vlasti. U ovoj knjizi ukazuje se na okolnosti u kojima su se pojavile i oblikovale političke ideje Komunističke partije, analiziraju se vrijednosni sadržaji tih ideja i objašnjavaju metode sakralizacije, odnosno njihovo pretvaranje u dogmu koja se nije mogla preispitivati i kritikovati. Ukazano je i na metode i institucije koje sprovode indoktrinaciju, kao i na rezultate koje su ove institucije ostvarile u indoktriniranju crnogorskog društva. Zadatak ove knjige je da objasni kako je Komunistička partija uporedo s izgradnjom socijalističkog društva, kao konačnog cilja njenog političkog

djelovanja, pokušala da izvrši jednu vrstu antropološke revolucije i tako dovede do formiranja *novog socijalističkog čovjeka* Crne Gore.

U crnogorskoj istoriografiji postoji veliki broj radova o periodu socijalističke vlasti, ali se predmet tih istraživanja uglavnom ograničavao na političko djelovanje Komunističke partije ili na neke aspekte ekonomskog života. Političke ideje i ideologija Komunističke partije u Crnoj Gori, bez obzira na značajan broj radova o političkom životu i prošlosti crnogorske države u 19. i 20. vijeku, ostale su u sjenci drugih tema.

Istorijografiju socijalističke vlasti u Crnoj Gori zbog toga možemo tretirati kao tradicionalni oblik političke istoriografije, koji se bavio događajima, njihovim uzrocima i posljedicama. Istraživački fokus bio je usmjeren na formu i sadržaj socijalističke vlasti, dok su unutrašnji odnosi i fenomeni, na kojima je počivala vlast, bili u drugom planu. Ove okolnosti bile su jedan od polaznih motiva za istraživanje političkih ideja i ideologije komunističke vlasti u Crnoj Gori. Naučno utemeljenje i opravdanost istraživanja potvrđuju i trendovi savremene istoriografije. U radovima američkih i zapadnoevropskih istoričara, veoma su frekventne teme koje se bave proučavanjem političkih ideja i ideologija. Interesovanje za ova pitanja objašnjavaju stanovištem da bez adekvatnih analiza političkih ideja i ideologija nije moguće zaokružiti istoriografsku obradu bilo kog perioda prošlosti. Oni polaze od teze da je bez poznavanja političkih ideja i ideologija nemoguće razumijeti dinamiku političkih procesa, njihove uzroke, genezu i posljedice, te je stoga nemoguće i donositi pravilne ocjene o događajima i procesima koji su se odvijali pod njihovim uticajem (S. Bojm, 244).

U teorijskom smislu, ideologije predstavljaju učenja s koherentnim sistemima uvjerenja koje imaju sposobnost da ujedine veliki broj ljudi i pokrenu ih na političko djelovanje (M. Peri, 276). Ne postoji opšteprihvaćena definicija političke ideologije, ali bi se pod tim terminom mogao označiti sistem vjerovanja, uvjerenja ili doktrina, koje vremenom postaju dogme izvan dometa kritičkog prosuđivanja. Politička ideologija je ipak mnogo širi pojam i on takođe podra-

zumijeva: sistem političkih vjerovanja; skup političkih ideja orjentisanih na djelovanje; ideje vladajuće klase; pogled na svijet određene društvene klase ili društvene grupe; političke ideje koje otjelovljuju ili artikulišu klasne ili društvene interese; ideje koje šire lažnu svijest među eksploatisanima i potlačenima; ideje koje situiraju pojedinca u društveni kontekst i proizvode osjećaj kolektivne pripadnosti; zvanično odobren skup ideja koji se koristi za davanje legitimnosti političkom sistemu ili režimu; sveobuhvatna politička doktrina koja polaže pravo na monopol istine (*E. Hejvud*, 6).

Društveno-političke promjene u Evropi, nastale nakon francuske i industrijske revolucije, krajem 18. i početkom 19. vijeka, dovele su do pojava ideologija. Ovaj termin prvi put se pojavljuje u javnosti 1796. godine, kada je filozof Antoan Desti de Trasi, objašnjavajući procese vezane za Francusku revoluciju, tvrdio da je kao i u svim drugim naukama, racionalističkim pristupom moguće otkriti porijeklo ideja. Za njega je to bila jedna nova naučna disciplina, nauka o idejama, koju je nazvao *ideologie*. Termin *ideologija* u kontekstu zaokruženog sistema mišljenja koji pokreće ljude na akciju, pojavio se u javnom i naučnom prostoru tek kada ga je u svojim djelima upotrijebio Karl Marks, koji je objašnjavao da su „misli vladajuće klase, ujedno i vladajuća duhovna sila“ jednog društva. Marks je ovaj pojam koristio u kritičkom tonu, navodeći da društvena klasa koja raspolaže sredstvima za duhovnu proizvodnju, kontroliše klase koje nemaju ta sredstva i samim tim ne raspolažu „duhovnom silom“, čime vladajuća klasa preko ideologije održava interese i poglede vladajuće klase na račun ugnjetenih društvenih klasa. Na tom tragu je i definicija ideologije njemačkog sociologa Karla Manhajma, koji je 1929. godine ideologiju definisao kao: sistem mišljenja koji služi odbrani određenog društvenog poretka, koju, uopšte uzevši, izražavaju interese njegove dominantne ili vladajuće grupe (*E. Hejvud*, 7, 10).

Političke i društvene promjene sprovedene nakon Francuske revolucije započele su novu etapu u političkom razvoju Evrope. U novim političkim okolnostima, postepeno dolazi do slabljenja društvene funkcije crkve i pojave političkih ideologija, koje će u novim okol-

nostima zamijeniti ulogu hrišćanske crkve i preuzeti njenu funkciju homogenizacije stanovništva. Ta homogenizacija stanovništva, odvija se na sličnim principima kao i kod klasičnog religijskog učenja, ali umjesto dogme, kod ideologije centralno mjesto učenja zauzima politika, odnosno politička ideja. Ideologije se zbog toga često karakterišu kao jedna vrsta sekularnih religija. Najznačajniji filozof prosvetiteljstva Žan-Žak Ruso za ideologije koristi pojam *građanska religija*, dok se tokom 19. i 20. vijeka pojavljuje i termin *laička religija*. Terminom *laička religija* tumače se sve ideologije koje na novim, humanističkim shvatanjima čovjeka, države istorije, otadžbine i društva žele da zamijene tradicionalnu religiju (*E. Dentile*, 36). U takvom tumačenju, politička ideologija imala je osnovnu funkciju *očuvanja vladajuće ideje*, odnosno kako su to marksisti objašnjavali: „ideologija služi da od eksploatisanog proleterijata sakrije činjenicu njegove sopstvene eksploatacije i na taj način da održava sistem nejednake klasne moći“. Italijanski marksista i teoretičar Antonio Gramši, otišao je i korak dalje objašnjavajući da je kapitalizam uspostavio hegemoniju svojih ideja i teorija. Gramši je smatrao da je buržoazija preko ideologije uspjela da uspostavi ideološku hegemoniju, odnosno „sposobnost buržoaskih ideja da zamijene suprotna gledišta i da postanu zdravi razum epohe“ (*E. Hejvud*, 8, 9).

Sve do početka 20. vijeka, laičke religije, odnosno ideologije, biće uglavnom predmet filozofskog promišljanja. Tek će pojava totalitarnih država u Italiji, Njemačkoj i Rusiji učiniti da ideologije postanu i sastavni dio političkog života. U svakoj od ovih država, političke elite su preobrazile sopstvenu političku ideju u dogmu, odnosno sekularnu ili laičku religiju, odnosno ideologiju. Totalitarni režimi u Italiji, Njemačkoj i Rusiji uspjeli su da političke ideje i sopstveni doživljaj društva pretvore u dogmu, sakralizuju lidera i svoju političku organizaciju, te nametnu kult i kodeks obaveznih modela ponašanja (*E. Dentile*, 30). Društvene procese u ovim totalitarnim društvima prvi je počeo da proučava francuski filozof i sociolog Remon Aron. U svojim radovima iz tridesetih godina 20. vijeka Aron uvodi pojam politička religija koji poistovjećuje s procesom takozvane sakralizacije političkih ideja. On tvrdi da su političke religije osnova svakog

totalitarnog sistema i da predstavljaju novi, moderan oblik tiranije, koji funkcioniše na izmišljenim tradicijama, ritualima, mitovima i efikasnoj birokratiji (R. Aron, 44, 79, 153). Ovi kolektivni mitovi, fikcije i rituali, uz podršku birokratije, stvaraju sliku zajedništva i podrške političkim idejama vlasti. Definišu se konačni ciljevi, poželjni i nepoželjni modeli ponašanja koji se nameću pojedincu uz objašnjenje da je novom političkom sistemu neophodan *novi čovjek*. Uz pomoć birokratije, državnog aparata i drugih institucija koje kontroliše, totalitarni sistem formira cijeli niz različitih mehanizama indoktrinacije, kojima se pojedinac pokušava vezati za ideologiju. Cijeli proces naziva se antropološka revolucija i on u konačnom treba da dovede do stvaranja *novog čovjeka* – pojedinca koji prihvata, razumije i odobrava političke ideje sistema, ponaša se i živi u skladu s pravilima koja ona propisuju. Taj *novi čovjek* prihvata političke ideje, ali i mitove, rituale i modele ponašanja koje vlast definiše kao ispravne.

Način organizovanja političkog i društvenog života u crnogorskom društvu nakon Drugog svjetskog rata, problematizovao je nekoliko početnih istraživačkih dilema: da li je i u Crnoj Gori u ovom periodu došlo do antropološke revolucije i stvaranja *novog socijalističkog čovjeka*? Da li je i u Crnoj Gori kroz proces sakralizacije političkih ideja, izmišljanja tradicija, mitova i rituala došlo do formiranja jedne vrste političke religije? I konačno, da li je kroz mehanizme indoktrinacije, na osnovu tih političkih ideja došlo do stvaranja *novog socijalističkog čovjeka* koji se oblikuje na političkim idejama Komunističke partije u Crnoj Gori? Problematizacijom ovih istraživačkih pitanja, definisane su osnovne naučne hipoteze:

1. *Centralizovana vlast Komunističke partije, kontrola svih segmenata političkog, društvenog, ekonomskog i kulturnog života daju osnova za tvrdnju da je u Crnoj Gori nakon Drugog svjetskog rata uspostavljena vlast s elementima totalitarističke vlasti.*
2. *Sopstvene političke ciljeve, Komunistička partija definiše kroz političke ideje koje sakralizuje i pretvara u dogmu koju je zabranjeno dovoditi u pitanja. Političke ideje se objedi-*

njavaju, dobijaju formu zaokruženog učenja, odnosno ideologije, i kao takve postaju sposobne da ujedine veliki broj ljudi i pokrenu ih na političko djelovanje.

- 3. Paralelno sa sakralizacijom političkih ideja odvija se i proces izmišljanja tradicija, rituala i mitova kojima se uz pomoć birokratije učvršćuje vlast Komunističke partije i stvaraju mehanizmi koji vežu pojedinca za ideologiju.*
- 4. Komunistička partija preko institucija koje kontroliše, masovnih organizacija, obrazovanja, stvaralaštva i na mnoge druge načine, organizuje cijeli sistem aktivnosti preko kojih vrši indoktrinaciju stanovništva, pokušavajući da stvori uslove u kojima će stanovništvo prihvatiti i afirmisati vrijednosti za koje se zalažu. Svaka od ovih institucija ili organa, ideološki rad među stanovništvom realizovala je pod kontrolom Komunističke partije.*
- 5. Kroz procese sakralizacije političkih ideja Komunističke partije i širokog sistema indoktrinacije, dolazi do antropološke revolucije i formiranja „novog socijalističkog čovjeka“ koji je prihvatao političke ideje i ideologiju Komunističke partije, oblike i forme ponašanja i moralno-etička pravila za koja se ta vlast zalagala.*

Prvi istraživački zadatak bilo je objašnjavanje karaktera Komunističke vlasti u Crnoj Gori, definisanje političkih ideja i određivanje pojava i procesa kojima su političke ideje i ideologija približavane stanovništvu. Bilo je potrebno definisati političke ideje i vjerovanja Partije, te načina na koje su te ideje i vjerovanja približavane stanovništvu. Približiti sadržaj političkih ideja, stavova i uvjerenja koja su dolazila iz Partije ali i precizno objasniti načine pomoću kojih Partija vezuje stanovništvo za politiku, političke ideje i vrijednosti za koje se zalaže. Ukazati na političke i društvene okolnosti koje su oblikovale političke ideje i ideologiju ovog perioda. Svaki od navedenih istraživačkih zadataka bilo je potrebno smjestiti u adekvatan društveno-politički kontekst. Kao što je nemoguće istraživački zao-

kružiti određene društvene procese bez analize političkih ideja, tako je nemoguće zaokružiti istraživanje o političkim idejama i ideologiji bez šire političko-socijalne slike crnogorskog društva.

Definisane hipoteze bilo je potrebno dokazati ili utvrditi njihovu naučnu opravdanost. U prvom redu, trebalo je pružiti dovoljno argumenata za hipotezu o totalitarnom društvu uspostavljenom na prostoru Crne Gore. Kroz analizu političkog, društvenog i socijalnog stanja u Crnoj Gori nakon Drugog svjetskog rata, ponuđeno je dovoljno argumenata koji ukazuju da je Partija kontrolisala sve segmente društvenog života. U argumentaciji stavova pokušali smo približiti karakter odnosa između pojedinca i ideologije, te ukazati na modele komunikacije između vlasti i pojedinca, i stvaranje atmosfere u kojoj se odbacuje svaki oblik autonomije ili individualnosti pojedinca u odnosu na kolektivitet i zajednicu. Objasnjene su metode pomoću kojih sistem obavezuje članove zajednice da poštuju političke ideje, tradicije, mitove i rituale vlasti, kao i način na koji je legitimisano nasilje i teror kao opravdano pravo odbrane i zaštite pravila zajednice.

Definisanje političkih ideja, vjerovanja i stavova komunističkih vlasti, predstavlja najznačajniji istraživački zadatak. Interesovanje za unutrašnje odnose i fenomene komunističke vlasti u Crnoj Gori nemoguće je istraživati bez definisanja političkih ideja, a prepoznavanje tih ideja biće početni korak u razumijevanju poslijeratne vlasti Komunističke partije u Crnoj Gori. Razmatrane su temeljne ideološke vrijednosti socijalističke države i način na koje su one postale dio javnog diskursa u Crnoj Gori. Nakon definisanja osnovnih političkih ideja, započeta je sljedeća istraživačka faza – analiza procesa sakralizacije političkih ideja Komunističke partije. Objasnjeno je kako se svaka politička ideja sakralizuje, pretvara u dogmu, dok Komunistička partija, kao nosilac tih procesa, ne prihvata bilo koji drugi oblik političkog ili ideološkog pokreta na prostoru kojim ona vlada.

Pojam sakralizacije političkih ideja u modernom teorijskom diskursu, objašnjava se kao proces u kome se određenom svjetovnom entitetu, na primjer državi, rasi, vođi ili političkoj partiji, pripisuju svojstva svetosti. Početna razmišljanja su na to ukazivala, a istraživa-

nje potvrdilo da je Komunistička partija u Crnoj Gori izvršila sakralizaciju sopstvenih političkih ideja i vrijednosti za koje se zalagala. Partije je svoju ideologiju pokušala da tretira kao novu religiju, definišući konačan cilj individualnog i kolektivnog postojanja – stvaranja novog, socijalističkog društva Crne Gore. Do tog cilja, Komunistička partija je došla kroz proces stvaranja novog vrijednosnog sistema i političkih dogmi koje su upotpunjene novim simbolima, mitovima, ritualima i tradicijama oblikovanim na vrijednostima nove političke religije. U tim okolnostima politika postaje sakralna religija, jer Komunistička partija kroz dogmatizovanje političkog programa, sakralizaciju političkih ideja, nametanje kodeksa obaveznog ponašanja, te rituale i procesije nove religije, političku ideju pretvara u religiju i stvara novog vjernika, u ovom slučaju – *novog socijalističkog čovjeka* Crne Gore.

Među ključne ciljeve istraživanja ubrajamo i zadatak približavanja metoda i mehanizama indoktrinacije pomoću kojih je Komunistička partija sakralizovane političke ideje širila među stanovništvom. Trebalo je navesti i objasniti, sve mehanizme korištene u tim aktivnostima, kao i ulogu državnih institucija i masovnih organizacija u procesu indoktrinacije. Posebna pažnja posvećena je ulozi medija, obrazovanja, književnosti, slikarstva, filma i drugim oblicima stvaralaštva pomoću kojih Partija populariše ove ideje. Važan segment istraživanja, bilo je i definisanje novih simbola kojim Komunistička partija pokušava da homogenizuje članove zajednice i „uvjeri“ ih u ispravnost sopstvenih stanovišta. Izmišljaju se i ideološki prilagođavaju novi simboli, mitovi, ritualne prakse i koriste se druga demagoška sredstva, kako bi političku ideju učinili što prihvatljivijom običnom čovjeku.

Najznačajniji i najobimniji dio rada zasnovan je na prvorazrednim arhivskih izvorima. Korištena arhivska građa nalazi se u fondu: „Pokrajinski komitet KPJ za Crnu Goru“ (koji kasnije mijenja nazive, pa se zove fond „KP Crne Gore“, odnosno fond „SK Crne Gore“), dok je manji dio korištenih dokumenata pronađen u fondu „Blažo Jovanović“. Osnovne političke odluke, rasprave, uputstva i druga građa neophodna za proučavanje političkih ideja nalazi se isključivo

u fondu PK KPJ CG. Društvena uloga Komunističke partije u Crnoj Gori i njen uticaj na društveni, ekonomski i kulturni život, ključni je razlog zbog čega je najveći broj dokumenata pohranjen upravo u ovom fondu.

Strukturu arhivske građe u najvećem obimu čini prepiska partijskih organa koja se odvijala u „trouglu“ – federalna, republička i lokalna vlast. Na stotine izvještaja, naredbi, direktiva i mišljenja razmijenjeno je između ovih organa. Centralizovan način donošenja odluka olakšao je sistematsko proučavanje građe pošto najveći dio dokumenata, bez ozbiljnijih promjena, cirkuliše od federalnog do lokalnog nivoa.

Saznanja koja su omogućili arhivski izvori bilo je neophodno komparirati s drugim izvorima u kojima se mogu prepoznati stavovi koji oblikuju ideološke i političke procese. To je u prvom redu bila štampa, periodične publikacije i drugi pisani izvori. Uloga štampe u socijalističkom društvu, uticala je da ova vrsta medija postane važan izvor u proučavanju političkih ideja socijalističke vlasti u Crnoj Gori. Očekivanja partijskih organa da štampani mediji promovisu i afirmišu nove ideološke vrijednosti i da na taj način vaspitno utiču na formiranje *novog socijalističkog čovjeka*, čini ovu vrstu medija neizostavnim izvorom. To su bili listovi: *Pobjeda*, *Partijski rad*, *Zadružno selo*, *Naša žena*, *Omladinski pokret*. Od svih štampanih medija, *Pobjeda* je bez sumnje bila najznačajniji izvor ovog formata. Osnovana kao list Narodnog fronta, *Pobjeda*, bez sumnje, daje najjasniju sliku unutrašnjeg stanja u Komunističkoj partiji. List *Pobjeda* kao istorijski izvor možemo posmatrati u dvije dimenzije. Prvu, u kojoj *Pobjedu* koristimo kao istorijski izvor prvog reda, pošto Komunistička partija i njeni organi u listu prenose najznačajnije zakone, odluke, uredbe, uputstva i tumačenja. S druge strane, *Pobjeda* je takođe i medij u kome se već objavljene odluke i zaključci razrađuju, pojašnjavaju i prenose u obliku u kome će biti jasne prosječnim čitaocima. Na taj način *Pobjeda* omogućava da na direktan način saznamo kako je izgledao proces indoktrinacije preko medija i na koji način štampani mediji stanovništvu približavaju političke ideje Komunističke partije. Istovremeno, *Pobjeda* nam daje uvid u osnove ideološkog rada u

okviru partijskih organa, jer ona kao list Narodnog fronta, objavljuje tekstove koji služe kao osnova za individualni i kolektivni ideološki rad. Identičan pristup korišten je i za druge štampane medije: *Partijski rad*, *Zadružno selo*, *Naša žena*, *Omladinski pokret*. Razlika u odnosu na *Pobjedu* je isključivo u publici, odnosno čitaocima kojima je namijenjen tiraž listova. Na članove Partije fokusira se *Partijski rad* pa se u ovom listu može naći obilje ideoloških tekstova, uputstava i tumačenja najznačajnijih partijskih smjernica koje se upućuju preko štampanih medija. Listovi *Zadružno selo*, *Naša žena* i *Omladinski pokret*, svoju pažnju usmjeravaju na određene društvene kategorije ali je funkcija ovih listova identična. Direktnom kontrolom uređivačke politike svih štampanih medija, pokušava da među stanovništvom promoviše sopstvene političke ideje.

U istraživačkom procesu, korišteni su i nastavni planovi, programi i udžbenici korišteni u crnogorskim školama. Detaljno su analizirani školski udžbenici, bukvari, čitanke i radne sveske maternjeg jezika za osnovnu i srednju školu, kao i udžbenici istorije. U pokušaju što sveobuhvatnijeg sagledavanja političkih ideja socijalističke vlasti, dio istraživanja posvećen je odnosu ideologije i stvaralaštva. Kroz različite časopise, arhivsku građu i sama stvaralačka djela analiziran je uticaj i uloga književnosti, slikarstva, pozorišta i filma u ideološkom radu. Časopis *Stvaranje* bio je važan izvor za razumijevanje ideološkog uticaja Partije na književnost i slikarstvo, dok je veza između filma i socijalističke ideologije analizirana kroz scenarije, bioskopske repertoare kao i dokumentarne i igrane filmove snimljene u tom periodu.

Kada je riječ o literaturi koja se odnosi na problematiku kojom se knjiga bavi, istraživanje političkih ideja i ideologija je tema koja se relativno skoro pojavljuje u historiografiji. Bez obzira na ogromnu historiografsku produkciju u vrijeme socijalističke Jugoslavije, tipologija političkih ideja, vjerovanja i stavova Komunističke partije nije bila predmet istraživanja. Interesovanja nema i u novijem periodu kada ponovo oživljava interesovanje za period socijalističke vlasti. Stoga, bez obzira na značaj ovog problema u historiografijama bivših jugoslovenskih zemalja, ne postoji opšteprihvaćena, uslovno rečeno,

zvanična, tipologija političkih ideja Komunističke partije u Jugoslaviji. Ovaj problem, prevaziđen je korištenjem naučnih radova inostranih autora koji su se na određen način bavili političkim idejama socijalističkog društva. Temeljni izvor u koncipiranju metodologije i istraživačkog pristupa tebi, bila je knjiga francuskog filozofa Remona Arona: *The nature of human society-Democracy and Totalitarianism* (London, 1965), koji je prvi u teorijski diskurs uveo termin politička religija, odnosno ideologija. Promišljanja i stavovi iz ove knjige, bile su osnova za koncipiranje teze o antropološkoj revoluciji izvršenoj u Crnoj Gori. Francuski filozof objašnjavao je da politička religija u jednom društvu nastaje kroz proces takozvane sakralizacije političkih ideja. Smatrao je da totalitarni sistemi svoje političke ideje uzdižu na nivo dogme, učenja koje se ne može preispitivati. Aron tvrdi da su političke religije osnova svakog totalitarnog sistema i da predstavljaju jedan novi, moderan oblik tiranije koji funkcioniše na mitovima, izmišljenim tradicijama, simbolima i efikasnoj birokratiji. Francuski filozof, detaljno opisuje i način na koji političke ideje prerastaju u ideologiju i na koji način postaju prihvatljive za većinu stanovništva. On piše o fenomenima stvaranja tradicija, rituala i simbola kojima se političke ideje učvršćuju. U poglavlju „Constitutional fictions and Soviet reality“, Aron analizira osobenosti boljševičke totalitarne države i ogromne distinkcije između onoga što se ustavno definiše kao demokratija u odnosu na svakodnevnicu sovjetske države. Fokusira se na položaj partije i njenu ulogu u državi, objašnjavajući da demokratizam i sloboda za koju se zalaže partijski vrh ostaje samo fraza u odnosu na neograničenu vlast političke elite u partijskom vrhu. Ističe ulogu birokratije u kontroli društvenih procesa, njen uticaj u ideološkom radu kao i ulogu partijskog terora u širenju ideologije o čemu se bavi u posebnom poglavlju „Ideology and terror“.

Osim Arona, jedan od prvih koji je prepoznao fenomen političkih religija bio je njemački filozof Erik Vogelin koji je upravo zbog jedne političke religije emigrirao u Ameriku. Njegovo djelo *The political religions* (Misuri, 2000) objavljeno 1938. godine, analiza je totalitarnog društava, prevashodno nacional-socijalizima. Vogelin je prepoznao fenomen političkih religija kao obilježje totalitarnog društva.

Smatrao je da svaki politički pokret ima određenu crtu religioznosti, međutim, ono što razlikuje totalitarne političke pokrete od drugih, po njemu je činjenica da totalitarni pokreti imaju potrebu da proizvedu religijsku propagandu. Tu religijsku propagandu, kako je on naziva, možemo poistovjetiti s procesima izmišljanja tradicija, rituala, mitova i simbola. Nakon sakralizacije političkih ideja i njihovog pretvaranja u dogmu uz proces religijske propagande dolazi do formiranja sakralne religije odnosno ideologije. Ključni segment Vogeljinovog filozofskog posmatranja teme je definisanje ključnih elemenata političke religije. Ti elementi po njemu su: etatiistička, odnosno državna ideologija, sakralni simboli i milenijumski ciljevi i očekivanja.

Na tezama Remona Arona i Erika Vogelina, sopstvene istraživačke stavove o ovoj temi zasniva i nekoliko autora koji se temom političkih religija bave u zborniku radova *Redefining Stalinism – of Totalitarian Movements and Political Religions* (London, 2003). U uvodnom poglavlju „Stalinism and the Soviet State Order“ koji potpisuje Robert Servis (R. Service), opisuju se osnovne karakteristike staljinizma. Autor primjećuje da su jednopartijska diktatura, centralizovan sistem odlučivanja, pravni nihilizam, državno vlasništvo, izolacija, snažan represivni aparat i ideologija koja prekriva svaki segment društvenog života najvažnije karakteristike takve zajednice. Predstavljajući društveni obrazac staljinističke države autor na nekoliko mjesta ističe značaj ideologije koja je bila u funkciji homogenizacije stanovništva. Konstatuje „snažan uticaj političkih ideja staljinizma“ na svakodnevni život kao i značaj političkih tradicija i rituala u širem sistemu sovjetske države. Na sličnom tragu je i autor sljedećeg poglavlja u ovoj knjizi. Feliks Patrikef (Felix Patrikeeff): „Stalinism, Totalitarian Society and the Politics of ‘Perfect Control‘“. Patrikef analizira ideje Remona Arona, pokušavajući da ih iskoristi na primjeru staljinizma.

Slična, teorijska i metodološka promišljanja o političkim religijama, ideologiji i konačno antropološkoj revoluciji, kojoj teži svaki totalitarni pokret, susrijećemo i na drugim mjestima u stranoj literaturi. Između ostalih, treba izdvojiti knjigu američkog historičara Jinghong

Čenga (Yinghong Cheng) *Creating the New Man-From Enlightenment Ideals to Socialist Realities* (Honolulu, 2009). Čeng se bavi fenomenom stvaranje *novog socijalističkog čovjeka* u Sovjetskom savezu ali i procesima koji su doveli do formiranja socijalističkog čovjeka u Kini i na Kubi. Za istraživanje najznačajnije je bilo uvodno poglavlje knjige *From the Enlightenment to the Soviet New Man* u kome se autor fokusira na proces izgradnje socijalističkog čovjeka u SSSR-u. U ovom poglavlju, Čeng objašnjava da je cilj Boljševika, ali i drugih totalitarnih pokreta, proces antropološke revolucije i stvaranje *novog čovjeka* koji će prihvatiti, upražnjavati i sprovoditi političke ideje vlasti. Dodaje da se u svakom totalitarističkom društvu iza teza o politici, narodu, naciji i ideologiji krije potreba „promjene uma, razmišljanja i karaktera pojedinca kako bi on bio sposoban da nastavi istoriju i revoluciju“. Navodi da su svi totalitaristički režimi svjesno organizovali taj proces, uvodeći tezu o takozvanom *ispiranju mozga* koja se može posistovjetiti s procesima indoktrinacije. Objašnjava da je taj pojam nastao u Kini početkom četrdesetih godina 20. vijeka i da je kao takav bio afirmativan i u opštoj upotrebi. Kineska komunistička partija tražila je da se u ideološkom radu odvija proces *ispiranja mozga* i da je to proces u kome se formira *novi socijalistički čovjek*. Dodaje i da je zapadna politička misao preuzela taj termin tokom pedesetih godina ali da je počela da ga koristi u pežorativnom smislu a ne onako kako su to izvorno predviđali kineski komunistički ideolozi. Čeng se takođe bavi i istorijatom antropoloških revolucija, odnosno kroz istoriju posmatra proces stvaranja *novog čovjeka*. Navodi da je taj proces u direktoj vezi s pojavom ideologija. Robespjera i Jakobinsku diktaturu nakon Francuske revolucije prepoznaje kao prvu zajednicu koja je željela da stvori *novog čovjeka*. Tako se nakon Francuske buržoaske revolucije, prvi put u istoriji, političke ideje dopunjavaju izmišljanjem tradicija, mitova i rituala. U nastavku poglavlja, američki historičar objašnjava kako je kasnije tekao proces indoktrinacije u kome se stvarao taj *novi – sovjetski čovjek*. Kao ključni element tog procesa navodi obrazovanje i rad s mladima. Koristi termin *politička socijalizacija djece i mladih* pod kojim podrazumijeva kontinuiran ideološki rad Partije Boljševika u afirmisanju zvaničnih političkih ideja boljševizma.

Jedno od najznačajnijih djela u koncipiranju teorijske osnove i formiranja naučno-metodološkog modela za proučavanje političkih ideja i ideologije komunističkih vlasti u Crnoj Gori bila je knjiga *Izvor i smisao Ruskog komunizma* (Beograd, 1989), filozofa Nikolaja Berđajeva. Iako se Berđajev u najvećem dijelu knjige fokusira na odnos ruske, hrišćanske tradicije i komunizma, njegovo djelo predstavlja važan segment u koncipiranju naučnog okvira za proučavanje političkih ideja i ideologije. Ova knjiga pomaže nam da shvatimo kako je izvorna ideja marksizma oblikovana u Rusiji, kako je postepeno sakralizovana i kako je iz nje nastao Boljševizam kao primjer totalitarnog društvenog organizovanja. Berđajev socijalizam objašnjava kao proces objedinjavanja individualnog i kolektivnog. Pozivajući se na svoje djelo *Nova religijska svijest i društvena realnost* iz 1907. godine objašnjava kako je tekao proces sakralizacije političkih ideja boljševizma. Koristi pojam *revolucionarne teologije* kako bi objasnio način na koji su komunisti političke ideje pretvorili u dogmu. Zapaža da boljševici žele sekularnu, ateističku civilizaciju „u znaku srpa i čekića“. Za sakralizovane političke ideje Boljševičke partije koristi sintagmu *novo hrišćanstvo*, pojašnjavajući da su ideje marksizma koje su stigle sa zapada pod uticajem ruske tradicije značajno promijenjene. Po njegovom tumačenju upravo će proces priagođavanja Marksovog učenja ruskim tradicijama biti početak stvaranja prakse *boljševičkog totalitarizma* – političkog oblika vladavine utemeljenog na monopou političke vlasti u rukama jedne partije koja je svoju ulogu shvatila u duhu Lenjinovog učenja. Zbog toga Berđajev pravi jasnu razliku između marksizma i ruskog komunizma za koga kaže da je nastao „u procesu ruske orijentalizacije i rusifikacije marksizma“. U posebnom poglavlju knjige *Klasični marksizam i ruski komunizam* Berđajev i u teorijskom smislu razrađuje proces sakralizacije političkih ideja. Tvrdi da u kapitalističkom sistemu u kome se pojedinac ugnjetava, čovjek može biti oslobođen ropstva samo uz pomoć proleterijata. Zbog toga marksizam proleterijatu daje mesijanske osobine, na njega se prenose sve osobine izabranog naroda, on postaje *narod božiji – novi Izrailj*. Po njemu je to sekularizacija starojevrejske mesijanske svijesti koju definiše Marks u svom učenju. Berđajevine teze o sakralizaciji

političke religije nadovezuju se kroz razmatranje teorijskih osnova za izvođenje antropološke revolucije u sjenci marksističke ideologije. U poglavlju „Ruski komunizam i revolucija“, ruski filozof primjećuje da se odmah nakon revolucije u Rusiji pojavio neki novi tip ljudi, koji je prošao proces antropološke revolucije. Kratko se zadržava na tom opisu ali navodi osnove karakteristike tog novog tipa ljudi. Kaže da su oni imali „novo i drugačije držanje, novi pogled u očima“ da su sopstvenu psihologiju prilagodili novim uslovima, na novi način organizovali život da su bili skloni da prihvate prasu sistemskog nasilja, da su bili vlastoljubivi i da su se klanjali sili.

Osim teorijskog definisanja koncepta političke religije i procesa sakralizovanja političkih ideja, bilo je neophodno utvrditi okvir za analizu procesa indoktrinacije stanovništva, koji je imanentan svakom totalitarističkom društvu. U definisanju tih metodoloških postavki veoma korisno je bilo poglavlje „Totalitarni pokreti“, iz knjige Hane Arent *Izvori totalitarizma* (Beograd, 1998). Njemačka historičarka pokušala je da objasni način na koji se uspostavljaju uzajamne veze između političkih elita i masa. Ona definiše osnovne elemente na kojima funkcionišu totalitarni pokreti, navodeći da su propaganda i strah dvije strane iste medalje. Tvrdi da je indoktrinacija moguća samo u društvima u kojima postoji apsolutna kontrola propagande, ukazujući na mehanizme društvene kontrole, institucije u funkciji indoktrinacije, kao i proces izmišljanja novih tradicija, vjerovanja i rituala, koji se koriste za homogenizaciju vlasti. Približava način na koji totalitarni režimi simplifikuju stvarnost i kroz jasno utvrđen sistem dogmi, političkih ideja i ideologiju približavaju stanovništvu. Osvjetljava ulogu birokratije i represivnog aparata u totalitarnim društvima. Dosta zanimljivih teza o potrebi totalitarističkih društava da izmišljaju tradicije, mitove i rituale kako bi učvrstili svoju vlast pronalazimo kod ruske historičarke Svetlane Bojm (S. Boym). Ona se u knjizi *Common Places – Mythologies of Everyday Life in Russia* (Harvard, 1994) bavi različitim fenomenima staljinizma u svakodnevnom životu i uticaju ideologije na pojedinca. Bojm tvrdi da su svakodnevni rituali i mitovi koji se prepoznaju u iskustvu sovjetske države bili potreba sekularizacije komunističke države. Bojm prepoznaje potrebu komunistič-

kih vlasti da u različitim segmentima društvenog života kao što su književnost, slikarstvo, pozorište, intelektualni rad, film i urbanizacija usmjere stanovništvo na tradicije koje će biti bliske sekularnom načinu života. Zanimljiv osvrt na svakodnevni život socijalističke Jugoslavije u svojoj knjizi *Bought & Sold-Living and Losing the Good Life in Socialist Yugoslavia* (Njujork, 2011) predstavio je američki historičar Patrik Hajder Paterson (Patrick Hyder Patterson). Iako u svom radu fokusiran na stvaranje potrošačkog društva u Jugoslaviji, Paterson ima zanimljiva opažanja koja se odnose na političke ideje i ideologiju Komunističke partije. Iako se posebno ne bavi idealom socijalizma primjećuje da je nakon 1953. godine jugoslovensko potrošačko društvo počelo da se razvija upravo na idealu socijalizma. Objasnjava da su svi procesi decentralizacije, povećanja kupovne moći, kasnije otvaranja granica i stvaranja, posljedica ideje o socijalizmu kao najboljem društvenom okviru za svakog pojedinca. Zanimljiva i korisna promišljanja vezana za teorijsko-metodološki okvir proučavanje ove teme, pronalazimo i kod ovih autora: Fransoa Fire, *Prošlost jedne iluzije* (Beograd, 1996), Česlav Miloš, *Zarobljeni um* (Beograd, 2006); Marvin Peri, *Intelektualna istorija Evrope* (Beograd, 2000), Emilio Đentile, *Religije politike* (Beograd, 2009), Aleksandar Zinovjev, *Polet naše mladosti* (Beograd, 1985)...

Za razliku od prve grupe literature koja je koristila za teorijsko-metodološko postavljanje problema političkih ideja i ideologija, drugi dio literature korišten je u problematizaciji pitanja političkih religija na konkretnom primjeru Crne Gore. Definisane teorijsko-metodološkog okvira s jedne, i pokušaj definisanja osnovnih političkih ideja Komunističke partije u Crnoj Gori bio je proces koji se značajno preplitao. Kao i u prvom slučaju, literatura za ovaj segment istraživanja bila je nevelika, pa su se osim domaćih autora koristile i knjige stranih autora na engleskom jeziku. Ukoliko izuzmemo literaturu korištenu za uvodna poglavlja u crnogorskoj historiografiji, skoro da ne postoji relevantno naučno djelo koje bi moglo da posluži kao model ili metodološki uzor za istraživanje političkih ideja i ideologije Komunističke partije u Crnoj Gori. Izuzetak predstavlja studija Branislava Kovačevića – *Komunistička partija Crne Gore 1945–1953* (Titograd,

1986) u kojoj nalazi se administrativni i političko-organizacioni model komunističke vlasti nakon Drugog svjetskog rata. U ovoj knjizi se nalaze mnogi podaci koji opisuju najznačajnije etape u razvoju vlasti, njenu organizaciju, strukturu, ekonomske i kulturne probleme. Problematizuju se i neki fenomeni komunističke vlasti koji su značajni za naše istraživanje. Tako se u dijelu prvog poglavlja „Osnovne karakteristike državno-centralističkog sistema“ objašnjava priroda socijalističke vlasti u Crnoj Gori ali i centralistički način upravljanja državom. Navode se osnovne karakteristike komunističke vlasti: eliminisanje privatne svojine, centralizacija vlasti, planiranje i snažna kontrola svih segmenata političkog, ekonomskog i kulturno-prosvjetnog života. Kovačević objašnjava fenomen poistovjećivanja države s Partijom, karakterističan za prve godine komunističke vlasti. Tumači kako je unutrašnja partijska struktura postala kopija državnog aparata. Kroz primjere pokazuje kako su funkcionisali modeli apsolutne kontrole vlasti i svih društvenih procesa od strane Partije. Ukazuje na specifično prelamanje života i rada partijske organizacije u nerazvijenoj privrednoj i kulturnoj sredini s brojnim naslijeđenim i novim problemima kao i na procese decentralizacije i borbe protiv takozvanog birokratizma. Osim ovih opštih fenomena komunističke vlasti koji su korišteni iz Kovačevićeve knjige, veoma važne su bile i specifične teme koje su pomogle u koncipiranju osnovnih političkih ideja Komunističke partije. Kovačević kao jednu od značajnih tema otvara temu položaja žene u socijalističkom društvu. U posebnom poglavlju „Žene u KP Crne Gore“, problematizuje ulogu žene u socijalističkoj državi, nova očekivanja Partijskih organa i društveni položaj žene. Od najvećeg značaja za ovo istraživanje u Kovačevićevoj monografiji je četvrto poglavlje „Idejno-politički rad Partije i njena uloga u masovnim organizacijama“. U ovom poglavlju objašnjava se *idejna uloga* Partije kao osnovnog nosioca političke moći i organizatora takozvane *idejne borbe*. Pojašnjava se i model rada agitprop odjeljenja i drugih institucija indoktrinacije kako bi se „lenjinizam i marksizam učinio svojinom najširih društvenih masa“. Kovačević tumači model funkcionisanja Uprave za agitaciju i propagandu Pokrajinskog komiteta KPJ za Crnu Goru, planove i programe idej-

no-političkog rada, al ii prepoznaje važnu ulogu partijske štampe za idejno-politički rad. Zato aktivnostima štampanih medija poklanja poseban odjeljak u kome prenosi kako funkcioniše marksistička teza da štampa utiče na formiranje javnog mnjenja, izražava osnovne potrebe klase i kako ona predstavlja najsnažnije oružje u klasnoj borbi. Na sličan način Kovačević pravi i presjek aktivnosti kulturno-prosvjetne djelatnosti u ideološkom radu gdje konstatuje sve probleme u ovom sektoru kao i organizacione aktivnosti institucija koje osniva Partija sa zadatkom ideološkog rada. Ipak, u ova dva segmenta koja se odnose na štampu i kulturno-prosvjetnu aktivnost Kovačević ne ulazi dublje u sadržaj ideoloških poruka. Zadržava se na opisu određenih procesa, organizacionim pitanjima i institucionalnim nedostacima koje Partija registruje i vremenom rješava. Na sličan način, u istom poglavlju tretiraju se i masovne organizacije kod kojih se Kovačević takođe zadržava isključivo na opisu organizacionih problema i aktivnostima masovnih organizacija na zadacima definisanim u partijskom vrhu. Uloga masovnih organizacija u ideološkom radu, sadržaj tog procesa i njegovi konačni efekti nijesu bili predmet pažnje ovog autora.

Ograničenja u izboru literature, upućivala su na korištenje historiografskih sinteza koje se bave ovim periodom. Najznačajnije djelo u tom segmentu je treća knjiga *Istorije Jugoslavije* (Beograd, 1988) Branka Petranovića koja se bavi periodom Socijalističke Jugoslavije 1945–1988. Osim osnovnih procesa na federalnom nivou, u Petranovićevoj knjizi naročito značajno poglavlje je „Direktivno-centralistički sistem rada Agitpropa u oblasti ideologije, kulture i prosvjete“. Petranović pojašnjava način na koji agitprop i druge institucije bliske Partiji, preuzimaju ideološki rad i započinju proces *vaspitanja masa*. Navodi da je Agitprop dosta rano otpočeo proces kreiranja novih mitova, tradicija i rituala. Petranović to ne problematizuje u kontekstu sakralizacije i dogmatizacije političkih ideja Komunističke partije, ali navodi da se brzo otpočelo s inicijativama za obilježavanje najznačajnijih praznika, datuma iz NOB-a i drugih godišnjica. Analizirajući neke od zadataka ideološkog rada pa ističe da su osnovne ideje tog procesa bile: *bratstvo i jedinstvo, slovenska solidarnost*,

marksistička teorija i revolucionarno-demokratski pokret. Primjećuje da se u književnosti i stvaralaštvu forsiraju teme iz NOB-a, revolucije, novoj i boljoj socijalističkoj sutrašnjosti. I ovaj autor registruje značajnu ulogu štampanih medija u ideološkom radu, smatrajući da se od štampe tražilo da „svojim intervencijama i direktivnim smjernicama utiče na istinitost i principijelnost u sprovođenju partijske politike“. U tom segmentu veoma je važna analiza načina direktivnog upravljanja štampom koju Petranović izvodi od *Borbe* – direktivnog organa KPJ, do lokalnih štampanih medija. Petranović prepoznaje i uticaj filma na ideološki rad kao i ulogu udžbenika, obrazovanja i drugih kulturnih institucija. Ova knjiga pruža izvanredan uvid u modele i mehanizme indoktrinacije, ali se Petranović ne bavi konkretno političkim idejama i načinom na koje te ideje postaju zvaničan ideološki iskaz. Od istog autora, značajno je i djelo *Jugoslavija na razmeđu 1945–1950* (Podgorica, 1998) u kojoj je Petranović precizno prepoznao mnoge fenomene komunističke vlasti koje mogu da pomognu u razumijevanju karaktera te vlasti. Tako su od posebnog značaja djelovi o potrebi Komunističke partije da i nakon preuzimanja vlasti – ostane zatvorena, elitistička organizacija koja u najvećoj tajnosti donosi odluke. Konspirativnost predstavlja važan segment organizacionog djelovanja Partije, ali je on za ovu temu značajan zbog izjednačavanja države i Partije i činjenice da su slični modeli vertikalne komunikacije korišteni u samoj državnoj strukturi. Petranović objašnjava i funkciju narodnih odbora kao prvih nukleusa nove vlasti, analizira njihove karakteristike i njihovu kasniju ulogu u procesima izgradnje administrativnih kapaciteta. U knjizi se nalazi i detaljan pregled prvih organa komunističke vlasti, njihov karakter i uloga u društvu.

Značajna saznanja o pitanjima agitacije i propagande i ulozi ovih organa u propagandnom radu nalaze se u knjizi Ljubodraga Dimića *Agitprop kultura* (Beograd, 1988). Istraživački fokus studije je na kulturnoj politici Srbije u prvim godinama socijalističke vlasti, međutim, modeli koje je autor prepoznao na primjeru Srbije, kao i korištene metode indoktrinacije, u velikoj mjeri mogu se primijeniti i na prostor Crne Gore. Dimić na precizan način predstavlja model

po kome funkcionise Agitprop aparat, njegove komisije i podjela na sektore. Definiše dužnosti i zadatke rukovodilaca u sistemu agitpropa, organizaciju i rad posebnih komisija Agitpropa i prikazuje način na koji se agitaciono-propagandni rad odvijao u partijskim redovima i masovnim organizacijama. Iz ove studije posebno važni su djelovi koji se odnose na specifičan istraživački pristup u analizi uloge stvaralaštva u procesu indoktrinacije. To se prevashodno odnosi na stavove o kulturnoj politici i odnosu države prema određenim društvenim grupama kao što su radnici, seljaci i inteligencija. Treba dodati da su od velikog značaja za problematizaciju nekih pitanja bile i zbirke dokumenata s prvog i drugog kongresa KPCG koje su pripremili Branislav Kovačević, Slavko Stanišić i Mile Bakić kao i zbirka dokumenata *Jugoslavija 1918–1988*, pripremljena od strane Branka Petranovića i Momčila Zečevića.

Potreba adekvatne literature bila je najizraženija kod problema definisanja osnovnih političkih ideja Komunističke partije u Crnoj Gori. Na prvi pogled činilo se da će u tome pomoći knjiga Branka Petranovića *Jugoslavija na razmeđu 1945–1950* (Podgorica, 1998) zbog poglavlja u drugoj cjelini „Mjerila kadrovske politike – političko moralni profil komunista“. Međutim, u ovom dijelu Petranovićeve studije, uopšte se ne problematizuje sadržaj i funkcija političkih ideja Komunističke partije. Takođe, ne postoje ni definisani kriterijumi i mjerila kadrovske politike iz koje bi se mogao otkriti političko-moralni profil komunista, kao što se to u naslovu navodi. Naprotiv, autor problematizuje opšta mjesta „kominternovsko-političkih pravila“ bez analize problema koji stoji u naslovu poglavlja. Štoviše, u nekim prethodnim poglavljima mnogo više govori o „moralnom liku člana KPJ“. U jednom segmentu koji se odnosi na ulogu partijskih struktura u armiji, Petranović primjećuje što je to bilo važno za „uzoran moralni profil komunista“. Navodi da su to: „spremnost na izvršavanje direktiva, spremnost da bude prvi u izvršavanju svih zadataka, idejna opredjeljenost i partijska čistoća, lični primjer i skromnost, bez sklonosti ka pijanstvu, nemoralu, neradu, šovinizmu, nasilju, psihologiji lakog života, karijerizma“. Naravno, ne treba zaboraviti da je ovo Petranovićevo djelo objavljeno nakon njegove smrti i da njegovu osnovu

predstavljaju nesređeni tekstovi, zbog čega i ova, uslovno rečeno, nedorečenost može imati opravdanje.

Jedan od autora, koji je prepoznao potrebu posebne tipologije političkih ideja Komunističke partije je američki historičar, hrvatskog porijekla, Vjekoslav Perica. Svoja promišljanja na tu temu predstavio je u knjizi *Balkanski idoli I i II* (Beograd, 2006). Izdanje iz 2006. predstavlja prevod originalnog djela koje je 2002. godine objavio Oxford University press. Iako je osnovna istraživačka tema Pericine knjige odnos religije i nacionalizma na jugoslovenskom prostoru, on ulazi u sadržaj političke kulture Socijalističke Jugoslavije, i u tom prostoru identifikuje neke političke ideje sistema. Razrađujući političke teze američkog sociologa Roberta Bele, Perica otvara pitanje političke religije na prostoru Jugoslavije. Međutim, umjesto da cijelu ideologiju Komunističkih vlasti u Jugoslaviji posmatra kao jednu vrstu političke religije, Perica se fokusira samo na jedan segment, dio koji prepoznaje kao „jugoslovenska građanska religija bratstva i jedinstva“. Perica objašnjava da je kamen temeljac novog jugoslovenskog nacionalizma bila politika *bratstva i jedinstva* i da je jedino ta ideja bila osnova cijele građanske, odnosno političke religije Komunističke partije. Zaključuje da svaka, pa tako i ova jugoslovenska građanska religija, ima mit o porijeklu nacije (revolucija i NOB), mit o osnivaču nacije (Josip Broz), različite kultove, tradicije i rituale koji su izmišljeni. Međutim, na ovom segmentu Perica završava svoje promišljanje o fenomenu jugoslovenske građanske religije. Prepoznaje samo ideju *bratstva i jedinstva* tvrdeći da je ona osnov cijele ideologije.

Zanimljivo je da historiografija bivših jugoslovenskih republika nije prepoznala potrebu definisanja političkih ideja Komunističke partije, a da su se tim poslom bavili strani autori. Takav primjer je knjiga američke historičarke Kerol Lili (Carol Lilly) *Power and Persuasion: Ideology and Rhetoric in Communist Yugoslavia, 1944–1953* (Colorado, 2001) u kojoj se bavi javnim govorom komunističkih vlasti. Iako ih ne prepoznaje kao političke ideje Komunističke partije, Lili u javnom govoru prepoznaje ideal bratstva i jedinstva, ideal revolucije i NOB-a i ideal novih društvenih snaga. Na više mjesta ukazuje

da bratstvo i jedinstvo predstavlja važan element javnog govora i da je njegovo pojavljivanje ima funkciju homogenizacije stanovništva. U jednom poglavlju knjige govori o tradicijama revolucije i NOB-a. Međutim i ovaj segment politike Komunističke partije ne prepoznaje kao političku ideju već kao fenomen o kome piše u posebnom poglavlju „Partisanstvo in Postwar Rhetoric“. Primjećuje da je takva retorika bila posljedica ratničkog i revolucionarnog duha koji vlada među stanovništvom. Prema njenim tvrdnjama, fenomen partizanstva u jugoslovenskom poslijeratnom društvu imao je funkciju stvaranja atmosfere „nade za budućnost i spremnost da se žrtvuje za njegovu izgradnju“. Njegov cilj je bio pokušaj da se entuzijazam iz ratnih godina održi i nakon rata i da se ta energija kanališe u obnovu zemlje i stvaranje nove socijalističke države. Lili registruje i ambiciju socijalističkih vlasti da za svoju ideologiju veže mlade i žene. Ipak, i taj slučaj ne posmatra izdvojeno kao segment organizovane političke djelatnosti Komunističke partije, već kao dio ideološkog rada i procesa stvaranja *novog socijalističkog čovjeka*.

• • •

Knjiga *Crvena ideja Crne Gore* predstavlja pokušaj da se na osnovu različitih istraživačkih postupaka definišu osnovne političke ideje Komunističke partije, kao i način na koje su te ideje, kao zaokruženi sistem uvjerenja, postale platforma za političko djelovanje. Prepoznati su svi partijski organi, masovne organizacije, institucije obrazovanja, sport, istoriografija, književno i umjetničko stvaralaštvo, i niz drugih mehanizama zaduženih da sakralizovane političke ideje Komunističke partije približe stanovništvu. Istaknuti su ključni elementi socijalističke ideologije u Crnoj Gori, uvjerenja, stavovi i očekivani modeli ponašanja. Definisana je precizna tipologija političkih ideja Komunističke partije, uz analizu svih oblika indoktrinacije stanovništva koji su imali za cilj stvaranje *novog socijalističkog čovjeka* kroz proces takozvane antropološke revolucije.

Ova knjiga predstavlja doktorsku disertaciju *Političke ideje i ideologija u Crnoj Gori 1945–1955*, koja je u januaru 2017. godine odbranjena

na na Filozofskom fakultetu (Univerzitet Crne Gore) na Studijskom programu *Istorija*. U pripremi rukopisa, najveću pomoć imao sam od prof. dr Živka Andrijaševića, koji je bio mentor u izradi doktorske disertacije, ali i podrška u svim segmentima pripreme rukopisa, na čemu mu ovom prilikom zahvaljujem. Posebnu zahvalnost dugujem Jadranki Selhanović i osoblju Odsjeka za sređivanje i obradu arhivske građe novog perioda – Državnog arhiva Crne Gore, koji su pomogli da što brže savladam istraživački dio posla. Konačno, zahvalnost dugujem Matici crnogorskoj, koja je prihvatila da bude izdavač knjige *Crvena ideja Crne Gore*.

Poglavlje I

CRNA GORA 1900–1955.

Petak, posljednji dan 1899. godine¹, na Cetinju je protekao u znaku novogodišnjeg bala, kojim je svečano trebalo započeti posljednju godinu 19. vijeka. U devet sati, kako je to bilo predviđeno protokolom, u novi knjažev dvor počele su da stižu zvanice iz cijele Crne Gore. Domaćin, knjaz Nikola s princom Mirkom, goste je dočekivao u Velikoj odžakliji-salonu u prizemlju dvora, gdje je razgovarao s glavarima koji su stigli iz svih mjesta Crne Gore. Na spratu se čula muzika, ministri sa svojim suprugama, diplomatski kor i ostali važni gosti, uživali su na igranci kojom su ispraćali posljednji dan 19. vijeka. Ponoć i prvi trenutak 1900. godine, označio je plotun ispaljen s kule Tablja. Orkestar je svirao crnogorsku himnu, a nakon međusobnih čestitki, uslijedile su zdravice. Domaćin, knjaz Nikola, podigao je čašu u ime zdravlja ruskog cara Nikolaja II, moćnog pokrovitelja Crne Gore, kako je rekao, nakon čega su uslijedili taktovi ruske himne.²

Bezbrižna atmosfera na crnogorskom dvoru i prva zdravica ruskom caru, slikovito objašnjavaju atmosferu crnogorskog društva u godini koja je označila kraj 19. i početak 20. vijeka. I pored činjenice da nakon više od 20 godina mira i međunarodnog priznanja, nije došlo do očekivanog napretka, u Crnoj Gori se i dalje vjerovalo da tek dolaze dobre godine. Kao ključni ruski saveznik na Balkanu, knjaz Nikola bio je ubijeđen da upravo njemu pripada uloga oslobodioca pravoslavnog stanovništva na Balkanu i kruna cara Dušana kojom bi bio krunisan u Prizrenu.³ Ruske subvencije kojima se popunjavao budžet i bankarska zaduženja, omogućile su širenje

¹ U Crnoj Gori je sve do januara 1919. godine u upotrebi bio Julijanski kalendar.

² „Dvorske i diplomatske vijesti“, *Glas Crnogorca*, 5. jan. 1900, str. 1.

³ O ideologiji kralja Nikola više u knjizi: Živko Andrijašević, *Crnogorska ideologija 1860–1918*, Cetinje, 2017.

odane i nefunkcionalne državne administracije koja je bila utočište za sve „zaslužne građane“. Svi značajni trgovački i monopolistički poslovi bili su pod kontrolom vladajuće porodice i njima bliskih pojedinaca. Stvorena je posebna društvena klasa koja se enormno obogatila zahvaljujući bliskosti s vladajućim političkim krugovima. Događaji koji će uslijediti pokazaće koliko su očekivanja crnogorskog suverena od Rusije bila nerealna, kao i činjenicu da je od dobijanja međunarodnog priznanja, bilo mnogo teže dati smisao i funkciju takvoj državi.

Početak dvadesetog vijeka Crna Gora dočekala je u granicama ustanovljenim na Berlinskom kongresu. Značajna teritorijalna proširenja ostvarena 1878. godine pospješila su očekivanja da će država krenuti putem snažnijeg ekonomskog razvoja. Državna teritorija je udvostručena (9.475 km²), Crna Gora je dobila izlaz na more, nove gradske centre i velike površine obradivog zemljišta. Vjerovalo se, da je nakon više od 150 godina ratova za oslobođenje, došlo vrijeme da se Crna Gora može izdržavati i hraniti sama, bez pomoći sa strane.⁴ Ispostaviće se da tri decenije mira, nijesu bile dovoljne za uspostavljanje funkcionalne i održive ekonomije. Značajna teritorijalna proširenja nijesu previše poboljšala opšte uslove života. Najveći dio stanovništva živio je na ivice egzistencije. Primitivan i zaostao model poljoprivredne proizvodnje, na kome je počivao najveći dio crnogorske ekonomije, jedva je uspijevao da obezbijedi osnovnu prehranu stanovništva. Pojedinci bliski vladarskoj kući, zarobili su kompletnu ekonomiju, držeći u svojim rukama najznačajnije trgovačke monopole. Državna kasa bila je u konstantnom minusu, a kreditna zaduženja kod stranih banaka, uvećavana su iz godine u godinu. Ozbiljnija industrijska proizvodnja nije postojala, a loša i nefunkcionalna mreža saobraćajnica onemogućavala je formiranje bilo kog oblika zajedničkog tržišta.

Ulazak u novi vijek, Crna Gora dočekala je kao zaostala poljoprivredna zemlja sa slabom saobraćajnom infrastrukturom, velikim spoljnotrgovinskim deficitom, dugovima i ograničenim finansijskim kapacitetima

.....
⁴ Živko M. Andrijašević, „Crnogorska vlast i ekonomski problemi Crne Gore 1878–1912“, *Glasnik Odeljenja društvenih nauka CANU*, br. 20, 2010, str. 291.

koje je apsolutno kontrolisao knjaz Nikola. Više od trideset godina u miru Crna Gora nije iskoristila za stabilizaciju ekonomije i pored činjenice da je 1878. godine dobila značajne površine obradivog zemljišta, dvije luke na obali i nekoliko gradova koji su predstavljali ekonomske centre tog prostora. Opšte siromaštvo, nedostatak obradivog zemljišta, masovna glad, iseljavanje i dalje su bili svakodnevni problemi crnogorskog društva. Državna kasa nije mogla da se izbori s naraslom potrošnjom i ograničenim državnim prihodima, zbog čega je minus u budžetu popunjavao pozajmicama. Već 1889. godine u trenutku kada je budžet iznosio 800.000 fiorina državni dug Crne Gore bio je dva miliona fiorina. Državni dug 1900. godine iznosio je 4,5 miliona fiorina što je bila vrijednost pet godišnjih budžeta, koji je za tu godinu iznosio 930.000 fiorina.⁵

Temeljni ekonomski problem Crne Gore u prvoj polovini dvadesetog vijeka bio je nedostatak prehrambenih proizvoda. Ograničeni poljoprivredni kapaciteti, nerazvijena i zaostala proizvodnja stvorili su uslove u kojima je hrane uvijek falilo. Tako se 1910. godine u Crnoj Gori prosječno po jednom stanovniku proizvodilo manje od 13 kg pšenice, 73 kg kukuruza i 63 kg krompira.⁶ Ova količina proizvoda nije bila dovoljna, a ni proširenja iz 1878. i 1913. godine nijesu smanjila deficit u potražnji poljoprivrednih proizvoda. Po nekim procjenama, za prehranu stanovništva pored 1.000 do 1.400 vagona koje su se proizvodile u zemlji, žitarice je trebalo i uvoziti pošto se godišnje trošilo oko 2.500 vagona.⁷ Do 1918. godine žito i brašno, kao osnovni prehrambeni proizvodi, bili su oslobođeni carina.⁸ Krajem 19. i početkom 20. vijeka država, koja je imala monopol u raspodjeli žitarica, organizovala je poslove javnih radova koje je plaćala žitom. Dnevnicna na tim poslovima kretala se od 4,5 do 7,5 kilograma.⁹

Crna Gora u prvim decenijama dvadesetog vijeka liči na izolovano gazdinstvo u kome je od poljoprivrede i stočarstva živjelo oko 60.000

⁵ *Ibid.*, str. 335.

⁶ Mirčeta Đurović, *Crnogorske finansije 1860–1915*, Titograd, 1960, str. 268, 269.

⁷ Blagota Radović, *Privredne prilike u Crnoj Gori*, Podgorica, 1929, str. 12.

⁸ Mirčeta Đurović, *Crnogorske finansije 1860–1915*, Titograd, 1960, str. 154.

⁹ *Ibid.*, str.195.

domaćinstava. Seoska domaćinstva u kojima je živjelo skoro 80% stanovništva, funkcionisala su na principu porodičnog imanja, oslonjenog na poljoprivredu i stočarstvo. Niska produktivnost, loš kvalitet zemljišta, ograničen posjed i primitivna sredstva za proizvodnju, uslovia su da seoska gazdinstva mogu da proizvode samo za puko preživljavanje. Poljoprivredna proizvodnja se svodi na uzgajanje hrane za prehranu domaćinstva a najvažniji poljoprivredni proizvodi kukuruz i krompir bili su ujedno najčešće korišten prehrambeni proizvod. Po popisima dacija iz 1870. godine u cijeloj Crnoj Gori nije bilo više od 30.000 hektara oranica i livada.¹⁰ Više od polovine poljoprivrednih gazdinstava raspolagalo je s manje od dva hektara obradivog zemljišta. Na takvim posjedima 1921. godine živjelo je 85% seoskih domaćinstava. Razvoj poljoprivrede ograničavala je i nepovoljna pedološka situacija. Šume i neplodno zemljište zahvatale su 61,4% ukupne površine dok je na poljoprivredno zemljište otpadalo samo 36,6% teritorije.¹¹ Manjak obradivog zemljišta uslovio je intezivan razvoj stočarstva, koje je bilo najvažnija poljoprivredna grana i u ukupnoj poljoprivrednoj proizvodnji stočarstvo je učestvovalo sa 50%.¹² Svi nedostaci crnogorske ekonomije očitavali su se u izrazito nepovoljnom spoljnotrgovinskom deficitu. Negativan bilans bio je problem i nezavisne države a svoj vrhunac dostigao je početkom 20. vijeka. Deficit je 1910. godine iznosio preko pet miliona perpera, (izvoz – 2.300.000; uvoz – 8.100.000) pa je izvoz bio pokriven uvozom samo 28%.¹³ Deficit u budžetu pokrivan je ruskim subvencijama (1,7 mil. perpera), novcem iz emigracije – posebno američke (oko 3 mil. perpera)¹⁴. Sve to nije bilo dovoljno za pokrivanje gubitaka pa se pribjegavalo zaduženjima kod stranih banaka.

Loši trendovi ekonomskog razvoja bili su najočigledniji u demografskim parametrima. Iz Crne Gore se svake godine iseljavalo nekoliko hiljada ljudi, pa je početom 20. vijeka u zemlji živjelo između 200.000

.....
¹⁰ *Ibid.*, str. 10.

¹¹ Pavle Radusinović, *Stanovništvo Crne Gore do 1945. godine*, Beograd, 1978, str. 190.

¹² Branislav Marović, *Ekonomska istorija Crne Gore*, Podgorica, 2008, str. 50.

¹³ Mirčeta Đurović, *Crnogorske finansije 1860–1915*, Titograd, 1960, str. 137.

¹⁴ Mirčeta Đurović, *Trgovački kapital u Crnoj Gori*, Cetinje, 1958, str. 242.

i 250.000 stanovnika. Zvanični podaci govore da je u periodu od 1885. do 1892. godine iseljeno oko 30.000 ljudi.¹⁵ Prvi zvaničan popis stanovništva u Crnoj Gori sproveden je 1909. i po njemu je u zemlji živjelo 317.856 stanovnika. Ti podaci su bili značajno veći od statistike Ministarstva unutrašnjih djela, koje je 1911. godine objavilo da u Crnoj Gori živi 222.018 stanovnika.¹⁶ Sve do proširenja iz 1878. godine, Crna Gora izuzev Cetinja nije imala ni jednu značajniju urbanu cjelinu. Cetinje kao istorijska prijestonica, tek se nakon međunarodnog priznanja države iz nerazvijenog naselja s oko stotinjak skromnih kuća oko manastira i fortifikacionog središta, razvija u organizovanu urbanu strukturu.¹⁷

Nepovoljni geografski uslovi i istorijske okolnosti ograničile su i razvoj saobraćajne mreže. Izgradnja prvog kolskog puta otpočela je 1844. godine kada je vladika Petar II organizovao izgradnju puteva od Cetinja do Rijeke Crnojevića, do vrha Pračište iznad Kotora i put od Cetinja do Čeva.¹⁸ Međunarodno priznanje i formiranje državnih organa uslovalo je nešto intezivniju izgradnju saobraćajnica, tako je od 1878. do 1905. godine izgrađeno oko 250 kilometara kolskih puteva.¹⁹ Dinamičan razvoj saobraćajne infrastrukture s kraja 19. i početka 20. vijeka nije značajnije promijenio cjelokupnu sliku. U dvadeseti vijek Crna Gora ušla je kao nedovoljno saobraćajno razvijena zemlja a ovaj nedostatak postao je mnogo kompleksniji nakon stvaranja Kraljevine SHS 1918. godine. Crna Gora je potpuno izolovana, sa slabim saobraćajnim komunikacijama prema Kosovu, Srbiji i Bosni i Hercegovini. Glavne saobraćajne veze išle su preko Skadra, Bara i Kotora. Od 1918. do 1941. godine u Crnoj Gori je izgrađeno i rekonstruisano oko 600 km državnih puteva. Tako su izgrađeni putevi: Andrijevića – Peć (76 km; 1925), Berane – Bijelo Polje (27

.....
¹⁵ Živko M. Andrijašević, „Crnogorska vlast i ekonomski problemi Crne Gore 1878–1912“, *Glasnik Odeljenja društvenih nauka CANU*, br. 20, 2010, str. 331.

Živko M. Andrijašević, Šerbo Rastoder, *Istorija Crne Gore*, Podgorica, 2006, str. 215.

¹⁷ Dušan J. Martinović, Uroš Martinović, *Cetinje spomenici arhitekture*, Cetinje, 1980, str. 19.

¹⁸ *Almanah-Šematizam Zetske Banovine*, Sarajevo, 1931, str. 166.

¹⁹ Živko M. Andrijašević, Šerbo Rastoder, *Istorija Crne Gore*, Podgorica, 2006, str. 218.

km; 1929), Kolašin – Mojkovac – Bijelo Polje (54 km; 1933), Cetinje – Budva (1933), Šavnik – Žabljak – Pljevlja (98 km; 1935), čime je ukupna dužina puteva u Crnoj Gori iznosila 1.697 kilometara.²⁰ Prvi asfaltni put Crna Gora dobila je 1935. godine kada je asfaltirano 8 kilometara kolo-voza na putu Budva – Miločer.²¹

Željezničku mrežu činile su četiri pruge uskog kolosjeka: Zelenika – Metković (sagrađena 1901. godine), Bar – Virpazar (sagrađena 1908. godine), Plavnica – Podgorica (sagrađena 1927. godine) i Nikšić – Bileća (sagrađena 1938. godine). Slično saobraćajnoj, i željeznička mreža bila je ograničena na lokalni ekonomski prostor čime je postala nefunkcionalna i nerentabilna. O tome govori podatak da je transport vagona robe od Beograda do Zelenike koštao 1.000 dinara manje nego transport od Zelenike preko Kotora do Podgorice, iako je razdaljina od Beograda do Zelenike iznosila 1.000 km a do Podgorice samo 140 km.²²

Loše ekonomske performanse crnogorske države, pratila su i nedovoljna ulaganja u prosvjetu i obrazovanje. Prema popisu iz 1909. godine u granicama tadašnje Crne Gore 42% muškog stanovništva bilo je pismeno, dok je broj pismenih žena iznosio svega 4,5%. Najveći procenat pismenosti registrovan je na Cetinju 89% muškaraca i 39% žena a najmanji u Ulcinju 35% muškaraca i 9% žena.²³ Prva škola u Crnoj Gori s organizovanom nastavom, utvrđenim planom i programom, učenicima i stalnim učiteljima ustanovljena je na Cetinju 1832. godine.²⁴ Česti ratovi, nedostatak školovanog učiteljskog kadra i skromne državne finansije značajno su ograničavale organizovanje ozbiljne osnovnoškolske nastave. U periodu od 1883. do 1913. godine, broj škola je povećan više od tri puta, a broj učenika skoro osam puta.

.....
²⁰ Živko M. Andrijašević, Šerbo Rastoder, *Istorija Crne Gore*, Podgorica, 2006, str. 346.

²¹ Branislav Marović, *Ekonomska istorija Crne Gore*, Podgorica, 2008, str. 66.

²² Živko M. Andrijašević, Šerbo Rastoder, *Istorija Crne Gore*, Podgorica, 2006, str. 347.

²³ *Ibid.*, str. 234.

²⁴ *Almanah-Šematizam Zetske Banovine*, Sarajevo, 1931, str. 150.

TABELA 1. Broj osnovnih škola i učenika po godinama²⁵

BROJ OSNOVNIH ŠKOLA I UČENIKA PO GODINAMA	ŠKOLA	UČENIKA
1833/34	4	73
1863/64	11	417
1883/84	39	1 575
1903/04	101	5.301
1913/14	143	11.499

Prva niža gimnazija u Crnoj Gori osnovana je 1881. godine na Cetinju. Do početka prvog svjetskog rata gimnazije su otvorene i u Pljevljima, Beranama, Nikšiću i Podgorici. Potreba za učiteljima u osnovnim školama iziskivala je i otvaranje učiteljskih škola. Najstarija je cetinjska, osnovana 1869. kao Bogoslovsko-učiteljska škola koja je nakon gašenja 1916. ponovo otvorena 1922. godine.²⁶

Već početkom 20. vijeka bilo je izvjesno da obećanja o ekonomskom preporodu Crne Gore nakon međunarodnog priznanja neće biti ostvarena. Ispostaviće se da tri decenije mira nijesu bile dovoljne da crnogorska vlast uspostavi pouzdane i relevantne organe državne vlasti i uslove koji će omogućiti snažniji ekonomski razvoj. Život prosječnog stanovnika Crne Gore, s početka 20. vijeka, ostao je zarobljen između velikih očekivanja i realnosti koja nije nimalo obećavala. Nagomilani socijalni problemi, nepovoljna privredna struktura, neproduktivna ekonomija i tradicionalizam nijesu dozvoljavali da društvo krene naprijed. Političke i finansijske elite nijesu se razvijale u normalnim uslovima, kapital se sticao uglavnom u poslovima s državom, što je onemogućilo stvaranje ozbiljne tržišne ekonomije. Velika očekivanja stanovništva nakon proglašenja nezavisnosti nijesu ispunjena, ekonomska situacija nije poboljšana a proširenja države 1913. godine dovela su do toga da u istoj državi žive zajednice koje nijesu imale ništa zajedničko. Crnogorsko društvo tako se početkom 20. vijeka suočavalo s istim problemima kao i nekoliko decenija ranije. Opšte siromaš-

²⁵ *Ibid.*, str. 94, 95, 150.

²⁶ *Ibid.*, str. 101.

tvo, masovna glad, iseljavanje i nedovoljni prihodi od poljoprivrede bili su svakodnevna pojava.²⁷

Uspostavljanjem ustavne monarhije 1905. godine, stvoreni su preduslovi za uspostavljanje političkog života u Crnoj Gori. Takozvanom „Lučindanskom proklamacijom“ 19. oktobra 1905. godine knjaz Nikola odlučuje da sunarodnicima „daruje“ Ustav, raspiše izbore i za Nikoljdan 19. decembra 1905. godine zakaže Ustavotvornu skupštinu. Crnogorski vladar nije imao ambiciju da uvođenjem parlamentarizma, na bilo koji način ograniči apsolutnu vlast. Ovaj korak, više je bio iznuđen potez, uslovljen opštim promjenama u evropskoj politici krajem 19. vijeka.

U skladu s tim, i politički sistem uspostavljen nakon Ustava 1905. godine samo je po formi predstavljao oblik demokratske emancipacije crnogorskog društva. I pored uvođenja parlamentarizma i drugih institucija državne vlasti, crnogorski suveren kontrolisao je ključne mehanizme za upravljanje državom. Parlament nije imao puni kapacitet zakonodavne vlasti, jer su zakoni stupali na snagu tek kada ih Knjaz potvrdi. Od 76 poslanika skupštine, monarh je dobio pravo da bira 12 takozvanih virilnih poslanika, a vladar je ovim ustavom dobio pravo da samostalno odlučuje o sazivanju sjednica parlamenta, kao i pravo da skupštinu može raspustiti u bilo kom trenutku.²⁸

Pored svih ograničenja koje je imao Ustav iz 1905. godine, on je ipak stvorio uslove za razvoj političkog pluralizma i uspostavljanja prvih mehanizama demokratske kontrole apsolutne vlasti crnogorskog knjaza. To je bilo očigledno već nakon prvih parlamentarnih izbora održanih oktobra 1906. godine. Izbor predsjednika skupštine iza koga nije stajao dvor jasno su ukazali da Knjaz nema većinu u parlamentu. Crnogorske vladajuće elite prvi put su se suočile sa činjenicom o ograničenosti njihove vlasti, koja je u prethodnom periodu bila nekontrolisana.

.....
²⁷ Živko M. Andrijašević, „Crnogorska vlast i ekonomski problemi Crne Gore 1878–1912“, *Glasnik Odeljenja društvenih nauka CANU*, br. 20, 2010, str. 339.

²⁸ Ustav Knjaževine Crne Gore, Branko Pavićević, Radoslav Raspopović, *Crnogorski zakonic: pravni izvori i politički akti od značaja za istoriju državnosti Crne Gore*, knjiga 4, Podgorica, 1998, str. 3, 4, 5, 9, 12, 13.

Nenaviknuti na tako nešto, predstavnici vlasti okupljeni oko vladarske porodice nijesu bili spremni za nove okolnosti, pa su na isti način kako su to činili i prije uvođenja ustavnosti, pokušali da minimalizuju stav većine u crnogorskom parlamentu. To je dovelo do otpora političkih snaga koje su imale većinu u parlamentu, njihovog organizovanja i formiranja prve parlamentarne opozicije koja je početkom 1907. osnovala prvu političku partiju – Narodnu stranku. Kao odgovor na ovo okupljanje, političke elite okupljene oko vladarske porodice osnovala su svoju stranku – Pravu narodnu stranku – Pravaše koja je pobijedila na izborima 1907. i 1911. godine.

Prvobitni plan crnogorskog vladara da formalno stvori privid ustavnosti i ograničenja vlasti, brzo se izjalovio. Ustavnost je, iako to nije bila prvobitna namjera, doveo do uvođenja političkog pluralizma, pojave nezavisne štampe koji će brzo generisati i prve političke obračune. Politički pluralizam jasno je ogolio sve loše strane crnogorske vladarske porodice i političkih i interesnih grupa oko nje. Prvi put u javnom prostoru, kritici je bio izložen način na koji knjaz Nikola upravlja državom i kompletan sistem zasnovan na privilegijama uskog kruga ljudi. U vrhu crnogorske vlasti nije bilo spremnosti na promjene i reforme sistema, pa je knjaz Nikola kao personifikacija cijelog sistema prepoznat kao glavni kočničar društvenog razvoja. Dodatni problem predstavljala je činjenica da je najveći dio opozicione scene u Crnoj Gori brzo došao pod uticaj političkih predstavnika Srbije, koji su imali svoje razloge za rušenje vlasti knjaza Nikole. Vremenom će, uz podršku Beograda, doći i do okupljanja svih opozicionih snaga, regrutovanih iz redova nekadašnjih najbližih saradnika knjaza Nikole, kao i studentske omladine koja se školovala u srpskoj prijestonici.

Reforme sistema državne vlasti sprovedene početkom 20. vijeka, pokazale su da vladajući politički krugovi u Crnoj Gori nijesu bili spremni za promjene koje donosi novo vrijeme. Zatvoren i anahron sistem vlasti knjaza Nikole, koji se oslanjao na mrežu bliskih pojedinaca koji su obogatili zbog bliskosti s vladarskom porodicom kao i ogroman broj ljudi vezanih za javnu administraciju, nije mogao ponuditi adekvatnu alternativu. Ne treba zaboraviti, da nakon dobijanja međunarodnog

priznanja, nije došlo do očekivanog poboljšanja životnog standarda. Takođe, političke ideje na kojima se zasnivao oslobodilački pokret protiv Osmanskog carstva, u novim okolnostima nijesu bile dovoljne za obezbjeđivanje političke stabilnosti. Nezadovoljstvo načinom organizovanja vlasti u Crnoj Gori bilo je sve glasnije, a nepovoljne međunarodne okolnosti dodatno su otežavale poziciju crnogorskih vlasti. Za razliku od crnogorskih vlasti koje su i dalje insistirale na političkoj platformi oslobodilačkog rata protiv Osmanskog carstva, njihova politička konkurencija koju predvode mlade političke elite školovane u Beogradu, počele su da problematizuju neka od najvažnijih pitanja crnogorskog društva. Nepotizam, monopoli uskog kruga privilegovanih pojedinaca, neefikasnost državne uprave i loše ekonomske prilike u Crnoj Gori, bile su teme koje su dobile široku podršku stanovništva. Najveća prednost političke opozicije vlasti kralja Nikole bila je podrška koju su ove snage imale u vladajućim političkim krugovima u Beogradu. Njihova borba za političke ideale vrlo brzo je prerasla u organizovanu kampanju protiv zvanične crnogorske vlasti. Definisana je nova politička platforma o ujedinjenju sa Srbijom i tezi da će blagostanje donijeti politički, ekonomski i vojno jača država.

Nakon početnih problema u održavanju političke stabilnosti, crnogorske vlasti vrlo brzo su preuzele kontrolu nad političkim i parlamentarnim životom. Kontrola represivnog aparata i najvažnijih ekonomskih resursa u Crnoj Gori, omogućila im je relativno mirnu poziciju u odnosu na stavove opozicionih stranaka. Kampanja protiv knjaza Nikole koja je dolazila iz Beograda nije se mogla kontrolisati, ali ona nije imala značajnije reperkusije na poziciju crnogorske vlasti. Srpske političke elite još od *Načertanija* posmatraju Crnu Goru kao nacionalno pitanje. Konzervativna politička misao koja dominira političkom scenom Srbije početkom 20. vijeka, smatra da u Crnoj Gori žive Srbi i da je zbog toga nepotrebno postojanje dvije „srpske države“.²⁹

Kada su shvatili da kroz redovne političke procese ne mogu ostvariti projektovane ciljeve, opozicione strukture oslonjene na vlasti u

²⁹ Lazar Vrkatić, *Pojam i biće srpske nacije*, Novi Sad, 2009, str. 276.

Beogradu, pokušale su nasilno da ukinu vlast knjaza Nikole. Organizovali su dvije političke zavjere („Bombaška afera“ – 1907. godine; „Kolašinski proces“ – 1909. godine) u kojima su željeli da preko terorističkih i revolucionarnih metoda obore crnogorsku vlast.³⁰ Sudski procesi sprovedeni u ovim slučajevima jasno su ukazali da su zavjerenici imali snažnu podršku zvaničnog Beograda, ali su zbog insistiranja ruske diplomatije, koja je pokušavala održati privid dobrih odnosa među svojim saveznicima na Balkanu, te stvari u presudama prećutane. Događaji koji će uslijediti dodatno će ogoliti sve institucionalne, administrativne i političke nedostatke crnogorskih vlasti. Djelovanje političke opozicije u Crnoj Gori, medija koji su kontrolisali i podrške koju su imali iz Beograda, dovešće do snažne polarizacije na pristalice i protivnike vladarske kuće. Ta nestabilnost u periodu ratnih sukoba koji će uslijediti, generisaće dodatno nezadovoljstvo i stvorili političku nestabilnost koju nije bilo moguće kontrolisati.

U predvečerje novih ratnih sukoba, uoči Balkanskog i Prvog svjetskog rata, Crna Gora je ušla kao siromašna, zaostala država, koja nije bila u mogućnosti da zadovolji osnovne potrebe svog stanovništva. Dodatni problem za Crnu Goru bio je snažan uticaj ruske spoljne politike na spoljnopolitička, ali i unutrašnja pitanja Crne Gore. Preko subvencija i razlikih dotacija intitucijama u Crnoj Gori, vlada u Petrovgradu imala je ključni uticaj na koncipiranje crnogorske državne politike. Odnos s Rusijom, dodatno će iskomplikovati potpisivanje vojne konvencije (1910) kojom je Crna Gora formalno predala ruskoj vladi kontrolu nad svojom vojskom. Ograničena različitim političkim, vojnim i ekonomskim obavezama, crnogorska vlast započela je posljednju fazu oslobodilačkih ratova protiv Osmanskog carstva. Pod pokroviteljstvom ruske vlade, balkanske države formirale su savez o zajedničkoj vojnoj akciji prema Osmanskom carstvu čime su stvoreni uslovi za početak Balkanskih ratova. Rat koji je počeo u oktobru 1912. godine, i pored toga što je Crnoj Gori donio značajna teritorijalna proširenja, jasno će pokazati sva ograničenja crnogorske države.

.....
³⁰ Živko M. Andrijašević, Šerbo Rastoder, *Istorija Crne Gore*, Podgorica, 2006, str. 258.

Konačno, rješavanjem *Istočnog pitanja*, i povlačenjem Osmanskog carstva iz Evrope, za velike sile, prevashodno Rusiju, biće okončana i istorijska uloga Crne Gore i njene vladarske porodice. Posvećeni ideji stvaranja velike slovenske države, u Petrogradu su zaključili da im postojanje samostalne crnogorske države može samo štetiti. Ruska vlada i njena diplomatija počinju da zagovaraju rješenje o prisajedinjenju Crne Gore Srbiji i stvaranju velike hrišćanske države koja bi bila kontrateža sve snažnijem uticaju Habzburške monarhije na Balkanu.

Nesvjestan promjene političkih prioriteta u ruskoj politici, kralj Nikola je i dalje nastavio da kompletan unutrašnji politički život prilagođava ideji stvaranja velike pravoslavne države. I dalje je vjerovao da upravo njemu, kao najstarijem ruskom savezniku na Balkanu pripada uloga ujedinitelja i oslobodioca svih hrišćana na ovom prostoru. Takva percepcija crnogorskog suverena i nesposobnost da realno doživljava spoljnopolitičke okolnosti u kojima se našla njegova država, dodatno će otežati poziciju Crne Gore u susret novom ratu. Samo godinu nakon okončanja Balkanskih ratova, kao saveznica Srbije, Crna Gora je 6. avgusta 1914. godine objavila rat Austrougarskoj. Ekonomski nesprema za bilo kakvu ozbiljniju vojnu akciju, raspoređena na širokom frontu od 500 kilometara, bez pomoći saveznika, crnogorska vojska i pored nekih velikih pobjeda bila je osuđena na neuspjeh.

Crnogorska vojska je u Prvom svjetskom ratu, u skladu s dogovorom koji je postignut pod patronatom Rusije, stavljena pod kontrolu srpske vojne komande. U skladu sa strateškim interesima Srbije, osnovna funkcija crnogorske vojske krajem 1915. i početkom 1916. godine, bila je zaštita odstupnice srpskim trupama koje su se povlačile prema Albaniji. Kao posljednja saveznička linija odbrane na Balkanu, crnogorska vojska je od srpske komande dobila zadatak da sa 40.000 vojnika brani front od 500 kilometara protiv daleko nadmoćnije Austrougarske armije. Vojni poraz bio je neminovan.³¹ Vojni slom krajem januara 1916. godine bio je neizbježan, Kralj i Vlada pošli su u emigraciju a Austrougarska uvela okupacionu upravu u Crnoj Gori.

.....
³¹ Živko M. Andrijašević, Šerbo Rastoder, *Istorija Crne Gore*, Podgorica, 2006, str. 288.

Vojni slom crnogorske vojske, imaće ključnu ulogu u pozicioniranju saveznika prema crnogorskom pitanju. Rusija, kao glavna spoljnopolitička saveznica Crne Gore, odmah nakon balkanskih ratova zauzela je stav o ujedinjenju Crne Gore i Srbije, a takav pristup naknadno su prihvatile i savezničke države, dominantno Francuska, koja je srpskim političkim elitama dozvolila da pitanje Crne Gore tretiraju kao unutrašnje pitanje Srbije. Takav pristup, definisan Krfskom deklaracijom, biće zaokružen okupacijom Crne Gore od strane srpske vojske i političke izolacije kralja Nikole i njegove Vlade u izbjeglištvu. Međunarodna legitimacija te politike desila se na mirovnoj konferenciji u Parizu, kada su savezničke države dozvolile da Crna Gore, jedna od prvih članica pobjedničke koalicije u Prvom svjetskom ratu, nakon velikih žrtava koje je podnijela, bude žrtva širih geopolitičkih procesa i da ostane bez opstvene državnosti i međunarodnog priznanja.

• • •

I pored političkog i vojnog otpora, Crna Gora je uz saglasnost savezničkih država postala dio nove jugoslovenske države. Tom projektu, snažnu podršku dali su i ljudi iz Crne Gore, uglavnom studenti školovani u Beogradu i pojedinci koji su u jednom trenutku bili bliski vlasti kralja Nikole. Crnogorski suveren je, kako objašnjavaju neki autori, u Crnoj Gori uspostavio patrijarhalan politički sistem. Taj sistem predviđa patrijarhalnog gospodara koji vlada, i narod mora da sluša ili da mu se žali. Oktroisana demokratija uspostavljena uvođenjem ustavnosti i takav način vladavine, konzervirali su politički život i onemogućili politički pluralizam i borbu za političke ideje.³² Dodatno opterećenje bila je apsolutna kontrola svih ekonomskih poluga vlasti od strane kralja Nikole i pojedinaca koji su mu bili bliski. To su ključni razlozi koji su doveli do homogenizacije protivnika kralja Nikole, koji su bili spremni da za ostvarenje svojih ciljeva paktiraju s vlastima u Beogradu.

Kralj Nikola je bio simbol svih neuspjeha i nezadovoljstava Crne Gore, a nove vlasti su kampanju uklanjanja crnogorskog suverena i gašenja

.....
³² Lazar Vrkatić, *Pojam i biće srpske nacije*, Novi Sad, 2009, str. 277.

nezavisnosti crnogorske države, sproveli uz obećanje o početku jednog novog perioda blagostanja. Obećanja o ekonomskom i političkom preporodu Crne Gore u novoj državi, imala su dosta sličnosti s atmosferom u kojoj se Crna Gora nalazila nakon međunarodnog priznanja, trideset godina ranije. Ispostaviće se da će ova očekivanja biti nerealna, i da neprilagođena i zaostala ekonomija Crne Gore neće biti u stanju da ponudi bolje uslove života za najveći dio stanovništva Crne Gore. Slično je bilo i s obećanjima o velikim investicijama i saobraćajnom povezivanju Crne Gore, koja su stizala od državnih vlasti. Crna Gora i njeno stanovništvo, postaće zatočenici velikih obećanja s jedne, i realnosti koja je sve to demantovala. Najveći dio stanovništva i dalje je živio isključivo od zemljoradnje koja se svodila na proizvodnju hrane, dok su viškovi obezbijeđeni prodajom stočarskih proizvoda korišteni za kupovinu industrijskih proizvoda i školovanje.

U novoj državi nije uvažena teritorijalna cjelovitost crnogorske države ostvarena prije 1918. godine. Posredno, ipak se vodilo računa o posebnosti Crne Gore, pa je administrativnom podjelom iz 1922. godine, jedna od 33 nove administrativne oblasti bila i *Zetska oblast*, sa sjedištem na Cetinju. Zetska oblast obuhvatala je: barski, cetinjski, nikšićki, podgorički, kolašinski, beranski, metohijski i bokokotorski okrug. Pljevaljski i bjelopoljski okrug, ušli su u sastav Užičke oblasti. Politički predstavnik Vlade iz Beograda u svakoj oblasti bio je veliki župan, dok su na čelu lokalnih vlasti bili sreski načelnici koje je postavljao ministar unutrašnjih dela. Nova administrativna podjela izvršena je u oktobru 1929. godine kada je prostor Crne Gore ušao u sastav Zetske banovine. Sjedište Banovine bilo je na Cetinju a na njenom čelu ban, koga je postavljao Kralj na prijedlog predsjednika Vlade. Zetska banovina bila je podijeljena na 32 sreza i šest sreskih ispostava koje su činile 305 opština na prostoru cijele Banovine.³³

Prvi svjetski rat, ostaviće još jedan ozbiljan demografski šok na stanovništvo Crne Gore. Samo u ratnim sukobima je poginulo oko 20.000 sta-

.....
³³ Živko M. Andrijašević, Šerbo Rastoder, *Istorija Crne Gore*, Podgorica, 2006, str. 341, 342.

novnika, odnosno 40% svih mobilisanih vojnika, dok je u raznim ratnim logorima u Austriji, Mađarskoj i Abaniji, završilo još 15.000 ljudi.³⁴ Prvi zvanični popis u novim državno-administrativnim okolnostima sproveden je 1921. godine. Po tim podacima Crna Gora imala je 311.341 stanovnika, što je činilo oko 2,5% stanovnika Jugoslavije. I dalje je ovo bio prostor s najmanjom gustom naseljenosti od 22,5 stanovnika po kilometru kvadratnom, što je mnogo manja gustina od jugoslovenskog prostora od 49 stanovnika po km². Stanovništvo je i dalje dominantno živjelo u seoskim domaćinstvima, u kojima je prosječno bilo po 6 članova. Deset godina kasnije, po podacima s popisa iz 1931. godine, u Crnoj Gori je živjelo je 360.044 stanovnika. U odnosu na prethodni popis to je bio porast od 15,6%, duplo više nego u Sloveniji. Gustina stanovništva je povećana, 1931. godine – 26,1 stanovnik na km² a domaćinstva su bila još veća i sada je u njima živjelo prosječno 5,7 članova.³⁵ Međuratni trendovi rasta stanovništva u Crnoj Gori po stopi od oko 1,5% godišnje, biće nastavljeni i u narednom periodu. Zvanični popis za 1941. godinu nije urađen, ali se pretpostavlja da je u Crnoj Gori u tom periodu živjelo nešto više od 400.000 stanovnika. Značajno je povećana i gustina naseljenosti na 30,2 stanovnika po km², ali su domaćinstva i dalje bila brojna, s prosječno 5–6 članova u svakom domaćinstvu.³⁶ U odnosu na vjersku strukturu, po popisu iz 1921. godine u Crnoj Gori je živjelo: 76% pravoslavnog, 18% islamskog i 6% katoličkog stanovništva. Ti procenti nijesu značajnije promijenjeni ni deset godina kasnije, kada je u Crnoj Gori živjelo oko 77% pravoslavnog, 17% islamskog i 6% katoličkog stanovništva.³⁷

Godine nakon ukidanja crnogorske države, pokazaće besmislenost i promašenost političke platforme na kojoj je ukinuta državnost i međunarodna samostalnost Crne Gore. Političke ideje o prosperitetu i ekonomskom napretku u novoj državi, biće samo dio propagandnog rata, a položaj Crne Gore u novoj državi neće se značajnije popraviti ni u jednom segmentu ekonomskog i društvenog razvoja.

.....
³⁴ *Ibid.*, str. 294.

³⁵ *Ibid.*, str. 342.

³⁶ Živko M. Andrijašević, Šerbo Rastoder, *Istorija Crne Gore*, Podgorica, 2006, str. 342.

³⁷ Adnan Prekić, *Islamska vjerska zajednica u Crnoj Gori*, Podgorica, 2011, str. 96.

Odnos novih vlasti prema Crnoj Gori, možda najbolje ilustruje pitanje prvih izbora u novoj državi, izbora za Ustavotvornu skupštinu Kraljevine SHS. Iako je jedna od osnovnih zamjerki, takozvanog bjelaškog pokreta, koji se borio protiv vlasti kralja Nikole, bila teza o nedemokraciji političkog života i izbornog procesa, njihov prvi korak na tom polju pokazao je da je sve ono za što su se u prethodnom periodu zalagali bila prevara. Crna Gora je zbog vojnog otpora novim vlastima, bila jedino mjesto nove jugoslovenske države u kojoj nijesu održani izbori za prvu Ustavotvornu skupštinu nove države. Predstavници novih vlasti, ponudili su opravdanje da kroz stranačko djelovanje ne treba razbijati bjelaški pokret, pa je 12 poslanika Ustavotvorne skupštine iz Crne Gore izabrala nelegitimna Velika narodna skupština, koja je i proglasila ukidanje crnogorske državnosti.

Prostor Crne Gore između dva svjetska rata, i dalje je mjesto bez većih urbanih cjelina u kome tri četvrtine stanovništva živi na selu. Poljoprivredno stanovništvo je 1921. godine činilo 85,3% ukupnog broja stanovnika a situacija nije značajnije promijenjena ni deset godina kasnije kada u Crnoj Gori imamo 79,1% poljoprivrednog stanovništva. To je bilo iznad jugoslovenskog prosjeka koji je 1921. godine iznosio 78,9% a 1931. godine 76,5%. U nekim srezovima, kao što je Šavnik, broj poljoprivrednog stanovništva iznosio je čak 94,5%, ali je čak i u najrazvijenijem dijelu Crne Gore, na primorju, od poljoprivrede živjelo oko 60% stanovništva. Najveća gradska naselja bila su Podgorica s oko 10.000 stanovnika, Cetinje s oko 7.000 i Nikšić, Pljevlja i Kotor sa 5.000 stanovnika.³⁸ Termin *gradska naselja* u slučaju međuratne Crne Gore mora se uzeti uslovno jer prema međunarodnoj tipologiji u Crnoj Gori (izuzev Kotora) do tridesetih godina dvadesetog vijeka nije postojalo ni jedno naselje koje se po demografskim kriterijumima moglo definisati kao grad. Ti kriterijumi se odnose na broj stanovnika koji mora biti preko 2.000 i stanovništvo koje se ne bavi dominantno poljoprivredom.³⁹

³⁸ Spasoje Medenica, *Privredni razvitak Crne Gore 1918–1941*, Titograd, 1959, str. 28.

³⁹ Naselja u Crnoj Gori snažno su bila oslonjena, manje-više zavisna od sela koja su ih okruživala, pa je stoga najveći dio urbanih cjelina bio na prelazu iz prvog, agrarno-urbanog stepena ka drugom stepenu u kojima se javljaju značajne zanatske i trgovačke funkcije (Rijeka Crnojevića, Andrijevića, Danilovgrad, Tuzi,

Ratarska proizvodnja bila je okrenuta zadovoljavanju sopstvenih potreba seljaka. Sitna gazdinstva nijesu imala kapacitet za tržišnu proizvodnju pa se proizvodilo za prehranu domaćinstva i stoke. Meso i sirova koža bili su tako glavni izvozni artikli, a po podacima iz 1929. godine od ukupnog izvoza, na stočarstvo je otpadalo preko 80%.⁴⁰ Crna Gora je 1939. godine raspolagala sa 611.836 hektara poljoprivrednog zemljišta što je bilo 4,2% svih jugoslovenskih površina. Na oranice je otpadalo 76.585 hektara, bašte i vrtove 4.580 hektara, vinograde 1.145 hektara, voćnjake 3.532 hektara, livade 88.922 hektara i na pašnjake 414.025 hektara. Upoređujući broj domaćinstava i obradive površine (165.343 hektara) na svako domaćinstvo u Crnoj Gori prosječno je otpadalo 2,75 hektara obradivog zemljišta.⁴¹

Najvažnije kulture bile su: kukuruz (30% zasada), ječam (20% zasada), pšenica (20% zasada) i ovas (15% zasada).⁴² Po istim podacima iz 1930. godine, najviše zasada bilo je u Beranskom srezu (14.846 hektara), slijede – Bjelopoljski (7.900 hektara), Pljevaljski (9.166 hektara), Nikšićki (5.475 hektara) i Podgorički (5.146 hektara) srez.⁴³ Od ostalih kultura proizvodio se krompir. Najveći zasadi pod ovom kulturom bili su u Beranskom (936 hektara), Pljevaljskom (750 hektara), Nikšićkom (746 hektara), Kolašinskom (564 hektara) i Cetinjskom (453 hektara) srezu.⁴⁴

Virpazar, Mojkovac, Petrovac, Sutomore i Ulcinj). Drugu grupu naselja čine ona u kojima postoji zanatsko-trgovačka djelatnost i postepeno se razvijaju elementi naselja trećeg stepena-tercijarne (uslužne) djelatnosti (Podgorica, Nikšić, Pljevlja, Berane, Bijelo Polje, Cetinje, Bar i Kotor). Nijedno gradsko naselje nije se nalazilo u četvrtom stepenu razvoja, koji kao bitan faktor urbanizacije pretpostavlja veći udio industrijske funkcije. Loše trendove u urbanom razvoju naselja u Crnoj Gori između dva svjetska rata, potvrđuju i demografski podaci. U Crnoj Gori 1925. godine u gradskim naseljima živi svega 23% stanovništva. Njih čini 36 gradskih naselja u kojima živi 12.485 domaćinstava sa 60.416 stanovnika. Četiri puta više stanovništva živi na selu. U 1.313 seoskih naselja bilo je 52.214 domaćinstava sa 259.984 stanovnika. Opširnije: Pavle Radusinović, *Stanovništvo Crne Gore do 1945. godine*, Beograd, 1978.

⁴⁰ Branislav Marović, *Ekonomska istorija Crne Gore*, Podgorica, 2008, str. 100.

⁴¹ Branislav Marović, *Stočarstvo Crne Gore 1860–1953*, Podgorica, 1998, str. 126.

⁴² „Površina obrađene zemlje u Zetskoj banovini 1930. godine, *Almanah-Šematizam Zetske Banovine*, Sarajevo, 1931, str. 61–62.

⁴³ *Ibid.*, str. 61–62.

⁴⁴ *Ibid.*, str. 63.

Tehnologija obrade zemlje zaostajala je s narastajućim proizvodnim potrebama. Obrada zemlje obavljala se primitivnom alatkama a mineralna đubriva i plemenite sorte zasada bile su nepoznate. Nesavršen način obrade zemljišta podrazumijevao je i naporan fizički rad, pa je 1939. godine na svako peto domaćinstvo dolazila jedna konjska zaprega, dok je volovska zaprega dolazila na svako treće domaćinstvo.⁴⁵ Nerazvijene proizvodne snage uslovile su i male prinose, znatno manje od jugoslovenskog prosjeka. Prosječan prinos pšenice iznosio je 7,3 mc dok je on na državnom nivou bio 11,4 mc. Slično je bilo i s proizvodnjom kukuruza – jugoslovenski prosjek po hektaru bio je 16,4 mc a u Crnoj Gori 9,6 mc kao i prinos krompira od 28 mc po hektaru koji je bio duplo manji od jugoslovenskog prosjeka od 60 mc.⁴⁶

Ograničena i neefikasna proizvodnja osnovnih životnih namirnica, uticala je na veliku zavisnost Crne Gore od uvoza osnovnih životnih namirnica za prehranu stanovništva. Loša saobraćajna infrastruktura, odnosno visoki troškovi prevoza dodatno su usložili ovaj problem. Tako se je u julu 1929. godine najskuplja pšenica u Jugoslaviji prodavala u Debru (425 dinara za 100 kilograma) zatim u Bijelom Polju i Beranama (400 dinara) dok je najjeftinija bila u Koprivnici (175 dinara). Iste godine kukuruz je bio najskuplji u Bijelom Polju (400 dinara za 100 kilograma), potom u Nikšiću i Beranama (350 dinara), dok je najjeftiniji bio u Prilepu (156 dinara).⁴⁷ Vremenom se situacija komplikovala pa je gladnih i nezadovoljnih bilo sve više. Produkcija osnovnih poljoprivrednih proizvoda bila je ispod državnog prosjeka, pa je 1939. godine na svakog stanovnika proizvedeno po 28 kg pšenice, 41 kg kukuruza i 26 kg krompira.⁴⁸ Ne samo da je ova proizvodnja bila šest puta manja od jugoslovenskog prosjeka, već je njen obim bio manji u odnosu na poljoprivrednu proizvodnju iz 1910. godine.

.....
⁴⁵ Obren Blagojević, „Crnogorsko seljaštvo između dva svjetska rata“, *Istorijski zapisi*, br. 3–4, 1981, str. 106.

⁴⁶ *Ibid.*, str. 106.

⁴⁷ Šerbo Rastoder, *Životna pitanja Crne Gore 1918–1929*, knjiga I, Bar, 1995, str. 47.

⁴⁸ Obren Blagojević, „Crnogorsko seljaštvo između dva svjetska rata“, *Istorijski zapisi*, br. 3–4, 1981, str. 113.

Seljak u Crnoj Gori je zbog toga pokušavao da što manje bude zavistan od tržišta. Fokusiran na sopstveni posjed, pokušavao je da proizvede namirnice koje će omogućiti dovoljno hrane za njega i njegovu porodicu. Viškovi se teško plasiraju na tržište zbog čega seljacima uvijek fali novca za nabavku nedostajuće hrane, industrijskih proizvoda i za školovanje djece. Jedini proizvod koji je crnogorski seljak mogao ponuditi tržištu bila je stoka. Nerazvijeno tržište koje su ograničavale slabe komunikacije, niske cijene i slab kvalitet stoke uslovile su da u trouglu seljak-trgovac-tržište, seljak uvijek bude na najmanjem dobitku. Plasirati tržišne viškove i zaraditi novac na ograničenom tržištu bilo je jako zahtjevno, dosta seljaka zbog toga se zaduživalo kod trgovaca – zelenaša ili banaka. Ukupni seljački dugovi iznosili su 469 miliona dinara, što je bilo 7,1% jugoslovenskog duga.⁴⁹ O obimu ovog duga svjedoči i anketa agrarne banke iz 1935. godine po kojoj je u Crnoj Gori bilo zaduženo 38% svih seljačkih gazdinstava, na koje je prosječno otpadalo 8.638 dinara duga. Ozbilnost ovako velikog seljačkog zaduženja ilustruje skromna poljoprivredna produktivnost koja je u biljnoj proizvodnji iznosila je 0,3% a u stočarstvu 1,44% jugoslovenskog prosjeka.⁵⁰

U trenutku kad više nijesu mogli vraćati dugove seljaci su ostajali bez svojih posjeda i selili se u gradove koji su bili jedino ekonomsko utočište u tom trenutku. Potrebu seljaka za novcem iskoristili su zelenaši koji su za sitan novac kupovali seljačka imanja. Od seljaka su uzimali kamate čak i do 10% procenata mjesečno, a kada ovi novac nijesu mogli vraćati uzimali su im kuće i imanja.⁵¹ Propast sitnog seljačkog posjeda nije bila karakteristična samo za Crnu Goru, ali je ona na ovom prostoru specifična pošto seljaku nije ostavljala alternativu. U normalnim okolnostima alternativa bi bila odlazak u grad i zapošljavanje u industriji, što u Crnoj Gori zbog slabe industrijske proizvodnje nije

.....
⁴⁹ Žarko Kalezić, *Strukturne promjene na crnogorskom selu u XX vijeku*, Titograd, 1976, str. 154.

⁵⁰ Obren Blagojević, „Crnogorsko seljaštvo između dva svjetska rata“, *Istorijski zapisi*, br. 3–4, 1981, str. 113.

⁵¹ „Dopisi radnika i seljaka“, *Radni narod list radnika i seljaka*, 1. jul 1927, Podgorica; *Zbornik građe za istoriju radničkog pokreta: Štampa*, Tom 1, knjiga 1, Titograd, 1958, str. 16.

bilo moguće. Seljaci bez imanja prepušteni sebi, bez prihoda i budućnosti postajali su gradska sirotinja.

Novi i veći državni okvir u kome se Crna Gora našla nakon 1918. godine, nije značajnije promijenio strukturu njene ekonomije. Dominantno oslonjena na poljoprivrednu proizvodnju, nekoliko industrijskih pogona u Crnoj Gori nije značajno moglo promijeniti generalno lošu situaciju. Neposredno nakon 1918. godine u Crnoj Gori su funkcionisalo svega nekoliko industrijskih pogona: pivara u Nikšiću, nekoliko pilana, pogon za preradu vune i fabrika sapuna.⁵² Vremenom se situacija mijenjala ali i suviše sporo i skromno, pa je 1939. godine funkcionisalo 24 preduzeća u kojima je bilo zapošljeno 1.355 radnika.⁵³ U strukturi ovih preduzeća, najviše je bilo električnih centrala – devet, jedna solana, dvije fabrike cigle i crijepa, pet pilana, jedno hemijsko i šest prehrambenih preduzeća.⁵⁴ Uključujući sve privredne grane u Crnoj Gori je 1931. godine radilo 15.205 ljudi. Od čega 9.706 – radnika, 4.839 – nadničara i 660 šegrta.⁵⁵ U industriji je bilo zapošljeno 2.817 radnika, najviše u industriji drveta – 777, slijede obrada metala sa zapošljenih 679 radnika, industrija odjeće i čišćenja robe – 311 radnika, industrija hrane – 276, u hemijskoj industriji radila su 92 radnika a u novčanim zavodima samo tri radnika.⁵⁶

Po broju fabrika 1938. godine Crna Gora na jugoslovenskom nivou učestvovala sa 0,52%, kapitalom – 0,20%, brojem radnih mjesta 0,10%, industrijskom proizvodnjom – 0,33% i nacionalnim dohotkom koji je iznosio 31% prosječnog dohotka po stanovniku Jugoslavije.⁵⁷ Crnogorska ekonomija je 1939. godine na tržište plasirala samo 15 proizvoda: električnu energiju (932 000 kwh), morsku so (13.939 tona), sapun (411 tona), ciglu (4,6 mil. komada), crijep (1,6 mil. komada),

.....
⁵² Živko M. Andrijašević, Šerbo Rastoder, *Istorija Crne Gore*, Podgorica, 2006, str. 218.

⁵³ Branislav Marović, *Ekonomska istorija Crne Gore*, Podgorica, 2008, str. 193.

⁵⁴ Branislav Kovačević, *Komunistička partija Crne Gore 1945–1952*, Titograd, 1986, str. 81.

⁵⁵ Pavle Radusinović, *Stanovništvo Crne Gore do 1945. godine*, Beograd, 1978, str. 197.

⁵⁶ „Statistike inspekcije rada na Cetinju“, *Almanah-Šematizam Zetske Banovine*, Sarajevo, 1931, str. 89.

⁵⁷ Branislav Marović, *Stočarstvo Crne Gore 1860–1953*, Podgorica, 1998, str. 120.

jestivo ulje (140 tona), tehničko ulje (20 tona), sušenu ribu (15 tona), konzerve ribe (40 tona), duvan (950 tona), pivo (3.762 hektolitara), rezanu građu (29.500 m³), namještaj – kućne garniture (84 komada), kancelarijski i školski namještaj (35 komada) i trupce četinarara (53.200 m³).⁵⁸ U *Almanahu-šematizmu Zetske banovine* iz 1931. godine od značajnijih industrijskih fabrika spominju se: „Industrija maslinovog ulja braće Marić“ iz Bara, fabrika konzervi „Diva“ u Đenovićima, fabrika glinene industrije u Boki Kotorskoj i fabrika sapuna „Rivijera“ u Kotoru.⁵⁹ S dosta skromnim kapacitetima funkcionisala je i drvena industrija. Ona je godišnje proizvodila oko 9.000 m³ drvene građe i zapošljavala od 60 do 90 radnika.⁶⁰ Drvena industrija imala je najbolju perspektivu za razvoj, ali su slaba putna i željeznička mreža uslovile da ti kapaciteti ostanu neiskorišteni.⁶¹

U nedostatku značajnijih industrijskih pogona, uz poljoprivredu, značajan dio crnogorske međuratne ekonomije činila su i tradicionalna zanimanja – zanatstvo i trgovina. Zanatstvo uglavnom dijeli sudbinu cijele privrede. Svedeno je na ograničenu lokalnu proizvodnju, koja dominantno zadovoljava potrebe stanovnika u kojima se zanatlije nalaze. Zanatske radnje funkcionišu u gradovima dok na selu postoje samo kovačke i radnje za popravku poljoprivrednih alata. Zanatstvo je gušio i nekontrolisani uvoz, jeftinih industriskih proizvoda. Suočeni s malom kupovnom moći stanovništva i ograničeni na lokalno tržište zanatlije sve više gube svoje mjesto na tržištu.⁶² Prema podacima iz 1927. godine u Crnoj Gori je funkcionisala 671 zanatska radnja.⁶³ Od zanatlija najviše je bilo obučara – 15,7%, mesara – 13,5%, pekara – 11,2%, krojača – 7,5%, stolara – 7% i brijačkih zanatskih radnji – 7%.⁶⁴

.....
⁵⁸ Branislav Marović, *Ekonomska istorija Crne Gore*, Podgorica, 2008, str. 121.

⁵⁹ *Almanah-Šematizam Zetske Banovine*, Sarajevo, 1931, str. 82.

⁶⁰ *Ibid.*, str. 87.

⁶¹ Jovan Bojović, *Napredni omladinski pokret u Crnoj Gori 1918–1941*, Cetinje, 1976, str. 52.

⁶² *Ibid.*, str. 38.

⁶³ Branislav Marović, *Ekonomska istorija Crne Gore*, Podgorica, 2008, str. 106.

⁶⁴ Pavle Radusinović, *Stanovništvo Crne Gore do 1945. godine*, Beograd, 1978, str. 195.

Za razliku od zanatlija trgovci su uz više državne činovnike bili najbogatiji društveni sloj. Prvi veći kapital pojedini trgovci stekli su zahvaljujući privilegijama i monopolima koje su dobili od vladarske kuće Petrović. Država je izabranim pojedincima obezbijedila monopole, garantovala naplatu potraživanja i kočila inicijative slobodnih trgovaca.⁶⁵ Državni intervencionizam tako je onemogućio pojavu konkurencije, preduzetničkog duha, inovativnosti i privredne inicijative. Zadovoljni privilegijama, uski krug trgovaca nastavio je da se bogati, nezainteresovan za unapređenje stečenog kapitala. Prvobitna akumulacija kapitala u Crnoj Gori tako je umjesto izvora finansija za ulaganje u industriju, ostala zarobljena u uskom krugu porodica povezanih s vladarskom kućom. U nešto izmijenjenim okolnostima situacija se značajnije nije promijenila ni nakon 1918. godine. U uslovima saobraćajne izolovanosti trgovci su imali monopol nad proizvodima s kojima je stanovništvo oskudijevalo, što im je u startu davalo povlašćen položaj. Seljak je zbog male potražnje i izražene potrebe za novcem, trgovcima svoje proizvode nudio ispod cijene. Cijena stoke koju su seljaci prodavali trgovcima bila je 60% niža od cijene po kojoj su seljaci kupovali žito. Najviše novca trgovci su zarađivali od zelenašenja i u poslovima s državom (distribucija žita) gdje su funkcionisali na principima monopolizma. Za dobre poslove bile su neophodne i dobre veze, u poslu s državom uglavnom političke, što je većinu trgovaca uključilo u politiku. Bogaćenje trgovaca direktno je povezano s enormnim siromašenjem sela. Trgovci su od sela otkupljivali viškove i prodavali industrijsku robu, ali im je trgovina s pšenicom i kukuruzom u opštoj oskudici hrane donosila velike profite. Ekonomsku samostalnost i svoj kapital dosta trgovaca uložilo je u politiku. Socijalno etablirani kao prva buržoazija u zemlji trgovci uključivanjem u političke procese vide šansu da svoj kapital unaprijede. Kao visoki funkcioneri stranaka postali su dio vlasti koja im je omogućavala nove poslove, nove monopole, novo tržište i uvećanje bogatstva.

Nefunkcionalna i nerazvijena ekonomija Crne Gore, odredila je i ulogu bankarskog sektora u finansijskom sistemu države. Tek počet-

.....
⁶⁵ Mirčeta Đurović, *Trgovački kapital u Crnoj Gori*, Cetinje, 1958, str. 65.

kom 20. vijeka (1901) formiranjem Prve nikšičke štedionice dolazi do organizovanog rada bankarskog sektora. Bankarski sistem, zamišljen je kao jedna vrsta negacije zelenaškog kapitala, jedina vrsta podrške trgovinskom kapitalu.⁶⁶ Međutim, struktura akcionarskog kapitala i performanse crnogorske ekonomije uticale su da bankarski sistem umjesto podrška ekonomskom razvoju, postane jedna vrsta zakonskog zelenašenja. Na to su dominantno uticali akcionari banaka, koji su po pravilu dolazili iz redova ljudi koji su svoj kapital stekli zelenašenjem i trgovačkim kapitalom zarađenom na monopolima koje je omogućila država. Slični trendovi u razvoju bankarskog sektora nastavljeni su i između dva svjetska rata. U međuvremenu, broj banaka je značajno uvećan pa je neposredno pred početak Drugog svjetskog rata u Crnoj Gori funkcionisalo osam domaćih banaka i pet filijala jugoslovenskih banaka.⁶⁷ Skromnog portfolija banke nijesu mogle ući u ozbiljno kreditiranje privrede, a velika potražnja za kreditiranje privrede uslovlila je njem fizičkih lica uslovlili su visoke kamateskih banaka.o n visoke kamate. Tako su banke, umjesto investicionih institucija koje pomažu razvoj privrede, postale legalizovane zelenaške firme.

Politički život u Crnoj Gori nakon stvaranja nove države, počeo je tek nakon izglasavanja Vidovdanskog ustava 1921. godine. Politički pluralizam uspostavljen prije 1918. godine, u prvim godinama nove države potpuno je ukinut. U tom periodu, politički život artikulisan je isključivo kroz djelovanje struktura koje su organizovale Podgoričku skupštinu. Te političke elite svoj program, koji je sadržao nacionalne, privredne i kulturno-prosvjetne zadatke realizovali su kroz političku grupu *Organizovanu omladinu* i stranački list *Narodna riječ*.⁶⁸ *Organizovana omladina* ili *Mlada Crna Gora* kako su je zvali neki od autora, bila je politički mutant u kojem su se našli svi politički predstavnici koji su baštinili ideje Podgoričke skupštine. Stvorena pod patronatom srpske političke elite, pokret *Mlada Crna Gora* nije imao sopstveni poli-

.....
⁶⁶ *Ibid.*, str. 203.

⁶⁷ Branislav Marović, *Stočarstvo Crne Gore 1860–1953*, Podgorica, 1998, str. 121.

⁶⁸ Dimo Vujović, „Građanske političke stranke u Crnoj Gori u vrijeme formiranja KPJ“, *Istorijski zapisi*, br. 2–3, 1969, str. 190.

tički program zbog čega Crna Gora postaje politički prostor za stranke iz Srbije. Osnivaju se filijale velikih stranaka: Radikalne, Demokratske, Zemljoradničke i Komunističke. Poražena politička struja na Podgoričkoj skupštini iako marginalizovana i stavljena van zakona relativno brzo se oporavila i politički organizovala u Federalističku stranku na čelu sa Sekulom Drljevićem. Uobličavanje i homogenizacija pokreta desiće se nakon 1921. i 1922. godine kada dolazi do povratka crnogorske emigracije koja u zemlji počinje političku borbu.⁶⁹

Stranački život u Crnoj Gori nakon 1918. godine, pretvoriće se u politički poligon za obračun najznačajnijih stranaka iz Srbije. Podjelom u bjelaškom pokretu, odnosno *Mladaj Crnoj Gori*, formiraće se nove političke elite u Crnoj Gori koje će postati filijale najznačajnijih srpskih stranaka. U grupu, uslovno rečeno, *državnih stranaka* ući će i Komunistička partija, dok će Federalistička stranka koja je okupljala političke predstavnike starog režima, biti jedina autentična, crnogorska partija između dva svjetska rata.

Narodna radikalna stranka odmah nakon Podgoričke skupštine pokušala je da preuzme kompletan bjelaški pokret, a kada se u tome nije uspjelo, u jesen 1920. godine formiraju stranačke odbore na Cetinju, Podgorici, Kotoru i Baru.⁷⁰ Politički program radikala u Crnoj Gori, zasnovan na paroli *rješavanja životnih pitanja* bio je zbir populističkih parola, koje rukovodstvo stranke nije imalo kapaciteta i mogućnosti da realizuje. Radikali kritikuju postojeće stanje u kome „narod nije mogao osjetiti novo doba u kome je trebalo biti gospodar svoje kuće“, traže „nabavku žita prije snijegova, prestanak zloupotreba u njegovoj raspodjeli i besplatno žito za siromašne, siročad i invalide“, i otvaranje kreditnih linija jer jedino u Crnoj Gori „država i banke nijesu dale nikakvu pomoć“.⁷¹ Političko angažovanje, radikali su usmjerili prema

.....
⁶⁹ Dimitrije Dimo Vujović, *Crnogorski federalisti 1919–1929*, Titograd, 1981, str. 73.

⁷⁰ Dimo Vujović, „Narodna radikalna stranka u Crnoj Gori od izbora ua Ustavotvornu skupštinu do Zemałjske konferencije u decembru 1921“, *Istorijski zapisi*, br. 3–4, 1973, str. 364, 365.

⁷¹ „Rezolucija sa konferencije Narodne radikalne stranke u Podgorici“, *Crna Gora*, br. 1, 5. januar 1923.

seljacima koji su za njih bili „stub države“ jer su samo radikali bili „sa seljakom a seljak je bio s nama“.⁷² U ideološkoj ravni, radikali su podržavali politiku državnog centralizma, u kojoj je Crnoj Gori ostavljeno mjesto „Srpske Sparte“, pa je zaštita „srpskih interesa“ kamen temeljac identitetske politike.⁷³ Glasačka baza radikala bila je dosta široka ali su se u njoj isticali sitna buržoazija i seljaštvo srednjeg staleža.⁷⁴ U partijskom vrhu radikalne stranke najzastupljeniji su bili advokati, trgovci, vjerski službenici, penzioneri a nakon 1929. godine, i državni činovnici.⁷⁵

Demokratska stranka je svoje prve stranačke organe u Crnoj Gori počela organizovati krajem 1920. godine, a u martu 1921. osnovan je oblasni odbor stranke. Iako u programskim dokumentima definisani kao državotvorna stranka, demokrate su s biračima komunicirale uglavnom kroz svoj socijalno-ekonomski program. Tako se u programskim dokumentima kao i njihova politička konkurencija zalažu za „organizovanje ishrane stanovništva“, pomoć seljacima i rješavanje agrarnih problema, obezbjeđenje uslova za rad „trgovaca, zanatlija i radnika“, a nijesu izostavljena ni pitanja bolje saobraćajne povezanosti i pitanje činovništva.⁷⁶ Slično radikalima ni demokrate u Crnoj Gori nijesu imale definisan politički program prilagođen biračima, njihovim potrebama i očekivanjima. Konzistentni po pitanju državno-pravnog položaja, demokrate ni jednog trenutka nijesu napustile ideale „bjelaša“ iz čijih redova je i regrutovan najveći dio stranačkih prvaka. Velik broj činovnika u njihovim redovima bio je značajna prednost u prvim izbornim godinama jer su predstavnici ove političke organizacije bili na čelu komisija za agrarnu reformu. To je u izbornim okruzima, koji su Crnoj Gori priključeni 1913. godine, bio dobar način pritiska na birače jer

.....
⁷² Dimo Vujović, „Građanske političke stranke u Crnoj Gori u vrijeme formiranja KPJ“, *Istorijski zapisi*, br. 2–3, 1969, str. 203.

⁷³ *Ibid.*, str. 201, 202.

⁷⁴ Jovan Bojović, *Napredni omladinski pokret u Crnoj Gori 1918–1941*, Cetinje, 1976, str. 46.

⁷⁵ Šerbo Rastoder, *Političke stranke u Crnoj Gori 1918–1929*, Bar, 2000, str. 115.

⁷⁶ „Skupština izaslanika Demokratske stranke u Podgorici od 26. Marta 1922. godine“, *Narodna Riječ*, br. 17, 29. mart 1922.

je glas za demokrate podrazumijevao i naklonost prilikom raspodjele zemlje.⁷⁷ Za razliku od konkurencije, demokrate su bile izrazito anti-klerikalna partija. Ideje koje su stizale iz Beograda, na lokalnom političkom tržištu nijesu imale upotrebnu vrijednost. Borba za glasove svodila se na modifikaciju državne politike centra i kritiku radikala, s kojima su paradoksalno, za razliku od ostalih političkih partija, imali najviše sličnosti. Iako je baza iz koje su demokrate crpile svoje glasove bila dosta široka i sociološki heterogena, dominantna socijalna struktura u vrhu stranke bili su intelektualci. Demokrate su se hvalile da se među njihovim članovima nalazi 75% crnogorske inteligencije, među kojima je najviše bilo: advokata, pravnika, učitelja, profesora, ljekara, novinara i činovnika.⁷⁸

Poput Radikalne i Demokratske stranke, i Komunistička partija u Crnoj Gori bila je filijala Socijalističke radničke partije Jugoslavije, stranke lijeve orijentacije osnovana u Beogradu aprila 1919. godine. Partijska struktura u Crnoj Gori, bila je vezana za pokrajinski komitet partije za Bosnu i Hercegovinu i Crnu Goru koji je funkcionisao u Sarajevu. Podružnica Komunističke partije u Crnoj Gori, odnosno Socijalističke radničke partije Jugoslavije osnovana je u aprilu 1920. godine. Programaska osnova komunista potpuno se razlikovala od političkih ideja njihove konkurencije. Za razliku od građanskih partija, koji su pokušavale rješavati aktuelne probleme stanovništva, komunisti se zalažu za stvaranje jednog potpuno novog sistema. Unije radnika i seljaka, „veliku zajednicu – ljubavi, bratstva i slobode“, čiji je model već zaživio u Rusiji. Ono što je komuniste razlikovalo od konkurencije je i jasno određivanje prema dva temeljna životna pitanja Crne Gore. To su ekonomska samostalnost zemlje kroz stvaranje radničke države i nacionalno pitanje koje je prepoznavalo crnogorsku posebnost i obnavljanje samostalnosti koja je ukinuta 1918. godine. Dok su ekonomska pitanja komunistima od samog početka na listi prioriteta, nacionalnim pitanjem počinju da se bave tek kasnije. Komunisti tako tek

.....
⁷⁷ Bogumil Hrabak, „Selo u Crnoj Gori i Sandžaku prema komunistima i građanskim strankama 1920. godine“, *Istorijski zapisi*, br. 1, 1981, str. 125.

⁷⁸ Šerbo Rastoder, *Političke stranke u Crnoj Gori 1918–1929*, Bar, 2000, str. 208.

nakon trećeg kongresa u maju 1926. godine, kao model rješenja nacionalnog pitanja predlažu „Federaciju radničko-seljačkih republika“.⁷⁹

Crnogorska federalistička stranka bila je jedina autohtona politička partija između dva svjetska rata na prostoru Crne Gore. Ideološki utemeljena i programski fokusirana na prostor Crne Gore okupljala je političku elitu afirmisanu u periodu prije stvaranja zajedničke države. Temeljni politički princip federalista bilo je načelo ravnopravnosti, što je podrazumijevalo jednakost „političkih, ekonomskih i kulturnih jedinica“ zajedničke države.⁸⁰ Glavni problem u ostvarenju ovih ideja po njima je bio unitarizam zbog čega borbu protiv centralizma doživljavaju kao svoj osnovni politički princip. Kreatori nove državne ideologije federaliste su etiketirali kao „antidržavnu“, „separatističku“ i „antisrpsku“ političku opciju. To je bilo u suprotnosti sa zvaničnim političkim stavom federalista koji su tvrdili da su „Crnogorci integralni dio srpske nacije“ a kralj Nikola „jedan od najveći srpski vladara poslije Kosova“.⁸¹ Federalisti crnogorsku individualnost nijesu poistovjećivali s nacionalnom posebnošću. Nakon velikog izbornog rezultata ostvarenog 1925. godine, na kome su osvojili četvrtinu svih glasova u Crnoj Gori i tri mandata u parlamentu, Federalistička stranka postepeno počinje da gubi svoj uticaj među stanovništvom.⁸² Razlog za gubljenje biračkog tijela ležao je u njihovoj saradnji s hrvatskim strankama koje su se takođe zalagale za koncept federalizma. Zbližavanje s hrvatskim nacionalnim blokom, otvorio je prostor njihovim konkurentima u Crnoj Gori da ih optužuju za navodnu izdaju, zbog čega su već na narednim izborima osvojili samo jedan mandat. Kao autohtona crnogorska stranka, Federalisti su za razliku od konkurencije bili zainteresovani za rješavanje konkretnih ekonomskih problema Crne Gore. U stranačkom rukovodstvu dominirali su političari iz perioda samostalne crnogorske države. To su bili većinom advokati ili penzi-

⁷⁹ „Rezolucija KPJ o nacionalnom pitanju usvojena na III kongresu“, *Izvori za istoriju radničkog pokreta i revolucije u Crnoj Gori 1918–1945*, knjiga I, Titograd, 1961, str. 488, 489.

⁸⁰ Program i statut Crnogorske stranke, Cetinje, 1925.

⁸¹ Dimitrije Dimo Vujović, *Crnogorski federalisti 1919–1929*, Titograd, 1981, str. 79, 82.

⁸² Sekula Drljević, *Politička misao*, Podgorica, 2007, str. 37.

oneri bivšeg režima, među kojima i veliki broj oficira. Glasačku bazu regrutovali su na ograničenom prostoru koji je obuhvatao Crnu Goru nakon Berlinskog kongresa.⁸³

Savremeni prostor Crne Gore, između dva svjetska rata nikada nije bio jedinstvena izborna cjelina. U najvećem broju slučajeva, ono što se smatralo crnogorskim izbornim okrugom, obuhvatalo je prostor Crne Gore u granicama iz 1878. godine (cetinjski, nikšićki, barski, kolašinski, andrijevački i podgorički okrug). Na ovom prostoru birano je 10 poslanika za saveznu skupštinu 1920. godine, odnosno 8 poslanika na svim sledećim izborima. Prostor pljevaljskog, bjelopoljskog i beranskog okruga pripadao je izbornom okrugu koji je vezan za prostor Novopazarskog sandžaka dok je prostor Paštrovića i Boke pripadao okrugu Dalmacija.

Prvi izbori za Ustavotvornu skupštinu održani su u novembru 1920. godine, i oni su u Crnoj Gori trebali da budu jedna vrsta legitimacije politike Podgoričke skupštine. Od deset mandata u crnogorskom okrugu komunisti su osvojili 38% glasova ili 4 mandata, vladajuća radikalna stranka osvojila je 13,4% glasova ili jedan mandat. Demokrate su izašle s dvije liste, prva – Pavla Čobrovića osvojila je 14% glasova ili jedan mandat a druga Andrije Radovića takođe jedan mandat ili 5,2% glasova. Lista Spasoja Piletića koja okupljala takozvane bjelaše Marka Dakovića osvojila je takođe jedan mandat ili 8,4% glasova a republikanska stranka dva mandata ili 16% glasova. Federalistička stranka bila je onemogućena da istakne svoju listu.

Na izborima u martu 1923. godine prvi put dolazi do pojavljivanja Federalističke stranke i snažnog obračuna Radikala i Demokrata. Republikanska stranka na ove izbore po prvi put je izašla s idejom o federativnom uređenju Jugoslavije, dok su komunisti u periodu zabrane istakli nezavisnu radničku partiju koju je predvodio Jovan Tomašević koja je osvojila 5,5% glasova i zemljoradnička nezavisna lista Novice Šaulića koja je, kao „neopredijeljena lista“, osvojila 10% glasova.

.....
⁸³ Dimitrije Dimo Vujović, *Crnogorski federalisti 1919–1929*, Titograd, 1981, str. 197.

Izborni proces iz februara 1925. godine, obilježilo je pojavljivanje Milana Stojadinovića kao nosioca liste Radikalne stranke u Crnoj Gori. Stojadinović je pripremio veliki plan reforme crnogorskog društva, a za izbore dobio podršku vjerskih predstavnika pravoslavne crkve i islamske zajednice. I na ovim izborima zemljoradnička lista osvojila je skoro 12% glasova, što nije bilo dovoljno za ulazak u parlament.

Izbore održane 1927. godine, obilježiće nastup radikala i demokrata u nekoliko kolona, kao i približavanje crnogorskih federalista Hrvatskoj seljačkoj stranci. Na ovim izborima, u parlament je prvi put ušao predstavnik zemljoradničke liste iz Crne Gore, koje će, osim dominacije u nikšićkom izbornom okrugu, uspjeti da proširi politički uticaj i na druge krajeve u Crnoj Gori, što će njihovom lideru Novici Šauliću donijeti poslanički mandat u parlamentu.

Parlamentarna kriza izazvana ubistvom u parlamentu dovela je do uvođenja šestojanuarske diktature. Ova kriza, označiće i početak nove državne politike, takozvane politike integralnog jugoslovenstva, koja je podrazumijevala uvođenje koncepta: jedan kralj, jedna država, jedan narod. Država je podijeljena na Banovine, a Crna Gora sa svojom teritorijom, ponovo je bila jedinstvena – cijela u široj administrativnoj pokrajini. Većina političkih prvaka u Crnoj Gori, uglavnom radikalne i demokratske stranke, priključila se takozvanoj državnoj stranci – Jugoslovensko-radikalnoj-seljačkoj demokratiji, koja je 1933. godine promijenila ime u Jugoslovensku nacionalnu stranku. Politički život oživio je nakon 1934. godine i ubistva kralja Aleksandra.

Novi izbori raspisani su za maj 1935. godine i na njoj su se pojavile dvije liste, prva-državna i druga opoziciona sastavljena na čelu s Hrvatskom seljačkom strankom i Demokratskom, Zemljoradničkom strankom, Jugoslovenskom muslimanskom organizacijom od Demokrata, Zemljoradnika. Vladina lista dobila je podršku a novi mandatar Vlade Milan Stojadinović u svoj blok uključuje i Slovence i Muslimane okupljenje oko SLS-a i JMO-e. Većina bivših crnogorskih političara iz redova radikala i demokrata ulazi u članstvo nove Stojadinovićeve koalicije – Jugoslovenske radikalne zajednice. U narednim godinama

politički život u Crnoj Gori ostao je u sjenci političkih događaja na jugoslovenskom nivou koji su obilježili politički dogovori državne politike s rukovodstvom Hrvatske seljačke stranke. Sporazum Cvetković-Maček podržali su crnogorski federalisti, koji su njegovu primjenu doživjeli kao početak federalnog organizovanja države i najavu preuređenja u kojoj bi Crna Gora dobila ravnopravan položaj.⁸⁴

TABELA 2. Rezultati izbora u Crnoj Gori 1920–1938.

	RADIKALI	DEMOKRATE	KOMUNISTI	FEDERALISTI	REPUBLIKANCI	ZEMLJORADNIČKA	OSTALI
1920.	13%	19%	38%	Zabranjena	16%	5%	9%
1923.	25%	26%	Zabranjena	24%	7%	10%	8%
1925.	27%	22%	Zabranjena	26%	7%	12%	6%
1927.	34%	31%	Zabranjena	15%	/	13%	7%
ŠESTOJANUARSKA DIKTATURA							
	VLADINA LISTA			UDRUŽENA OPOZICIJA			OSTALI
1935.	69%			27%			4%
1938.	53%			47%			/

Partitokratski sistem, uspostavljen u Crnoj Gori između dva svjetska rata, iznjedrio je novu socijalnu kategoriju – činovnike. Ova društvena kategorija, koja je imala značajnu ulogu i u kraljevini Crnoj Gori u novim okolnostima postala je jedna od najuticajnijih socijalnih kategorija. Na to su svakako uticale nerazvijene institucije i loši mehanizmi kontrole državnog aparata, koji su doveli do stvaranja neefikasne i neodgovorne administracije podložne korupciji. Sistem u kome je ministar postavljao sve niže činovnike, učinio je da te funkcije postaju zavisne od političkog opredjeljenja. Smjenom partija na vlasti smjenjivale su se i činovničke garniture što je vremenom, u strahu od otkaza, činovnike pretvaralo u poslušnike a njihovu službu u leglo korupcije, bezakonja i nepravde. Činovničko mjesto je sa sobom nosilo statusni simbol i prije svega siguran izvor prihoda u sredini u kojoj je oskudica realnost. Najmanje plaćen činovnik bez dodataka na skupoću mogao je da računa na mjesečnu platu od 1.400 dina-

⁸⁴ Živko M. Andrijašević, Šerbo Rastoder, *Istorija Crne Gore*, Podgorica, 2006, str. 382–403.

ra dok su oni na višim položajima zarađivali i do 5.000 dinara.⁸⁵ U društvu u kome je kilogram povrća koštao 3 dinara, mesa 14 dinara, cipele od 30 do 60 dinara,⁸⁶ bila je to plata za koju se trebalo boriti. Upravo će ovakav položaj činovnika u crnogorskom društvu uticati na većinu seoskog stanovništva, koje je ulaganjem u školovanje djece vidjelo šansu za rješavanje sopstvenog socijalnog položaja. U odnosu na broj stanovnika Crna Gora je imala najveći broj mladih školovanih ljudi u Jugoslaviji.⁸⁷ Školovanje je bilo put ka činovničkom mjestu koje je doživljavano kao ideal uspješnosti. Prosvjetne vlasti se nijesu s tim slagale pa načelnik Prosvjetnog odjeljenja Zetske banovine traži smanjenje broja gimnazija i učenika u njima. On navodi da je veliki broj gimnazijalaca „zlo“ i da svi žele „činovnički život iako u zemlji ima prilike da se živi od poljoprivrede i gospodarstva ali i zanata i trgovine“.⁸⁸

Bez obzira na sve veće interesovanje stanovništva za obrazovanje, loši i naslijeđeni trendovi iz prošlosti nijesu se mogli preko noći promjeniti. Prema popisu iz 1921. godine u Crnoj Gori je bilo 67% nepismenog stanovništva. Najviše nepismenih bilo je u krajevima koji su 1913. godine priključeni Crnoj Gori: Pljevaljskom, Bjelopoljskom i Beranskom srezu. Najmanje nepismenih bilo je na Cetinju i Kotoru gdje je više od polovine stanovništva znalo da čita i piše.⁸⁹ Nakon deset godina, nepismenost je smanjena za više od deset procenata. Po popisu iz 1931. godine u Crnoj Gori bilo je 56% nepismenog stanovništva. Najviše u Bijelom Polju preko 70%, a najmanje u Kotoru oko 27%.

.....
⁸⁵ „Prinadležnosti državnih službenika“, *Almanah-Šematizam Zetske Banovine*, Sarajevo, 1931, str. 402.

⁸⁶ Adnan Prekić, *Islamska vjerska zajednica u Crnoj Gori 1918–1941*, Podgorica, 2010, str. 158.

⁸⁷ Branislav Marović, *Stočarstvo Crne Gore 1860–1953*, Podgorica, 1998, str. 123.

⁸⁸ Dušan Jakšić, „Prosvjeta u Zetskoj banovini“, *Almanah-Šematizam Zetske Banovine*, Sarajevo, 1931, str. 98.

⁸⁹ Živko M. Andrijašević, Šerbo Rastoder, *Istorija Crne Gore*, Podgorica, 2006, str. 353.

TABELA 3. Procenat nepismenog stanovništva po srezovima, 1931.⁹⁰

PROCENAT NEPISMENOG STANOVNIŠTVA PO SREZOVIMA – 1931. GODINE	UKUPNO (%)	PROCENAT NEPISMENIH MUŠKARACA	PROCENAT NEPISMENIH ŽENA
Andrijevački	64,3	43,4	85
Barski	65,4	47,8	80,2
Beranski	69,1	51,2	87,3
Bjelopoljski	72,3	54,8	89,2
Cetinjski	47,9	21,2	72,7
Danilovgradski	53,1	24	77,2
Kolašinski	52,8	25,1	79,5
Kotorski	26,8	11,8	44,4
Nikšićki	52,1	25,2	76,3
Pljevaljski	68,3	49,1	87,8
Podgorički	56,9	32,4	80,9
Šavnički	53,5	27,5	78,6
CRNA GORA	56,1	34,2	77,3

Procenat od 56% nepismenih u Crnoj Gori, bio je veći nego jugoslovenski prosjek, koji je iznosio 45%. U tom periodu najmanje nepismenih bilo je u Sloveniji 6%, Vojvodini 9%, Hrvatskoj 32%. Više nepismenog stanovništva od Crne Gore bilo je jedino u užoj Srbiji 57%, Makedoniji 67%, Bosni i Hercegovini 70% i na Kosovu 84%.⁹¹

Pozitivni trendovi u povećanju broja pismenih su posljedica uvođenja obavezne nastave u osnovnim školama. U školskoj 1923/24. godini, na prostoru Crne Gore radile su 342 škole sa 28.686 đaka. Broj novih škola i đaka koji su pogađali nastavu konstantno se uvećavao. Školske 1929/30. bilo je 373 škole sa 30.070 đaka, a deset godina kasnije, 440 škola sa 37.620 đaka.⁹² Iako je sistem osnovno-školskog obrazovanja znatno unaprijeđen između dva svjetska rata, ograničavajući faktor uvijek je bila nejednaka raspoređenost škola i kvalitet usvojenog znanja. Tako je u Boko Kotorskom srezu na 1.000 stanovnika dolazilo 105

⁹⁰ Radoica Luburić, *Društvo Crne Gore u drugom svjetskom ratu*, Podgorica, 1995, str. 34.

⁹¹ Pavle Radusinović, *Stanovništvo Crne Gore do 1945. godine*, Beograd, 1978, str. 229.

⁹² *Almanah-Šematizam Zetske Banovine*, Sarajevo, 1931, str. 94, 95, 150; „Školstvo u Crnoj Gori“, *Statistički godišnjak NRCG 1955*, Titograd, 1955, str. 186, 187.

učenika dok u većini ostalih mjesta taj broj nije prelazio 80 učenika.⁹³ Škole su do 1925. godine izdržavali roditelji nakon čega briga o obrazovanju prelazi u ruke opštinskih organa a 1937. godine finansiranje preuzima prosvjetno odjeljenje Zetske banovine.⁹⁴

Osim osnovnih, između dva rata u Crnoj Gori funkcionisalo je devet srednjih škola. Gimnazije u Beranama, Bijelom Polju, Danilovgradu, Kolašinu i Herceg Novom imale su po četiri razreda nastave. S osam razreda funkcionisale su gimnazije u Kotoru, Nikšiću, Pljevljima, Podgorici i Herceg Novom.⁹⁵ Takođe, otvorene su i škole za obrazovanje učitelja. Rad Bogoslovsko-učiteljske škole na Cetinju je obnovljen 1922. godine, i ona je od tada funkcionisala kao četvorogodišnja škola za učitelje. Učiteljske škole otvorene su u Beranama i Danilovgradu 1919. godine ali su obje ukinute 1925, dok je dvorazredna učiteljska škola u Herceg Novom otvorena 1925. godine, dvije godine kasnije ugašena i ponovo otvorena 1929. godine.⁹⁶ Skoro u svim gradovima postojale su petogodišnje ženske zanatske škole, u Beranama, Pljevljima, Bijelom Polju i Nikšiću bile su organizovane trogodišnje zanatsko trgovačke škole. U Podgorici je postojala četvorogodišnja trgovačka akademija a u Kotoru četvorogodišnja pomorska akademija.⁹⁷ Visokoškolske ustanove nijesu postojale u Crnoj Gori. Đaci koji su iz Crne Gore na školovanje odlazili u druge sredine rijetko su se vraćali pa dvedesetih godina prošlog vijeka u Crnoj Gori živi svega 200 fakultetski obrazovanih ljudi.⁹⁸

Crna Gora će ostati u sastavu Zetske banovine do aprila 1941. godine. Nakon kapitulacije Kraljevine Jugoslavije, italijanske trupe okupirale su Crnu Goru i uspostavili takozvani Visoki civilni komesarijat. Okupacione vlasti dale su veliku samostalnost lokalnim organima vlasti.

.....
⁹³ „Narodne osnovne škole“, *Almanah-Šematizam Zetske Banovine*, Sarajevo, 1931, str. 94–95.

⁹⁴ Đoko Pejović, *Prosvjetni i kulturni rad u Crnoj Gori 1918–1941*, Cetinje, 1982, str. 19.

⁹⁵ „Gimnazije“, *Almanah-Šematizam Zetske Banovine*, Sarajevo, 1931, str. 99.

⁹⁶ *Almanah-Šematizam Zetske Banovine*, Sarajevo, 1931, str. 101.

⁹⁷ „Tabelarni pregled stručnih škola školske 1930/31 godine“, *Almanah-Šematizam Zetske Banovine*, Sarajevo, 1931, str. 104.

⁹⁸ Đoko Pejović, *Prosvjetni i kulturni rad u Crnoj Gori 1918–1941*, Cetinje, 1982, str. 13.

Sudovima je ostavljeno pravo da samostalno rješavaju sve građanske i krivične parnice, daci su redovno pohađali škole a kompletan upravni i činovnički aparat, žandarmerija i finansijska služba iz prethodnog sistema stavljena je u funkciju okupacionih vlasti. Italijanska uprava, nosila se idejom o rješavanju *crnogorskog pitanja*, pošto su pod svojom okupacionom vlašću planirali da obnove nezavisnu Crnu Goru, što je formalno i učinjeno na takozvanom „Crnogorskom saboru“, 12. jula 1941. godine.⁹⁹

U međuvremenu, Komunistička partija u Crnoj Gori ozbiljno se pripremala za oružani ustanak i borbu protiv okupatorske vlasti. Pri svim lokalnim partijskim organizacijama formiraju se takozvane udarne grupe od 10 do 30 pripadnika, uglavnom članova KP. Neposredno pred ustanak u Crnoj Gori je bilo 285 udarnih grupa sa 6.200 ljudi, što znači da su skoro svi članovi partije kojih je tada bilo 1.200 i 5.000 članova SKOJ-a na neki način bili uključeni u aktivnosti organizovanja ustanka. Partijski komiteti u Crnoj Gori u tom periodu navode podatak da je još 15.000 ljudi spremno da krene u borbu protiv okupatora pod rukovodstvom KP.¹⁰⁰ Odluka o početku oružane borbe donijeta je na sjednici Pokrajinskog komiteta KPJ za Crnu Goru, Boku i Sandžak 8. jula 1941. godine u Stijeni Piperskoj kod Podgorice. Ustanak je započet 13. jula i dobra priprema i organizacija cijele akcije bila je vidljiva veoma brzo. Preko udarnih grupa koje su bile nosioci oružane borbe, u ustanku je učestvovalo preko 30.000 boraca, naspram kojih je bilo oko 20.000 italijanskih vojnika. Od 13. do 24. jula oslobođen je najveći dio teritorije Crne Gore, zaplijenjen veliki ratni plijen, prije svega vojne opreme, i zarobljeno oko 3.000 italijanskih vojnika.¹⁰¹ Italijanska ratna komanda odmah je počela s grupisanjem vojnih snaga za gušenje ustanka. Zadatak je povjeren Višoj komandi oružanih snaga u Albaniji koja je s preko 100.000 vojnika ugušila ustanak i sva žarišta otpora u Crnoj Gori. Nakon trinaestojulskog ustanka, suspendovana je

.....
⁹⁹ Zoran Lakić, *Narodna vlast u Crnoj Gori 1941–1945*, Cetinje, 1981, str. 41.

¹⁰⁰ Batrić Jovanović, *Crna Gora u NOR-u i socijalističkoj revoluciji*, knj. 1, Beograd, 1960, str. 46.

¹⁰¹ Zoran Lakić, *Narodna vlast u Crnoj Gori 1941–1945*, Cetinje, 1981, str. 58–62 .

civilna okupaciona vlast i uvedena vojna uprava – *Vojni gubernatorat*. Prostor Crne Gore je rasparčan, Boka Kotorska ušla je u sastav Italije, dok je prostor Ulcinja, Tuzi, Plava, Gusinja i Rožaja pripojen Velikoj Albaniji – protektoratom Italije. Ustanci nijesu bili u mogućnosti da zadrže teritorije osvojene tokom pobune, ali se u oružanom otporu formirala prva ozbiljnija vojna oslobodilačka snaga. U oktobru 1941. godine osnovan je Glavni štab NOP-a za Crnu Goru i Boku, a partizanske snage organizovane su u četiri odreda sa 4.500 boraca.

Partizanske snage tokom 1942. i 1943. godine uglavnom će djelovati na prostoru Bosne i Hercegovine, što je ostavilo prostor za potpunu dominaciju italijanskih okupatora na prostoru Crne Gore. Kako bi ojačali svoje pozicije u Crnoj Gori, Italijani za svoju vojnu upravu vežu nacionalne snage, zelenaše i četnike. U Julu 1942. godine formiran je takozvani *Crnogorski nacionalni odbor* koji je uglavnom bio usmjeren protiv partizanskih jedinica.

Tokom 1943. godine dolazi do potpunog preokreta svih ratnih aktivnosti u Crnoj Gori. Kapitulacija Italije, otkazivanje britanske podrške četničkom pokretu i dolazak drugog udarnog korpusa NOVJ u Crnu Goru potpuno su promijenila tok ratnih sukoba na ovom prostoru. Partizanske jedinice u tom trenutku drže više od polovine slobodne teritorije Jugoslavije i imaju 300.000 boraca. Povlačenjem Italijana nakon kapitulacije, partizanske snage od septembra do oktobra 1943. godine oslobađaju 2/3 crnogorske teritorije. Njemačke trupe nijesu imale dovoljno vojnika da pokriju sav prostor, a u strahu od pomorske invazije, svoje snage fokusirale su na primorju, Nikšiću, Danilovgradu i Cetinju. Njemačke snage pokušale su da u saradnji sa četničkim snagama ugroze pozicije partizanskih snaga, ali te akcije nijesu imale snažniji uticaj i na pomjeranje linija fronta. Završne akcije za oslobođenje Crne Gore sprovedene su u drugoj polovini 1944. godine. U tim akcijama oslobođeni su Nikšić (18. septembar), Cetinje (13. novembar), Podgorica (19. decembar) i Bijelo Polje (4. januar).¹⁰²

.....
¹⁰² Živko M. Andrijašević, Šerbo Rastoder, *Istorija Crne Gore*, Podgorica, 2006, str. 407–428.

Još tokom oslobodilačkog rata, Komunistička partija počela je s pripremama za uspostavljanje nove vlasti. Nova jugoslovenska država zamišljena je kao federacija socijalističkih republika, među kojima je bila i Crna Gora. Državna teritorija i granice Crne Gore nakon drugog svjetskog rata definisane su na drugom zasjedanju AVNOJ-a, donošenjem odluke o federalnom uređenju nove države i Crne Gore kao posebne federalne jedinice. Te odluke prihvatili su vijećnici Zemaljskog antifašističkog vijeća Crne Gore i Boke na drugom zasjedanju 16. februara 1944. godine.¹⁰³ I pored načelnog dogovora o federalnom uređenju, početkom 1945. godine otvorilo se pitanje granica federativnih republika. Status Kosova i Metohije i Sandžaka bilo je pitanje koje je direktno uticalo na nove federativne granice Crne Gore. Ovlašteni predstavnici Crne Gore u radnim tijelima AVNOJ-a otvorili su pitanje priključenja Kosova i Metohije i Sandžaka Crnoj Gori, pravdajući to potrebom da „ekonomski najslabiju federalnu jedinicu treba ojačati proširenjem“. Konačna odluka donijeta je na XI sjednici Predsjedništva CASNO 5. marta 1945. godine, kojoj su prethodile konsultacije Blaža Jovanovića u Beogradu. Jovanović je članovima crnogorskog predsjedništva prenio da se Sandžak dijeli između Srbije i Crne Gore po granicama iz 1913. godine, dok se Kosovo i Metohija zadržavaju kao jedinstvena administrativna cjelina. Nakon toga, te odluke je potvrdio ZAVNO Sandžaka koje je 29. marta 1945. godine odlučilo da se jedan dio priključi Crnoj Gori, drugi Srbiji. Konačno zaokruživanje državne teritorije Crne Gore dogodilo se na četvrtom zasjedanju CASNO-a u aprilu 1945. godine. Poslanici te skupštine potvrdili su odluke ZAVNO-a Sandžaka o priključenju pljevaljskog i bjelopoljskog sreza Crnoj Gori, kao i odluku odbora Boke-Kotorske koja je također priključena crnogorskoj teritoriji. Ovim zaokruživanjem površina Crne Gore iznosila je 13.812 km² koja je bila podijeljena na 17 srezova. To su bili: barski, cetinjski, ulcinjski, kotorski, hercegnovski, podgorički, nikšićki, viluski, danilovgradski, pljevaljski, bjelopoljski, kolašinski, beranski, rožajski, andrijevački, šavnički i pivski srez.¹⁰⁴

¹⁰³ Zoran Lakić, *Narodna vlast u Crnoj Gori 1941–1945*, Cetinje, 1981, str. 385.

¹⁰⁴ *Ibid.*, str. 507, 508.

• • •

Najveći dio Crne Gore oslobođen je u drugoj polovini 1943. godine nakon kapitulacije Italije, dok je kompletan prostor današnje Crne Gore, bio je pod kontrolom snaga NOB-a nakon 4. januara 1945. godine kada je oslobođeno Bijelo Polje.¹⁰⁵ Na oslobođenom prostoru snage Narodnooslobodilačke armije odmah su počele da organizuju sopstvene organe vlasti. To su bili narodni odbori koji su tokom ratnih godina uglavnom vodili brigu o osnovnim životnim pitanjima stanovništva na slobodnim teritorijama. Zadaci ovih odbora bili su: organizovanje narodne vlasti, obezbjeđivanje materijalnih potreba boraca na frontu i organizovanje snabdijevanja i ishrane stanovništva. Prvi narodnooslobodilački odbori u Crnoj Gori osnivaju se u jesen 1941. godine. Oni su bili formalni nosioci izvršne vlasti na lokalnom prostoru (seoski, opštinski i sreski) i njihova nadležnost definisana je na skupštini u Ostrogu 8. februara 1942. godine.¹⁰⁶ Stvaranjem većih prostora oslobođene teritorije, nakon kapitulacije Italije dolazi do snažnijeg organizovanja mreže narodnooslobodilačkih odbora. Već sredinom 1944. godine u Crnoj Gori postoji kompletno organizovana mreža narodnooslobodilačkih odbora. Od najnižeg opštinskog nivoa sve do Izvršnog odbora ZAVNO-a kao najvišeg organa izvršne vlasti u Crnoj Gori. Svaki odbor imao je i svoja tjela: upravni odsjek, propagandni, privredno-finansijski, zdravstveni, socijalni, vjerski i kulturno-prosvjetni odsjek.

Sistem ratnih narodnih odbora u Crnoj Gori reformisan je u julu 1944. godine, na trećem zasjedanju ZAVNO-a, kada je ovaj organ predstavničkog i političkog djelovanja NOB-a, transformisan u vrhovni organ državne vlasti i suvereniteta – Crnogorsku antifašističku skupštinu. Tim činom učinjen je prvi korak u formalizovanju revolucionarnih promjena izvedenih tokom oslobodilačkog rata i započet proces konstituisanja državne vlasti u Crnoj Gori. Skupština je preko Predsjedništva, vrlo brzo formirala i nove izvršne organe vlasti, tako-

.....
¹⁰⁵ Živko M. Andrijašević, Šerbo Rastoder, *Istorija Crne Gore*, Podgorica, 2006, str. 407–428.

¹⁰⁶ Teorijska pitanja socijalizma – Rad partije u masama, nedatirano, str. 1, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 54/50.

zvana odjeljenja za osnovne djelatnosti. Formirano je 11 odjeljenja: za unutrašnje poslove, prosvjetu, narodnu privredu i finansije, narodno zdravlje, ekonomsku obnovu, socijalnu politiku, pravdu, ishranu, građevinarstvo, šume i rude kao i odjeljenje za informisanje. Formirane su i tri komisije: za vjerska pitanja, za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača kao i privremeno tijelo – Sudski savjet koji je imao karakter Vrhovnog suda Crne Gore. Nastavak reformi izveden je nekoliko mjeseci kasnije, kada je u decembru 1944. godine predsjedništvo CASNO-a donijelo odluku o reorganizaciji postojeće državne strukture. Odjeljenja se preimenuju u povjerenstva, uz izvjesne promjene nadležnosti i formiranje, novog dvanaestog povjerenstva za finansije. Takođe se formira i privredni savjet i komisije za upravljanje državnih dobara i komisija za ratnu štetu.¹⁰⁷

Reforma i transformacija organa narodne vlasti sprovedena u drugoj polovini 1944. godine imala je jasnu funkciju obezbjeđivanja kontinuiteta revolucionarne vlasti, izgrađene tokom oslobodilačkog rata. U novim, mirnodobskim okolnostima, ti organi su trebali da dobiju novu formu i institucionalnu potvrdu. Komunistička partija, kao nosilac tih procesa potvrđuje revolucionarni pristup smjene vlasti uz istovremeno anticipiranje svih tekovina narodnooslobodilačke borbe. Proces započet u julu 1944. godine nastavljen je u aprilu naredne godine usvajanjem zakona kojom je Crnogorska antifašistička skupština narodnog oslobođenja preimenovana u Crnogorsku narodnu skupštinu. Posebnom odlukom Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Sandžaka, od 25. marta 1945. godine, Pljevaljski i Bjelopoljski srez ušli su u sastav Crne Gore, a poslanici iz ovih srezova priključili se Crnogorskoj narodnoj skupštini. Istim odredbama, svi ratni organi izvršne vlasti dobili su novu funkciju. Narodnooslobodilački odbori na seoskom, gradskom, opštinskom i sreskom nivou postali su zvanični organi novih vlasti i pretvoreni u narodne odbore.¹⁰⁸

¹⁰⁷ Zoran Lakić, *Narodna vlast u Crnoj Gori 1941–1945*, Cetinje, 1981, str. 398, 407, 408.

¹⁰⁸ „Zakon o pretvaranju Crnogorske antifašističke skupštine narodnog oslobođenja u Crnogorsku narodnu skupštinu i narodno-oslobodilačkih odnora u narodne odbore“, *Pobjeda*, br. 23, 22. april 1945, str. 3.

Na sjednici Skupštine, od 15. do 17. aprila 1945. godine, formirana je i prva narodna Vlada Crne Gore. Zamišljena kao Vlada kontinuiteta, oslonjena na tekovine narodnooslobodilačke borbe ona je trebala da bude „izraz narodne volje i osnova nove narodne vlasti“ i da zajedno s narodnim odborima povede društvo u prosperitetnu budućnost, raskidajući sve veze s prošlošću jer se „ne razmišlja o povratku na staro i preživjelo“.¹⁰⁹ Za predsjednika Vlade izabran je prvi čovjek Komunističke partije u Crnoj Gori Blažo Jovanović. Vlada je osim predsjednika u sastavu imala i dva potpredsjednika i deset ministarstava: unutrašnjih poslova, pravosuđa, prosvjete, finansija, industrije, rudarstva, trgovine i snabdijevanja, poljoprivrede i šumarstva, socijalne politike i narodnog zdravlja i ministarstvo građevine.¹¹⁰ Prioriteti Vlade bili su „jačanje i učvršćenje narodne vlasti, produbljivanje i proširenje ostvarenog bratstva i jedinstva naših naroda u toku narodno-oslobodilačke borbe i osiguranje javne bezbjednosti“¹¹¹.

Iako je Narodna skupština, formalno bila najvažniji organ državne vlasti, formiranjem Vlade, kabinet Blaža Jovanovića preuzima kontrolu nad svim državnim poslovima. Na to ukazuje činjenica da se nakon aprila 1945. godine Skupština ponovo sastala tek u septembru 1946. godine. U međuvremenu Vlada je pozivajući se na odredbe Zakona o donošenju uredbi donijela 19. uredbi koje su imale zakonsku snagu, i koje je nakon 17 mjeseci Skupštini dostavila samo na potvrdu.¹¹²

Nakon izbora za Ustavotvornu skupštinu Jugoslavije, pristupilo se organizovanju izbora za prvu poslijeratnu crnogorsku skupštinu koja je trebala da donese i novi ustav. Izglasavanjem Zakona o Ustavotvornoj skupštini, predsjedništvo Skupštine donijelo je ukaz o ras-

.....
¹⁰⁹ „Značaj odluka četvrtog zasijedanja“, *Pobjeda*, br. 23, 22. april 1945, str. 1.

¹¹⁰ Predlog uputstva o osnovnim načelima za obrazovanje Vlada federalnih jedinica Demokratske Federativne Jugoslavije, Branko Petranović Momčilo Zečević, *Jugoslavija 1918–1988 tematskazbirka dokumenata*, Beograd, 1988, str. 82, 83, 84.

¹¹¹ „Ekspoze pretsjednika Vlade Blaža Jovanovića pred Narodnom skupštinom“, *Pobjeda*, br. 37, 12. septembar 1946, str. 2.

¹¹² Održano je peto redovno zasijedanje Narodne skupštine Narodne republike Crne Gore, *Pobjeda*, br. 37, 12. septembar 1946, str. 1, 2.

puštanju Narodne skupštine i raspisivanje izbora za Ustavotvornu skupštinu 3. novembra 1946. godine.¹¹³

Tranzicija vlasti u Crnoj Gori okončana je izborima za Ustavotvornu skupštinu od 3. novembra 1946. godine, nakon kojih je posljednjeg dana iste te godine donešen Ustav Narodne Republike Crne Gore. Na izborima je učestvovala samo lista Narodnog fronta pa su izbori postali jedna vrsta referenduma na kome je trebalo potvrditi postojeće stanje. Politički pluralizam komunistima nije bio važan. Smatrali su da je program Narodnog fronta „sveopšti narodni program“, i da je zbog toga „razumljivo zašto kod nas nema drugih kandidata osim frontovaca – druge narod neće“.¹¹⁴ Rezultati izbora obezbijedili su potreban legitimitet novim vlastima. Od upisanih 188.477 glasača na birališta je izašlo njih 181.654 ili 96,38%.¹¹⁵ Visoka izlasnost potvrdila je revolucionarne promjene i omogućila komunistima jednu vrstu legalizovanja vlasti koju su preuzeli za vrijeme rata.

Ustavotvorna skupština održana je 20. novembra 1946. godine na Cetinju, a već sredinom decembra Vlada je poslanicima dostavila nacrt Ustava Narodne Republike Crne Gore. U uvodnom dijelu Ustava Crna Gora je definisana kao narodna država republikanskog karaktera, koja se na osnovu prava na samoopredjeljenje, uključujući i odcjepljenje, s ostalim republikama odlučila da na ravnopravnoj osnovi konstituiše FNRJ. Suverenost je pripadala republičkim organima koji su birani od naroda na neposrednim izborima. Narodna skupština predstavljala je narodni suverenitet i ona je bila vrhovni organ državne vlasti za četiri godine, koliko je i trajao njen mandat. Operativno tijelo parlamenta bio je takozvani *Prezidijum* koji su pored predsjednika, dva potpredsjednika i sekretara činili još deset članova Skupštine. Ovo radno tijelo je sazivalo sjednice skupštine, raspisivalo izbore, tumačilo donešene

.....
¹¹³ Trećeg novembra održaće se izbori za Ustavotvornu skupštinu NRCG, *Pobjeda*, br. 38, 21. septembar 1946, str. 1.

¹¹⁴ „Izlazak na izbore – osnovna dužnost svakog poštenog i rodoljubivog građanina naše Republike“, *Pobjeda*, br. 42, 20. oktobar 1946, str. 1.

¹¹⁵ „Saoštenje izborne komisije Narodne republike Crne Gore“, *Pobjeda*, br. 46, 17. novembar 1946, str. 1.

zakone, i na predlog predsjednika Vlade biralo i smjenjivalo ministre iz njegovog kabineta. Vlada je Ustavom definisana kao najviši izvršni i upravni organ državne vlasti koju je imenovala i razrješavala Skupština. Izvršna vlast funkcionisala je na dva nivoa kroz takozvana *savezno-republikanska i republikanska ministarstva*. Ova prva u koje su spadali ministarstvo finansija, unutrašnjih poslova, pravosuđa, industrije i rudarstva, trgovine i snabdijevanje, poljoprivrede i šumarstva, rada i ministarstvo građevine, radili su u konsultacijama sa saveznim ministarstvima. Dok su takozvana republikanska, odnosno ministarstva koja su autonomno obavljala svoje nadležnosti na prostoru Crne Gore bila ministarstva prosvjete, zdravlja, socijalnog staranja i komunalnih poslova. Narodni odbori bili su kao i u saveznom ustavu predstavnici državne vlasti na određenom prostoru. Birani su tajnim glasanjem u seoskim i manjim područjima na mandat od dvije godine, oni u gradu s mandatom od tri godine. Sva sredstva za proizvodnju i spoljna trgovina bili su pod kontrolom države ali je garantovano i pravo na privatno preduzetništvo. Ustavom je garantovana jednakost pred zakonom kao i kašnjenje svake vjerske, rasne i nacionalne „mržnje i razdora“. Propisana je i jednakost žena, sloboda javnog govora, štampe i slobodnog okupljanja a glavni grad postao je Titograd.¹¹⁶ Ukratko, čitav Ustav NRČG osim djela koji je govorio o državotvornosti Crne Gore i republičkim organima vlasti je kopija Ustava FNRJ usvojenog godinu ranije. Uz nekoliko amandmana Ustav NRČG usvojen je posljednjeg dana 1946. godine. Prvi čovjek Komunističke partije u zemlji i predsjednik Vlade Blažo Jovanović, nakon usvajanja Ustava u Skupštini Crne Gore saopštio je da je tim činom određena državnost zemlje i postavljeni temelji opstanka i sigurnosti.¹¹⁷

Centralistički model upravljanja državnim poslovima, etabliran ustavnim rješenjima iz 1946. godine, biće doveden u pitanje nakon sukoba Jugoslavije sa SSSR-om, odnosno zemljama Informbiroa. Ovaj politički i ideološki sukob, dovešće do potpunog zaokreta u administrativnom

¹¹⁶ Nacrt Ustava Narodne republike Crne Gore, *Pobjeda*, br. 50, 15. decembar 1946, str. 6, 7.

¹¹⁷ Govor predsjednika Vlade Blaža Jovanovića u Narodnoj skupštini, *Pobjeda*, br. 1, 5. januar 1947, str. 1.

i organizacionom modelu upravljanja društvom. Proces odbacivanja sovjetskog iskustva u razvoju socijalističke države označice početak reformi koje će pokrenuti proces demokratizacije i decentralizacije državne uprave. Započćeće etapa stvaranja novog, jugoslovenskog modela razvoja socijalizma, širenje takozvane *socijalističke demokratije*, koja je podrazumijevala veća ovlašćenja republičkim rukovodstvima, lokalnim upravama i nižim organima narodne vlasti. Reforme se sprovede pod parolom navodnog odstupanja SSSR-a od izvorne ideje socijalizma. Nasuprot takvim tendencijama, jugoslovenski model socijalističkog razvoja ostaje posvećen izvornim idejama učenja Marksa i Lenjina, koji podrazumijevaju „borbu protiv birokratizma“, uz obavezu „demokratizacije i približavanja narodu“.

Iako je cijeli sukob imao dominantno ideološku i političku dimenziju, različitim pravnim i političkim rješenjima, jugoslovensko rukovodstvo započelo je široki proces demokratizacije društva i postepenog napuštanja rigidnih modela centralističkog načina vođenja države. Tokom 1949. i 1950. godine izvršena je decentralizacija vlasti i prenošenje mnogih funkcija s federalnih na republičke i s republičkih na lokalne organe.¹¹⁸ Lokalnim organima narodne vlasti daje se sve više nadležnosti, a od kraja 1950. godine počinje primjena takozvanih „socijalističkih modela neposredne demokratije“. To su bili zborovi birača koji se aktivnije uključuju u društveni život i rješavaju razna pitanja. Narodni odbori vlasti bili su u obavezi da dva puta godišnje zborovima birača podnose izvještaje o radu a sve odluke koje su donosili morali su biti u skladu sa zaključcima zborova birača.¹¹⁹

Na talasu ovih promjena reorganizovan je i aparat izvršne vlasti. Prezidijum Narodne skupštine Crne Gore 9. aprila 1951. godine donio je ukaz o reorganizaciji Vlade Crne Gore. Tim dokumentom ukinuta je Planska komisija Vlade, ministarstva: prosvjete, zdravlja i socijalnog staranja, građevine, trgovine i državnih nabavki, industrije, poljoprivrede i šumarstva, kao i ministarstvo za lokalnu privredu i komunalne

.....
¹¹⁸ Branislav Kovačević, *Komunistička partija Crne Gore 1945–1952*, Titograd, 1986, str. 101.

¹¹⁹ *Službeni list Narodne republike Crne Gore*, broj 6, 1950.

poslove. Nadležnosti ovih organa prenijete su na razne savjete, uprave i direkcije pod kontrolom Vlade Crne Gore. Dotadašnje poslove ministarstava, preuzeli su novoformirani Savjeti, koji su bili organi zaduženi za određenu privrednu granu ili društvenu djelatnost. Savjeti su utvrđivali pravilnike, naredbe i druge opšte propise. Niži organi od Savjeta, takođe zaduženi za određene privredne grane ili društvene oblasti, bile su Glavne uprave. One su izdavale uputstva i naređenja područnim organima na osnovu zakona i propisa Vlade i savjeta.¹²⁰

Proces decentralizacije državne uprave zaokružen je donošenjem zakona o narodnim odborima. Ovaj zakon, Skupština FNRJ usvojila je 1. aprila 1952. godine i njime je završena jedna etapa demokratizacije i decentralizacije državne uprave. Zakonom su ozvaničeni različiti modeli samoupravljanja, čime ovaj proces s ekonomskog prelazi i u političku ravan. Narodni odbori postali su organizaciona osnova cijelog državnog sistema, koji je trebalo da se razvija iznutra na principima samoupravljanja.¹²¹ Edvard Kardelj prilikom usvajanja zakona objašnjava da je njegov cilj da se razvijaju novi modeli društvenog upravljanja „koji su najbliži masama, i koji će obezbijediti da volja svakog pojedinog trudbenika dođe do izražaja. Izabrani od trudbenika, organi narodnih odbora biće daleko osjetljiviji prenosnik demokratske volje trudbenika nego bilo kakav višepartijski sistem“.¹²² Narodni odbori, dobili su veća prava prilikom donošenja budžeta ali su im ukinuta prava da se miješaju u rad privrednih organizacija. Reforme realizovane od 1949. do 1952. godine objedinile Ustavni zakon iz 1953. godine. Ustav je normirao novu fazu društveno-političkog razvoja, što je uticalo na organizacione promjene državnog aparata na saveznom i republičkom nivou. Novim Ustavom Narodna skupština podijeljena je na dva doma: republičko vijeće i vijeće proizvođača. Od 1955. godine i narodni odbori u opštinama bili su podijeljeni na opštinska i vijeća proizvođača. Izvršnu vlast u Crnoj Gori činili su Izvršno vijeće

.....
¹²⁰ *Službeni list Narodne republike Crne Gore*, broj 8, 1951.

¹²¹ *Službeni list FNRJ*, broj 22, 1952.

¹²² Juraj Hrženjak, „Razvoj političkog sistema u Jugoslaviji od oslobođenja do 1974. godine“, *Razvoj socijalističke revolucije u Jugoslaviji – predavanja političke škole SKJ Josip Broz Tito – Kumrovec 1975/76*, Beograd, 1977, str. 254.

republike, njihovi odbori i komisije i kombinovani političko-izvršni i upravni organi – republički savjeti.¹²³

• • •

Posljedice Drugog svjetskog rata u Crnoj Gori bile su katastrofalne. Zvanični podaci komisije za ratnu štetu, ukazivali su da je tokom rata uništeno 50% svih crnogorskih materijalnih i kulturnih dobara, a da se u nekim područjima ta šteta kreće od 75% do 100%. Četvrtina građana Crne Gore ostala je bez krova nad glavom. Uništeno je 22.354 kuća za stanovanje, 53.967 pomoćnih objekata, 878 državnih zgrada od čega 321 škola.¹²⁴

Procijenjena ratna šteta u industriji, poljoprivredi, šumarstvu, saobraćaju i drugim privrednim granama procjenjivala se na skoro 44 milijarde dinara, što je po obračunu vrijednosti iz 1938. godine bilo polovina ukupnog crnogorskog materijalnog dobra. Skromni industrijski pogoni, potpuno su uništeni. Industrijski objekti Arsenala u Tivtu, fabrika sapuna u Kotoru, Uljara u Baru i pogoni za vađenje ruda i eksploataciju drveta stavljeni su van funkcije. Šumska industrija potpuno je devastirana, od 16 pilana koje su radile prije rata uništeno ih je 13. Velike štete napravljene su i u šumskim kompleksima, koje su činile skoro trećinu teritorije Crne Gore i bile najveći resurs crnogorske privrede.¹²⁵ Tokom rata većina seoskih imanja je zapuštena a za četiri godine uništeno je 70% stočnog fonda.¹²⁶ Procjenjuje se da je tokom rata opljačkano 2.709.364 grla razne stoke, uništeno oko 360 tona hrane i oštećeno 23.388 hektara obradivog zemljišta.¹²⁷

Posljedice ratnih sukoba u Crnoj Gori, bile su naručito teške po pitanju demografskih gubitaka. Zvanični izvještaji komisije za ratnu štetu

.....
¹²³ *Ibid.*, str. 257.

¹²⁴ Zoran Lakić, *Narodna vlast u Crnoj Gori 1941–1945*, Cetinje, 1981, str. 474.

¹²⁵ Branislav Kovačević, *Komunistička partija Crne Gore 1945–1952*, Titograd, 1986, str. 34.

¹²⁶ Blažo Jovanović, „Ekonomsko i političko stanje u Crnoj Gori“, *Pobjeda*, br. 13, 31. mart 1946, str. 1.

¹²⁷ Branislav Kovačević, *Komunistička partija Crne Gore 1945–1952*, Titograd, 1986, str. 33.

u Crnoj Gori, procjenjivali su da je oko 30% crnogorskog stanovništva bilo žrtva rata ili okupacijskog terora. Za vrijeme sukoba po tim podacima stradalo je 40.446 lica – 95.346 njih bilo je raseljeno a s nekim vidom invaliditeta nakon rata bilo je 25.144 crnogorska građanina. Broj lica koji su izgubili hranioca kretao se oko 65.000 uz oko 6.000 ratne siročadi.¹²⁸ Prema podacima iz druge polovine 1945. godine procjenjuje se da je u Crnoj Gori živjelo 360.044 stanovnika.¹²⁹

Na prvom poslijeratnom popisu stanovništva 15. marta 1948. godine Crna Gora imala je 376.573 stanovnika, od čega 47,3% muškaraca i 52,7% žena. Gustina naseljenosti bila je najmanja u Jugoslaviji i iznosila je svega 27 stanovnika po kilometru kvadratnom, duplo manje od jugoslovenskog prosjeka od 61 stanovnika po kilometru kvadratnom.¹³⁰ Progresivne stope rasta stanovništva registruju se na svakom narednom popisu. Prema statističkim podacima saveznog fonda za statistiku 1947. godine u Crnoj Gori je živjelo 371 000 stanovnika, 1948. godine – 379.000 a 1949. godine 386.000 stanovnika. Povećavao se i broj novorođenčadi, tako je statistika za 1947. godinu zabilježila 10.736 novorođenih, 1948. godine – 11.591 a 1949. godine broj novorođenih je porastao na 13.081.¹³¹ Prema podacima s popisa iz 1953. godine u Crnoj Gori je živjelo 419.873 stanovnika koji su živjeli u 92.159 domaćinstava. Uz značajno povećanje stope rasta stanovništva, tokom 1953. godine u Crnoj Gori je živjelo 30 stanovnika po km².¹³² Udio Crne Gore u ukupnom stanovništvu Jugoslavije 1948. godine iznosio je 2,4%. Taj procenat nije se značajnije mijenjao i u narednim decenijama dok je udio Crne Gore u površini na jugoslovenskom ni-

¹²⁸ Tomislav Žugić, *Ljudske i materijalne žrtve naroda Jugoslavije u drugom svjetskom ratu*, Nikšić, 1981, str. 190, 191.

¹²⁹ Zoran Lakić, *Narodna vlast u Crnoj Gori 1941–1945*, Cetinje, 1981, str. 508.

¹³⁰ Stanovništvo FNRJ, *Informativni priručnik o Jugoslaviji 1948–1949*, str. 2, knjiga I, Beograd, septembar 1948, Državni arhiv Crne Gore (u nastavku DACG), Odjeljenje za sređivanje i obradu arhivske građe republičkih organa i organizacije novog perioda (u nastavku OSIO-NP-PG), fond Centralnog komiteta Saveza Komunističke Crne Gore (u nastavku CK SK CG), broj kutije (u nastavku – k.) k. 57/49.

¹³¹ Demografski podaci za period 1947-1949, *Statistički bilten*, Beograd, jun 1951, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 87/51.

¹³² Živko M. Andrijašević, Šerbo Rastoder, *Istorija Crne Gore*, Podgorica, 2006, str. 463.

vou iznosio 5,4%.¹³³ Iseljavanje i nakon drugog svjetskog rata ostaje jedan od značajnih demografskih problema Crne Gore. Neposredno nakon rata oko 5.500 najsiromašnijih porodica sa 45.000 osoba preseljeno je iz Crne Gore u Vojvodinu.¹³⁴ Tako je crnogorsko društvo 1945. godine u demografskom smislu bilo na nivou demografske statistike iz 1931. godine.

Velike štete u toku rata pretrpjeli su i sve urbane cjeline u Crnoj Gori. Podgorica je u sukobima i savezničkim bombardovanjima skoro potpuno uništena, a sličnu sudbinu doživjeli su i neki drugi gradovi: Kolašin, Berane, Bijelo Polje, Nikšić i Danilovgrad. Neke procjene su ukazivale da je u ovim urbanim sredinama uništeno preko 40% stambenog prostora ili 35.000 zgrada.¹³⁵ *Pobjeda* piše da je Podgorica nakon oslobođenja ličila na ruševinu a da je život bio težak i nesnošljiv. Saveznička bombardovanja od maja 1944. godine natjerala su stanovnike Podgorice da se kriju u pećinama na obalama Morače, Zete, Ribnice i Cijevne. Prilikom povlačenja Njemaca i četnika iz Podgorice porušeno je i ono malo infrastrukturnih objekata koji su preživjeli ratne godine. Minirani su Vezirov most, gvozdeni most preko Morače i kameni most preko Ribnice čime je Podgorica ostala u saobraćajnoj izolaciji.¹³⁶ Procjenjuje se da je za vrijeme ratnih sukoba oštećena putna mreža u dužini od 1.510 kilometara a razrušeno je 300 mostova ili 80% od ukupnog broja.¹³⁷

Ratni sukobi još nijesu bili ni završeni na cijelom prostoru Crne Gore, kada je donijeta odluka o početku procesa obnove zemlje. Izvršni odbor ZAVNO Crne Gore i Boke 11. marta 1944. godine svim sreskim narodnooslobodilačkim odborima poslao je uputstvo o formiranju radnih jedinica koje će raditi na obnovi porušenih dobara. Prioritetni zadaci ovih jedinica bili su: opravka puteva, mostova, podizanje zgra-

.....
¹³³ *Ibid.*, str. 463.

¹³⁴ Branislav Kovačević, *Komunistička partija Crne Gore 1945–1952*, Titograd, 1986, str. 40.

¹³⁵ Blažo Jovanović, „Ekonomsko i političko stanje u Crnoj Gori“, *Pobjeda*, br. 13, 31. mart 1946, str. 1.

¹³⁶ „Teški zadaci narodnooslobodilačke vlasti u porušenoj Podgorici“, *Pobjeda*, br. 8, 6. januar 1945, str. 7.

¹³⁷ Zoran Lakić, *Narodna vlast u Crnoj Gori 1941–1945*, Cetinje, 1981, str. 474.

da za bolnice, obrada i zasijavanje poljoprivrednih površina. Jedinice su činili muškarci i žene u *pozadini fronta* koji imaju između 16 i 50 godina. Radne jedinice formiraju se u okviru narodnooslobodilačkih odbora i njihova osnovna organizaciona cjelina su čete. Sve čete iz jedne opštine formiraju radni bataljon, dok svi bataljoni iz jednog sreza formiraju radnu brigadu kojom rukovodi sreski odbor narodnooslobodilačkog odbora. Radovi na obnovi podijeljeni su u dvije kategorije. Prvu vrstu radova, od *neposrednog vojničkog značaja*, u koju su spadali opravka i izgradnja puteva, izgradnja novih bolnica objekata za državnu upravu i prenošenje bolesnika. Druga vrsta radova odnosi se na zadovoljavanje osnovnih životnih potreba stanovništva. U tu kategoriju spadaju svi poljoprivredni radovi, popravka i izgradnja kuća za stanovanje. Posebno se sugeriše svim sreskim narodnooslobodilačkim odborima da se kod poljoprivrednih radova prvo obrađuje zemlja boraca NOB-a i da se ne smije dozvodliti „da makar najmanji komad zemlje ostane nezasijan i neobrađen“.¹³⁸ Prioriteti u obnovi zemlje nisu promijenjeni ni nakon oslobođenja, najvažniji zadaci ostaju obnova porušenih objekata, saobraćajno povezivanje i normalizacija života.

Period obnove, hronološki traje od oslobođenja do usvajanja prvog petogodišnjeg plana 1947. godine.¹³⁹ Preseljenjem Predsjedništva CASNO na Cetinje proces obnove prelazi u novu fazu, pošto iza cijelog procesa formalno staje država. Na sjednici predsjedništva CASNO-a, 27. decembra 1944. godine dolazi do formiranja *Komisije za obnovu* koja je trebalo da koordinira rad svih državnih organa u procesu obnove. Komisija je utvrdila svoje zadatke: 1. obnova putne mreže i povezivanje sreskih centara s najbližim pristaništima i željezničkim stanicama; 2. uključivanje većih naselja u poštansko-telegrafsku-telefonsku vezu; 3. opravku svih zgrada, u prvom redu državnih.¹⁴⁰ Nadležnosti komisije za obnovu, kasnije preuzima prva crnogorska poslijeratna Vlada formirana 17. aprila 1945. godine. Dio svojih nadležnosti nova

¹³⁸ Uputstva za formiranje radnih jedinica, *Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Crne Gore i Boke* – zbirka dokumenata, Titograd, 1963, str. 210.

¹³⁹ Branislav Kovačević, *Komunistička partija Crne Gore 1945–1952*, Titograd, 1986, str. 36.

¹⁴⁰ Zoran Lakić, *Narodna vlast u Crnoj Gori 1941–1945*, Cetinje, 1981, str. 476–485.

Vlada usmjerila je na procese obnove zemlje. Postavljeni prioriteta, „osposobljavanje puteva i mostova, izgradnja saobraćajnica i pojačavanje transporta“, u krajnjem su trebali da rezultiraju normalizacijom svakodnevnog života i pokretanjem privrede.¹⁴¹

Međutim, prije bilo kakve priče o obnovi, nove vlasti morale su da se suoče s jednim od najvažnijih problema u funkcionisanju nove države, a to je pitanje prehrane stanovništva. Neposredno nakon oslobođenja, to je bilo jedno od najtežih pitanja za nove vlasti pošto postojeća poljoprivredna proizvodnja nije mogla podmiriti sve veće zahtjeve za hranom. Pitanje prehrane stanovništva pokušalo se riješiti velikim obimom poljoprivredne proizvodnje u prvoj poslijeratnoj godini. Na proljeće 1945. godine, uz angažovanje svih državnih kapaciteta zasijano je kompletno obradivo zemljište u Crnoj Gori. Ipak, ambiciozne planove novih vlasti da će na taj način riješiti ovo akutno pitanje omela je strahovita suša tokom ljetnjih mjeseci 1945. godine. Prinosi od kojih se očekivalo da nahrane stanovništvo Crne Gore su uništeni, pa je jedini način za preživljavanje stanovništva bila nabavka hrane iz drugih republika.¹⁴²

Nedostatak osnovnih životnih namirnica i problemi s prehranom stanovništva, zahtijevali su direktno miješanje države koja je potpuno centralizovala nabavku i distribuciju hrane. Nizom uredbi kontrolisane su cijene najosnovnijih prehrambenih proizvoda, pa su tako: žitarice, brašno, hljeb, meso i ostale namirnice imale propisane maksimalne cijene po kojima su se mogle prodavati.¹⁴³ Državni intervencionizam ublažio je nestašice ali nije mogao kompenzovati veliku razliku između potražnje i proizvodnje. Falilo je novca za kupovinu žita, kako za ishranu tako i za nove zasade bez kojih nije bilo ni nove proizvodnje i otkupa.¹⁴⁴ Novca nije bilo, hrana se dijelila preko narodnih magacina,

.....
¹⁴¹ „Ekspoze pretsjednika Vlade Blaža Jovanovića pred narodnom skupštinom“, *Pobjeda*, br. 37, 12. septembar 1946, str. 2.

¹⁴² Blažo Jovanović, „Ekonomsko i političko stanje u Crnoj Gori“, *Pobjeda*, br. 13, 31. mart 1946, str. 1.

¹⁴³ „Uredba o određivanju cijena u dinarima na prostoru Crne Gore“, *Pobjeda*, br. 25, 6. maj 1945, str. 4.

¹⁴⁴ Zapisnik partijskog sastanka SK KPJ, Bijelo Polje, 10. maj 1946, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 2/46.

a sve što se prodavalo u trgovinama, zbog visokih cijena transporta, koštalo je 25% više nego u drugim republikama države. Tokom 1945. godine svaki stanovnik dobijao je 14,4 kilograma žita, a godinu kasnije, 26,4 kilograma.¹⁴⁵ Privilegovani u raspodjeli prve godine bili su radnici, angažovani na težim poslovima koji su dobijali po 24 kilograma žita, a oni na lakšim poslovima po 18 kilograma. Na ovaj način, po tačno *utvrđenim tablicama* raspoređivala se i ostala roba: mast, šećer, variva, higijenski proizvodi i sl. Domaćinstva u nerazvijenim sredinama kasnije su dobijala i dodatnih 10 kg žita po domaćinstvu, a istu količinu dobijala su i domaćinstva koja su za sebe izgrađivala kuće za stanovanje.¹⁴⁶ Unutrašnju trgovinu organizovalo je Zemaljsko opšte trgovačko preduzeće koje je kontrolisalo cijene namirnica i preko sreskih prodavnica distribuiralo ih stanovništvu. Nešto kasnije, s ciljem razvoja trgovine, u ovu mrežu uključeni su i vlasnici privatnih prodavnica koji su osnovne proizvode, takođe prodavali po tačno utvrđenim cijenama.¹⁴⁷

Paralelno s rješavanjem pitanja ishrane stanovništva, bilo je neophodno razmišljati i o obezbjeđivanju osnovnih uslova za stanovanje velikom broju stanovnika čiji su domovi uništeni tokom četini godine rata. Kako bi se obnova uništenog stambenog fonda ubrzala, u julu 1946. godine donešen je Zakon o obnovi porušenih i oštećenih i o dovršenju započetih zgrada na teritoriji NR Crne Gore. Za dvije godine obnove, rekonstruisano je ili izgrađeno 12.000 zgrada za stanovanje i 360 zgrada raznih ustanova.¹⁴⁸

Iako su obezbjeđivanje hrane za stanovništvo i obnova porušenog stambenog fonda bili najvažniji zadaci poslijeratnih vlasti, ozbiljnija obnova

.....
¹⁴⁵ „Ekspozice pretsjednika Vlade Blaža Jovanovića pred narodnom skupštinom“, *Pobjeda*, br. 37, 12. septembar 1946, str. 3.

¹⁴⁶ Sreski komitet – pokrajinskom komitetu KPJ, Pljevlja, 4. jun 1947, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 5/47.

¹⁴⁷ Komisija za ekonomska pitanja o trgovini i prometu, Cetinje, 22. novembar 1945, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 1/45.

¹⁴⁸ Branislav Kovačević, *Komunistička partija Crne Gore 1945–1952*, Titograd, 1986, str. 40.

države podrazumijevala je mnogo širu i koordinisanu akciju. U političkom vrhu Crne Gore, još za vrijeme trajanja ratnih sukoba, definisana je strategija obnove Crne Gora koja je kao jedan od najvažnijih zadataka u tom procesu predvidjela obnovu saobraćajnica i komunikacija u zemlji. Vjerovali su da bez saobraćajne povezanosti, nema govora o bilo kakvom ozbiljnijem obnavljanju porušene države. Zbog toga je već u oktobru 1944. godine, Odjeljenje za ekonomsku obnovu koje je funkcionisalo pri predsjedništvu CASNO-a, zaključilo da se „bez urednog saobraćaja obnova ne može ni zamisliti“. Sreski odbori u cijeloj Crnoj Gori dobili su obavezu „da odmah pristupe najnužnijoj opravci puteva, vodeći računa da njihova opravka odgovara i saobraćanju teretnih vozila“.¹⁴⁹

Slabe saobraćajne veze usporavale su obnovu zemlje, što najbolje ilustruju troškovi transporta. U periodu obnove, jedna cigla koja je u Kotoru koštala 3 dinara nakon transporta u Podgoricu koštala je skoro duplo više – 5,8 dinara.¹⁵⁰ Obnova porušenih saobraćajnica tokom 1945. i 1946. godine zahvaljujući dobroj organizaciji i masovnom uključenju radne snage dala je odlične rezultate. Za 18 mjeseci nakon rata obnovljeno je 300 kilometara puteva u Crnoj Gori.¹⁵¹ U tom periodu sagrađeno je 169 mostova dužine preko 3.500 metara. Uspostavljan saobraćaj na Skadarskom jezeru i avio linija Podgorica – Beograd. Započeti su i radovi na izgradnji pruge Podgorica – Nikšić, koja će kasnije postati najvažniji infrastrukturni objekat prvog petogodišnjeg plana.¹⁵² Saobraćajnu ograničenost i izolovanost dodatno je usložnjavao skroman vozni park u kome se 1946. godine nalazilo svega 125 ispravnih automobila.¹⁵³ Planska komisija u izvještaju za 1950. godinu navodi da je vozni park jedan od najvećih saobraćajnih problema. Oni iznose podatak da je 70% vozila spremno za rashodovanje i da se svake godine vozni park

.....
¹⁴⁹ Zoran Lakić, *Narodna vlast u Crnoj Gori 1941–1945*, Cetinje, 1981, str. 486.

¹⁵⁰ Blažo Jovanović, „Ekonomska i političko stanje u Crnoj Gori“, *Pobjeda*, br. 13, 31. mart 1946, str. 1.

¹⁵¹ „Ekspoze predsjednika Vlade Blaža Jovanovića pred narodnom skupštinom“, *Pobjeda*, br. 37, 12. septembar 1946, str. 3.

¹⁵² Branislav Kovačević, *Komunistička partija Crne Gore 1945–1952*, Titograd, 1986, str. 39.

¹⁵³ „Ekspoze pretsjednika Vlade Blaža Jovanovića pred narodnom skupštinom“, *Pobjeda*, br. 37, 12. septembar 1946, str. 4.

smanjuje. To je dokumentovano i podacima o vozilima u javnom prevozu i privredi kojih je 1947. godine bilo 654, 1948. – 587, 1949. – 540, a 1950. godine 530.¹⁵⁴

Najurgentnija pitanja prehrane stanovništva i obezbjeđivanja adekvatnog prostora za stanovanje, bili su samo početak onoga što su nove vlasti zaista smatrale pod parolom: *obnova razrušene zemlje*. Njihov ključni cilj bilo je obezbjeđenje uslova za izgradnju krupnih infrastrukturnih objekata i razvoj ekonomije, dominantno industrije. Po njihovom uvjerenju, rješavanjem tih pitanja bila je jedna vrsta društvene legitimizacije novih socijalističkih vlasti prema zajednici. Bez obzira na skromne početne parametre, rezultati u ovom segmentu obnove bili su impresivni. Procjenjuje se da je za samo dvije godine nakon rata, indeks ukupne industrijske proizvodnje u Crnoj Gori povećan za 106% u odnosu na stanje iz 1939. godine.¹⁵⁵ Prvi industrijski objekti bile su obnovljene predratne industrije: fabrika ulja u Baru i fabrika „Rivijera“ u Kotoru¹⁵⁶. Prioriteti su usmjeravali i ekspanziju određenih industrijskih grana pa je tokom 1946. i 1947. godine fokus bio na industriji građevinskog materijala. Tokom 1946. godine otvoreno je sedam pilana, u Bijelom Polju otvorena je ciglana koja je proizvodila 6–7 hiljada cigala dnevno za obnovu kuća i škola, a manje proizvodnje građevinskog materijala nicala su širom zemlje.¹⁵⁷

Ostvareni rezultati u obnovi zemlje, kvantifikovani u kilometrima obnovljenih puteva, novim stambenim i državnim zgradama, poljoprivrednim rezultatima i obimu industrijske proizvodnje ukazuju da je za kratko vrijeme napravljen ogroman napredak. U mnogim kategorijama crnogorsko društvo za samo dvije godine obnove uspjelo je da dostigne, u nekim segmentima i da prestigne standarde prije 1941. go-

.....
¹⁵⁴ Analiza planske komisije Narodne republike Crne Gore o izvršenju godišnjeg privrednog plana za 1950. godinu, Titograd, decembar 1950, str. 22, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 71/1/50.

¹⁵⁵ Branislav Kovačević, *Komunistička partija Crne Gore 1945–1952*, Titograd, 1986, str. 40.

¹⁵⁶ Blažo Jovanović, „Ekonomsko i političko stanje u Crnoj Gori“, *Pobjeda*, br. 13, 31. mart 1946, str. 1.

¹⁵⁷ „Rad ciglane u Bijelom Polju“, *Pobjeda*, br. 27, 13. jul 1946, str. 2.

dine. Ti rezultati su ostvareni prevashodno uz masovno učešće stanovništva u obnovi zemlje i dobroj organizaciji poslova. Značaj rezultata obnove je još impresivniji ukoliko se zna da je 1946. godine Crna Gora imala svega 2.600 kvalifikovanih radnika i 1.350 stručnih kadrova.¹⁵⁸

• • •

Bez obzira što nove socijalističke vlasti, u prvim godinama nakon Drugog svjetskog rata ne prepoznaju problem društvene nepovezanosti crnogorskog društva, mnogi parametri ukazuju da ne postoji osjećaj zajedništva među svim stanovnicima koji 1945. godine žive u okviru administrativnih granica socijalističke Crne Gore. Iako je najveći dio tog stanovništva i ranije, kroz administrativnu formu *Zetske banovine*, bio dio jedinstvenog prostora, formalne veze i komunikacije između različitih krajeva i ljudi koji su živjeli u njima, nikada nijesu uspostavljene. Stanovnici Crne Gore 1945. godine jako malo znaju jedni o drugima i više liče na grupu stranaca u istoj zajednici nego na grupu koja je tu zajednicu stvarala. Saobraćajno nepovezani, s velikim brojem nepismenog stanovništva, bez ijedne nacionalne institucije crnogorsko društvo 1945. godinu dočekalo je kao godinu novog početka. Teške posljedice ratnih sukoba, ograničeni ekonomski kapaciteti i nedovoljni ljudski kapaciteti nijesu nudili dobru perspektivu. Komunistička partija i njen program razvoja socijalističkog društva bili su jedini kohezioni faktor. Pokazaće se da će to biti presudno za dalji razvoj crnogorskog društva. U prvih deset godina nakon oslobođenja Crna Gora će doživjeti ogromnu transformaciju, a period od 1945. do 1955. godine je vrijeme najdinamičnijih promjena u istoriji crnogorskog društva.

Prva asocijacija na crnogorsko društvo nakon 1945. godine je njegova zatvorenost i nepovezanost. Loše saobraćajne veze uticale su i na komunikacije koje su se svodile na mrežu telegrafa i skroman sistem telefonskih linija. Poštanska služba 1945. godine funkcioniše preko šest neredovnih autobuskih linija. Svakog dana osim subote, funkcionisala je linija za poštu od Cetinja do Dubrovnika, koja je preko pošte u

.....
¹⁵⁸ Branislav Kovačević, *Komunistička partija Crne Gore 1945–1952*, Titograd, 1986, str. 41.

Kotoru u ovu vezu uključivala cijelu Boku. Svakog dana osim subotom u oba pravca funkcionisala je linija Cetinje – Podgorica – Nikšić, tri puta nedjeljno linije: Nikšić – Pljevlja i Cetinje – Budva – Bar – Ulcinj. Dva puta nedjeljno pošta je razvožena na linijama Cetinje – Berane – Peć i Cetinje – Kolašin – Bijelo Polje.¹⁵⁹

Crna Gora je 1945. godine dominantno poljoprivredno društvo, od koje živi skoro 80% stanovništva. Zaostala poljoprivredna proizvodnja, na malom posjedu nije uspijevala da proizvede viškove za tržište. Proizvodnja se ograničava na zadovoljavanje potreba domaćinstva uz minimalne tržišne viškove. Nakon uvođenja obaveze da seljaci viškove proizvoda moraju prodavati državi po tačno utvrđenim cijenama održivost poljoprivredne proizvodnje potpuno je dovedena u pitanje. Individualni poljoprivredni proizvođači, bili su obavezni da državi prodaju viškove proizvoda. Ministarstvo trgovine i industrije utvrdilo je otkupne kvote koje su po njima bile dovoljne za ishranu porodice proizvođača i rezervu za sljedeću sjetvu. Po toj uredbi za svagog člana domaćinstva bilo je predviđeno po 250 kilograma pšenice, raži ili ječma ili po 300 kilograma kukuruza. Svakom gazdinstvu pored ovoga ostavljalo se i 180 do 200 kilograma pšenice, raži ili ječma i 40 do 45 kilograma kukuruza za sjeme po hektaru obrađivanog zemljišta. Dio žita ostavljao se i za ishranu stoke a 10 do 20% žita seljaci su takođe dobijali na samostalno raspolaganje. Ostatak je po utvrđenim cijenama morao biti predat državnim organima.¹⁶⁰ Seljačka domaćinstva nijesu imala nikakav motiv za proizvodnju viškova hrane, pošto su otkupne cijene koje je država nudila bile minimalne. To je bio nagovještaj krupnih društvenih promjena, koji se poklapa s procesom industrijalizacije. Dolazi do značajnog smanjenja poljoprivrednog stanovništva koje se seli u grad i zapošljava u državnim preduzećima.¹⁶¹

Nakon sređivanja najurgentnijih pitanja koja su se odnosila na ishranu stanovništva, zdravstvenu i socijalnu zaštitu počelo se razmišljati o

.....
¹⁵⁹ „Prenos pošte autobusnim prugama“, *Pobjeda*, br. 47, 14. oktobar 1945, str. 8.

¹⁶⁰ „Obavezni otkup žita narodne vlasti, najbolje će izvršiti uz puno učešće i pomoć narodnih masa“, *Pobjeda*, br. 38, 25. jun 1947, str. 1.

¹⁶¹ Branislav Kovačević, *Komunistička partija Crne Gore 1945–1952*, Titograd, 1986, str. 80.

ozbiljnijim razvojnim planovima. Po uzoru na sovjetske pjtjetke jugoslovenski komunisti počeli su pripremati planove za obnovu zemlje. Tokom 1946. godine usvojen je zakon o prvom privrednom planu čime su stvorene pretpostavke za planski proces obnove privrede. Prioriteti su organizovani po uzoru na sovjetsko iskustvo i podrazumijevali su: 1. Elektrifikaciju i industrijalizaciju; 2. Jačanje državnog sektora privrede; 3. Razvijanje širokog i masovnog pokreta zadrugarstva među seljacima, zanatlijama i srednjim slojevima.¹⁶²

Zakon o petogodišnjem planu privrednog razvitka NRCG usvojen je u Skupštini Crne Gore 10. jula 1947. godine. Iako nazvan petogodišnji, ovaj plan koji je dominantno bio fokusiran na elektrifikaciju države i stvaranje uslova za dalji razvoj industrije, trajao je od 1947. do 1951. godine. Plan je predviđao stvaranje osnovnih organizacionih i materijalnih uslova za sistematski prelazak crnogorske privrede na plansku proizvodnju. Planirano je ulaganje od 6,8 milijardi dinara kako bi se ukupna crnogorska proizvodnja od 683 miliona dinara iz 1946. godine do 1951. godine povećala na 2,7 milijardi dinara. Investicionim planom očekivalo se učešće industrije u privredi sa 12% na 31%, odnosno sa 81 milion dinara iz 1946. godine na 356 miliona dinara koliko je planirano u 1951. godini. Plan je predviđao razvoj naučno-istraživačke djelatnosti, izgradnju hidrocentrala, povećanje zanatske proizvodnje na nivo prije rata, izgradnju saobraćajnica, likvidiranje nepismenosti, izgradnju obrazovne i zdravstvene infrastrukture i izgradnju Titograda kao novog političkog, privrednog, administrativnog i kulturnog centra republike.¹⁶³ Najvažniji projekti predviđeni prvim petogodišnjim planom razvoja NRCG bili su izgradnja električnih centrala na Glavi Zete, Slapu, željeznička pruga Titograd – Nikšić i regulisanje nivoa Skadarskog jezera.¹⁶⁴

.....
¹⁶² „Osnovna programska načela Narodnog fronta Jugoslavije“, Branko Petranović, Momčilo Zečević, *Jugoslavija 1918–1988 tematska zbirka dokumenata*, Beograd, 1988, str. 773.

¹⁶³ Branislav Kovačević, *Komunistička partija Crne Gore 1945–1952*, Titograd, 1986, str. 84, 85.

¹⁶⁴ „Petogodišnji privredni plan učiniće našu Narodnu republiku ekonomski i kulturno jakim i preporođenom-govor predsjednika Vlade Blaža Jovanovića u Narodnoj skupštini prilikom usvajanja prvog petogodišnjeg plana“, *Pobjeda*, br. 42, 12. jul 1947, str. 1, 2, 3.

Tokom 1947. i 1948. godina najveći dio sredstava za ove investicije stizao je iz saveznog fonda da bi se vremenom ta struktura potpuno promijenila. Od 1947. do 1954. godine u Crnu Goru je investirano 68,8 milijardi dinara ili prosječno 8,6 milijardi godišnje. Po glavi stanovnika to prosječno iznosi 20.343 dinara što je znatno više od jugoslovenskog prosjeka investicija, koji je iznosio 14.648 dinara po glavi stanovnika.¹⁶⁵ Tokom realizacije prvog petogodišnjeg plana, Crna Gora se oslanjala na savezne fondove i poresku politiku koja je omogućavala značajne privilegije za nerazvijene prostore u koje se ubrajala i Crna Gora. U prvoj planskoj, 1947. godini opštredržavnim budžetom Crnoj Gori, Makedoniji i Bosni i Hercegovini ustupljeno 90% saveznog prihoda od poreza na promet koji su republike naplatile na svom području. Ovi potezi imali su efekta pa su Makedonija i Bosna i Hercegovina već tokom 1948. godine konsolidovale prihodnu i rashodnu stranu budžeta. Crna Gora u tome nije uspjela pa je i tokom 1949. godine iz savezne kase primala dotacije, uglavnom za investicione projekte.¹⁶⁶ Tako je u 1950. godini za izgradnju 454 objekta bilo opredjeljeno oko 700 miliona dinara od čega je svega 95 miliona stiglo iz saveznih fondova.¹⁶⁷ Crna Gora je ipak u prve tri godine realizacije petogodišnjeg plana skoro uspjela da udvostruči narodni dohodak po glavi stanovništva.

U prvom petogodišnjem planu obnove zemlje od 1947. do 1952. godine, 18,6% ukupnih investicija uloženo je u saobraćajnu infrastrukturu.¹⁶⁸ Pruga od Zelenike do Sarajeva, koja je tokom rata oštećena, obnovljena je u saobraćaj puštena 2. maja 1946. godine. Na ovoj dionici pruge, vozovi su saobraćali dva puta dnevno s polaskom iz

.....
¹⁶⁵ Drugi kongres SK CG, stenografske bilješke, komisija za društveni razvoj, str. 4–5; Branislav Kovačević, *Komunistička partija Crne Gore 1945–1952*, Titograd, 1986, str. 91.

¹⁶⁶ Budžetski sistem, *Informativni priručnik o Jugoslaviji 1948–1949*, str. 2, knjiga I, Beograd, septembar 1948. godine, str. 172, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 57/49

¹⁶⁷ Analiza planske komisije Narodne republike Crne Gore o izvršenju godišnjeg privrednog plana za 1950. godinu, Titograd, decembar 1950, str. 15, 17, 18, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 71/1/50.

¹⁶⁸ Drugi kongres SK CG, stenografske bilješke, komisija za društveni razvoj, str. 4–5; Branislav Kovačević, *Komunistička partija Crne Gore 1945–1952*, Titograd, 1986, str. 91.

Zelenike, čime je se Crna Gora povezala s Bosnom i kasnije preko Sarajeva s Beogradom.¹⁶⁹ Najznačajniji infrastrukturni objekat u obnovi zemlje i prvom petogodišnjem planu (1947–1952) bila je pruga Nikšić – Titograd. Izgradnja 56 kilometara pruge počela je u aprilu 1947. godine i završena je za svega 15 mjeseci kada je puštena u saobraćaj 13. jula 1948. godine. Impresivni rezultati u izgradnji ove pruge ostvareni su angažovanjem omladinskih brigada, i učešću 46.700 omladinaca.¹⁷⁰ Kapaciteti novoizgrađene pruge stavljeni su u funkciju ekonomskog oporavka zemlje, pa je prugom od njene izgradnje do kraja 1949. godine prevezeno 18.000 vagona robe. Zbog ograničenosti ostatka saobraćajne mreže to nije bilo dovoljno, pošto se i pored izgradnje pruge glavni teret transporta putnika i robe obavljao automobilskim saobraćajem.¹⁷¹

Bez obzira na snažno jačanje industrijske proizvodnje, crnogorska privreda i dalje se u velikoj mjeri oslanjala na poljoprivredu. Neposredno nakon oslobođenja od poljoprivrede je živjelo skoro 80% stanovništva, ali taj procenat i pored snažne industrijalizacije nije drastično smanjen, pa 1953. godine imamo podatak o 61% stanovništva koje se bavi poljoprivredom.¹⁷² Poljoprivreda je u novom, socijalističkom društvu, kakvo se izgrađuje u Crnoj Gori nakon 1945. godine trebalo da ima potpuno novu funkciju. Počinje se s primjenom potpuno novog koncepta proizvodnje koji je preuzet iz Sovjetskog saveza. Po tom konceptu, nerazvijena poljoprivreda predstavljala opasnost za cijelu ekonomiju, zbog čega treba preći sa „sitnih i rascjepkanih seljačkih gazdinstava u krupna i ujedinjena gazdinstva na osnovu kolektivne obrade zemlje na bazi nove, više tehnike“.¹⁷³ Novi pristup organizo-

¹⁶⁹ „Uspostavljan je direktan saobraćaj između Zelenike i Sarajeva“, *Pobjeda*, br. 20, 19. maj 1946, str. 2.

¹⁷⁰ „Omladinska pruga Nikšić–Titograd“, *Informativni priručnik o Jugoslaviji 1948–1949*, str. 8, knjiga I, Beograd, septembar 1948. godine, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 57/49.

¹⁷¹ Izvještaj uprave za agitaciju i propagandu o petogodišnjem planu Crne Gore-SAOBRAĆAJ, Titograd, 17. mart 1950, str. 22, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 73/50.

¹⁷² „Ukupno stanovništvo Crne Gore po zanimanju 1948. g, 1953. g“, *Statistički godišnjak NRCG 1955*, Titograd, 1955, str. 32, 33, 43.

¹⁷³ *Istorija Svesavezne Komunističke Partije Boljševika*, Beograd, 1948, str. 343.

vanja poljoprivrede osim ukрупnjavanja posjeda, predviđao i upotrebu kvalitetnijih industrijskih biljaka, veću produktivnost i smanjenje radne snage koju treba nadomjestiti tehnikom i boljim metodama obrađivanja zemlje.¹⁷⁴

Novi način organizovanja poljoprivrede realizuje se kroz formu zemljoradničkog zadrugarstva. Zadrugarstvo je zamišljeno kao najpogodnija forma za *prevođenje seljaštva* na put socijalizma i likvidaciju sitnoposjedničkog gazdinstva.¹⁷⁵ Predstavljene kao *najšira ekonomska organizacija radnih seljaka*, poljoprivredne zadruge postaju posrednik između tržišta i seljaka. Njihova djelatnost obuhvata nabavku industrijske robe i njenu prodaju na selu, s jedne strane, te otkup i prodaju poljoprivrednih proizvoda urbanim sredinama industrijskim preduzećima, s druge strane. Osim unapređenja poljoprivrede, njihova funkcija bila je i poboljšanje života na selu. Zadruge rješavaju komunalne probleme sela: elektrifikaciju, organizovanje zdravstvenih i veterinarskih stanica, snabdijevanje vodom, izgradnju zadrughnih domova. U Crnoj Gori 1. januara 1949. godine, formirana je 131 zadruga sa 46.028 domaćinstava i 105.983 zadrugara.¹⁷⁶

Reforma poljoprivredne proizvodnje kroz koncept zadrugarstva podrazumijevala je i agrarnu reformu koja je izvedena tri mjeseca nakon oslobođenja. Oduzimanje velikih zemljišnih posjeda i eliminisanje krupnih zemljoposjednika normirano je i članom 19. Ustava iz 1946. godine, u kome je navedeno da „ne može biti velikih zemljišnih posjeda u privatnim rukama ni po kom osnovu“.¹⁷⁷ Za godinu, nakon oslobođenja, oduzeto je 180 imanja od čega četiri velika posjeda, 18 zemljoradničkih, 30 manastirskih i crkvenih i 118 posjeda čiji su vlasnici bili činovnici, penzioneri i trgovci. Na ovaj način

.....
¹⁷⁴ Edvard Kardelj, *Zemljoradničko zadrugarstvo u planskoj privredi*, Beograd, 1947, str. 32.

¹⁷⁵ Centralni Komitet KPCG – Sreskim komitetima, Teze za obradu teme u partijskim školama, Cetinje, 3. novembar 1948, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.14/48.

¹⁷⁶ „Opšte zemljoradničke zadruge“, *Informativni priručnik o Jugoslaviji 1948–1949*, str. 2, knjiga I, Beograd, septembar 1948. godine, str. 199, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 57/49

¹⁷⁷ „Ustav Narodne Republike Crne Gore“, *Pobjeda*, br. 50, 15. decembar 1946, str. 6.

eksproprijisanu je oko 22.000 hektara zemljišta od čega 2.000 hektara obradivog zemljišta.¹⁷⁸

Ta reforma nije značajnije promijenila posjedovnu organizaciju poljoprivrednog zemljišta. Sitni seljački posjed ostao je dominantan vid posjeda pa je 42,3% domaćinstava u Crnoj Gori živjelo na manje od jednog hektara posjeda, 33,3% domaćinstava na posjedima od 2 do 5 hektara a samo 3,3% seljačkih domaćinstava imalo je više od 15 hektara posjeda.¹⁷⁹ Na sitnom seljačkom posjedu nije bilo moguće stvoriti uslove za ozbiljnu i održivu poljoprivrednu proizvodnju. Produktivnost je bila skromna a agrarna reforma nije stvorila ozbiljne poljoprivredne parcele na kojima bi se razvijala održiva i produktivna proizvodnja.

Nagomilane probleme u poljoprivredi usložnjavalo je konstantno smanjenje sjetvenih površina. Tako je nakon početnog povećanja površina za sijanje bila u stalnom opadanju i skoro uvijek ispod prosjeka prije 1941. godine. Po analizi planske komisije Crne Gore predratni prosjek sjetvenih površina iznosio je 67.200 hektara. Po tim podacima 1947. godine pod zasadima je bilo 58.900 hektara, godinu kasnije 68.096 hektara da bi 1950. godine ta površina bila svedena na svega 55.766 hektara. Planska komisija konstatuje ovaj problem, objašnjavajući da bi u uslovima „sistematskog opadanja, sitne izolovane, zaostale i prirodne proizvodnje, organizovana krupna proizvodnja u socijalističkom sektoru trebala da se razvija ubrzanim tempom“. Taj tempo, navodi se u analizi, nije ostvaren, pa državni i zadružni sektor u poljoprivredi ni u jednom srezu nijesu ostvarili očekivane rezultate čak ni u dijelu utvrđivanja sjetvenih površina.¹⁸⁰

Socijalistički pristup poljoprivrednoj proizvodnji nije ispunio očekivanja. Sistem seljačkih zadruga nije stimulisao seljake da proizvode

.....
¹⁷⁸ „Ekspeze pretsjednika Vlade Blaža Jovanovića pred narodnom skupštinom“, *Pobjeda*, br. 37, 12. septembar 1946, str. 3.

¹⁷⁹ Branislav Marović, *Stočarstvo Crne Gore 1860–1953*, Podgorica, 1998, str. 199.

¹⁸⁰ Analiza planske komisije Narodne republike Crne Gore o izvršenju godišnjeg privrednog plana za 1950. godinu, Titograd, decembar 1950, str. 13, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 71/1/50.

viškove zbog centralizovanog sistema cijena i otkupne politike. Poljoprivredna proizvodnja u Crnoj Gori je stagnirala i njeno učešće u društvenom proizvodu Crne Gore je se sa 48,4% iz 1947. godine smanjeno na 38,5% u 1953. godini.¹⁸¹

TABELA 4. *Prosječni prinosi poljoprivrednih kultura*

	KUKURUZ	PŠENICA	KRUPNIK	JEČAM	PROSO	OVAS	RAŽ	NAPOLICE	HELJDA
Jugoslavija	16,11	11,32	7,26	9,67	8,29	8,50	8,48	8,79	6,39
Crna Gora	9,59	7,26	4,95	6,69	6,87	6,55	6,85	5,2	6,67

Uzročnici slabih prinosa prepoznaju se u sitnom posjedu, primitivnom načinu obrade zemlje, nepoznavanju i neprimjenjivanju agrotehničkih mjera, slabom navodnjavanju i velikom uslovljenošću prinosa od vremenskih prilika.¹⁸² Poljoprivredna proizvodnja dopunjavala se stočarstvom zbog čega je već 1945. godine iz Metohije nabavljeno 35.000 ovaca i 5.000 komada krupne stoke iz Makedonije.¹⁸³ Za kratko vrijeme ostvareni su dobri rezultati u ovoj grani poljoprivrede. Plan otkupa za 1949. godinu premašen je za skoro 10% i iznosio je 6,3 milona kilograma mesa žive vage ili tri milona i 166 hiljada kilograma mesa. Više od polovine ove količine mesa otpadalo je na govedinu, nakon čega slijedi proizvodnja jagnjetine i kozijeg mesa.¹⁸⁴ Neuspjeh koncepta seljačkih zadruga u Crnoj Gori ostavio je posljedice i na stočarstvo, pa je stočni fond konstantno opadao. Samo u toku 1949. godine stočni fond u Crnoj Gori opao je za 11.000 grla goveda i 89.000 grla ovaca.¹⁸⁵

I pored značajnog ulaganja i osavremenjavanja poljoprivredne proizvodnje očekivani rezultati nijesu bili adekvatni. Crnogorska poljoprivreda

¹⁸¹ *Materijali za društveni razvoj SFRJ 1847–1972*, Savezni zavod za statistiku, Beograd, 1973.

¹⁸² Poljoprivreda u Crnoj Gori, Partijski rad, Cetinje, februar, 1950, str. 67–86, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 58/1/50.

¹⁸³ Blažo Jovanović, „Ekonomsko i političko stanje u Crnoj Gori“, *Pobjeda*, br. 13, 31. mart 1946, str. 1.

¹⁸⁴ Pregled otkupa stoke po vrstama u NRCG za 1949. godinu, nedatirano, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.36/49.

¹⁸⁵ Kratki podaci o stanju seljačkih radnih zadruga u Crnoj Gori, Cetinje, 5. april 1950, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 74/50.

1953. godine bila je slabija nego 1939. godine i ukupan obim poljoprivredne proizvodnje iznosio je 86% predratnog prosjeka.¹⁸⁶ Smanjenje poljoprivrednog stanovništva, nepovoljna struktura poljoprivredne proizvodnje i ekonomska neodrživost koncepta zemljoradničkih zadruga predstavljaju najvažnije uzročnike slabih rezultata u poljoprivrednoj proizvodnji.

Reforme i proces demokratizacije društva započet 1948. i 1949. godine donio je dosta promjena i u načinu organizovanja privrede. Uvođenjem samoupravljanja i formiranjem radničkih savjeta prekida se s praksom administrativnog centralističkog upravljanja privredom. Radnički savjeti koji se osnivaju nakon 1950. godine preuzimaju upravljanje preduzećima, čime se mijenja i vlasnička struktura. Uvodi se kategorija društvene svojine kojom upravljaju radnici a država se isključuje iz svih vlasničkih struktura. Odlukom prezidijuma Narodne skupštine, 8. maja 1950. godine, ukidaju se komiteti koji su funkcionisali u okviru Vlade Crne Gore. Umjesto njih osniva se Privredni savjet Vlade Crne Gore i Ministarstvo za lokalnu privredu i komunalne poslove. Neposredno nakon toga, odlukom Ministarstva trgovine i državnih nabavki od 17. juna, osniva se glavna direkcija turističkih i ugostiteljskih preduzeća, glavna direkcija prehrambene industrije i trgovačkih preduzeća.¹⁸⁷ Državni i privatni sektor u privredi bili su skoro ujednačeni 1947. godine, ali je državni iz godine u godinu povećavao svoj udio u vlasništvu. Privatno vlasništvo u privredi je slabilo, pa je 1950. godine na njega otpadalo svega 20%. Te godine u zadružnom vlasništvu bilo je 16% a u državnom sektoru 64% vlasništva.¹⁸⁸

Velika ulaganja iz saveznih fondova za razvoj industrije, koja su u Crnoj Gori bila veća od državnog prosjeka, dovela su do značajnog rasta crnogorske ekonomije. U pojedinim industrijskim granama rast je bio skoro četiri puta veći nego u predratnom periodu. Naravno, na to je uticala i niska početna osnova, ali svakako i značajne investicije u pri-

.....
¹⁸⁶ Predgovor za stenograme drugog kongresa KPCG, nedatirano, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 130/54.

¹⁸⁷ *Službeni list Narodne republike Crne Gore*, broj 6, 1950.

¹⁸⁸ Prvi petogodišnji plan Crne Gore, *Partijski rad*, Cetinje, februar, 1950, str. 29, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 58/1/50.

vredu. Najveći rast bilježen je u saobraćaju, građevinarstvu, trgovini, turizmu i ugostiteljstvu.¹⁸⁹ Došlo je i do značajnog povećanja izvoza, koji je bio uslovljen budžetskim deficitom i zavisnošću republičkog budžeta od saveznih dotacija. Crnogorska ekonomija nije imala proizvode koji su mogli ispuniti standarde međunarodnog tržišta, pa je izvoz strukturno bio ograničen samo na sirovinske proizvode, kao što su drvena građa, ugalj, ljekovito bilje i meso. Od 41,6 miliona dinara izvoza za prvih devet mjeseci 1949. godine 31 miliona dinara ili čak 75% otpadalo je na izvoz rezane građe, četinarskog i bukovog drveta. I ostali proizvodi za izvoz bili su uglavnom sirovine ili polufabrikanti. Na rude je otpadalo oko 3%, na izvoz koza oko 11% i ljekovitog bilja 5,5% izvoza.¹⁹⁰ Upoređujući podatke planske komisije iz 1950. godine dolazi se do brojke od 60 miliona dinara izvoza u 1949. godini.¹⁹¹ Već u narednoj godini Crna Gora bilježi suficit u robnoj razmjeni. U izvještaju planske komisije o realizaciji izvoza navodi se da je plan za 1950. godinu realizovan u obimu od 75% što ukupno iznosi 58,4 miliona dinara. Zbog razlike u deviznom kursu efektivni iznos iznosio je 62,4 miliona dinara, što je bilo 3% više u odnosu na 1949. godinu. Iste godine ostvaren je suficit u robnoj razmjeni od preko 20 miliona dinara pošto je uvoz iznosio 40,9 miliona dinara.¹⁹²

Crnogorska ekonomija u periodu od 1945. do 1955. godine imala je nekoliko faza. U prvoj fazi od 1945. do 1948. godine ekonomija raste po izuzetno visokim stopama. Nakon toga od 1948. do 1952. godine dolazi do izvjesne stagnacije i novog oživljavanja ekonomskog rasta nakon 1952. godine. Privredni rast od 1948. do 1952. godine bio je ispod nivoa iz 1948. godine. Upoređujući 1948. i 1952. godinu registrujemo smanjenje nacionalnog dohotka po glavi stanovnika za 9,4%

.....
¹⁸⁹ Predgovor za stenograme drugog kongresa KPCG, nedatirano, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 130/54.

¹⁹⁰ Ministarstvo trgovine i snabdijevanja NRCG-Izvršenje plana izvoza, Herceg Novi, 1. oktobar 1949, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 54/49.

¹⁹¹ Analiza planske komisije Narodne republike Crne Gore o izvršenju godišnjeg privrednog plana za 1950. godinu, Titograd, decembar 1950, str. 31, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 71/1/50.

¹⁹² *Ibid.*

i 12% manju zapošljenost. Ti negativni trendovi su posljedica nedostatnosti investicionih sredstava potrebnih za realizaciju petogodišnjeg plana. U ovom periodu planirane investicije u Crnogorsku ekonomiju bile su šest puta veće nego 1946. godine. Te investicije nijesu ostvarene, pošto je zvanična politika zagovarala da se investicije za obnovu obezbjeđuju iz sopstvenih sredstava. To je dovelo do smanjenja donacija iz saveznog budžeta sa 79,2% tokom 1946. godine na svega 29,9% tokom 1952. godine. Crnogorska ekonomija nije mogla nadoknaditi te nedostatke zbog čega nastupa i smanjenje ekonomskog rasta.¹⁹³

TABELA 5. *Privredni pokazatelji Crne Gore 1947–1952.*¹⁹⁴

	1947.	1948.	1949.	1950.	1951.	1952.
Društveni proizvod	100	144	128	130	133	149
Nacionalni dohodak	100	146	127	129	130	145
Obim industrijske proizvodnje	100	122	132	179	145	215
Bruto investicije	100	134	96	101	145	134
Zapošljenost u privredi	100	131	150	136	124	115
Nacionalni dohodak po glavi stanovnika	100	143	122	120	118	130

U periodu od 1948. do 1952. godine najbolji rezultati ostvareni su nakon 1950. godine kada se registruje povećanje industrijske proizvodnje ali i bolji parametri svih ekonomskih pokazatelja. Industrijska proizvodnja u 1950. godini povećana je za skoro četvrtinu ili 23.3% u odnosu na 1949. godinu. Fizički obim industrijske proizvodnje se povećava, ali od 1948. godine primjetno je i smanjenje broja zapošljenih. Najvažnije industrijske grane bile su proizvodnja električne energije, uglja, soli, boksita, industrija generalnih opravki, sapuna, građevinskog materijala, rezane građe, piva i ribljih konzervi.¹⁹⁵

¹⁹³ Predgovor za stenograme drugog kongresa KPCG, nedatirano, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 130/54.

¹⁹⁴ Branislav Kovačević, *Komunistička partija Crne Gore 1945–1952*, Titograd, 1986, str. 90.

¹⁹⁵ Analiza planske komisije Narodne republike Crne Gore o izvršenju godišnjeg privrednog plana za 1950. godinu, Titograd, decembar 1950, str. 6, 7, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 71/1/50.

Kretanja u crnogorskoj ekonomiji od 1945. do 1955. godine jako slikovito možemo pratiti i kroz kretanja državnog budžeta. S rastom ekonomije povećavan je i budžet, ali je njegova osnovna karakteristika snažna zavisnost od saveznih fondova. Izvorni prihoda budžeta povećavani su svake godine, ali oni nijesu bili dovoljni za ambiciozne razvojne projekte koji se realizuju u ovom periodu. Republički budžet bio je u deficitu a Crna Gora u poslijeratnim godinama funkcionisala je isključivo zahvaljujući pomoći savezne vlade. Od 536 miliona dinara budžeta iz 1946. godine republičke vlasti iz sopstvenih prihoda obezbijedile su svega 97 miliona dinara, dok je ostatak kompezovan iz savezne kase. S manje od 1/5 budžeta koju je punila iz sopstvenih prihoda crnogorska vlada nije imala ozbiljne mehanizme za opravak ratom opustošene zemlje. I pored 3.870 miliona koje je 1946. godine stiglo iz saveznog budžeta u zbirnom računu ponovo je falilo skoro 70 miliona dinara koje je naknadno popunjeno sredstvima iz obrtnog kapitala glavne blagajne ministarstva finansija i novih dotacija iz Beograda. Slično je bilo i s budžetima sreskih komiteta koji su takođe 1946. godinu završili s ogromnim deficitom. Od 75 miliona koje su potrošili 1946. godine skoro 60 miliona stiglo je iz republičkog budžeta.¹⁹⁶

Prihodi budžeta uglavnom su ostvarivani naplatom republičkih i lokalnih такси a jedan dio ubiran je i po osnovu prihoda preduzeća koja su bila u državnom vlasništvu. U rashodnoj strani budžeta najviše novca, naročito u prvim godinama nakon oslobođenja trošilo se na investicije. One su bile generator ekonomskog razvoja i jedan od razloga zbog kojih je crnogorska ekonomija bilježila konstantan napredak. Investiciona ulaganja u crnogorsku ekonomiju bila su 40% veća nego na jugoslovenskom nivou.

.....
¹⁹⁶ Prijedlog zbirnog zakona o završnom računu NR CG za 1946. godinu, Cetinje, 13. maj 1948, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.29/48.

TABELA 6. *Prihodi i rashodi budžeta Crne Gore po godinama*^{197, 198, 199}

	PRIHODI		RASHODI				
	Izvorni prihodi	Dotacije	Prosvjeta i kultura	Zdravstvo i socijala	Državna uprava	Investicije	Ostali troškovi
1946.	21%	79%					
1950.	57%	43%	20%	8%	20%	35%	17%
1955.	39	61%	17%	7%	29%	22%	15%

Zanimljivo je da je crnogorska ekonomija stagnirala svaki put kada bi došlo do smanjenja dotacija iz saveznog budžeta. Najveće stope rasta crnogorske ekonomije bilježimo u periodu od 1946. do 1948. godine, kada su donacije iz saveznog budžeta činile i do 79% ukupnih budžetskih prihoda. Ta stopa se smanjuje od 1949. godine, u 1950. iznosi 43% a 1952. godine svega 30% prihoda crnogorskog budžeta dobija se iz dotacija sa saveznog nivoa. Snažniji ekonomski rast registrujemo od 1952. do 1955. godine kada se postepeno i povećava učešće saveznih fondova, čije su dotacije u najvećoj mjeri bile usmjerene na krupne infrastrukturne projekte.

Bez obzira na izvjesne oscilacije crnogorske ekonomije koje se javljaju u periodu od 1948. do 1952. godine, generalno u prvoj deceniji nakon rata imamo konstantan napredak. Ti rezultati bili su još očigledniji ukoliko se uporede sa situacijom prije rata. Broj stanovnika 1953. godine porastao je svega 3% u odnosu na stanje iz 1939. godine, ali je u tom periodu ukupni bruto društveni proizvod po glavi stanovnika povećan za 65%. U istom periodu nacionalni dohodak povećan je za 75%, dok je po glavi stanovnika nacionalni dohodak bio veći 69% u poređenju sa 1939. godinom.²⁰⁰

¹⁹⁷ Prijedlog zbirnog zakona o završnom računu NR CG za 1946. godinu, Cetinje, 13. maj 1948, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.29/48.

¹⁹⁸ Pregled ukupno ostvarenih prihoda na teritoriji NRCG za 1950. godinu – izvještajplanske komisije, nedatirano, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 74/50.

¹⁹⁹ Prihodi ostvarenih prihoda i završnih rashoda budžeta NR Crne Gore za 1955. godinu, nedatirano, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 74/50.

²⁰⁰ Izvještaj Centralnog komiteta Saveza komunista Crne Gore o radu od prvog do drugog kongresa, Titograd, 1954, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 103/54.

Obnovom zemlje i otpočinjanjem procesa industrijalizacije crnogorske privrede kroz prvi petogodišnji plan javila se potreba za radnom snagom. Najveći broj građana koji će biti uključen u te procese, regrutovan je iz redova siromašnih seljaka, demobilisanih vojnika i gradske sirotinje. Samo za pet godina industrijalizacije broj poljoprivrednog stanovništva smanjen je sa 78,2% na 61,7%, dok je broj radnika zapošljenih u industriji povećan skoro četiri puta. Kroz proces industrijalizacije i urbanizacije dolazi i do razvoja tercijalnog sektora, pa jedan značajan broj stanovništva radi u državnoj administraciji i institucijama, dok se značajno povećava i udio zanatstva i trgovine u ukupnom broju zapošljenih radnika.

TABELA 7. Stanovništvo Crne Gore po zanimanju 1948/53.²⁰¹

	POPIS 1948.	POPIS 1953.
UKUPAN BROJ STANOVNIKA	377.189 – 100%	419.625 – 100%
Poljoprivreda	78,2 %	61,7%
Industrija	3,65%	13,1%
Državni službenici	10 %	7,85%
Zanatlije	1,35%	3,80%
Trgovina, usluge	0,42%	3,57%
Van djelatnosti	4,77%	10%

Sve jača industrijalizacija pokrenula je demografska pomjeranja u pravcu urbanih cjelina. Migracije je pratio i negativan demografski trend, pošto su sa sela odlazili uglavnom mlađi ljudi. U svim gradovima Crne Gore grade se novi stambeni objekti. Stanovi u gradovima bili su uglavnom neuslovni, pa je prve seljačke porodice koje stižu u gradove uglavnom žive u sobama bez kuhinje i kupatila. Ti prostori bili su neuslovni, „nehigijenski i čitavoj porodici od nekoliko članova jedna soba služila je kao kuhinja, trpezarija i spavaća soba“. Neke procjene su pokazivale da je 1955/56. godine skoro četvrtina porodica živjela u neuslovnim stanovima u jednoj sobi bez kuhinje i kupatila.²⁰²

²⁰¹ „Ukupno stanovništvo Crne Gore po zanimanju 1948. g, 1953. g“, *Statistički godišnjag NRCG 1955*, Titograd, 1955, str. 32, 33, 43.

²⁰² Problemi životnog standarda u gradovima, Beograd, 1. decembar 1956, DACG, OSIO-NP-PG, zbirka Blaža Jovanovića, k. 19/56.

Stambenog prostora nije bilo dovoljno pa su nove vlasti primoravale građane koji su imali višak stambenog prostora da ga ustupe na korišćenje porodicama koje nijesu imale krov nad glavom. To je dovelo do otpora kod postojećih vlasnika stanova, zbog čega su oni slobodne sobe najčešće izdavali samcima.²⁰³ Zbog nedostatka stambenog prostora rente su bile jako visoke. Zakupnina stana 1955. godine iznosila je 4.000 dinara mjesečno, što je bio veliki trošak imajući u vidu da je u tom trenutku prosječna plata iznosila oko 9.000 dinara.

Normalizacija života nakon ratnih sukoba podrazumijevala je i ozbiljnije organizovanje zdravstvene zaštite. Zdravstveni kapaciteti neposredno nakon oslobođenja bili su jako skromni. U Crnoj Gori bilo je oko 100 bolesničkih postelja, jedna operaciona sala, stari rentgen aparat i nekoliko mikroskopa s oskudnim priborom za liječenje i brojem zdravstvenih radnika. Već sredinom 1946. godine, predsjednik Vlade Blažo Jovanović pred članovima Skupštine saopštio je da je stanje u zdravstvu popravljeno i da je za kratko vrijeme dosta unaprijeđeno. Jovanović je tada saopštio da su obnovljene i opremljene bolnice u Kotoru, Titogradu, Cetinju i Nikšiću a da su u adaptiranim zgradama osposobljene bolnice i u Šavniku, Pljevljima, Bijelom Polju, Beranama, Plavu, Kolašinu i Baru. Prihvatne ambulante otvorene su u Ružajama, Andrijevići, Pivi, Velimlju, Ulcinju, Virpazaru i Herceg Novom.²⁰⁴ Zdravstvena mreža kompletirana je tek krajem 1949. godine kada su u svakom sreskom ili gradskom odboru (izuzev Andrijevice) bilo angažovana po dva doktora. U tom trenutku u Crnoj Gori je funkcionisalo sedam bolnica sa 356 kreveta, kao i dvije specijalističke bolnice za tuberkulozu i plućne bolesti sa 540 kreveta. Zdravstveno osoblje činilo je 39 ljekara od kojih 18 specijalista i 21 ljekar opšte prakse. Tu su bili i 20 ljekarskih pomoćnika, 43 bolničarke, 20 dječijih negovateljica i osam babica.

.....
²⁰³ „Za pravilno korišćenje raspoloživih stanova“, *Pobjeda*, br. 15, 5. april 1947, str. 3.

²⁰⁴ „Ekspoze predsjednika Vlade Blaža Jovanovića pred narodnom skupštinom – Vlada je osobitu pažnju poklonila poboljšanju zdravstvene službe, *Pobjeda*, br. 37, 12. septembar 1946, str. 4.

TABELA 8. Zdravstvo na 10.000 stanovnika za 1949. godinu²⁰⁵

	LJEKARI	APOTEKARI	MEDICINSKO OSOBLJE	ZUBARI	BOLNICA	POSTELJA
Jugoslavija	2,9	1	2,3	0,46	0,13	31,6
Srbija	2,9	1	1,7	0,30	0,13	26,2
Hrvatska	3,7	1,6	1,9	0,44	0,13	44,3
Slovenija	3,9	1,1	5,9	1,24	0,14	47,7
Bosna i Hercegovina	1,2	0,47	1	0,22	0,06	18,5
Makedonija	1,6	0,48	2	0,27	0,13	21,1
Crna Gora	2	0,66	3,6	0,47	0,26	40,9

Uporedni podaci stanja u crnogorskom zdravstvu ukazuju da je Crna Gora po kvalitetu zdravstvene zaštite bila nešto ispod jugoslovenskog prosjeka. Jedan ljekar je dolazio na 5.000 stanovnika, apotekar na nešto više od 15.000 stanovnika a zubar na 21.000 stanovnika. Analizirajući statističke podatke iz 1949. godine, Crna Gora je po kvalitetu zdravstvene zaštite bila ispred Makedonije i Bosne i Hercegovine ali daleko iza Slovenije, Hrvatske i Srbije.

Kompletiranje mreže zdravstvenih ustanova nije riješilo probleme kvaliteta ljekarske usluge. U izvještaju CK KPJ o položaju zdravstva registruju se ogromni materijalni nedostaci. Smještaj bolesnika bio je neuslovan i velikom djelu bolnica oni su bili smješteni u montažnim barakama. Inventar bolnica nije bio kompletiran a oskudijevalo se i u ishrani bolesnika. Ovaj posao usložnjavao je nedostatak srednjeg i nižeg medicinskog kadra koji se kompletirao dodatnim doškolovanjem između 1946. i 1949. godine.²⁰⁶

Rezultati ostvareni tokom obnove zemlje i kasnije kroz proces realizacije prvog petogodišnjeg plana značajno su povećali životni standard

²⁰⁵ Statistički bilten o zaštiti narodnog zdravlja za 1949. godinu, *Savezni statistički ured*, Beograd, januar 1951, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 87/51.

²⁰⁶ Izvještaj CK KPCG o zdravstvenoj službi u Crnoj Gori, Cetinje, 18. novembar 1949, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 36/49.

crnogorskog društva. Nacionalni dohodak uvećavan je iz godine u godinu, ali je mala osnovica od koje se počelo bila razlog da Crna Gora u poređenju s drugim republikama i dalje ostane najnerazvijenije područje Jugoslavije. Nacionalni dohodak u Crnoj Gori 1949. godine bio je duplo manji od jugoslovenskog prosjeka a skoro četiri puta manji od životnog standarda najrazvijenije Slovenije. Bruto domaći proizvod po glavi stanovnika, krajem 1949. godine iznosio je 6.820 dinara i bio je najmanji od svih republika. Iste te godine bruto domaći proizvod po stanovniku u Bosni i Hercegovini iznosio je 9.642 dinara, Makedoniji 9.635, Srbiji 14.409, Hrvatskoj 16.102 i Sloveniji 22.425 dinara.²⁰⁷

U izvještaju o životnom standardu u Crnoj Gori iz 1950. godine navodi se da je standard prosječne porodice dosta nizak i da je iznosio oko 14.000 dinara. Crnogorska porodica od ove sume 45% novca trošila je na prehranu, isto toliko na industrijsku robu i svega 10% na usluge.²⁰⁸

TABELA 9. Maloprodajne cijene u Crnoj Gori, septembar 1951. godine²⁰⁹

	TITOGRAĐ	KOTOR	PLJEVLJA
Hljeb	30	30	40
Goveđe meso – 1 kg	140	180	90
Suva slanina – 1 kg	500	450	/
Pile – 1,5 kg	350	325	200
Jaje	10	15	8
Mlijeko – 1 l	30	/	40
Sir – 1 kg	260	350	170
Krompir – 1 kg	45	50	20
Pasulj – 1 kg	90	/	50
Jabuka – 1 kg	35	40	25

²⁰⁷ Prvi petogodišnji plan Crne Gore, Partijski rad, Cetinje, februar, 1950, str. 28, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 58/1/50.

²⁰⁸ Životni standard u Crnoj Gori i bove privredne mjere tokom 1950. godine, nedatirano, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 55/50.

²⁰⁹ Bilten o cijenama prehrambenih i industrijskih artikala za mjesec septembar 1951. godine, Privredni savjet Vlade NRCG-Zavod za statistiku i evidenciju, Titograd, septembar 1951. godine, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 87/51.

Šećer – 1 kg	420	420	320
Rakija – 1 l	300	300	150
Paradajz – 1 kg	50	10	15
Ručak u restoranu	140	130	/
Vunena tkanina – 1 m	3.250	3.000	2.800
Muška košulja	1.500	1.000	1.400
Muško radno odijelo	3.650	3.600	3.500b
Renta dvosobnog stana	450	250	350
Prenočište u hotelu	80	66	70
Struja – 1 kWh	12	9	10
Električni rešo	1.000	900	1.000
Muško šišanje	15	20	15
Ženska frizura	200	220	158
Sapun	400	320	300
Ulaznica u bioskop	16	12	20
Ulaznica za sportski događaj	30	40	15

Analizirajući podatke iz tabele vidimo i da u samoj Crnoj Gori nije bilo ujednačene cjenovne politike. Cijene na sjeveru, centralnom dijelu i jugu zemlje znatno su se razlikovale. S prosječnom platom od 14.000 dinara, domaćinstvo je moglo da obezbijedi samo osnovne životne potrebe. Najviše novca trošilo se na prehrambene proizvode koji su po izvještaju o životnom standardu iz 1950. godine bili znatno skuplji nego u ostalim djelovima Jugoslavije. Bez značajnih kapaciteta za proizvodnju hrane, Crna Gora uvozila je 80% prehrambenih proizvoda, pa su troškovi života bili znatno veći nego u drugim republikama. Cijena prosječne potrošačke korpe u Crnoj Gori od 14.470 dinara bila je znatno veća nego u ostalim republikama. Na nivou Jugoslavije ista ta količina proizvoda koštala je 13.579 dinara, u Srbiji 13.149. Tako je stanovnik Crne Gore iste proizvode, plaćao 891 dinar više od jugoslovenskog prosjeka ili čak 1.321 dinara više u poređenju sa Srbijom. Na cjenovne razlike najviše su uticali prehrambeni proizvodi koji su u Crnoj Gori bili skuplji 14% od državnog prosjeka, a 21% veći od

prosjeaka u Srbiji. To se vidi i iz uporednih podataka o cijenama u jugoslovenskim republikama.

TABELA 10. Maloprodajne cijene poljoprivrednih proizvoda po republikama

	KROMPIR	PASULJ	POVRĆE	VOĆE
Srbija	19	57	9	18
Hrvatska	16	68	11	23
Slovenija	15	55	13	23
Bosna i Hercegovina	19	50	10	10
Makedonija	22	62	12	21
Crna Gora	35	92	24	34

Jedini artikal u Crnoj Gori koji je bio jeftiniji u odnosu na jugoslovenski prostor, bilo je meso. Visoke cijene prehrambenih proizvoda uzrokovane su visokim troškovima transporta koji su u ukupnoj cijeni učestvovali sa 10%. Kao karakterističan primjer, u izvještaju o životnom standardu navodi se cijena električne energije za domaćinstva koja je u Crnoj Gori bila najskuplja. Za 25 kw koliko je u tom trenutku trošilo prosječno domaćinstvo u Crnoj Gori plaćalo se 250 dinara što je znatno više od jugoslovenskog prosjeka koji je iznosio 120 dinara. Račun za struju bio je veliki i u poređenju s ostalim republikama, Srbijom gdje je iznosio 100 dinara, Hrvatskom 106, Slovenijom 58, Bosnom 80 i Makedonijom 127 dinara. Zbog svih ovih ograničenja u izvještaju se postavlja ključno pitanje o državnoj regulaciji cijena. Dilema je da li ostaviti visoke cijene koje omogućavaju rentabilnost preduzeća na štetu životnog standarda ili žrtvovati rentabilnost u korist životnog standarda.²¹⁰

Problemi s niskim životnim standardom i pored značajnog povećanja nacionalnog dohotka evidentni su i na kraju prve decenije nakon oslobođenja. Tokom 1955. godine cijene na malo povećane su čak 10%.

²¹⁰ Životni standard u Crnoj Gori i nove privredne mjere tokom 1950. godine, nedatirano, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 55/50.

Prosječni opšti indeks cijena u Crnoj Gori bio je veći za 14% od jugoslovenskog prosjeka, dok su plate bile niže za oko 11%. Prosječna plata iznosila je oko 9.000 dinara, ali je 51% zapošljenih bilo bez kvalifikacija i oni su primali između 6.500 i 7.000 dinara. Penzije su iznosile oko 4.500–5.000 dinara a socijalna pomoć od 2.000 do 3.000 dinara. Situaciju je usložnjavala i kreditna zaduženost, pošto je svaki radnik prosječno plaćao oko 2.500 dinara mjesečnih rata za kredite. Socijalne razlike već su bile na određen način uzrokovane velikim razlikama u platama. Primjer iz Titograda iz preduzeća „Čistoća“, ukazuje na disproporciju u platnim razredima. Direktor firme primao je platu od 22.000 dinara, računovođa 18.000 dinara, dok je prosječna plata u preduzeću bila 5.300 dinara.²¹¹

Urbanizacija je otvorila i proces socijalizacije, pošto je stanovništvo koje se doseljavalo u gradove moralo prihvatati i izvjesne nove norme ponašanja. Život u zajednici s drugim ljudima na malom prostoru, kod doseljenika je stvarao otpor prema promjenama. Komunistička partija, otpore prema socijalizaciji i prihvatanju utvrđenih normi ponašanja u gradovima svrstava u kategoriju kulturno-prosvjetnog rada. Navode da među radnicima koji u gradove stižu sa sela ima „nepismenih, s raznim shvatanjima i sklonostima, na niskom kulturnom nivou bez razvijene svijesti o radničkoj klasi“. Te razlike i otpori pokušavaju se promijeniti kulturno-prosvjetnim radom koje Partija doživljava kao čin revolucionarne borbe.²¹²

Prvi korak u tim promjenama bilo je smanjenje broja nepismenih pošto je Crna Gora sa 56,1% nepismenog stanovništva po popisu iz 1931. godine i svega 0,25% fakultetski obrazovanih građana bila skoro na samom dnu kulturno-obrazovnih standarda države.²¹³ Zbog toga se u tom djelu kao jedan od najvažnijih zadataka definiše organizovanje analfabetskih kurseva na kojima su se za nekoliko mjeseci učile

.....
²¹¹ Problemi životnog standarda u gradovima, Beograd, 1. decembar 1956, DACG, OSIO-NP-PG, zbirka Blaža Jovanovića, k. 19/56.

²¹² Zapisnik odjeljenja kulturno-prosvjetnog odjeljenja pri glavnom odboru Sindikata, Cetinje, 11. maj 1948, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.14/48.

²¹³ Pavle Radusinović, *Stanovništvo Crne Gore do 1945. godine*, Beograd, 1978, str. 229.

osnove pismenosti. Do 1951. godine u okviru 3.560 kurseva bilo je obuhvaćeno 80.000 stanovnika, od kojih je njih 56.000 opismenjeno.²¹⁴ Na opismenjavanju se radilo intenzivno pa je samo u Pljevljima tokom zime 1945/46 opismenjeno 1.200 ljudi, „više nego za 20 godina bivše Jugoslavije“²¹⁵. Podaci o broju nepismenih se ne poklapaju ali i pored toga, ukazuju na ogromne napretke. U izvještaju Centralnom Komitetu KPJ krajem aprila 1949. godine navodi se da je od oslobođenja do 1. februara 1949. godine opismenjeno 44.276 ljudi, a da je nepismenih ostalo svega 5.223.²¹⁶ U izvještaju koji je nastao mjesec kasnije, konstatuje se da u zemlji ima svega 3.840 nepismenih, uglavnom u krajevima s manjskim stanovništvom.²¹⁷ Većina onih koji su na ovaj način stekli osnovnu pismenost uključivani su u proces osnovnog obrazovanja organizovanjem kroz formu takozvanih nižih tečajeva. Na tim jednogodišnjim tečajevima, po ubrzanom programu sticana su bazična znanja na osnovu kojih su polaznici dobijali diplome osnovne škole.²¹⁸

Sa značajnim rezultatima u smanjenju broja nepismenih, stvoreni su preduslovi da se otvori nova faza kulturno-prosvjetnog razvoja. Planom iz 1948. godine postavljen je zadatak da se okonča proces opismenjavanja stanovništva i pređe u *više oblike narodnog prosvjeđivanja*. Započinje proces doškoložavanja kadrova i stipendiranje studenata u univerzitetkim centrima širom Jugoslavije. Rezultati, iako skromni zbog početne pozicije, su bili vidljivi. Za samo pet godina broj visokoobrazovanih kadrova se udvostručio sa 943 na skoro 2.000 hiljade. Crnogorska Vlada preko Ministarstva prosvjete stipendira odlazak srednjoškolaca na univerzitete u drugim republikama. Po podacima Savjeta za prosvjetu i kulturu u školskoj 1951. godini očekivalo se da 244 crnogorska studenta diplomiraju. Najviše ih je bilo na poljopri-

.....
²¹⁴ Izvještaj CK KP o radu između prvog i drugog kongresa.

²¹⁵ „Sandžak u obnovi“, *Pobjeda*, br. 27, 13. jul 1946, str. 6.

²¹⁶ CK KPCG o stanju u školstvu i prosvjetnim prilikama, Cetinje, 29. april 1949, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 36/49.

²¹⁷ Izvještaj ekipe CK KPJ o obilasku partijskih organizacija Crne Gore od 18. aprila do 6. maja 1949, Beograd, 21. maj 1949, str. 49, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 35/49.

²¹⁸ Uputstva plan i program za niže tečajeve opšteg obrazovanja, nedatirano, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 34/49.

vredno-šumarskim fakultetima 54, na tehničkim – 53, na medicinskom fakultetu 42, ekonomiji – 25 i na pravnom fakultetu 23 kandidata. Nedostatak stručnog i obrazovanog kadra ograničavao je sve društvene planove razvoja zbog čega Politbiro Centralnog komiteta KPCG od Savjeta za prosvjetu i kulturu traži da pronade modele za povratak crnogorskih studenata. Politbiro sugerise da se to učini ubjeđivanjem a ukoliko od toga ne bude koristi da se ide na sud pozivajući se na klauzule ugovora o stipendiranju. Oni tvrde da se ugovorom svaki student obavezao da će se po završetku fakulteta vratiti u Crnu Goru i da je za svakog od njih potrošeno između 70 i 80 hiljada dinara.²¹⁹

TABELA 11. *Obrazovna struktura stanovništva Crne Gore 1948/53. u procentima*²²⁰

	UKUPNO STANOVNIKA	BEZ ŠKOLSKE SPREME	OSNOVNA ŠKOLA	SREDNJA ŠKOLA	FAKULTETI I VISOKE ŠKOLE
1948.	377.189 100%	57,1%	33,5%	9%	0,25%
1953.	419.625 100%	59,6%*	31,4%	8,1%	0,47%

* 24,2% stanovništva koje je po popisu iz 1953. godine svrstano u grupu bez školske spreme rođeno je poslije 31. marta 1943. godine.

Iako petogodišnja statistika o obrazovnoj strukturi u ostalim kategorijama, ne ukazuje na značajnije promjene, statistika iz 1953. godine nije mogla obuhvatiti one koji su trenutno bili u procesu školovanja, zbog čega u procentima nijesu vidljivi rezultati obrazovnih ustanova. Ono što je prikrivala statistika bilo je vidljivo u svakodnevnom životu, nakon oslobođenja otvoreno je 137 osnovnih škola, više nego prije rata.²²¹ Odmah poslije rata otvoreno je i pet novi viših gimnazija s oko 10.000 učenika a otvorene su i učiteljska škola u Herceg Novom,

²¹⁹ Zapisnik sa savjetovanja pri CK KPCG o mjerama za povratak stipendista sa svih visokih škola i fakulteta u Crnu Goru nakon diplomiranja, Titograd, 19. maj 1951, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 85/51.

²²⁰ „Stanovništvo po polu i školskoj spreml – popis 1948. godine; Ukupno stanovništvo po polu i školskoj spreml 1953. godine“, *Statistički godišnjak NRCG 1955*, Titograd, 1955, str. 42, 43.

²²¹ „Ekspoze pretsjednika Vlade Blaža Jovanovića pred narodnom skupštinom“, *Pobjeda*, br. 37, 12. septembar 1946, str. 4.

trgovačka akademija u Titogradu, srednja tehnička i srednja medicinska škola na Cetinju, poljoprivredna škola u Baru i još 76 *produžnih osnovnih* škola u kojima su se uglavnom školovale zanatlije.²²² Posvećenost širenju mreže obrazovnih institucija dala je rezultate, i samo nekoliko godina od oslobođenja u Crnoj Gori formirana je ozbiljna mreža obrazovnih institucija. Samo četiri godine od završetka rata, 1949. godine u zemlji je radila 591 osnovna škola sa 51.824 učenika, 13 zabavišta za predškolsku djecu 14 nižih i viših gimnazija, 7 srednjih i stručnih škola, 15 škola učenika u privredi, jedna srednja i 6 nižih muzičkih škola, škola primjenjene umjetnosti, škola za gluhoonijemu djecu, dvije škole za opšte obrazovanje radnika, 36 manjinskih škola (34 osnovne i dvije sedmogodišnje). Obrazovnu mrežu upotpunile su i Viša pedagoška škola, Zavod za poljoprivredna istraživanja, Zavod za stočarstvo i Istorijski institut.²²³ Do 1946. godine su otvorene: tri niže poljoprivredne škole, po jedna učiteljska i srednjo-tehnička škola, trgovačka akademija. Tokom 1950. godine na prostoru Crne Gore funkcionisalo je sedam stručnih srednjih škola. To su bile: učiteljska škola u Nikšiću, srednja tehnička škola i ekonomska tehnička škola u Titogradu, srednje poljoprivredne škole u Baru i Bijelom Polju, srednja medicinska škola na Cetinju i pomorski tehnikum u Kotoru.²²⁴ Potreba za stručnim kadrovima sa specijalističkim znanjima odrazila se na zapostavljanje opšteg obrazovanja. Gimnazije koje nijesu stvarale *upotrebljiv* kadar su marginalizovane. Vodio se računa da gimnazija bude što manje jer „su nam danas najpotrebniji ovi stručni kadrovi“²²⁵.

Novi momenat u poslijeratnom razvoju Crne Gore bila je i potreba unapređenja naučnog života i razvoj visokoškolskog obrazovanja. Ministarstvo prosvjete u septembru 1948. godine konstatuje da se naučni život razvija dosta sporo i da je cijeli posao i dalje u početnoj fazi razvoja.

.....
²²² *Ibid.*, str. 5.

²²³ Pregled agitaciono-propagandnog rada za prvo polugođe 1949. godine, nedatirano, str. 40, 41, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 34/49.

²²⁴ Izvještaj uprave za propagandu i agitaciju o školama u Crnoj Gori, Cetinje, nedatirano, str. 3, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 71/50.

²²⁵ Blažo Jovanović, „Ekonomska i političko stanje u Crnoj Gori“, *Pobjeda*, br. 13, 31. mart 1946, str. 1.

Prva naučna institucija, ovog tipa, bio je Istorijski institut osnovan 28. jula 1948. godine. Njegova uloga bila je proučavanje i sređivanje naučnog materijala koji se odnosi na Crnu Goru, koji se u nesređenom obliku nalazio u Cetinjskom, Zadarskom i Kotorskom arhivu. Istog datuma kada i Istorijski institut, osnovan je i Zavod za zaštitu kulturnih spomenika koji se brinuo o materijalnim ostacima crnogorske kulture. Ministarstvo je imalo namjeru i da osnuje *Njegošev institut* ali se od toga odustalo, prenošenjem tih istraživačkih pitanja na Istorijski institut i osnivanjem Njegoševog muzeja u Biljardi. Ipak, najozbiljniji naučni projekat planiran nakon 1945. godine bilo je osnivanje Filozofskog Fakulteta – prve visokoškolske ustanove u zemlji. Ministarstvo prosvjete je ovu temu otvorilo još 1947. godine idejom da viša pedagoška škola bude osnova novog fakulteta. Najozbiljniji problem u realizaciji ovog projekta bio je nedostatak nastavnog kadra, u Crnoj Gori nije ga bilo dovoljno a kadrove sa strane bilo je teško motivisati na dolazak.²²⁶

Crnogorsko društvo odmah poslije oslobođenja dobija i nekoliko medija. Tokom 1944. godine osniva se *Pobjeda*, informativno-politički bilten crnogorskih komunista koji je izlazio jednom nedjeljno u tiražu od 6.500 primjeraka. Po sličnom modelu osnivaju se i listovi drugih masovnih organizacija, *Omladinski pokret*, nedjeljnik glavnog odbora Narodne omladine Crne Gore koji je izlazio nedjeljno u tiražu od 9.510 primjeraka, *Naša žena* mjesečnik glavnog odbora AFŽ-a Crne Gore s tiražom od 3.000 primjeraka. Kao mjesečnik izlazi i časopis *Privredni život* kao i časopis književno-umjetničkog karaktera *Stvaranje*.²²⁷ Kao savremeno sredstvo masovne komunikacije i radio vremenom postaje značajan mediji. Poslije rata jedan radio prijemnik dolazio je na 73 stanovnika pa je prvim petogodišnjim planom bilo zacrtano osamostaljenje domaće radio industrije i plan da do 1951. godine na 18 stanovnika dođe radio aparat.²²⁸ Prva radio stanica u Crnoj Gori utemeljena je na

.....
²²⁶ Izvještaj Ministarstva prosvjete o naučnom životu u Crnoj Gori, Cetinje, 6. septembar 1948, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 29/48.

²²⁷ Finansijsko stanje listova, Cetinje, 22. septembar 1947, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.6/47.

²²⁸ Izvještaj o radu agitprop odjeljenja PK KPJ za Crnu Goru, Cetinje, 30. januar 1947, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.6/47.

Cetinju 27. novembra 1944. godine, petnaest dana nakon oslobođenja grada. Popravkom radio stanice koju su uništili okupatori, počeo je s emitovanjem program Radio Cetinja. U početku je emitovan jednosatni program o vijestima s ratišta od 18:30 do 19:30 sati, a čujnost Radio Cetinja bila je od 100 do 150 kilometara. Stanica na Cetinju bila je samo privremeno rješenje, radio se seli u glavni grad, 1. maja 1949. godine svečano se oglasio Radio Titograd.²²⁹ Selidbom u Titograd, povećan je i obim dnevnog programa pa radio Titograd svakodnevno emituje svoj signal od 16:55 do 23:00 sata. Nešto kasnije uvodi se i jutarnji program od 7 sati i 30 minuta²³⁰. Preseljenjem s Cetinja, Radio Titograd dobio je novu emisionu opremu, stanicu od 20 kilovata i frekvenciju za duge talase zbog čega je čujnost proširena na prostor Albanije i južne Italije.²³¹ Već tokom 1950. godine Radio Titograd emituje sedam sati sopstvenog programa a od 1. jula te godine osam sati dnevno.²³²

• • •

Kratka društveno-ekonomska analiza crnogorskog društva u prvoj polovini 20. vijeka, s posebnim osvrtom na prvu deceniju komunističke vlasti, jasno ukazuje na sva civilizacijska ograničenja crnogorskog društva. Razumijevanje političkih, društvenih, socijalnih, ekonomskih, kulturnih i svih ostalih parametara koji određuju stepen razvoja i dinamiku unutrašnjih odnosa jedne zajednice, predstavlja početnu tačku svakog promišljanja o dominantnim idejama i ideologijama u Crnoj Gori.

Razumijevanje šireg društvenog konteksta u kome funkcioniše crnogorsko društvo na početku 20. vijeka, omogućiće nam da razumijemo

.....
²²⁹ Pregled agitaciono-propagandnog rada za prvo polugođe 1949. godine, nedatirano, str. 7, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 34/49.

²³⁰ Istorijat RTCG, <http://www.rtcg.me/rtcg/istorijat-rtcg.html>

²³¹ Informativni priručnik o Jugoslaviji 1950-podaci o političkom, privrednom kulturnom i prosvetnom životu u FNRJ, knjiga I, sveska 5, str. 261, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 57/49

²³² Izvještaj o radu novinarskog odjeljenja Radio Titograda od 1. januara do 31. decembra 1950. godine, Titograd, 10. januar 1951, str. 7, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.73/50.

kako jedna zatvorena patrijarhalna zajednica može da reaguje na nešto što u metodološkom diskursu prepoznamo kao politička ideja, odnosno ideologija. Takav pristup, može nam pomoći da razumijemo koliko je jednom prosječnom stanovniku Crne Gore koji je zbog ograničene i zaostale poljoprivredne proizvodnje kojom se bavi, uvijek na ivici proste egzistencije, uopšte važna neka politička ideja, odnosno ideologija. Da li je tako nešto uopšte moguće očekivati u društvu u kome je manje od 1% obrazovanih ljudi? Kako jedna tako zatvorena zajednica reaguje na promjenu državnog okvira, nestanak samostalne crnogorske države i ulazak u veliku jugoslovensku državu? O čemu razmišlja prosječni stanovnik Crne Gore koji je između dva svjetska rata još jednom shvatio da je prevaren i da će priče o ekonomskom preporodu u velikoj državi biti samo još jedno neispunjeno obećanje?

Mnogo toga upućuje da je upravo veliko razočarenje stanovnika Crne Gore u sve državne i ideološke pokrete u prvoj polovini 20. vijeka jedan od osnovnih razloga zbog kojih su ideje socijalizma dobile tako snažnu podršku. Tu tezu dodatno potvrđuju i rezultati ostvareni u prvim godinama nakon Drugog svjetskog rata, kada se i u praksi pokazalo da Crna Gora nije osuđena da vječito bude društvo patrijarhalnih ratnika i poljoprivrednika. Rezultati ostvareni u prvim godinama obnove Crne Gore pokazali su da je uspjeh moguć i da problem nije u stanovništvu ili u resursima već u načinu organizovanja države. Konačno, tek nakon 1945. godine, prostor savremene Crne Gore počinje da funkcioniše kao jedinstvena politička zajednica. Umjesto zajednice različitih kolektiviteta, u Crnoj Gori se nakon 1945. godine formira savremeno društvo sa svojim unutrašnjom dinamikom, problemima i izazovima.

Iako bi pojednostavljena dedukcija sugerisala da je apsolutna i nekontrolisana moć Komunističke partije nakon 1945. godine, ključni razlog za afirmisanje političkih ideja takozvane *crvene Crne Gore*, nema nika-kve sumnje da je njihovoj afirmaciji doprinijela i uspješna ekonomska politika. To podrazumijeva velike uspjehe u procesu obnove zemlje i poboljšanju svih parametara svakodnevnog života. Prvi put u istoriji Crne Gore dogodilo se da obećanja političara o boljem životu i na-

pretku nijesu samo parola već realnost, što je nesumnjivo uticalo i na afirmisanje političkih ideja i ideologije komunističkih vlasti u Crnoj Gori nakon 1945. godine.

Uspješne rezultate u poboljšanju opštih uslova života u Crnoj Gori nije bilo jednostavno ostvariti jer je najveći dio društvenih dobara uništen u ratnim sukobima a ograničeni resursi, nerazvijena saobraćajna infrastruktura i niz drugih elemenata, nijesu obećavali značajnije uspjehe. Ipak, s jasnim planom obnove i ideji o nosećim elementima budućeg razvoja ekonomije, komunističke vlasti su uz pomoć federalnih fondova uspjele da ostvare značajne rezultate u obnovi zemlje. Izgradnjom saobraćajne infrastrukture, novim konceptom urbanog razvoja, razvojem ključnih djelatnosti kojima je kasnije generisan dalji razvoj industrije. Ne manje važan detalj cijelog procesa je činjenica da je opšti napredak uslova života pratila prosvjetiteljska emancipacija crnogorskog društva. Crna Gora je tako od društva koje je 1931. godine imalo 56,1% nepismenog stanovništva i svega 0,25% fakultetski obrazovanih građana, za manje od pet godina u miru došla u situaciju da ima svega 2 procenta nepismenog stanovništva uz konstantno povećanje broja visokobrazovanih.

Naravno, naslijeđene probleme nije bilo moguće riješiti bez strateške podrške federalnih vlasti i fondova za obnovu i razvoj. Crnogorski poslijeratni budžet bio je u konstantnom deficitu, zbog čega je u značajnoj mjeri bio oslonjen na savezne fondove. U prvim godinama nakon oslobođenja, donacije iz saveznih fondova činile su i do 80% budžeta, ali je već 1952. godine, podrška iz saveznih organa svedena na oko 30% crnogorskog budžeta. Novac iz ovih fondova korišten je za strateško ulaganje u infrastrukturu i razvoj industrije. Od 1947. do 1954. godine u Crnu Goru je investirano 68,8 milijardi dinara, što je oko 50% više od jugoslovenskog prosjeka.

Iako su ekonomski parametri poslijeratnog razvoja Crne Gore bili odlični, kratak period snažnog ekonomskog razvoja nije mogao nadoknaditi decenije ekonomskog zaostajanja iz prethodnog perioda. Statistički podaci bili su veličanstveni: broj stanovnika 1953. godine

porastao je svega 3% u odnosu na stanje iz 1939. godine, ali je u tom periodu ukupni bruto društveni proizvod po glavi stanovnika povećan za 65%. U istom periodu nacionalni dohodak povećan je za 75%, dok je po glavi stanovnika nacionalni dohodak bio veći 69% u poređenju sa 1939. godinom. Savršene statističke podatke demantovao je svakodnevni život pošto su zbog velike inflacije plate običnog čovjeka stagnirale, a cijene hrane konstantno rasle. Nacionalni dohodak u Crnoj Gori 1949. godine bio je duplo manji od jugoslovenskog prosjeka a skoro četiri puta manji od životnog standarda najrazvijenije Slovenije. Crnogorska porodica od ove sume 45% novca trošila je na prehranu, isto toliko na industrijsku robu i svega 10% na usluge. Bez značajnih kapaciteta za proizvodnju hrane, Crna Gora uvozila je 80% prehrambenih proizvoda, pa su troškovi života bili znatno veći nego u drugim republikama. Neposredno nakon oslobođenja od poljoprivrede je živjelo 80% stanovništva, ali taj procenat i pored snažne industrijalizacije nije drastično smanjen, pa 1953. godine imamo podatak o 61% stanovništva koje se bavi poljoprivredom.

U zavisnosti od toga da li ćete poslijeratni život Crne Gore posmatrati iz vizure zvanične statistike ili ugla običnog čovjeka koji se bori da preživi teška vremena, činjenica je da je svaka godina u novom, socijalističkom sistemu donosila neku vrstu poboljšanja. Ograničen napredak i poboljšanje svakodnevnih uslova života bili su jasni i očigledni. Ekonomski razvoj je pratila i kulturna i prosvjetiteljska emancipacija, a sistem formiran nakon Drugog svjetskog rata u Crnoj Gori značajno je ograničio svaki vid ekonomske diskriminacije i ukinuo svaku podjelu na socijalne staleže. To je omogućilo socijalnu prohodnost i stvorilo uslove da neko iz siromašne porodice, koji je u svim prethodnim društvenim sistemio bio osuđen da bude na marginama svih društvenih procesa, svojim radom, obrazovanjem i zalaganjem dođe u situaciju da završi na najodgovornijim državnim funkcijama.

Uz određenu dozu opreza, može se reći da sve ukazuje da je poslijeratno crnogorsko društvo bilo najbliže idealu države jednakosti, pravde i socijalne pravde. Uz činjenicu da Komunistička partija u ovom pe-

riodu ima apsolutnu kontrolu nad svim društvenim, ekonomskim i kulturnim procesima, okolnosti u kojima je stvoreno društvo socijalne pravde imaće veliku ulogu u afirmisanju političkih ideja socijalističkog sistema. Patrijarhalno, crnogorsko društvo, bez sumnje je imalo određene otpore prema idejama novog sistema, ali je njegova uspješnost i sposobnost da ispuni osnovne životne potrebe i očekivanja stanovništva, bila snažan impuls za njihovo prihvatanje. Kontrola najvažnijih segmenata društvenog života, između ostalog i represivnog aparata, svakako je mogla da pomogne u procesu indoktrinacije, ali je ključna činjenica za uspjeh *crvene ideje u Crnoj Gori* njena sposobnost da ogroman dio stanovništva uvjeri da je to ideja koja garantuje prosperitet, emancipaciju i izgradnju jednog novog društva koje će u skladu sa svojim pravilima, oblikovati profil *novog čovjeka* socijalističke Crne Gore.

Poglavlje II

.....

MEHANIZMI INDOKTRINACIJE

Još tokom oslobodilačkog rata, Komunistička partija šalje jasnu poruku da je osim oslobođenja zemlje, njihov cilj i revolucionarna smjena vlasti i političke promjene koje će voditi izgradnji socijalističkog društva. Vlast, preuzetu tokom oslobodilačkog rata, Komunistička partija legalizuje kroz prve poslijeratne izbore i usvajanje Ustava FNRJ u januaru 1946. godine. Za razliku od dijela političkih ciljeva koji su podrazumijevali jasne procedure i redosljed koraka, drugi politički cilj Komunističke partije – stvaranje socijalističkog društva, zahtijevao je mnogo više posvećenosti.

Formirani na ideološkim i političkim vrijednostima Ruske komunističke partije (boljševika), jugoslovenski komunisti vjeruju da model izgradnje socijalističkog društva treba da traže u tradiciji i nasljeđu SSSR-a. Taj koncept socijalističke države počiva na modelu nekontrolisane i neograničene vlasti Partije, koja nadzire i usmjerava svaki segment javnog života. U teorijskoj ravni, partijski ideolozi objašnjavaju da radnička klasa, kao ključna politička i socijalna kategorija u stvaranju socijalističke države, mora imati svoje vođstvo, „avangardu – vodeći odred, koja se gaji i razvija na osnovu čvrste veze sa širokim masama trudbenika“.¹ Partijska organizacija biće centralno mjesto s kojeg će se i koordinirati cijelim procesom izgradnje socijalističkog društva u Crnoj Gori. Ustrojena kao jednosmjerna, centralistička organizacija, organizovana po strogim principima hijerarhije i subordinacije, Komunistička partija će kroz svoje organe i institucije koje je kontrolisala, preuzeti kompletan posao stvaranja socijalističkog društva u Crnoj Gori.

.....
¹Partija novog tipa i njene organizacione osnove – plan za kurs sekretara partijskih ćelija, Cetinje, 15. jul 1947, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 6/47.

Izgradnja socijalističkog društva, koja je definisana kao konačni cilj politike Komunističke partije, podrazumijevala je utemeljenje novih društvenih vrijednosti zasnovanih na idejama socijalističke ideologije. Definisano je nekoliko temeljnih političkih ideja, koje su bile osnova za formiranje jednog novog vrijednosnog sistema, novog socijalističkog društva, i u konačnom, do stvaranja *novog socijalističkog čovjeka* Crne Gore. Za komuniste, taj proces je jedna vrsta *revolucionarnog čina* u kome dolazi do transformacije čovjeka, koji u skladu s novim društvenim okolnostima prihvata socijalističke modele ponašanja. Crnogorski komunisti to tumače „potrebom usklađivanja shvatanja našeg čovjeka s revolucionarnim promjenama“. Te promjene, oslonjene na definisane političke ideje u posljednoj fazi treba da dovedu do stvaranja *novog socijalističkog čovjeka* koji će biti „proncljiv, prodoran, radan, koji će uvijek gledati unaprijed kao i mi što u razvitku idemo progresivno naprijed“².

Stvaranje socijalističkog društva u Crnoj Gori ostvaruje se kroz realizaciju pet osnovnih političkih ideja, koje smo prepoznali u našem istraživanju i koje simbolično nazivamo *crvena ideja Crne Gore*. To su političke ideje: *socijalizma; revolucije i NOB-a; rada; bratstva i jedinstva i novih društvenih snaga*. Ovih pet prepoznatih političkih ideja, kroz aktivnosti Komunističke partije u Crnoj Gori, biće temeljni stubovi onoga što u partijskim strukturama nazivaju *socijalistička Crna Gora*.

Definisane političke ideje trebalo je realizovati, a taj proces podrazumijevao je indoktrinaciju stanovništva, odnosno *ubjeđivanje stanovništva u ispravnost politike*, kako to često naglašavaju partijski zvaničnici. U Komunističkoj partiji nemaju ni jednu sumnju u opravdanost političkih ideja i ideologije koje zagovaraju. Ni u jednom trenutku ne dovode u pitanje svoju politiku i vrijednosti koje zagovaraju, tvrdeći da problem može biti isključivo u pojedincima, koji *još ne razumiju* superiornost i univerzalnost socijalističkih društvenih odnosa. U to se uklapa i njihovo razumijevanje modela indoktrinacije, koji zagovara koncept po kome oni ne žele nikoga da silom ubjeđuju u ispravnost svoje politike.

.....
² „Referat Boža Ljumovića na drugom plenumu Narodnog fronta“, *Pobjeda*, br. 2, 3. januar 1948, str. 1.

Žele da političke ideje približe stanovništvu, uvjereni, da će oni nakon što ih *spoznaju i razumiju* sami prihvatiti koncept socijalističke države koje zagovaraju. Taj koncept je realizovan kroz organizacionu strukturu Komunističke partije, masovnih organizacija i svih drugih segmenata društvenog života koji su bili pod kontrolom partijske organizacije.

Koristeći organizacionu mrežu Partije i njen uticaj na druge segmente državnog aparata, definisani su mehanizmi indoktrinacije, pomoću kojih Komunistička partija afirmiše svoje političke ideje, težeći svom konačnom cilju – stvaranju socijalističkog društva. Široka i komplikovana organizacija ovih mehanizama indoktrinacije, značajno se preplitala i ponavljala, ali je uvijek funkcionisala s jasnim ciljem i jedinstvenom kontrolom iz vrha Komunističke partije. Na samom vrhu te organizacije bili su partijski organi, prevashodno odjeljenje Agitpropa koje je i koordinisalo najveći dio aktivnosti vezanih za indoktrinaciju stanovništva. Kako je Komunistička partija u prvim godinama nakon Drugog svjetskog rata bila jedna vrsta elitističke organizacije, s relativno malim brojem članova, poslove indoktrinacije *po dubini* preuzele su masovne organizacije: *Narodni front; Narodna omladina; Savez pionira; AFŽ; Sindikati; Fiskulturne i sportske organizacije*. Veliki dio poslova indoktrinacije, odnosno procesa *upoznavanja stanovništva s političkim stavovima Partije*, kako to nazivaju u partijskim strukturama, bio je povjeren i sistemu obrazovanja i medija. Posljednja linija indoktrinacije stanovništva odvijala se kroz segment stvaralaštva u književnosti, istoriografiji, slikarstvu i filmskoj umjetnosti.

Ovako široka mreža organa i mehanizama indoktrinacije poklapa se s ambicijom Komunističke partije, da ni jedan pojedinac ne ostane izvan ideološkog uticaja. Koncept centralističke države s ključnom ulogom Komunističke partije, omogućio je sprovođenje tih planova, što je značajno olakšalo i realizaciju cijelog koncepta stvaranja socijalističkog društva u Crnoj Gori. U ovom poglavlju opisani su svi mehanizmi indoktrinacije i objašnjeno kako je Komunistička partija preko svojih organa, masovnih organizacija, obrazovanja, medija i stvaralaštva, afirmisala sopstvene političke ideje među stanovništvom u Crnoj Gori.

PARTIJSKI ORGANI

Kao centralna politička, ekonomska i društvena snaga socijalističke Crne Gore, Komunistička partija je imala i ključnu ulogu u procesu indoktrinacije i utemeljenja političkih ideja socijalizma. Slijedeći preporuke, direktive i naredbe centralnih partijskih organa, Komunistička partija u Crnoj Gori afirmiše političke ideje novog sistema, s ambicijom da svakog pojedinca, bez izuzetka, veže za svoju politiku i ideološku paradigmu za koju se zalaže. Kompletan proces indoktrinacije, organizovan je i koordiniran u organima i institucijama Komunističke partije.

Za Komunističku partiju, proces indoktrinacije stanovništva i afirmisanja svojih političkih ideja u javnom prostoru, predstavlja jedan od preduslova za ostvarenje njihovog konačnog cilja – stvaranja socijalističkog društva u Crnoj Gori. Oni su uvjereni, da se socijalizam može graditi isključivo ukoliko svaki pojedinac prihvati *napredne ideje*, za koje se oni zalažu. Tvrdje, da se socijalizam ne može izgrađivati sa *zaostalim i konzervativnim ljudima*, i da bez prihvatanja i razumijevanja njihovih političkih ideja *narod ne može biti politički svjestan*. Iz tih razloga, za njih je potpuno legitiman proces indoktrinacije, odnosno *prevaspitavanja narodnih masa*, jer smatraju da se na taj način kod naroda razvija *novi patriotizam*, čime se stvaraju uslovi za izgradnju socijalističkog društva u Crnoj Gori.³ Cijeli koncept indoktrinacije, utemeljen na teorijskim osnovama marksizma, polazi od teze da je politička kontrola društva moguća jedino ako se „ideološko mišljenje ne sužava na proleterijat“. U partijskim krugovima, cijela akcija se opisuje kao „revolucionarno-demokratski preobražaj“, koji predviđa široku indoktrinaciju političkim idejama Komunističke partije svih segmenata crnogorskog društva.⁴ Važno je istaći, da u ovom procesu Komunistička partija insistira isključivo na ideološkom radu bez bilo kakve upotrebe prisile. U Komunističkoj partiji odbacuju svaku mogućnost neke prisilne metode, nazivajući takve pojave primjerima *birokratskog i oportunističkog rukovođenja*.

³ Zaključci savjetovanja pri PK KPJ za Crnu Goru, Cetinje, 3. januar 1948, DACG, OSIO-NP-PG, CK SK CG, k.30/1/48.

⁴ Branko Petranović, Momčilo Zečević, *Agonija dvije Jugoslavije*, Beograd, 1991, str. 201.

Smatraju da takav pristup šteti partijskoj liniji i političkom stanju na terenu i da se konačni cilj ideološkog rada – kontrola svih segmenata društvenog života, ne može sprovesti silom, već se moraju stvoriti uslovi u kojima bi pojedinac svoje interese poistovjetio s interesima društva.

Za Komunističku partiju, indoktrinacija ili *prevaspitavanja narodnih masa*, kako se to često može čuti, predstavlja jedan od osnovnih elemenata političkog rada. Zbog toga se u partijskoj i organizacionoj strukturi, formiraju posebni organi zaduženi za indoktrinaciju. Još tokom oslobodilačkog rata, u onim mjestima gdje se osnivaju prvi organi *narodne vlasti*, dolazi do formiranja partijskih organa koji služe za *ideološku podršku*. Oni se formiraju u okviru narodnooslobodilačkih odbora koji su funkcionisali na slobodnim teritorijama u drugoj polovini 1941. godine. Od kraja 1942. godine rad tih organa je institucionalizovan, pošto se kroz aktivnosti AVNOJ-a, formiraju posebni resori zaduženi za agitaciju i propagandu.⁵ Prvi oblici agitaciono-propagandnog rada u Crnoj Gori organizuju se u okviru narodnooslobodilačkih odbora na slobodnoj teritoriji. U okviru Izvršnog odbora Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Crne Gore i Boke, funkcionišu propagandni odsjek, zadužen za organizovanje agitaciono-propagandnog rada. Ovaj odsjek preko uputstava i direktiva koje je slao sreskim narodnooslobodilačkim odborima koordinisao je ideološki rad na oslobođenoj teritoriji. Modeli agitaciono-propagandnog rada u tom periodu bili su: Konferencije i zborovi, parole, vijesti, leci, proglassi i drugi propagandni materijal, štampa i listovi, mitinzi, proslave, priredbe i kulturno-umjetničke grupe.⁶

Partijski organi za indoktrinaciju, dobijaju svoju konačnu formu neposredno nakon završetka Drugog svjetskog rata, kada se mijenja i fokus indoktrinacije. Za razliku od ratnog perioda, kada je indoktrinacija bila fokusirana isključivo na članove partije, u novim okolnostima, obim indoktrinacije širi se na sve stanovnike Crne Gore. Organizovanje si-

⁵ Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1978*, Beograd, 1981, str. 279, 294.

⁶ „Uputstva za pravilno postavljanje i organizovanje agitacionog rada“, *Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Crne Gore i Boke – zbirka dokumenata*, Titograd, 1963, str. 186–190.

stema koji će stvoriti uslove za stvaranje monopola i kontrolu ideološkog mišljenja, zahtijevao je uspostavljanje centralizovanog sistema odlučivanja. Mehanizmi indoktrinacije prilagođeni su širem organizacionom konceptu Komunističke partije, koji je počivao na modelu takozvanog *demokratskog centralizma*. Ovaj način organizovanja partijskih aktivnosti podrazumijeva rukovođenje iz jednog centra, obavezu poštovanja donešenih odluka, izbornost rukovodećih organa i pojedinačnu odgovornost pred organima partije.⁷ Odluke se donose u vrhu Komunističke partije i kasnije prenose na niže partijske organe koji treba da „mobišu i ubjede mase u njihovo izvršenje“.⁸ Na vrhu piramide odlučivanja nalazio se Centralni komitet Komunističke partije Jugoslavije, koji je definisao ideološke smjernice i donosio najvažnije odluke za njihovu realizaciju. Centralni komitet od 1948. godine dobija svoje uže tijelo – *Politbiro*, koje preuzima najveći dio nadležnosti Centralnog komiteta i faktički samostalno donosi odluke o najvažnijim pitanjima. Partijskim organizacijama na republičkom nivou rukovodili su Centralni, odnosno Pokrajinski komiteti u okviru kojih su funkcionisali: sreski, gradski, rejonski i opštinski komiteti Komunističke partije.⁹

Koncept centralizovane partijske organizacije KPJ ustanovljen je na osnovu takozvanog *Projekta o organizacionim pitanjima* usvojenim u julu 1945. godine. Prema tom dokumentu, rukovodeća uloga u društvu i Partiji povjerena je Centralnom komitetu Komunističke partije Jugoslavije. Zamišljen kao najvažnije izvršno tijelo u državi, Centralni komitet po takvom organizacionom modelu bio je podijeljen na odjeljenja i komisije koje su bile savjetodavnog karaktera. Svaka oblast društvenog djelovanja imala je po jedno odjeljenje, odnosno komisiju. Aparat Centralnog komiteta sastojao se od: *Organizaciono-instruktorskog odjeljenja, Odjeljenja za kadrove, Odjeljenja za agitaciju i propagandu* i devet komisija: *vojna, spoljnopolitička, sin-*

.....
⁷ Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1978*, Beograd, 1981, str. 421.

⁸ Izveštaj o pitanjima koja karakterišu rad svih partijskih organizacija u Crnoj Gori u prvoj polovini 1949. godine, nedatirano, str. 4, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 34/49.

⁹ Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1978*, Beograd, 1981, str. 419.

*dikalna, za izgradnju vlasti, socijalna, ekonomska, školska, za žene i kontrolna komisija.*¹⁰

Po ovom organizacionom modelu Komunističke partije, svi ideološki zadaci povjereni su odjeljenju za agitaciju i propagandu. Odjeljenje za agitaciju i propagandu, dobilo je zadatak da organizuje kompletan ideološki rad u partijskim strukturama, ali i u masovnim organizacijama i drugim institucijama i organima koji su bili pod kontrolom izvršne vlasti. Iz Centralnog komiteta KPJ sugerišu na poštovanje centralizma u sprovođenju svih politika indoktrinacije. Zahtijevaju „neposredno rukovođenje agitaciono-propagandnog rada iz partijskih centara, od centralnih i pokrajinskih rukovodstava do nižih partijskih foruma“. Po njihovim ocjenama, „spontanost i anarhičnost“ su ključna ograničenja u dotadašnjem radu, zbog čega je neophodno primijeniti centralizovan model agitaciono-propagandnog rada, koji bi najbrže doveo do konačnog cilja: „obezbjeđivanja sprovođenja partijske linije“. Objašnjava se, da bez promjene postojećeg modela ideje Komunističke partije ne mogu doći do „širokih narodnih masa“, pošto isključivo od ideološkog rada zavisi da li će „partijske parole biti jasne masama“. Ukoliko te parole nijesu jasne, nemoguće je i očekivati njihovo sprovođenje. Samim tim, zaključuje se u uputstvima Centralnog komiteta, nemoguće je ostvariti osnovni cilj agitaciono-propagandnog rada da se „parole naše partije i borba širokih narodnih masa pretvori u djelo i praktično ostvari“.¹¹

Definisanje najvažnijih zadataka i ciljeva agitaciono-propagandnog rada prati i kontinuirano kapacitiranje organa koji će se baviti tim aktivnostima. U martu 1945. godine formira se Agitprop odjeljenje CK KPJ, koje je bilo nosilac ideološko-političkog i teorijskog rada u partiji. Odjeljenje za agitaciju i propagandu, skraćeno AGITPROP, bilo je zaduženo da preko svojih komisija organizuje i usmjerava ideološko-politički i teorijski rad u partiji, kontroliše i usmjerava medije, kulturnu i prosvjetnu politiku zemlje. U komunističkom tumačenju, agitacija i

¹⁰ Branko Petranović, Momčilo Zečević, *Jugoslavija 1918–1988, tematska zbirka dokumenata*, Beograd, 1988, str. 886.

¹¹ CK KPJ svim CK i PK– o reorganizaciji agitacije i propagande, Beograd, jul 1945, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 1/45.

propaganda definišu se kao upoznavanje masa s partijskom linijom. Agitprop komisije u takvom sistemu imaju vaspitnu ulogu pošto „uvjeravaju mase u pravilnost svoje politike i pomažu im da se uvjere u ispravnost te politike“.¹² Sve djelatnosti ovog organa bile su pod direktnom kontrolom Centralnog komiteta a njegovu ideološku pozadinu činili su teorijski radovi o socijalizmu, istoriji narodnooslobodilačke borbe, Sovjetske komunističke partije Boljševika, te tekstovi i govori jugoslovenskih i sovjetskih ideologa.¹³ Prvi organi agitpropa osnovani su još u toku NOB-a, pa u svim štabovima od kraja 1942. godine postoje partijske grupe za agitaciju.

Odjeljenje za agitaciju i propagandu Centralnog komiteta KPJ koordinisalo je ideološki rad putem raznih direktiva, preporuka, uputstava i zahtjeva koji su upućivani republičkim komisijama agitpropa na izvršenje. Sistemom subordinacije, te preporuke su preko republičkih komisija prosljeđivane do nižih partijskih organa. Komunikacija se nije odvijala samo u jednom pravcu, pošto su niži partijski organi bili u obavezi da redovno šalju izvještaje o radu i da, na zahtjev nadređenih partijskih organa, dostavljaju tražene podatke. Dodatni način komunikacije i ideološkog usmjeravanja odvijao se i preko partijske štampe. Odjeljenje agitpropa pri CK KPJ često je u partijskoj štampi, najčešće listu *Borba uopštavalo iskustva* i davalo smjernice ideološkog rada. Kroz štampu su se obično analizirali interesantni primjeri koji su prikazivali *dobre i rđave primjere*, odnosno ukazivali na model ispravnog ideološkog mišljenja. Ovakav model, prenošenja ideološki „ispravnog stava“, sugerisan je da se primjenjuje i u republičkoj štampi.¹⁴ Te *smjernice* iz štampe kasnije su korištene u neposrednom radu s članovima partije u okviru raznih sastanaka, večernjih škola, kružoka ili sličnih oblika ideološkog rada.

Još za vrijeme rata, kroz oslobodilačke odbore i partizanske jedinice funkcionisale su sitem agitaciono-propagandnog rada. Nakon oslobođenja i orga-

.....
¹² Teorijska pitanja socijalizma – Rad partije u masama, nedatirano, str. 1, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 54/50.

¹³ Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, knjiga III, Beograd, 1988, str. 120, 121.

¹⁴ Bilješke sa savjetovanja Agitprop odjeljenja CK KPJ, Beograd, 19. april 1948, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 17/48.

nizacije centralizacije rada Komunističke partije, ideološki rad u Crnoj Gori postaje dio centralizovanog sistema Agitpropa. Centralni politički organ koji je oblikovao ideološki rad u Crnoj Gori, bio je Pokrajinski komitet Komunističke partije u Crnoj Gori, koji je bio pod direktnom kontrolom Centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije.¹⁵ Centralni komitet KPJ svojim direktivama, preko Komisije za izgradnju Narodne vlasti PK KPJ Crne Gore, nadzirao je formiranje prve poslijeratne vlasti u Crnoj Gori, između ostalog i prvih organa za agitaciju i propagandu.¹⁶ Izvjesne promjene u organizacionom modelu funkcionisanja Komunističke partije u Crnoj Gori događaju se nakon osnivačkog kongresa Komunističke partije, kada izvršni organ Komunističke partije Crne Gore postaje Centralni komitet KPCG. Odgovoran za kompletan ideološki i politički rad u Crnoj Gori, Centralni komitet KPCG, koordinisao je rad sreskih, gradski i opštinskih komiteta Komunističke partije. U skladu s organizacionim modelom uspostavljenom na saveznom nivou, CK KPJ tražio je od crnogorskog partijskog rukovodstva da se kompletan agitacioni, propagandni i kulturno-prosvjetni rad organizuje i ujedini pod rukovodstvom partijskih komisija. Formira se centralna agitaciono-propagandna komisija na nivou Crne Gore, dok se identične komisije formiraju i na oblasnom, okružnom, mjesnom, sreskom i reonskom nivou. Komisije jedino nijesu osnivane na nivou partijskih ćelija, ali je Centralni komitet KPJ i na tom nivou preporučivao određivanje posebnog čovjeka koji bi se bavio agitaciono-propagandnim radom. Svaka od ovih komisija bila je podijeljena na sektore kojima je rukovodio jedan član partijskog rukovodstva. Svaka komisija bila je podijeljena na sektor za štampu i agitaciju, teorijsko-predavački sektor, kulturni sektor, organizaciono-tehnički i pedagoški sektor.¹⁷

Centralizacijom organa Agitpropa stvoreni su uslovi za kontrolisan i centralizovan način indoktrinacije. Kompletan ideološki rad, koordinisan je neposredno iz Centralnog komiteta KPJ, dok je sistemom subordinacije i direktne kontrole, crnogorski Centralni komitet lokalnim par-

¹⁵ Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1978*, Beograd, 1981, str. 419.

¹⁶ Zaključci komisije za izgradnju Narodne vlasti pri PK KPJ Crne Gore, 1. decembar 1945, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 1/45.

¹⁷ CK KPJ svim CK i PK – o reorganizaciji agitacije i propagande, Beograd, jul 1945, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 1/45.

tijskim organima prenosio zadatke koje je i sam dobijao od federalnog rukovodstva. Osim toga što je izvršavalo direktive iz Beograda, crnogorsko agitprop odjeljenje redovno je CK KPJ u Beogradu slalo i periodične izvještaje o ostvarenim rezultatima ideološkog rada.¹⁸ Izvještaji o problemima i nedostacima agitaciono-propagandnog rada u Crnoj Gori, preko Pokrajinskog komiteta, prosljeđivani su u Beograd, odakle su ponovo dolazile direktive o načinu rješavanja nastalih problema.¹⁹ Pokrajinski komitet u Crnoj Gori tako se pojavljuje kao jedna vrsta veze između CK KPJ i lokalnih organa komunističke partije u Crnoj Gori.

Agitprop odjeljenje PK KPJ za Crnu Goru direktno je kontrolisalo rad sreskih i mjesnih komisija za agitaciju i propagandu. Ovo odjeljenje agitpropa, preko svojih komisija, redovno je slalo direktive svim lokalnim odjeljenjima, pripremalo planove za njihov rad, neposredno ih pomagalo i od lokalnih odjeljenja dobijalo izvještaje o radu.²⁰ Od lokalnih partijskih organa, republičko rukovodstvo traži dosljednu primjenu i izvršenje prosljeđenih zadataka. Svako odstupanje ili kašnjenje u izvršenju direktiva, karakteriše se kao loše organizovanje partijskog rada. Agitprop odjeljenje Pokrajinskog komiteta KPCG oštro kritikuje lokalne partijske organe, svaki put kada se kasni s izvršenjem preuzetih zadataka. Pokrajinski komitet u takvim slučajevima zaključuje da lokalne komisije Agitpropa „ne proučavaju direktivna pisma i ne sprovode ih u život“. Takvo postupanje u republičkom odjeljenju agitpropa odmah karakterišu kao „slabost koju je neophodno što prije otkloniti“.²¹

Kompletan ideološki rad sprovodi se pod sjenkom snažne centralizacije, u najvećem djelu kroz direktive koju odjeljenje Agitpropa PK KPCG šalje lokalnim partijskim organizacijama. Svaka od tih direktiva, sadrži de-

.....
¹⁸ Izvještaj upućen CK KPJ o radu agitprop odjeljenja PK KPJ za Crnu Goru, Cetinje, 30. januar 1947, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.6/47.

¹⁹ Referat PK KPJ u Crnoj Gori o organizacionim pitanjima (Rad po liniji agitacije i propagande), Cetinje, nedatirano, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 5/47.

²⁰ Redovni dvomjesečni izvještaj agitprop odjeljenja PK KPJ za Crnu Goru o radu upućen agitprop odjeljenju CK KPJ, Cetinje 30. mart 1947, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.6/47.

²¹ Agitprop odjeljenje PK KPJ za Crnu Goru – sreskom komitetu KPJ Berane, Cetinje 24. mart 1947, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.6/47.

taljna i precizna uputstva za realizaciju pojedinih aktivnosti. Stoga lokalne partijske organizacije nemaju prostor za bilo kakvo naknadno tumačenje tih direktiva, već isključivo za njihovo sprovođenje po detaljnim uputstvi- ma nadređenih partijskih organa.²² Model po kome funkcionise odjeljenje Agitpropa u Crnoj Gori i na koji način se sprovodi princip subordinacije, prepoznajemo u zapisnicima s partijskih sastanaka. Na tim sastancima najčešće se raspravlja o tumačenju i sprovođenju direktiva koje su stigle iz Beograda i upravo na tim primjerima možemo uvidjeti da je Agitprop odjeljenje CK KPJ imalo apsolutnu kontrolu nad radom odjeljenja u Crnoj Gori. Jasna je i uočljiva namjera Pokrajinskog komiteta KPCG da lokalnim partijskim organizacijama samo proslijedi ono što je stiglo iz Beograda. Logika republičkog partijskog rukovodstva je da ispoštuje ono što su dobi- li kao zadatak iz Beograda, odnosno, kako to oni objašnjavaju da sprovedu *uputstva koja stižu odozgo*.²³ Na to ukazuje i sastanak održan u februaru 1948. godine, na kome se raspravlja o sprovođenju uredbi i direktiva koje su stigle iz Beograda. U zapisniku koji je vođen s ovog sastanka, ne postoji ni jedna rečenica u kojoj bi neko od učesnika postavio pitanje opravda- nosti, svrsishodnosti odluka koje su stigle iz Beograda. Nema ni jednog kritičkog stava na te odluke. Fokus sastanka svodi se isključivo na traženje načina da se predviđene direktive sprovedu u djelo u određenom, zada- tom roku.²⁴ Kako je sve to izgledalo u praksi, svjedoči situacija neposredno pred početak šestog kongresa KPJ, kada CK SKJ crnogorskim kolegama šalje teze iz referata Josipa Broza, kako bi oni na partijskim konferencija- ma *prodiskutovali i proradili ova pitanja*.²⁵ Potpuno je jasno da ove teze s kongresa ne stižu s namjerom da se oko njih otvori neka polemika, priča ili rasprava. Cilj je da političke poruke iz referata stignu do članova partije, a da će rasprava na kongresu biti isključivo aklamativna podrška onoga što su u Centralnom komitetu već ranije usvojili u pripremi kongresa.

.....
²² Agitprop odjeljenje PK KPJ za Crnu Goru – agitprop komisiji sreskog komiteta, Cetinje, 5. maj 1947, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.6/47.

²³ Bilješke sa sastanka u Upravi agitacije i propagande u vezi direktive CK KPJ o fiskul- turi, Titograd, 13. jun 1950, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.71/50.

²⁴ Zapisnik sa sastanka PK KPJ za Crnu Goru, Cetinje, 15. februar 1948, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 30/1/48.

²⁵ CK KPJ-CK KPCG teze J.B. Tita za referat koji će se održati na 6. kongresu KPJ, Beograd, 15. avgust 1952, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.96/2/52.

Odluke Centralnog komiteta KPCG koje se šalju nižim partijskim organima na izvršenje u najvećem broju predstavljaju samo prenošenje direktiva koje stižu iz Beograda. U njima nema naknadnog tumačenja, razrade ili pojašnjenja od strane CK KPCG. Direktive iz CK KPJ tako po pravilu bez dopuna ili sugestija završavaju kod lokalnih partijskih organa bez bilo kakve promjene u odnosu na ono što je stiglo iz Beograda. Insistiranjem na dosljednoj primjeni direktiva republičko odjeljenje Agitpropa samo sprovodi politiku centralizma na kojoj počiva cijeli sistem. Modelom suboordinacije i potpunog potčinjavanja naredbama nadređenih organa stvara se jedinstven, unificiran sistem odlučivanja kojim se upravlja s jednog mjesta. U odnosu republičkog odjeljenja Agitpropa i lokalnih organa takođe se primjećuje praksa bezpogovornog izvršenja direktiva. U relacijama između viših i nižih partijskih organa nije bilo prostora za naknadno tumačenje direktiva već isključivo za njihovo izvršenje. Sistem centralizovanog upravljanja i prenošenja ideoloških sadržaja od saveznih do lokalnih organa, nije primjetan samo u direktivama i uputstvima koja stižu iz Beograda. I partijski rukovodioci jako dobro paze što se govori na saveznom nivou i koje su to osnovne poruke jugoslovenskog partijskog rukovodstva. Tako i prvi čovjek Komunističke partije u Crnoj Gori, Blažo Jovanović u raspravi s članovima partije iz Crne Gore koristi isključivo stavove koji su ranije stigli iz Beograda. Na to ukazuje jedan sastanak koji Jovanović organizuje nakon sjednice proširenog plenuma CK SKCG. Neposredno prije sjednice u Titogradu, Jovanović dobija zaključke sa sastanka u Beogradu.²⁶ Stenografske bilješke sa sastanka u Titogradu pokazuju da je u svom izlaganju pred članovima crnogorskog rukovodstva Blažo Jovanović, od riječi do riječi citirao stavove koje je dobio u direktivi koja je stigla iz Beograda. U njegovom obraćanju nema apsolutno ni jedne nove teze, drugačijeg mišljenja ili teme za raspravu. Njegov referat svodi se isključivo na ponavljanje svega onoga što je stiglo iz Beograda.²⁷

.....
²⁶ Zaključci dugog plenarnog sastanka CK SKJ, Beograd, jun 1953, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 105/53.

²⁷ Stenografske bilješke proširenog plenuma CK SKCG, Titograd, 17. jun 1953, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.104/1/53.

Sve navedeno, ukazuje na snažnu centralizaciju socijalističkog društva u Crnoj Gori. Većina odluka koja stiže iz Beograda, bez prilagođavanja i dodatne analize prosljeđuje se lokalnim partijskim organima. Ovaj snažan stepen centralizacije vuče korijene iz sovjetskog socijalističkog iskustva, i od druge polovine 1950. godine, Komunistička partija će pokušati da se ogradi od takvog modela. Novi pristup u sprovođenja partijskih odluka, predviđao je mnogo više inicijative među članovima partije. Od njih se tražilo da sami prepoznaju probleme i da na njih reaguju. Međutim, u Crnoj Gori ovaj način rada bilo je jako teško sprovesti u djelo pošto su komunisti i dalje očekivali „da im neko kaže, što treba da rade“.²⁸

• • •

Najznačajniji organ ideološkog rada KP u Crnoj Gori bilo je republičko odjeljenje Agitpropa, odnosno Agitprop odjeljenja Pokrajinskog komiteta KPJ za Crnu Goru, kako je glasilo njegovo puno ime. Ovaj organ, osnovan je sredinom 1945. godine, odlukom Centralnog komiteta KPJ o reorganizaciji aparata agitacije i propagande na području Jugoslavije.²⁹ Zbog organizacionih problema, aktivnost Agitprop odjeljenja Pokrajinskog komiteta KPJ za Crnu Goru, prve dvije godine obavljali su isključivo članovi Pokrajinskog komiteta KPJ za Crnu Goru.³⁰ Početkom 1947. godine stvari se mijenjaju i odjeljenje za Agitaciju i propagandu Pokrajinskog komiteta za Crnu Goru počinje kadrovski da ojačava i u ideološki rad uključuje mnogo više profesionalnog kadra. Tako se već u izvještaju za 1947. godinu konstatuje da u odjeljenju radi 13 ljudi podijeljenih u četiri sektora, kao i troje ljudi zaduženih za partijsku školu pri PKCG. Na nivou Crne Gore u petnaest sreskih komitetima bilo je angažovano 83 ljudi.³¹ Ova struktura vremenom se nije značajnije mijenjala pa tako i u martu 1950. godine u upravi za agitaciju i propagan-

.....
²⁸ Stenografske bilješke proširenog plenuma CK SKCG, Titograd, 17. jun 1953, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.104/1/53.

²⁹ CK KPJ svim CK i PK – o reorganizaciji agitacije i propagande, Beograd, jul 1945, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 1/45.

³⁰ Izvještaj upućen CK KPJ o radu agitprop odjeljenja PK KPJ za Crnu Goru, Cetinje, 30. januar 1947, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.6/47.

³¹ Izvještaj upućen CK KPJ o radu agitprop odjeljenja PK KPJ za Crnu Goru, Cetinje, 30. januar 1947, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.6/47.

du pri CK KPCG radi 14 ljudi dok je 77 ljudi angažovano u sreskim i gradskim komitetima u Crnoj Gori.³² Aparat agitacije i propagande bio je popunjen uglavnom partijskim članovima *od povjerenja* a od 14 članova agitropa samo je načelnik uprave Vuko Radović sa završenom akademijom likovnih umjetnosti, bio visoko obrazovan dok su ostali članovi imali diplome više pedagoške ili srednje škole.³³

Aktivnost Agitprop odjeljenja Pokrajinskog komiteta KPJ za Crnu Goru, organizovano je kroz aktivnost agitaciono-propagandne komisije. Rad u komisiji bio je podijeljen na sektore: za štampu i agitaciju, teoretsko-predavački sektor, kulturni sektor, organizaciono tehnički i pedagoški sektor. Osim organizacione šeme, odlukom CK KPJ jasno su precizirane i obaveze i nadležnosti svih sektora:

Sektor za štampu i agitaciju vodio je računa o uređivačkoj politici u štampanim medijima. Koordinisao objavljivanje tekstova iz centralnih partijskih listova i vodio računa o tome da se u štampi „pravilno postave sva politička i druga pitanja, kao i da se primene i protumače direktive centralne štampe“. Rukovodilac sektora za štampu i agitaciju bio je zadužen da prati kompletnu centralnu i republičku štampu i da osnovne poruke iz njih iskoristi na prostoru iz sopstvene nadležnosti. U njegovu nadležnost spadala je i selekcija tekstova za objavljivanje, kao i naglašavanje određenih važnih stavova objavljenih u štampanim medijima.³⁴ Sektor za štampu kontrolisao je uređivačku politiku u medijima, određivao prioritete i teme koje su se obrađivale. Zadatak ovog sektora bio je da redakcijama pruži „orijentaciju za pisanje o najvažnijim problemima, blagovremeno signalizira na najpreče privredne i političke zadatke“. Osim toga, u nadležnost sektora za štampu ulazila je i kadrovska politika. Tako su se osim selekcije novinarskog kadra u ovom sektoru brinuli i o ideološkom usmjeravanju novinara, njihovom „stručnom i

.....
³² Izvještaj uprave za agitaciju i propagandu o petogodišnjem planu Crne Gore, Titograd, 17. mart 1950, str. 37, 38, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 73/50.

³³ Podaci o aparatu uprave propagande i agitacije pri CK KPCG i sreskim i gradskim komitetima, Cetinje, 20. mart 1950, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.54/50.

³⁴ CK KPJ svim CK i PK – o reorganizaciji agitacije i propagande, Beograd, jul 1945, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 1/45.

političkom uzdizanju“. Sektor je preko Udruženja novinara Crne Gore u cilju „ideološkog uzdizanja novinara“ organizovao razne kurseve za novinare u republičkim listovima, ali i za dopisnike listova iz svih gradova.³⁵ Partijska štampa na izvjestan način bila je veza između članova i rukovodstva partije, naručito u seoskim gdje je iščitavanje štampe u partijskim kružocima bio osnovni model agitaciono-propagandnog rada. U koordinaciji sa sektorom za štampu CK KPJ, crnogorski sektor za štampu vrlo brzo preuzima potpunu kontrolu nad temama i sadržajima koji se pojavljuju u crnogorskoj štampi. Za svaki list koji se pojavljuje u Crnoj Gori ovaj sektor priprema polugodišnje izvještaje u kojima detaljno navodi spisak tema i oblasti o kojima će pisati list. U ovom dijelu imamo stalnu komunikaciju crnogorskog sektora za štampu s odjeljenjem za štampu pri Centralnom komitetu KPJ. S jedne strane, to su uputstva sektora za štampu Agitprop odjeljenja CK KPJ, crnogorskim organima o temama i sadržaju najvažnijih tekstova koji su trebali da se nađu u republičkoj štampi. Takođe, i crnogorsko odjeljenje za štampu o svim planovima za objavljivanje moralo je da obavjesti saveznu upravu za štampu. Planovi za objavljivanje u crnogorskoj štampi trebali su da dobiju saglasnost iz Beograda, pa se u njima detaljno navodi svaka tema planirana za obradu, njen naslov i sadržaj tekstova.³⁶ U okviru ovog sektora komisija za agitaciju organizovala je i konkretne ideološke zadatke kojima su afirmisana određena politička, ekonomska ili društvena pitanja značajna za Komunističku partiju.

Teorijsko-predavački sektor brinuo se o pravilnom tumačenju teorijskih osnova marksizma i lenjinizma, pojednostavljeno – kontrolor partijske linije i njen tumač. Zadatak ovog sektora bio je da vodi računa o organizovanju „pravilnog vaspitanja masa u duhu učenja Marksa, Engelsa, Lenjina i Staljina“. Najznačajniji zadatak ovog dijela Agitpropa bila je briga o pravilnom tumačenju i predstavljanju partijskih stavova. Svi stavovi morali su da budu na „opšterpartijskoj liniji“ a sam sektor je vodio raču-

³⁵ Plan uprave propagande i agitacije CK KP Crne Gore, Cetinje, 13. mart 1950, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 70/50.

³⁶ Plan tema naših listova za drugo polugode 1947. godine, Cetinje, 30. jun 1947, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 6/47.

na da „u partiji i oko partije ne dođe do unakaživanja teorije marksizma i lenjinizma“. Jedna od nadležnosti ovog sektora bila je i kontrola aktiva predavača, koji su bili zaduženi za ideološki rad sa članstvom.³⁷ Komunistička partija često naglašava da je ideološki obrazovano članstvo preduslov svakog ozbiljnijeg rada u masama. Insistiranje na takozvanoj „čistoći partijske linije“ i eliminisanju „ideoloških skretanja“ zbog toga je jedan od najvažnijih zadataka partijske organizacije.³⁸

Kulturni sektor brinuo se o književnom, pozorišnom, likovnom, muzičkom i filmskom životu. To je podrazumijevalo „pokretanje inicijativnosti za organizovanje i razvijanje“ kulturnog života u pozorištima, diletantskim grupama, orkestrima, pjevačkim društvima, izložbama, kinopredstavama, književnim i kulturnim priredbama, izdavanje književnih i drugih časopisa. Ovaj sektor Agitpropa-a bio je u funkciji ideološkog kontrolora svih kulturnih sadržaja. U opis njegovih poslova bio je izbor i kontrola: motiva, tema i sadržaja kulturnih programa koji su morali biti usklađeni sa zvaničnom ideologijom.³⁹ U izmijenjenim društvenim okolnostima, kulturi se daje novi smisao, prilagođen ideološkom obrascu socijalističke države. Kultura se stavlja u funkciju mobilizacije stanovništva i popularizacije vrijednosti novog sistema. Konačni cilj je da se tim procesom stvore uslovi „za izvlačenje masa“ ispod tuđih kulturnih i ideoloških uticaja.⁴⁰ Kulturni sektor Agitpropa trebalo je da na jednom mjestu objedini ideološki rad u kulturi i kompletnu kulturnu politiku uskladi s načelima zvanične ideologije.

Pedagoški sektor bio je zadužen za kontrolu obrazovnog sadržaja i prisustvo zvanične ideologije u prosvjeti. Pedagoški sektor vodio je računa o sadržajima u udžbenicima i nastavnom procesu.⁴¹ Komunisti su

.....
³⁷ CK KPJ svim CK i PK – o reorganizaciji agitacije i propagande, Beograd, jul 1945, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 1/45.

³⁸ Izvještaj CK SKCG o radu SKCG od prvog do drugog kongresa, str. 21, Titograd, 1954, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 103/54.

³⁹ CK KPJ svim CK i PK – o reorganizaciji agitacije i propagande, Beograd, jul 1945, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 1/45.

⁴⁰ Ljubodrag Dimić, *Agitprop kultura*, Beograd, 1988, str. 20.

⁴¹ CK KPJ svim CK i PK – o reorganizaciji agitacije i propagande, Beograd, jul 1945, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 1/45.

obrazovanje doživljavali kao svojevrsan revolucionarni čin, tvrdeći da je kultura i obrazovanje pravo a ne privilegija. Zadatak pedagoškog sektora Agitpropa bio je da stvori potpuno novi obrazovni koncept koji se naslanjao na učenje marksizma i lenjinizma. Taj koncept, počivao je na premisama besplatnog, obaveznog školovanja dostupnog svima.⁴² Kroz obrazovni proces komunisti žele da stvore mlade ljude, vaspitane u socijalističkom duhu koji će biti spremni da nastave da izgrađuju socijalizam i baštine definisane ideološke vrijednosti sistema. Cilj prosvjetne politike bio je da se mlada generacija vaspitava na idealima revolucije i socijalističke izgradnje.⁴³ Školski sistem je omladinu usmjeravao ka izgradnji socijalizma i vaspitavao je na primjerima narodnooslobodilačke borbe kako bi se kod nje razvio socijalistički patriotizam.⁴⁴ Pedagoški sektor Agitpropa bio je uključen u pripremu nastavnih programa, organizaciju nastave a neposredno nakon oslobođenja, osnovni zadatak ovog odjeljenja bilo je opismenjavanje stanovništva.

Organizaciono-tehnički sektor bio je zadužen za koordinaciju i tehničku operativnost u sprovođenju ideoloških zadataka, između ostalog kod organizovanja priredbi, putovanja, zborova i sličnih stvari.⁴⁵ Ovaj sektor nije imao neka sistemski zaduženja i bio je više tehnički organ i podrška samom procesu agitacije na prostoru Crne Gore. Svaka priredba, manifestacija ili miting koji je na *očigledan* način trebalo da približi vrijednosti socijalističkog društva, organizovan je u koordinaciji s ovim sektorom. Obilježavanje svih značajnijih praznika Komunistička partija koristi za masovna okupljanja stanovništva, na kojima pokušava da na što pristupačniji način stanovništvu približi rezultate svoje politike. Upravo u tom segmentu, približavanja rezultata stanovništvu, djeluje organizaciono-tehnički sektor Agitpropa. Ovaj sektor je kroz takozvane modele „uzorne i

.....
⁴² Ustav FNRJ, *Službeni list Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, br. 10, Beograd, 1. februar 1946.

⁴³ Marko Kažić, „Nedostaci u dosadašnjem kulturno-prosvjetnom radu“, *Pobjeda*, 29. maj 1948, str. 1.

⁴⁴ Marko Marković, „Narodne škole i učitelji u novoj školskoj godini“, *Pobjeda*, 3. septembar 1947, str. 6.

⁴⁵ CK KPJ svim CK i PK – o reorganizaciji agitacije i propagande, Beograd, jul 1945, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 1/45.

očigledne agitacije“ na jednostavan način trebalo da prikaže „velike uspjehe u obnovi i izgradnje republike“, ili neki drugi zadatak. Ti jednostavni načini najčešće su bile izložbe, povorke i priprema raznih drugih modela komunikacije sa stanovništvom. Tako su pripremani grafikoni, dijagrami, plakati, parole, slike udarnika koji su na očigledan i jednostavan način prenosili ideološku poruku o novom, uspješnom socijalističkom društvu.⁴⁶

Kako su u Komunističkoj partiji Crne Gore doživljavali ideološku indoktrinaciju, i kako je taj proces izgledao u praksi, najbolje nam objašnjavaju godišnji izvještaji Agitprop odjeljenja Pokrajinskog komiteta KPJ za Crnu Goru. Zbog problema u kapacitiranju ovog organa, prvi izvještaj ovog tjela registrujemo tek 1947. godine, uz pojašnjenje koje šalju CK KPJ, da su zbog organizacionih problema „malo šta imali da jave ranije“ i da je u prethodnom periodu „ideološki aparat u Crnoj Gori funkcionisao samo na papiru“. U izvještaju se konstatuje da „u prethodnom periodu u Crnoj Gori nije bilo organizovanog ideološkog rada“. Ističu da je ideološki rad bio zapušten od strane Partije, što se odrazilo na sam agitaciono-propagandni aparat, koji nije imao rezultate na terenu i u centralnim institucijama. Zapažaju da je u velikoj mjeri ideološki rad zavisio od „lične snalažljivosti pojedinca, organizacije i ustanove“, te stoga predlažu „potpunu profesionalizaciju i bolju organizaciju koja bi uvela mnogo više plana u radu po liniji agitacije“.⁴⁷ Očigledno su u partijskim strukturama razumjeli ozbiljnost situacije, pa već u narednom izvještaju konstatuju „izvjesne rezultate ostvarene u protekla dva mjeseca“. Navodi se da se odjeljenje postepeno osamostaljuje i da sve više počinje da rukovodi agitacijom i propagandom. Konstatuje se da je kompletan ideološki aparat u Crnoj Gori formiran, „da je izgrađen od vrha do dna i da se sreske i mjesne komisije sve više učvršćuju, osamostaljuju i rukovode agitacijom i propagandom“.⁴⁸ Skromni rezultati

.....
⁴⁶ Priprema izložbenih radova za trinaestojulsku izložbu, Titograd, 9. maj 1948, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.14/48.

⁴⁷ Izvještaj upućen CK KPJ o radu agitprop odjeljenja PK KPJ za Crnu Goru, Cetinje, 30. januar 1947, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.6/47.

⁴⁸ Redovni dvomjesečni izvještaj agitprop odjeljenja PK KPJ za Crnu Goru o radu upućen agitprop odjeljenju CK KPJ, Cetinje 30. Mart 1947, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.6/47.

indoktrinacije stanovništva tumače se neadekvatnom realizacijom direktiva, slabom koordinacijom i nedostatkom profesionalnih kadrova.⁴⁹ Konstatuju se i značajni uspjesi postignuti u radu partijskih škola, večernjih partijskih kurseva i naručito u djelovanju i stvaranju organizacija Narodnog fronta. Agitacioni rad i u ovom periodu odvija se uglavnom putem štampe i po partijskim ocjenama to nije bilo idealno rješenje. Agitprop odjeljenje smatra, da na ovaj način agitacioni aparat nije uspio da bude u čvrstom kontaktu s organima izvršne vlasti – ministarstvima i privrednim odsjecima u narodnim odborima i da se fokusirao uglavnom na unutarpartijsku propagandu.⁵⁰

Snažnu centralizaciju u funkcionisanju Agitprop odjeljenja za Crnu Goru prepoznajemo i kroz godišnje izvještaje koji se šalju CK KPJ u Beograd. Taj izvještaj ukazuje da je Pokrajinsko odjeljenje agitpropa u Crnoj Gori funkcionisalo isključivo po direktivama Agitprop komisije CK KPJ. Zbog toga godišnji izvještaj iz Crne Gore više liči na pregled ispunjenih, odnosno neispunjenih zadataka i u njemu se nalazi taksativan pregled realizovanih zadataka i opravdanja za one neispunjene.⁵¹ Najveći nedostaci indoktrinacije stanovništva prepoznaju se u slabim rezultatima takozvane „individualne propagande“. Objašnjava se da se takav vid ideološkog rada, koji podrazumijeva razgovore s ljudima na terenu nije ozbiljno shvaćen, niti sproveden. Po tim tvrdnjama, članovi ne čitaju dovoljno štampu, zbog čega „ljudima i ne znaju objašnjavati pojedina konkretna pitanja“.⁵² Nepoznavanje „partijske linije“, prepoznato je kao važan nedostatak u ideološkom radu. Primjećuju „slabo interesovanje članova partije za svoje ideološko uzdizanje“, preporučujući da se u narednom periodu moraju stvoriti uslovi da se „razvije ljubav

.....
⁴⁹ Referat PK KPJ u Crnoj Gori o organizacionim pitanjima, Cetinje, nedatirano, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 5/47.

⁵⁰ Dvomjesečni izvještaj Agitprop odjeljenja Pokrajinskog komiteta KPJ za CG – Agitprop odjeljenju CK KPJ, Cetinje, 25. jun 1947, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 6/47.

⁵¹ Izvještaj upućen CK KPJ o radu agitprop odjeljenja PK KPJ za Crnu Goru, Cetinje, 30. januar 1947, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.6/47.

⁵² Dvomjesečni izvještaj Agitprop odjeljenja Pokrajinskog komiteta KPJ za CG – Agitprop odjeljenju CK KPJ, Cetinje, 25. jun 1947, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 6/47.

kod svakog člana Partije i frontovca da što više uči i da se uzdiže“.⁵³ Za partijske strukture u Crnoj Gori, neadekvatna podrška članova partije ideološkom radu predstavlja ozbiljan izazov, jer je njihova ambicija da indoktrinaciju ne ograniče na članove partije, već da je prošire na cijelo stanovništvo. Sugerišu da je „svaki komunista obavezan da objašnjava našu partijsku liniju i da je brani“, i predlažu formiranje aktiva u kojima bi bili „najuzdignutiji frontovci, koji bi trebalo široko da prenose našu političku liniju“.⁵⁴

Generalno, u partijskim strukturama nijesu zadovoljni kako funkcioniše proces indoktrinacije, zbog čega se često čuju ocjene o „političkom mrtvilu“ na terenu. Takve ocjene biće sve češće nakon otvaranja sukoba s IB-om, kada će agitaciono-propagandni aparat dobiti potpuno novu ulogu i nove zadatke. Komunistička partija pokušava sa svojim političkim porukama dođe do svakog pojedinca, ocjenjujući da je zbog novonastalih okolnosti, osnovni zadatak indoktrinacije „pravilno političko obavješavanje masa u vezi sa sukobom“.⁵⁵ Nove smjernice u organizovanju udeološkog rada definišu se na osnivačkom kongresu Komunističke partije Crne Gore u oktobru 1948. godine. Crnogorski komunisti drže se stavova koji su proklamovani na upravo završenom, petom kongresu KPJ. To su smjernice, koje po njihovoj ocjeni treba da odrede „budući razvojni put Partije“ i pomognu u ideološkom profilisanju partije u trenutku kada „inostrani kritičari pokušavaju da negiraju primjenu marksizma i lenjinizma na naše specifične uslove“. Ključna teza na kojoj se zasniva cijela kampanja protiv IB-a je tvrdnja o „klevetničkoj kampanji“, koja traži adekvatan odgovor svih partijskih struktura i „energičan obračun sa svim frakcionaškim i antipartijskim elementima, sa svim skretanjima u našoj Partiji“.⁵⁶ Kritika je posebno usmjere-

.....
⁵³ Zapisnik sa sastanka PK KPJ za Crnu Goru, Cetinje, 15. februar 1948, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 30/1/48.

⁵⁴ Zapisnik s partijskog savjetovanja pri PK KPJ za Crnu Goru, Cetinje, 25. maj 1948, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 17/48.

⁵⁵ Pregled agitaciono-propagandnog rada za prvo polugode 1949. godine, nedatirano, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 34/49.

⁵⁶ Izvještaj Pokrajinskog komiteta o organizacionom radu KPJ za Crnu Goru – „Partijska propaganda i agitacija“, *Pobjeda*, br. 239, Cetinje, 6. oktobar 1948, str. 3, 4.

na na rukovodeći partijski kadar koji po mišljenju Centralnog komiteta „kao da misli da se agitaciono-propagandni rad može odvijati sam od sebe – bez svakodnevne pomoći partijskih foruma“. Partija oštro nastupa prema svim ideološkim neprijateljima tvrdeći da su optužbe protiv jugoslovenskog rukovodstva „nakazne, lažljive, bezočne i bezobzirne“. Novi ideološki obrazac predviđa odbacivanje sovjetskog iskustva s jedne strane, i aktivniji agitaciono-propagandni rad s druge strane, kako bi se „radne mase mobilisale u borbi za socijalističku izgradnju sopstvenim snagama, jer se na druge ne možemo osloniti pa mase treba osloboditi iluzija o pomoći ma otkuda drugo do od svojih radnih ruku“. Ti zadaci po smjernicama partijskog vrha moraju se izvršavati upornom idejnom borbom „zasnovanoj na opštim principima marksizma i lenjinizma i bogate revolucionarne prakse stečene u ustanku i socijalističkoj izgradnji, a teorijski obrađene u govorima i člancima drugova Tita i Kardelja“.⁵⁷ Novim pristupom tako se apsolutno odbacuje iskustvo sovjetske države a ideološki rad fokusira na stvaranje novog, jugoslovenskog iskustva.

Odmah nakon kongresa i definisanja ideološke platforme kojom se treba suprotstaviti „klevetničkoj kampanji“ SSSR-a i zemalja IB-a, započinje organizovana aktivnost Agitprop komisije u Crnoj Gori. Odmah se u listu *Pobjeda* prenose govori Josipa Broza i Edvarda Kardelja, koji, kako je to i objašnjeno, postaju osnova kompletnog ideološkog rada na terenu. Fokus je stavljen na očuvanje unutrašnjeg jedinstva i obračun s neprijateljima pošto „dezerterima i malodušnicima nema mjesta među nama“.⁵⁸ List *Pobjeda* na ovaj način postaje izvor i tumač zvaničnog ideološkog diskursa i nezaobilazno štivo na svim partijskim sastancima. Tako u *Pobjedi* možemo pronaći osnovne ideološke zadatke koje Partija stavlja pred članove ali i masovne organizacije i druge institucije.⁵⁹ Zadatak ideološkog rada u partijskim strukturama je da „na vrijeme i pravilno politički objasni sve događaje kod nas i u svijetu kao i sve mjere koje preuzima partijsko rukovodstvo“, ali i na „ubjeđivanje širokih

.....
⁵⁷ Aktuelna pitanja agitacije i propagande, nedatirano, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.14/48.

⁵⁸ „Govor Maršala Tita povodom nove godine“, *Pobjeda*, br. 1, Cetinje, 1. januar 1949, str. 1.

⁵⁹ „Značaj i oblici ideološko-vaspitnog rada u organizacijama Narodnog fronta“, *Pobjeda*, br. 46, Cetinje, 24. februar 1949, str. 1.

narodnih masa u opravdanost i potrebu preuzetih privrednih i drugih mjera jer se one donose i sprovode radi brže izgradnje socijalizma u našoj zemlji“.⁶⁰ Agitacioni rad tako se svodi na afirmisanje zvaničnih stavova Komunističke partije. Preciznije, uvjeravanje stanovništva da je svaki potez partijskog rukovodstva neophodan, ispravan i jedini moguć.

Nova etapa u agitaciono-propagandnom radu u Crnoj Gori počinje 1950. godine, kada je već bilo izvjesno da je Jugoslavija uspjela da se odbrani od kampanje koja je dolazila iz SSSR-a i zemalja članica IB-a. Na tragu širih društvenih reformi, koje predviđaju izvjestan stepen decentralizacije i demokratizacije društva, dolazi i do promjene prioriteta ideološkog rada. Umjesto teza o „klevetničkoj kampanji zemalja IB-a“, dolazi do izvjesnog zaokreta kojim se centralistički pristup agitaciono-propagandnog rada pokušava zamjeniti nešto labavijim oblikom kontrole koji predviđa veću slobodu lokalnim partijskim organima u tumačenju partijske direktive. Novi pristup predviđa da „partijski forumi, naročito sreski komiteti, treba da nauče da usvajaju liniju Partije i da na osnovu nje, ne čekajući direktive, čim se pojavi nešto novo – neki novi stav ili mjera, razviju politički rad“.⁶¹ Nagovještava se raskid s praksom da se većina poslova završava isključivo u krugu članova partije, insistirajući na uključivanju što većeg broja ljudi u donošenje odluka. Objasnjavaju da „od sposobnosti partijskih organizacija da razvijaju stvaralačke sposobnosti masa i usmjeravaju ih na svjesno učestvovanje u rješavanju poslova – zavisi da li će nove revolucionarne mjere biti korak u daljem izgrađivanju socijalističke vlasti“.⁶²

Promjena je označila i kraj postojećeg ideološkog rada, koji podrazumijeva da se s posebnih organa za agitaciju i propagandu, taj posao delegira direktno članovima Komunističke partije. Po novom modelu svaki član partije ima obavezu da „bez obzira na funkciju ili položaj u držav-

.....
⁶⁰ Govor Blaža Jovanovića na seminaru pri Upravi propagande i agitacije CK KPCG, *Partijski rad*, br. 2, Cetinje, 15. novembar 1949, str. 1.

⁶¹ Aktuelna pitanja agitacije i propagande, nedatirano, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.14/48.

⁶² Direktiva CK KPJ svim republičkim CK, Beograd, 22. jun 1950, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.71/1/50.

nom i privrednom aparatu, aktivno učestvuje u političkom životu onde gdje radi“.⁶³ Ovim promjenama i suštinski, cijeli partijski aparat stavljen je u funkciju ideološkog rada, a već tokom 1951. godine prestaju da funkcionišu komisije za agitaciju i propagandu pri sreskim i gradskim komitetima, da bi tokom 1952. godine svoj rad okončala Uprava za agitaciju i propagandu CK KPCG.⁶⁴ U narednom periodu, znatno veća ovlaštenja u procesu indoktrinacije dobiće masovne organizacije koje dobijaju obavezu kontinuiranog „političko-vaspitnog rada“ među svojim članovima, s ciljem stvaranja „uzornog lika komunista“.⁶⁵ U partijskim strukturama objašnjavaju da bi taj novi, uzorni komunista, morao biti „politički i idejno svjestan, visoko moralan, skroman, blizak radnim masama, spreman da se bori protiv svih neprijateljskih elemenata“.⁶⁶ Ove promjene označile su i povratak na neka prethodna rješenja, koja su podrazumijevala fokus ideološkog rada isključivo na članove Partije. U novim okolnostima, koji se negdje označavaju kao *demokratski centralizam*, afirmiše se princip da komunisti svojim primjerom treba da budu uzor ostalim članovima zajednice. Ideološki potkovan i *samosvjestan* član partije, po toj logici, u svojoj sredini treba da ukazuje na sve probleme i da ih ispravnim ideološkim radom rješava. Podrška ovom modelu su razne masovne organizacije, radni kolektivi, kulturne institucije i obrazovanje koje ostale ljude treba da približe ideološkoj matrici Komunističke partije.

Kroz komisije Agitpropa, organizovan je najveći dio ideološkog rada, ali je Komunistička partija i na drugi način organizovala različite aspekte ideološkog rada među stanovništvom. Tako su već sredinom 1945. godine, odlukom Centralnog komiteta KPJ, osnovani takozvani „aktivni agitatora i predavača“. Tehnički oslonjeni na lokalne partijske organizacije i pod kontrolom republičkih agitprop komisija, ove grupe su okup-

.....
⁶³ Uputstva CK KPJ o organizacionim promjenama u sektoru agitacije i propagande, Beograd, jul 1950, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 71/1/50.

⁶⁴ Izvještaj CK SKCG o radu SKCG od prvog do drugog kongresa, str. 20, Titograd, 1954, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 103/54.

⁶⁵ *Ibid.*

⁶⁶ „O nekim idejno-političkim i unutarpartijskim pitanjima“, *Partijski rad*, br. 21, Titograd, 15. mart 1952, str. 1.

ljale partijske funkcionere, na kojima bi neko od njih držao predavanje o „aktuelnom i važnom pitanju spoljnje ili unutrašnje politike“. Na sličnom principu, ali na nižem nivou su funkcionisali aktivni predavača, koji su okupljali „viđenije i uticajnije“ članove partije, od kojih se očekivalo da ličnim zalaganjem i primjerom utiču na ostale. Ovaj vid ideološkog rada u Komunističkoj partiji se smatra kao „najdjelotvornija agitacija“.⁶⁷ Za posebne i važne teme, u partijskim organizacijama su formirane posebne „grupe agitatora“, zadužene za posebne oblasti, koje su upućivane na teren gdje je „ideološki rad partije bio slab“.⁶⁸ Organizacija takozvanih „agitatorskih ekipa“ djelovala je u formi različitih konferencija, predavanja, rasprava i direktnih kontakata članova agitpropa sa stanovništvom. Ove grupe bile su fokusirane na rad na terenu, s ciljem da „pravilno objasne masama“ partijsku ideju i sprovedu zadatu direktivu u djelo.⁶⁹ Za partijske zvaničnike, ovakav, direktan način komunikacije sa stanovništvom, bio je mnogo bolji od takozvanog „apstraktnog i kabinetskog načina rada“. Objašnjavali su da umjesto „apstraktne teorijske diskusije“, na partijskim sastancima treba ostvariti direktan kontakt sa stanovništvom kome treba ukazivati na tekovine narodnooslobodilačkog rata, obnove i izgradnje zemlje ali i na „uklanjanje svih ideoloških i političkih smetnji za pravilan razvitak u privredi, politici i kulturnom životu“.⁷⁰ Ovaj vid agitacije u partijskoj terminologiji nazivao se „usmena i očigledna agitacija“. Pojednostavljeno, traži se prenošenje ideoloških i političkih poruka bez posrednika.⁷¹

Kao jedan od vidova, takozvane očigledne agitacije, pojavljuju su i *aktivni agitatora i aktivni predavača*, zaduženi za ideološko usavršavanje samih članova partije. Rad ovih organa bio je zatvoren pa su se sjed-

.....
⁶⁷ „Sadržaj i način rada aktiva za agitaciono-politički rad u osnovnim organizacijama Narodnog fronta“, *Partijski rad*, br. 4, Cetinje, 15. januar 1950, str. 5.

⁶⁸ CK KPJ svim CK i PK – o reorganizaciji agitacije i propagande, Beograd, jul 1945, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 1/45.

⁶⁹ Zapisnik partijskog sastanka SK KPJ, Bijelo Polje, 10. maj 1946, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 2/46.

⁷⁰ O daljem radu na ideološkom i političkom podizanju komunista – CK KPJ, Beograd, 21. septembar 1946, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 2/46.

⁷¹ Pregled agitaciono-propagandnog rada za prvo polugodište 1949. godine, nedatirano, str. 5, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 34/49

nice održavale u „zatvorenim prostorijama u kojima nepartijski nemaju pristup“. Članove aktiva agitatora sačinjavali su svi rukovodeći članovi partije na prostoru nadležnosti same partijske organizacije, sekretari komiteta i ćelija, članovi komiteta, kao i „partijci koji rukovode važnim državnim ustanovama“. Aktiv je sazivao rukovodilac Agitprop odjeljenja i na njemu je neko od zaduženih članova ostatku grupe „držao predavanje o nekom aktuelnom i važnom pitanju unutrašnje ili spoljne politike“. Aktivni predavača bili su dosta masovniji organi i u njihov rad su ulazili članovi raznih partijskih foruma i državnih ustavova. Rukovodstvo ovim organima povjereno je čelnim ljudima predavačkog sektora pri odjeljenjima agitpropa. Funkcija ovih organa je bila povremeno održavanje ideoloških predavanja „o pojedinim konkretnim temama, za koje je potrebno teoretsko razrađivanje, ili o pitanjima koje traži dalju teoretsku raspravu i smjernice“. Aktivni predavača u slučajevima kada se raspravlja o istoriji, kulturi, odnosno temama koje nemaju veze s politikom, mogli su svoja predavanja otvoriti i za one koji nijesu bili članovi partije.⁷²

Poseban vid partijske indoktrinacije bila su javna predavanja. Specifičnost ovog vida ideološko-političkog rada bila je u tome što su ova predavanja bila namijenjena isključivo neobrazovanom, gradskom i seoskom stanovništvu. To je tražilo posebna prilagođavanja jer osim ideološke poruke koja je na prvom mjestu, zbog publike ovakva predavanja moraju biti jednostavna i razumljiva. Za javna predavanja zbog toga se pripremaju posebna uputstva u kojima se savjetuje „pisanje jednostavnih ideoloških tekstova, napisanih lapidarnim stilom i narodnim jezikom bez stranih riječi i izraza“. Obraća se pažnja na svaku sitnicu, zbog čega i preporuka da se u takvim predavanjima ne treba gubiti vrijeme na sitnice i nevažne stvari već da se one najvažnije „popularno iznesu i da svakom slušaocu to bude jasno, da ga privuče da i dalje dolazi i sluša takva predavanja“.⁷³

.....
⁷² CK KPJ svim CK i PK – o reorganizaciji agitacije i propagande, Beograd, jul 1945, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 1/45.

⁷³ Nove forme teoretskog i ideološkog rada u partiji, Cetinje, 4. januar 1947, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.6/47.

Agitaciono-propagandni rad, pod direktnom kontrolom partijskih organa, organizovan je i kroz druge forme rada: kursevi, kružoci, seminari i dopisne škole. Najzastupljenija forma ideološkog rada među članovima partije bili su partijski kružoci. Ova forma ideološkog rada organizovana je kroz predavanja, nakon kojih bi uslijedila diskusija. U partijskim krugovima često su isticali da je ovaj način ideološkog rada najpogodniji za „ideološko i političko podizanje radnika i inteligencije“. Kružoci su organizovani u manjim grupama, a osim predavanja i diskusije, polaznici su i propitivani o usvojenom znanju od strane rukovodilaca kružoka.⁷⁴ Planove za rad kružoka pripremalo je odjeljenje agitprop komisije, i to su najčešće bile aktuelne teme iz svakodnevnog rada partijske organizacije.⁷⁵ Kružoci su bili najčešće organizovan vid ideološkog rada na selu. U partiji insistiraju na što učestalijem organizovanju kružoka u seoskom području jer je „teorijsko uzdizanje komunista na selu javko veliki problem“. Predavanja u kružocima držali su članovi predavačkog sektora agitprop odjeljenja. Njihova obaveza bila je da osim predavanja, polaznicima pripreme i poseban materijal koji bi im ostavljali kako bi „individualno mogli da prorađuju taj materijal“.⁷⁶ Partijski kružoci organizovani su u skoro svakoj partijskoj organizaciji u Crnoj Gori. U Crnoj Gori je tokom 1947. godine radilo 413 kružoka sa 5.559 posjetilaca, naredne godine organizovano je 550 kružoka sa 10.540 posjetilaca, 1949. – 739 kružoka sa 11.199 posjetilaca, a 1950. godine 711 kružoka sa 12.113 posjetilaca.⁷⁷ Za sve polaznike partijskih kružoka prva i osnovna tema ideološkog rada bilo je upoznavanje sa Statutom i Programom partije. Tek nakon što polaznici savladaju te lekcije prelazili su na nešto kompleksnija znanja iz teorije marksizma i lenjinizma.⁷⁸

.....
⁷⁴ O daljem radu na ideološkom i političkom podizanju komunista – CK KPJ, Beograd, 21. septembar 1946, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 2/46.

⁷⁵ Izvještaj Agitprop odjeljenja PK KPJ za Crnu Goru Ušpravi za agitaciju i propagandu CK KPJ, Cetinje 4. februar 1948, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 14/48.

⁷⁶ Izvještaj o radu agitprop odjeljenja PK KPJ za Crnu Goru, Cetinje, 30. januar 1947, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.6/47.

⁷⁷ „Za poboljšanje rada partijskih kružoka“, *Partijski rad*, br. 7, Cetinje, 15. april 1950, str. 5.

⁷⁸ *Ibid.*, str. 5.

Dosta česta forma rada namijenjena članovima partije, ali i „nepartijcima“, odnosno pojedincima koji nijesu bili članovi partije, bili su *marksistički kružoci*. Kroz ovu formu ideološkog rada, članovi partije i simpatizeri po-
dučavani su tekovinama narodnooslobodilačke borbe, programom Narodnog fronta, razvojem institucije narodnih odbora, strukture i načina funkcionisanja organa partije.⁷⁹ Za nešto veće grupe polaznika ideološki rad organizovan je kroz formu partijskih seminara. Ovi seminari bili su namijenjeni svim nivoima ideološkog obrazovanja, od centralnog, republičkog, do sreskog i okružnog. Svaki seminar organizovan je povodom određenog i specifičnog problema, uglavnom u odnosu na neko konkretno „unutarpartijsko, privredno ili političko pitanje“. Predavanja na seminarima bila su u obavezi da budu detaljno pripremljena i da imaju elemente „praktičnog, političkog i teorijskog“ sadržaja.⁸⁰

Specifičan i masovan oblik organizovanja ideološko-propagandnog rada među stanovništvom, bilo je organizovanje takozvanih čitalačkih grupa. U okviru ovih grupa, kolektivno su se čitali i tumačili tekstovi iz *Borbe*, *Pobjede* a obavezna literatura bile su i teorijske knjige marksizma i lenjinizma.⁸¹ Rad čitalačkih grupa najčešće su koordinisale lokalne organizacije Narodnog fronta. Uglavnom su članovi te organizacije posjećivali ove grupe. Prema podacima Narodnog fronta, tokom 1949. godine na prostoru Crne Gore organizovan je rad 3.346 čitalačkih grupa koje je posjećivalo 73.511 posjetilaca ili kako se navodi više od 41% članova Narodnog fronta.⁸² Posebna forma ideološkog rada s članovima partije bile su *večernje partijske škole*. Osnovane odlukom Uprave za propagandu i agitaciju CK KPCG, večernje partijske škole počele su s radom 1. januara 1950. godine na Cetinju, Titogradu i Nikšiću.⁸³ Nešto kasnije,

⁷⁹ Izvještaj za PK KPJ za Crnu Goru s terena mjesnog komiteta KPJ Titograd, Titograd, 7. decembar 1947, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.5/47.

⁸⁰ O daljem radu na ideološkom i političkom podizanju komunista – CK KPJ, Beograd, 21. septembar 1946, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 2/46.

⁸¹ Zapisnik partijskog sastanka SK KPJ, Bijelo Polje, 10. maj 1946, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 2/46

⁸² „Poboljšati ideološko-politički rad u organizacijama Narodnog fronta“, *Pobjeda*, br. 199, 20. avgust 1949, str. 1.

⁸³ „Pred otvaranje večernih partijskih škola“, *Partijski rad*, br. 3, Cetinje, 15. decembar 1949, str. 5.

večernja partijska škola osniva se i u Pljevljima. Do kraja 1954. godine kroz ove četiri večernje partijske škole prošlo je preko 500 slušalaca.⁸⁴ Večernje partijske škole trajale su po šest mjeseci i polaznici u njima svakodnevno si imali po četiri časa dnevno. Program, koji je bio podijeljen u 32 teme obuhvatao je tri predmeta: Osnove lenjinizma, Istoriju KPJ i predmet Partijska izgradnja.⁸⁵

Ovi vidovi ideološko-politikog rada među članovima partije bili su izuzetno masovni i moglo bi se reći da je skoro svaki član bio obuhvaćen nekim vidom idejnog rada. Samo od osnivačkog kongresa KPCG do kraja 1950. godine, što je nešto više od dvije godine, raznim formama idejno-vaspitnog rada bilo je obuhvaćeno 17.987 članova partije. Od tog broja kroz partijske kružoke prošlo je 11.060 članova, kroz kurseve sreskih komiteta 3.823 članova.⁸⁶ U ovom periodu broj članova Komunističke partije u Crnoj Gori kretao se između 15.000 i 16.000 članova.⁸⁷ To ukazuje na činjenicu da ne postoji ni jedan član partije koji nije učestvovao u nekom obliku ideološkog rada.

MASOVNE ORGANIZACIJE

Intencija Komunističke partije u Crnoj Gori da kontroliše sve segmente političkog, ekonomskog i društvenog života, dovela je do formiranja disperzivnog organizacionog modela ideološkog rada. Kako kroz partijske institucije i organe nijesu mogli izvršiti upliv u sve segmente javnog života, Partija osniva masovne organizacije, zadužene da u određenoj društvenoj kategoriji stanovništva afirmišu političke ideje koje promovise Komunistička partija. U teorijskoj ravni, Parti-

.....
⁸⁴ Izvještaj CK SKCG o radu SKCG od prvog do drugog kongresa, str. 21, Titograd, 1954, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 103/54.

⁸⁵ „Pred otvaranje večernjih partijskih škola“, *Partijski rad*, br. 3, Cetinje, 15. decembar 1949, str. 5.

⁸⁶ Izvještaj CK SKCG o radu SKCG od prvog do drugog kongresa, str. 22, Titograd, 1954, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 103/54.

⁸⁷ Razvoj partijske organizacije od osnivačkog kongresa KPCG do početka maja 1950, nedatirano, str. 1, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 68/50.

ja ulogu masovnih organizacija tumači kroz potrebu „povezanosti Partije, kao avangarde radničke klase, s radnim masama u procesu osvajanja vlasti i izgradnji socijalističkog društva“.⁸⁸ Ta povezanost neophodna je zbog „razumijevanje osnovnih potreba masa“ i bez toga ne bi bilo adekvatnog rukovođenja.⁸⁹ Zbog toga Partija koristi masovne organizacije kao jednu vrstu konekcije s određenom društvenom kategorijom, koje u ime Komunističke partije treba da izvrše „političko, kulturno, zabavno i patriotsko vaspitanje naroda“.⁹⁰ Kroz rad masovnih organizacija Partija pravi uslovnu podjelu na članove i simpatizere Komunističke partije. Simpatizeri se uključuju u rad masovnih organizacija, ideološki usmjeravaju i pripremaju da jednog dana postanu članovi Komunističke partije. Podjela na simpatizere i članove u suštinskom smislu ne znači razgraničenje dvije grupe, već organizacionu formu za ideološku homogenizaciju stanovništva.⁹¹ Partija na taj način instrumentalizuje masovne organizacije i doživljava ih kao „vezu između partije i naroda“.⁹² Masovne organizacije zbog toga imaju funkciju objedinjavanja stanovništva i jednu vrstu legitimizacije politike Komunističke partije. Kompleksnu i raznovrsnu mrežu masovnih organizacija, formalno je objedinjavao i kordinisao Narodni front koji je imao zadatak „povezivanja Partije i radnih masa“. Narodni front je bio jedna vrsta političke masovne organizacije koja je okupljala simpatizere Komunističke partije. Osim Fronta, najznačajnije i najpopularnije su bile masovne organizacije mladih, pionira, žena, sindikati, fiskulturna društva i neke druge masovne organizacije.

.....
⁸⁸ Veljko Vlahović, „Partija i masovne organizacije“, *Komunist*, br. 5, septembar 1949, str. 108.

⁸⁹ Politička linija KPJ u Narodno-Oslobodilačkoj borbi, nedatirano, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 54/50.

⁹⁰ Rasprava CK KPCG o radu sreskih i gradskih komitet i osnovnih partijskih organizacija u vezi sprovođenja Rezolucije III plenuma CK KPJ, Cetinje, 30. decembar 1950, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 71/50.

⁹¹ Hana Arent, *Izvori totalitarizma*, Beograd, 1998, str. 420.

⁹² Plan za kurs sekretara partijskih ćelija, Cetinje, 15. jul 1947, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.6/47.

Narodni front – Socijalistički savez radnog naroda

Narodni front je masovna organizacija formirana za vrijeme oslobođilačkog rata, s osnovnim ciljem da „mobilizuje najšire narodne mase za borbu protiv okupatora i domaćih izdajnika“. Tokom rata, ova organizacija objedinjavala je sve one koji su podržavali Narodnooslobodilački pokret, ali je Komunistička partija, kao ključni politički faktor oslobodilačkog pokreta, procijenila da je postojanje ove organizacije neophodno i nakon završetka rata, prevashodno u procesu legitimizacije vlasti. Iz tog razloga, funkcija Narodnog fronta nakon završetka rata bila je da „učvrsti izvojevane tekovine i da ih odbrani od napada spolja i iznutra i pristupi mobilizaciji najširih narodnih masa u borbi za obnovu porušene zemlje i socijalističku izgradnju“.⁹³ Poslijeratna funkcija ove organizacije bila je uglavnom politička, i Narodni front je predstavljao političku osnovu revolucionarne vlasti Komunističke partije.⁹⁴ Koncept socijalističke države koji se namjeravao izgrađivati nakon rata, zahtijevao je što širu podršku stanovništva zbog čega u partijskim strukturama žele da održavaju „povezanosti s masama“. Partija je preko Narodnog fronta pokušavala da stvori što širu društveno-političku koaliciju, koja će u političkom životu objedinjavati sve one koji su podržavali oslobodilački pokret.⁹⁵

Tokom rata Narodni front funkcionise pod nazivom *Jugoslovenski Narodnooslobodilački front*. Početkom 1944. godine organizacija mijenja naziv u *Narodnooslobodilački front Jugoslavije*. Na Prvom kongresu, organizacije održanom u Beogradu od 5. do 7. avgusta 1945, donesena je odluka o ujedinjenju republičkih organizacija Fronta pod okriljem Narodnog fronta Jugoslavije.⁹⁶ Na taj način Front funkcionise do

.....
⁹³ Veljko Vlahović, „Partija i masovne organizacije“, *Komunist*, br. 5, septembar 1949, str. 110.

⁹⁴ Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1978*, Beograd, 1981, str. 428.

⁹⁵ Partija novog tipa i njene organizacione osnove – plan za kurs sekretara partijskih ćelija, Cetinje, 15. jul 1947, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 6/47.

⁹⁶ Marijana Jukić, „Socijalistički savez radnog naroda Hrvatske – najmasovnija društveno-politička organizacija u socijalističkoj Hrvatskoj“, *Arhivski vjesnik*, Zagreb, br. 57, prosinac 2014, str. 294.

pedesetih godina kada pod uticajem decentralizacije društva mijenja svoju funkciju i način djelovanja. Do nove reorganizacije došlo je na šestom kongresu KPJ 1952. godine, kada organizacija mijenja naziv i postaje *Socijalistički savez radnog naroda* (SSRN).⁹⁷

Iako je do formalnog osnivanja Narodnog fronta Crne Gore došlo tek na na osnivačkom kongresu u Kolašinu 16. jula 1944. godine, ova organizacija funkcioniše od prvih dana oslobodilačkog rata.⁹⁸ Kroz različite forme organizovanja, Narodni front je tokom ratnih godina, okupljao sve antifašističke snaga koje podržavaju oslobodilački rat i revolucionarnu borbu Komunističke partije. Neposredno pred oslobođenje, kroz različite organizacione forme (USAJOJ i AFŽ) u Narodnom frontu je bilo okupljeno preko 100.000 članova, što je bila trećina stanovništva Crne Gore.⁹⁹ Najviše članova Narodnog fronta u Crnoj Gori bilo je 1947. godine – 184.225. Članstvo se u narednim godinama postepeno smanjivalo pa je 1948. godine registrovano 163.321 članova, a 1954. godine 176.954 člana.^{100, 101}

Rad ove masovne organizacije bio je centralizovan. Najviši organ bio je Kongres koji su činili delegati iz svih podružnica odnosno lokalnih odbora. Kongres je birao Zemaljski odbor koji se od 1950. godine naziva Glavni odbor. Ovo tijelo predstavlja glavni organ Fronta između dva kongresa, dok je izvršni organ bilo Predsjedništvo Narodnog fronta. Pri Glavnom odboru Narodnog fronta funkcionisalo je 13 komisija i dvije uprave. To su bile komisije za: agitaciju i štampu, ideološko-vaspitni rad, narodnu inspekciju, plan i evidenciju, organizaciona pitanja, zdravstveno-socijalna pitanja, nadzor, poljoprivredu, pošumljavanje, komunalna pitanja i lokalnu privredu, takmičenje i nagrađivanje kao i uprave za dobrovoljne radne brigade i uprava za

.....
⁹⁷ Izvještaj CK SKCG o radu Saveza komunista Crne Gore od prvog do drugog kongresa, Titograd, 1954, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 103/54.

⁹⁸ Branislav Kovačević, *Komunistička partija Crne Gore 1945–1952*, Titograd, 1986, str. 288.

⁹⁹ *Ibid.*, str. 294.

¹⁰⁰ Izvještaj o radu Narodnog fronta Jugoslavije, *Pobjeda*, br. 87, 13. april 1949, str. 1.

¹⁰¹ Izvještaj CK SKCG o radu Saveza komunista Crne Gore od prvog do drugog kongresa, Titograd, 1954, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 103/54.

izgradnju zadružnih domova.¹⁰² U lokalnim sredinama funkcionisali su sreski, gradski, seoski i mjesni odbori Narodnog fronta čija se nadležnost poklapa s administrativnim jedinicama narodne vlasti. U Crnoj Gori funkcionisalo je 18 sreskih, četiri gradska i 145 mjesnih odbora Narodnog fronta. Na lokalnom nivou djelovalo je 1.099 odbora.¹⁰³ Svaki lokalni odbor imao je svoje rukovodeće tijelo koje se naziva Sekretarijat i njega je činilo najmanje devet članova organizacije. Na čelu sekretarijata nalazio se predsjednik kome je u radu pomagao sekretar i koji su koordinisali rad odbora, zakazivali sastanke i izvršavali direktive nadređenih organa Fronta. U svim lokalnim odborima fronta formirani su i pomoćni organi: aktivni, sekcije i komisije koji su se bavili specifičnim zadacima. Ti pomoćni organi u lokalnim odborima bavili su se pitanjima: agitacije i štampe, ideološko-vaspitnog rada, narodne inspekcije, planiranjem i evidencijom, organizacijom, socijalno zdravstvenim problemima, nadzorom, poljoprivredom, pošumnjavanjem, komunalnim poslovima, lokalnom privredom, takmičenjem i nagrađivanjem.¹⁰⁴

Veliki broj radnih tjela lokalnih odbora Narodnog fronta i njihova zastupljenost u svakoj izbornoj jedinici pokazuje namjeru Partije da kroz organe Fronta kontroliše i usmjerava svaki segment društvenog života. Kroz lokalne organe Narodnog fronta i aktivnosti koje proizilaze iz njihove nadležnosti jasno se uočava da Partija u svakoj sredini ima jednu vrstu paralelnog sistema vlasti koji obavlja skoro identične poslove kao i zvanični državni organi. Na taj način Komunistička partija kroz organe Fronta nadzire kompletan sistem čime ispunjava svoju osnovnu ambiciju da kontroliše sve segmente društvenog života. Cijela organizacija Narodnog fronta je potpuno centralizovana čime se dodatno ostvaruje kontrola nad njihovim radom. Čak i u samim rukovodećim organima Fronta na sreskom, gradskom i onom najnižem nivou primjetno je ogromno učešće partijskih kadrova, naručito na rukovodećim funkcijama. U Titogradu, Beranama i Danilovgradu

.....
¹⁰² Izvještaj ekipe CK KPJ o obilasku partijskih organizacija Crne Gore, Beograd, 21. maj 1949, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 35/49.

¹⁰³ „Izvještaj o radu Narodnog fronta Jugoslavije“, *Pobjeda*, br. 87, 13. april 1949, str. 1.

¹⁰⁴ „Zaključci četvrtog plenarnog sastanka Glavnog odbora Narodnog fronta Crne Gore“, *Pobjeda*, br. 22, 27. januar 1949, str. 1.

kompletno rukovodstvo činili su članovi partije dok je u ostalim gradovima njihovo učešće bilo preko 90%.¹⁰⁵

Za Komunističku partiju Narodni front predstavlja njenu osnovnu vezu sa stanovništvom, organizaciju koja među najširim društvenim slojevima treba da širi ideje i vrijednosti Komunističke partije. Narodni front za Partiju predstavlja „kontrolora i pomagača narodne vlasti, mirnodobsku vojsku koja treba da bude budni čuvar narodnih tekovina“.¹⁰⁶ Za politički vrh Partije i njenog prvog čovjeka, Front je „masovna politička organizacija za čuvanje tekovina Narodne revolucije i masovan faktor za razvitak socijalizma“. Najširi oblik političkog jedinstva naroda, „masovna škola za pobjedu socijalističke misli u našoj zemlji“.¹⁰⁷ Kako bi ispunio svoju osnovnu funkciju i postao najšira društveno-politička organizacija koja afirmiše vrijednosti socijalizma, Front ideje socijalizma mora širiti među svojim članovima. Ideološko-vaspitni rad među članovima tako postaje suština djelovanja organizacije. Front po očekivanjima Partije treba da bude „masovna škola za pobjedu socijalističke misli“.¹⁰⁸

Nakon oslobođenja organizacije Narodnog fronta predstavljaju naj-snažnije oružje za uspostavljanje vlasti Komunističke partija. Revolucionarna smjena vlasti za vrijeme oslobodilačkog rata zahtijevala je legitimizaciju kroz izborni proces za Ustavotvornu skupštinu. Komunistička partija na ovim izborima ne izlazi kao samostalna politička organizacija već u koaliciji s različitim političkim, društvenim i raznim drugim formalnim i neformalnim grupama pravi široku koaliciju okupljenu oko Narodnog fronta. Izbori su vrlo važan segment legitimisanja vlasti Komunističke partije i pored činjenice da građani nijesu u mogućnosti da na izborima biraju između različitih ideja i politika. Partija izvor sopstvene legitimnosti pronalazi u masovnom odzivu i skoro apsolutnoj

.....
¹⁰⁵ Izvještaj ekipe CK KPJ o obilasku partijskih organizacija Crne Gore, Beograd, 21. maj 1949, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 35/49.

¹⁰⁶ Radule Brajičić, „Svrstajmo se svi u redove Narodnog fronta“, *Pobjeda*, br. 7, 31. decembar 1944, str. 1.

¹⁰⁷ Teze druga Tita za referat koji će održati na VI kongresu KP Jugoslavije, Beograd, 15. avgust 1952, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 96/2/52.

¹⁰⁸ Pregled agitaciono-propagandnog rada za I polugođe 1949. godine, nedatirano, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 34/49.

podrški koju ostvaruje na takvom glasanju. Masovnu izlaznost u Partiji tumače kao „najrječitije svjedočenje visoke političke svijesti narodnih masa, njihovoj odanosti i ljubavi prema Partiji“.¹⁰⁹ Uloga Narodnog fronta u izbornom procesu tako se u velikoj mjeri svodi na animiranje stanovništva na masovni izlazak na birališta jer je jedino to način da se jednopartijskom društvu obezbijedi legitimitet.

Pripreme za preuzimanje vlasti na izborima i *legitimisanje* svega onoga što je ostvareno tokom rata Partija počinje odmah nakon oslobođenja. Preko Narodnog fronta organizuje se široka kampanja koja građane treba da ubjedi da postoje samo dvije strane – pobjednici i poraženi. Na jednoj strani je „Front junaka, rodoljuba i patriota a na drugoj front kukavica i izdajnika“, pa kako objašnjavaju narodu neće biti teško da se odluči i da, „lakše očiste zemlju od nekrsti“, kako slikovito objašnjavaju procese pozivajući se na *Gorski vijenac*. Upravo kroz tumačenje da je izbor između dvije strane jednostavan, tokom predizborne kampanje stanovništvo se poziva da se okupi oko Fronta kako bi „čuvali i branili tekovine stvorene krvlju i kostima najboljih sinova“.¹¹⁰ U procesu afirmisanja politike Narodnog fronta početna tačka u izbornoj kampanji je stanje u prethodnoj državi. Organi Fronta ne propuštaju ni jednu priliku, javno obraćanje, miting ili pojavljivanje u medijima da ne kritikuju prethodnu vlast. Njihove poruke tokom izborne kampanje imaju jasan cilj: da predstavnike prethodnog režima predstave kao izdajnike, istovremeno afirmišući sebe i svoj pokret kao jedinu ispravnu opciju. Kritikujući prethodni sistem navode da „nenarodni režimi koji upravljahu zemljom 23 godine, najposlije je dovedoše na rub propasti, a u martu 1941. godine svoju zemlju predaše najkrvoločnijim varvarima svijeta“. Za razliku od tih i takvih, „nenarodnih režima“, Frontovske organizacije predstavljaju potpunu suprotnost. Umjesto „izdajnika“ u redovima Narodnog fronta su oni koji su kao „šačica boraca, goloruki ali viteški sinovi istog naroda, povelu mušku borbu, koje nema ravne u istoriji ratovanja. Ti junaci ne samo što otadžbini

.....
¹⁰⁹ „Na izborima za organe Narodnog fronta glasalo 170.086 frontovaca“, *Pobjeda*, br. 59, 11. mart 1949, str. 1.

¹¹⁰ Radule Brajičić, „Svrstajmo se svi u redove Narodnog fronta“, *Pobjeda*, br. 7, 31. decembar 1944, str. 1.

izvojevaše pobjedu već i narode Jugoslavije povežaše duhovno i izmiriše zavađenu braću i sada uspostavljaju narodnu vlast“.¹¹¹

Uz jasno crno-bijelo nijansiranje političke scene u Crnoj Gori, dilema oko toga kome će građani pružiti svoju podršku, bila je minorna. Dok se jednoj strani adresira kompletna odgovornost za sve ono loše, drugoj, strani na kojoj se nalazi lista Narodnog fronta, pripisuju se sve zasluge za oslobođenje i kroz tu pobjedu nagovještavaju novi uspjesi. Frontovske organizacije tokom predizborne kampanje stavile su se u funkciju „tumača odluka i uredbi narodne vlasti“. Od njih se očekuje da „ubjeđuju masu u opravdanost takvih zadataka čime bi se postiglo čvršće okupljanje masa oko narodne vlasti“.¹¹² Organizacije Narodnog fronta i u svim kasnijim izbornim procesima imaće ključnu ulogu u „mobilizaciji i agitaciji“ među biračima. Kako bi još bolje odgovorile tom zadatku, i sama organizaciona struktura Fronta prilagođena je izbornom procesu pa se osnovne frontovske organizacije formiraju tako da se teritorijalno poklapaju s izbornim jedinicama.¹¹³

Nakon što je na izborima kroz listu Narodnog fronta legitimisala svoju vlast, Komunistička partija uporedo oranizuje i proces obnove zemlje. Narodni front i u ovoj akciji ima ključnu ulogu pošto je on kao najšira masovna organizacija preuzima na sebe obavezu regrutacije dobrovoljne radne snage. U novim okolnostima najvažnija aktivnost organizacija Narodnog fronta bila je „mobilizacija radne snage i formiranje seljačkih radnih zadruga“. Zadatak frontovskih organizacija usmjerava se na animiranje radne snage pošto u Partiji insistiraju da rad na obnovi zemlje mora biti zasnovan na dobrovoljnoj osnovi. Od frontovskih organizacija očekuje se da „ubjeđuju“ stanovništvo u značaj procesa obnove osuđujući svaki oblik „naređivačkog odnosa prema masama“.¹¹⁴ Na principu dobrovoljnosti,

.....
¹¹¹ *Ibid.*, str. 1.

¹¹² „Narodni front – nosilac i zaloga političkog, ekonomskog i kulturnog razvitka zemlje“, *Pobjeda*, br. 74, 16. oktobar 1947, str. 1.

¹¹³ „Zaključci četvrtog plenarnog sastanka Glavnog odbora Narodnog fronta Crne Gore“, *Pobjeda*, br. 22, 27. januar 1949, str. 1.

¹¹⁴ Neka zapažanja iz godišnjih izvještaja sreskih i gradskih komiteta, Titograd, januar 1949, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 34/49.

Front je radnu snagu koja je učestvovala u obnovi zemlje regrutovao kroz takozvane *Frontovske radne brigade* koje su bile podrška državnim vlastima u obnovi zemlje.¹¹⁵ Rezultati koje je Narodni front ostvario u akcijama dobrovoljnog angažovanja radne snage bili su odlični. Tokom prvog petogodišnjeg plana frontovske brigade bile su najvažniji resurs radne snage. U periodu između 1947. i 1949. godine u Crnoj Gori organizovano je 417 radnih brigada s preko 76.000 brigadista u njima. Osim toga na izgradnji zadružnih domova učestvovalo je dodatnih 410 radnih jedinica Fronta sa 30.000 članova. Aktivisti Narodnog fronta u ovom periodu ostvarili su preko 89 miliona besplatnih radnih časova.¹¹⁶ O obimu radne snage koja je angažovana partijskim kanalima svjedoči činjenica da je broj angažovanih *frontovaca* činio 16% radne snage u privredi.¹¹⁷

Veoma važnu ulogu u društvenom životu, Narodni front (od 1952. Socijalistički savez radnog naroda), dobija nakon sukoba sa zemljama IBA, odnosno nakon otvaranja procesa decentralizacije i demokratizacije društva. Te promjene označile su novu fazu u razvoju jugoslovenskog socijalističkog puta, a osnovna karakteristika tog procesa bila je demokratizacija društva. Ta demokratizacija je podrazumijevala i jednu vrstu ograničenog političkog pluralizma, ali isključivo u forumima koje je kontrolisala Komunistička partija. Ta uloga, ograničenog političkog foruma, bila je namijenjena upravo Narodnom frontu, koji je u novim okolnostima zamišljen kao tjelo u kome se diskutuje i raspravlja o najznačajnijim političkim, društvenim i ekonomskim pitanjima. Front se tako transformiše u jednu vrstu političkog foruma, u okviru koga se moglo diskutovati o različitim temama, ali isključivo u skladu sa zvaničnim ideološkim vrijednostima. Već početkom 1949. godine iz Narodnog fronta se čuju pozivi članovima da „smjelo i odlučno kritikuju sve slabosti, greške i nedostatke drugih i tako isto da se samokritično

.....
¹¹⁵ „Rezolucija o tekućima zadacima Narodnog fronta“, *Pobjeda*, br. 86, 12. april 1949, str. 3.

¹¹⁶ „Drugi kongres Narodnog fronta završio rad – Pismo drugu Titu“, *Pobjeda*, br. 110, 11. maj 1949, str. 1.

¹¹⁷ „Izvršenje plana radne snage i kadrova kao osnovni uslov za izvršenje čitavog privrednog plana“, *Partijski rad*, Cetinje, februar, 1950, str. 31; DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 58/1/50.

osvrću na sopstvene greške“.¹¹⁸ Takozvana „demokratizacija organa narodne vlasti“, odnosno otvaranje prostora da se u okviru Narodnog fronta raspravlja o različitim temama, tumačena je kao jedan od temeljnih uslova za „pobjedu socijalizma“. Narodni front postaje „slobodno izabran predstavnički organ državne vlasti“, koga bira narod, koji na tačin ostvaruje svoje učešće u vlasti. Kroz Narodni front funkcionišu i takozvani *zborovi birača* u kojima se raspravlja o najvažnijim društveno-političkim pitanjima. Ovi organi zamišljeni su kao jedna vrsta direktne kontrole narodne vlasti od strane građana. Na tim *zborovima birača* raspravljalo se i diskutovalo o svim segmentima rada narodne vlasti, kako bi se ona „podvrgla svestranoj kritici ali samo u cilju pomoći Narodnoj vlasti da brže i bolje ispunjava postavljene zadatke“.¹¹⁹ Reformama iz 1952. godine, koje su uslijedile nakon šestog kongresa KPJ, Narodni front, odnosno Socijalistički savez radnog naroda, postao je ključni politički organ Partije u ideološkom i političkom radu sa stanovništvom. U novim okolnostima, od Socijalističkog saveza radnog naroda očekivalo se da objedini rad masovnih organizacija ali i pojedinaца koji bi u njegovim redovima iznosili sopstveno mišljenje i stav. U partijskim strukturama su tražili da SSRN „u političkom smislu objedini rad svih organa i da svakom članu omogući da raspravlja i učestvuje u rješavanju svih političkih problema“. Organizacija je trebala da narodu „objašnjava i tumači“ političke procese kako bi građani bili upoznati s njima i tako ispunjavali ono što se od njih očekuje.¹²⁰

Narodna omladina

Iako je, u širem smislu, dio Narodnog fronta i masovna organizacija koja je okupljala mlade – Narodna omladina, u organizacionom smislu funkcionisala je samostalno. Komunistička partija preko ove masovne

¹¹⁸ „Zaključci četvrtog plenarnog sastanka Glavnog odbora Narodnog fronta Crne Gore“, *Pobjeda*, br. 22, 27. januar 1949, str. 1.

¹¹⁹ „Politički referat Blaža Jovanovića na drugom kongresu Narodnog fronta Crne Gore“, *Pobjeda*, br. 109, 9. maj 1949, str. 4.

¹²⁰ Izvještaj CK SKCG o radu Saveza komunista Crne Gore od prvog do drugog kongresa, Titograd, 1954, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 103/54.

organizacije, pokušava da za svoju politiku veže mlade ljude, i da im približi sve one ideološke vrijednosti za koje se zalažu. Narodna omladina je veza Partije s ovom društvenom grupom, ili kako se to u programskim dokumentima navodi: organizacija koja okuplja radničku, seljačku i školsku omladinu kako bi je vaspitavala u duhu ljubavi prema socijalističkoj domovini.¹²¹ Funkcija ove masovne organizacije precizno je definisana i u nizu drugih programskih dokumenata. Suštinski, osnovna funkcija Narodne omladine je: „podizanje revolucionarnosti i spremnosti omladine u odbrani nezavisnosti zemlje i očuvanja tekovina Narodne revolucije“. Konkretno, Narodna omladina trebala je da radi na „podizanju političke svijesti omladine“.¹²² Kroz aktivnost Narodne omladine, partijski ideolozi stvaraju uslove za afirmisanje njihove važne političke ideje o novoj ulozi mladih u socijalističkom društvu Crne Gore.

Definisanje nove društvene uloge mladih, koja podrazumijeva emancipaciju ove društvene kategorije i njihovo pozicioniranje u prvim redovima socijalističke izgradnje, imalo je i svoju predistoriju tokom oslobodilačkog rata. Mladi su naime činili skoro tri četvrtine boraca oslobodilačkog pokreta i bili bez sumnje najvažniji oslonac pokreta. Takođe, mladi su bili potencijalni nosioci ideje socijalizma, izvor novih kadrova i ključna društvena kategorija na kojoj je Komunistička partija planirala proces stvaranja socijalističke države u Crnoj Gori.¹²³ Sve te okolnosti imaju ključni uticaj na oblikovanje jednog novog položaja mladih u crnogorskom društvu i njihovu ulogu u procesu stvaranja socijalističke države.

Organizovanje mladih pod „kišobranom“ Komunističke partije, počinje već u prvoj godini oslobodilačkog rata. Već na prvoj Pokrajinskoj konferenciji *Crnogorske narodne omladine* održanoj 30. novembra 1941. godine registrovano 12.308 članova. Na čelu organizacije nalazio se Pokrajinski odbor *Crnogorske narodne omladine* od 11 članova i tri zamjenika

.....
¹²¹ „Program Komunističke partije Jugoslavije“, *Pobjeda*, br. 181, 31. jul 1948, str. 6.

¹²² Izvještaj o radu Narodne omladine, Cetinje, 8 februar 1951, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 87/51.

¹²³ Milijan Neoričić, „O Narodnoj omladini“, *Komunist*, br. 3, maj 1949, str. 143.

a prvi predsjednik organizacija bio je Budo Tomović.¹²⁴ Organizacija je pod nazivom *Savez antifašističke omladine Crne Gore i Boke*, nastavila svoj rad tokom NOB-a, da bi se nakon oslobođenja, organizacija mladih uključila u aktivnosti Narodnog fronta u kome su bili jedan od najsnažnijih oslonaca u poslovima obnove zemlje.

Uloga mladih u novoj socijalističkoj državi definiše se na osnivačkom kongresu Ujedinjenog saveza antifašističke omladine Jugoslavije u decembru 1944. godine. Ključni principi na kojima je zasnovana organizacija počivali su na ideji da omladinske organizacije moraju da jačaju, razvijaju i učvršćuju omladinski pokret. Da se uključuju u rad organa narodne vlasti i pomažu u obnovi zemlje kroz rad u socijalnim, kulturnim i zdravstvenim organima novih vlasti. Omladinska organizacija takođe je preuzela obavezu „ideološkog vaspitanja mladih u duhu socijalističkih ideja“, organizovanja mitinga, izleta, takmičenja, i niz drugih aktivnosti, koje su, u konačnom, trebale da od mladih ljudi naprave „nove heroje rada“.¹²⁵ Za komunističku partiju, kontrola mladih preko ove masovne organizacije podrazumijeva i jednu praktičnu stvar, pošto je omladinska organizacija zbog velikog broja članova, bila jedan od najvažnijih oslonaca Narodnog fronta. Krajem 1945. godine, organizacija je na prostoru Jugoslavije okupljala 1.374.000 članova od kojih je 300.000 njih bilo u članstvu SKOJ-a.¹²⁶ U Crnoj Gori su za vrijeme rata omladinske organizacije okupljale oko 9.000 ljudi, da bi pred kraj 1944. godine u njihovim redovima bilo oko 45.000 mladih.¹²⁷

Tokom 1946. godine dolazi do određenih organizacionih promjena u radu masovne organizacije mladih. Mijenja se naziv i umjesto *Ujedinjeni savez antifašističke omladine Jugoslavije* dobija naziv *Narodna omladina*. Ova promjena je bila isključivo tehničke prirode, jer su suštinski zadaci organizacije ostali nepromijenjeni. Narodna omladina trebala je

¹²⁴ „Crnogorska narodna omladina“, *Omladinski pokret*, br. 8, 15. decembar 1944, str. 4.

¹²⁵ „Spremajmo se za naš Drugi kongres“, *Omladinski pokret*, br. 5, 15. avgust 1944. str. 1.

¹²⁶ Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1978*, Beograd, 1981, str. 427.

¹²⁷ „Došao je naš najveći praznik Drugi kongres Narodne omladine Crne Gore i Boke“, *Omladinski pokret*, br. 8, 15. decembar 1944, str. 1.

da bude „transmisiono sredstvo koje povezuje partiju i omladinu“, ali i baza za popunjavanje partijskih redova.¹²⁸ Nešto kasnije, sredinom 1948. godine dolazi do ujedinjenja Narodne omladine i Saveza komunističke omladine Jugoslavije. U Partiji su željeli da „na osnovu jedinstvenog programa u duhu socijalizma i najširih organizacionih formi“ objedine rad ove dvije organizacije. Proces ujedinjenja objašnjen je potrebom „prirodnog slivanja obje organizacije na osnovu jedinstvenog programa“.¹²⁹ Pod istim okolnostima, krajem 1948. godine i u Crnoj Gori se dešava objedinjavanje Narodne omladine i Saveza komunističke omladine.¹³⁰ Prilikom reorganizacije, dio mladih iz redova SKOJ-a koji su „svojim kvalitetima ispunjavali uslove“ postali su kandidati za članstvo u Partiju dok su ostali postali članovi Narodne omladine Crne Gore.¹³¹

Kroz nekoliko organizacionih transformacija, ali i uticaj koji je ova organizacija imala među mladima, dolazi do značajnog uključivanja mladih u rad ove masovne organizacije. U vrijeme realizacije prvog petogodišnjeg plana učešće ukupnog broja mladih u Crnoj Gori u članstvu Narodne omladine iznosilo je nevjerovatnih 98%.¹³² Za vrijeme održavanja četvrtog kongresa Narodne omladine pojavljuje se još nevjerovatniji podatak o 43.593 člana Narodne omladine organizovanih u 150 komiteta, što čini 99,39% populacije mladih u Crnoj Gori.¹³³ Procjene koje se pojavljuju kasnije znatno su umjerenije i one ukazuju da je oko 80% mladih bilo uključeno u rad organizacije.¹³⁴ Prema podacima s kraja 1950. godine, Narodna omladina Crne Gore u 173 komiteta okupljala je 38.434 članova. U socijalnom sastavu najviše njih 58% bilo je seljaka,

.....
¹²⁸ Plan za kurs sekretara partijskih ćelija, Cetinje, 15. jul 1947, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.6/47.

¹²⁹ „Program Komunističke partije Jugoslavije“, *Pobjeda*, br. 181, 31. jul 1948, str. 6.

¹³⁰ Uputstvo CK Komunističke partije Crne Gore, Cetinje, 27. novembar 1948, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.30/1/48.

¹³¹ *Ibid.*

¹³² „O komunističkom vaspitanju omladine govorila je drugarica Vukosava Mićunović“, *Pobjeda*, br. 242, 9. oktobar 1948, str. 5.

¹³³ „Izveštaj o radu omladine od III do IV kongresa“, *Omladinski pokret*, br. 16, 22. april 1949, str. 4.

¹³⁴ „Uloga omladinske organizacije u komunističkom vaspitanju omladine“, *Pobjeda*, 11. januar 1951, str. 2.

zatim 25% đaka, 9% radnika i 8% ostalih.¹³⁵ Početkom 1954. godine broj mladih u članstvu se neznatno smanjio pa je te godine registrovano oko 30.000 članova Narodne omladine.¹³⁶

U pojednostavljenom tumačenju, Komunistička partija preko Narodne omladine pokušava da veže što veći broj mladih ljudi za svoje političke ideje. Zbog toga i definišu jasne zadatke Narodne omladine: „da radi na vaspitanju omladine u duhu socijalističkog patriotizma i da svakom omladincu omogući komunističko vaspitanje“.¹³⁷ Za Partiju omladinske organizacije predstavljaju „vaspitne škole usmjerene u pravcu usvajanja ideologije Partije, usvajanja marksizma i lenjinizma“. Očekuju od Narodne omladine da vaspitava mlade u duhu jugoslovenskog socijalističkog patriotizma. „Da na slavnim tradicijama NOB-a, vaspitava mlade u duhu vernosti i ljubavi prema svojoj socijalističkoj domovini“. Smatralo se da od pravilnog vaspitanja mladih na ovim idejama zavisi i njihovo aktivno učešće u izgradnji socijalizma.¹³⁸ Konačan cilj ideološko-vaspitnog rada s mladima za Komunističku partiju je stvaranje pojedinca koji će apsolutno prihvatati sve vrijednosti socijalističkog društva i kasnije, kroz sopstveni primjer te vrijednosti prenositi na druge članove zajednice. Da bi se do tog cilja došlo, mlade treba učiti na primjerima „komunističkog vaspitanja“. U Narodnoj omladini vjeruju da će se na taj način kod mladih razvijati najbolje osobine komunista: „dosljednost u borbi, principijelnost, odanost KPJ, ljubav za istinom i svim pozitivnim ličnim osobinama, ljubav prema zemlji i svome narodu“.¹³⁹

Kada je utvrđen cilj i model po kome bi se kroz *komunističko vaspitanje* izgrađivali mladi odani ideji socijalizma, krenulo se u realizaciju tih ciljeva. Za to su bili zaduženi organi Narodne omladine koji su kroz svoja

.....
¹³⁵ Izvještaj o radu Narodne omladine Crne Gore u 1950. godini, Cetinje, 8. februar 1951, str. 11, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.87/51.

¹³⁶ Izvještaj CK SKCG o radu Saveza komunista Crne Gore od prvog do drugog kongresa, Titograd, 1954, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 103/54.

¹³⁷ „Uloga omladinske organizacije u komunističkom vaspitanju omladine“, *Pobjeda*, 11. januar 1951, str. 2.

¹³⁸ Milijan Neoričić, „O Narodnoj omladini“, *Komunist*, br. 3, maj 1949, str. 152.

¹³⁹ Marko Popović, „Referat o agitaciono-propagandnom radu podnijet na osmom plenumu Narodne omladine Crne Gore“, *Pobjeda*, br. 9, 12. januar 1949, str. 1.

tijela počeli da organizuju vaspitno-ideološki rad. On je organizovan kroz različite forme marksističkih kružoka, predavanja, čitalačkih sekcija ali i individualan rad sa svakim članom Narodne omladine. Čitalačke grupe su kolektivno iščitavle i tumačile članke iz *Borbe*, *Pobjede* a obavezna literatura bile su i teorijske knjige marksizma i lenjinizma.¹⁴⁰ Tokom 1949. godine u organizaciji Narodne omladine u Crnoj Gori funkcionisalo je 2.496 kružoka sa 42.558 učesnika koji su proučavali ideološko-politički program socijalizma.¹⁴¹ Partija je dosljedno insistirala na uključivanju kompletne omladine u neki od vidova idejno-političkog rada. Tako i pored procjene Uprave za propagandu i agitaciju da je 95% mladih obuhvaćeno nekom od formi ideološko-političkog rada, Partija i dalje insistira na uključivanju kompletne omladine u taj proces.¹⁴² I pored snažnog ideološkog pritiska na mlade u tom procesu nije bilo prinude jer se u skoro svakom dokumentu partijske komunikacije o omladini insistira na dobrovoljnom članstvu u omladinskim organizacijama.

Bez obzira što u teorijskoj ravni, Komunistička partija omladinsku organizaciju doživljava kao svoju vezu s određenom društvenom grupom, očekivanja partijskih organa bila su mnogo konkretnija. Ta očekivanja, u prvom planu, odnose se na učešće mladih u obnovi zemlje i ona su u značajnoj mjeri ostvarena. Tokom realizacije prvog petogodišnjeg plana obnove zemlje, čak 83% članova Narodne omladine na neki način je učestvovalo u obnovi zemlje.¹⁴³ Prosječno, godišnje je u akcijama obnove učestvovalo oko 7.000 članova Narodne omladine. Preko 3.000 članova učestvovalo je u nekim proizvodnim pogonima kao povremena ili stalna radna snaga. Mladi su takođe učestvovali u svim lokalnim radnim akcijama, na poslovima pošumnjavanja i sanacije a skoro svaki član Narodne omladine izdvojio je sopstvena sredstva i učestvovao u finansi-

.....
¹⁴⁰ Zapisnik partijskog sastanka SK KPJ, Bijelo Polje, 10. maj 1946, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 2/46

¹⁴¹ Pregled agitaciono-propagandnog rada za prvo polugode 1949. godine, nedatirano, str. 7, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 34/49.

¹⁴² Zapisnik uprave za propagandu i agitaciju, Cetinje, 12. maj 1948, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.14/48.

¹⁴³ Marko Popović, „Referat o agitaciono-propagandnom radu podnijet na osmom plenumu Narodne omladine Crne Gore“, *Pobjeda*, br. 9, 12. januar 1949, str. 1.

ranju države kroz formu *Narodnog zajma*.¹⁴⁴ U toj akciji, čak 40.000 članova Narodne omladine Crne Gore uplatilo je novac i tako finansijski pomoglo proces obnove zemlje.¹⁴⁵ Impresivni rezultati o učešću mladih u obnovi zemlje tumačeni su „kao izraz visoke socijalističke svijesti naše omladine, njene ogromne ljubavi prema svojoj socijalističkoj domovini, prema izgradnji socijalizma“. Značajni rezultati i veliko učešće mladih u ovim akcijama u Partijskim strukturama objašnjavaju „uspješnim vaspitanjem omladine u duhu socijalizma“.¹⁴⁶ Ideologija i njene vrijednosti tako se još jednom pojavljuju kao pokretač društvenih procesa i generator uspješnih promjena i postignutih rezultata u obnovi zemlje.

Od svih aktivnosti omladinskih organizacija u obnovi zemlje, po svom karakteru i obimu uspješnosti svakako se izdvajaju radne akcije. Takav model dobrovoljnog angažovanja bio je kombinacija fizičkog i idejno-političkog rada. O tome slikovito govori krilatica smišljena prilikom izgradnje omladinske pruge Brčko-Banovići: „Mi gradimo prugu – pruga gradi nas“. Primjeri s ovog gradilišta ilustrativno pokazuju obim učešća mladih u radnim akcijama i ideološki rad kojim su bili izloženi. Oko 200.000 mladih za nešto više od sedam mjeseci izgradilo je oko 250 kilometara pruge od Šamca do Sarajeva. Preko dana se radilo a uveče se išlo na časove opismenjavanja, politička predavanja, kulturne i zabavne priredbe. Ukratko, oko 200.000 mladih pored fizičkog rada na pruži „učilo je i izgrađivalo se kulturno i politički, vaspitavalo se, stvarajući od omladine ne samo novi lik trudbenika nego i novi lik kulturno i politički svjesnog čovjeka“.¹⁴⁷ Najznačajnija radna akcija sprovedena u Crnoj Gori bila je izgradnja pruge Titograd – Nikšić. Fizičkim radom i upotrebom samo osnovnih tehničkih sredstava za samo 15 mjeseci izgrađeno je 56 kilometara pruge. U realizaciji ovog projekta učestvovalo je 106 omladinskih brigada iz Crne Gore sa

.....
¹⁴⁴ Izvještaj o radu Narodne omladine Crne Gore u 1950. godini, Cetinje, 8. februar 1951, str. 11, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.87/51.

¹⁴⁵ „O komunističkom vaspitanju omladine govorila je drugarica Vukosava Mićunović“, *Pobjeda*, br. 242, 9. oktobar 1948, str. 5

¹⁴⁶ Marko Popović, „Referat o agitaciono-propagandnom radu podniet na osmom plenumu Narodne omladine Crne Gore, *Pobjeda*, br. 9, 12. januar 1949, str. 1.

¹⁴⁷ „Nova pruga škola novih kadrova“, *Pobjeda*, br. 86, 15. novembar 1947, str. 6.

21.407 mladih koji su besplatno radili ukupno 1.200.000 dana. Procijenjena vrijednost tih radnih sati je oko 60 miliona dinara.¹⁴⁸ O obimu koju su članovi Narodne omladine dali na izgradnji pruge najbolje ilustruje podatak da je procijenjeni novac koji bi država trebala da plati za njihov rad u vrijednosti 6% ukupnih prihoda crnogorskog budžeta, ne računajući dotacije iz federalne kase.¹⁴⁹

Uloga Narodne omladine u mobilizaciji radne snage bila je izuzetna pa se već tokom 1948. godine čuju i prvi stavovi da se u tome možda i pretjeruje. Komunistička partije očekuje od mladih učešće u obnovi zemlje, ali u tom procesu ne želi da zapostavi i ideološko-politički rad s njima. U izvještajima iz tog perioda ističe se da je rad u organizacijama Narodne omladine „orjentisan na radne akcije dok je ideološko-politički rad zapostavljen“. Tu se u prvom redu misli na zapostavljanje obaveza mladih u školama. Uzrok je loša prolaznost kod srednjoškolaca, slabe ocjene a među ovom populacijom u Partiji strahuju i od „uticaja neprijatelja“.¹⁵⁰ Navodi o zapostavljanju ideoloških i obrazovnih obaveza mladih zbog masovnog učešća u obnovi dokumentuju se i brojkama. Navode se primjeri s omladinskih pruga Nikšić – Titograd na kojoj radi 7.921 omladinaca i s pruge Šamac – Sarajevo, na kojoj je bilo angažovano još 3.801 mladih iz Crne Gore. Pokrajinski komitet, najznačajnije političko tijelo Partije u Crnoj Gori, konstatuje da je „omladina prilično fizički opterećena što se negativno odrazilo na školu gdje su postignuti rđavi rezultati“. Po istom izvoru, to se odrazilo na loše rezultate u ideološkom uzdizanju omladine, koji je zbog fizičke opterećenosti opao, pa se ističe, da omladina nije uključena u rad Narodnog fronta i da se na selu još ne osjeća njen politički i kulturni rad.¹⁵¹ Zapostavljanje ideološkog-političkog rada zbog korišćenja mladih u obnovi zemlje primijetio je i CK KPJ. Centrala KPJ partijskoj organizaciji u Crnoj Gori, tokom 1949. godine

.....
¹⁴⁸ „Danas počinje rad četvrti kongres Narodne omladine Crne Gore“, *Pobjeda*, br. 93, 20. april 1949, str. 1.

¹⁴⁹ Pregled ukupno ostvarenih prihoda na teritoriji NRCG za 1950. godinu – izvještajplanske komisije, nedatirano, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 74/50

¹⁵⁰ Neka zapažanja iz godišnjih izvještaja sreskih i gradskih komiteta, Titograd, januar 1949, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 34/49.

¹⁵¹ Organizacioni referat na savjetovanju Pokrajinskog komiteta KPJ CG, Cetinje, 2–3. januar 1948, str. 15, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.30/1/48

zamjera se što Narodna omladina ne funkcioniše kao politička organizacija već se pretvorila u centar za mobilizaciju radne snage.¹⁵²

Zamjerke da su organizacije Narodne omladine pretvorene u centre za mobilizaciju radne snage, inspirisane su prevashodno zapostavljanjem škole i školskih obaveza od mladih. Komunistička partija u obrazovanju vidi način da mladi usvoje nova znanja i obrazuju se ali isto tako u tom procesu, prepoznaje najbolji način da ideološki utiče na njih. Za Partiju obrazovanje predstavlja glavni instrument za ideološki rad s omladinom i najbolji način za njeno „stručno i ideološko uzdizanje“. Taj proces treba da usmjeri mlade da uključe u proces „političkog i kulturnog uzdizanja“. Partija na tome dosljedno insistira objašnjavajući da vaspitanje omladine u školi pripada isključivo državi i da je to prvorazredno državno pitanje.¹⁵³

Komunistička partija od Narodne omladine očekuje i da bude organ koji će afirmisati vrijednosti novog socijalističkog društva među mladima. Tako se omladinskim organizacijama osim „ideološkog rada“ ostavlja obaveza opšte emancipacije mladih u socijalističkom društvu. Od organizacija Narodne omladine očekivalo se da se bore „za veću kulturu, higijensko vaspitanje, protiv malograđanštine i primitivizma“.¹⁵⁴ Partija od njih traži da među mladima afirmišu vrijednosti: „skromnosti, drugarstva, patriotizma, pravednosti i trezvenosti“. Sve ove vrijednosti sadržane su u osnovnoj ideološkoj poruci mladima da razvijaju „pozitivne osobine koje karakterišu lik komunističkog omladinca“.¹⁵⁵ U partijskom vrhu idu i korak dalje pa prilikom rasprave o mladima definišu i one druge oblike ponašanja za koje tvrde da imaju elemente „nesocijalističkog ponašanja“. Po njihovim ocjenama to su pojave pijančenja, nepristojnosti, religioznih shvatanja koja se manifestuju kroz odlazak

.....
¹⁵² Direktiva CK KPJ – Centralnom komitetu KPCG, Beograd, 9. decembar 1949, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 36/49.

¹⁵³ „Zadaci našeg saveza u školama“, *Omladinski pokret*, br. 7, 22. mart 1945. godine, str. 2.

¹⁵⁴ Izvještaj o radu Narodne omladine, Cetinje, 8. februar 1951, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 87/51.

¹⁵⁵ „Zaključci politbiroa CK KP Crne Gore o radu sa omladinom“, *Partijski rad*, br. 20, Cetinje, 20. februar 1952, str. 1.

mladih u crkvu, vjenčanje pred popom i krštavanje.¹⁵⁶ Rigidan i oštar satav partije prema omladinskim organizacijama bio je uslovljen velikim očekivanjima sistema od njih. Uvjereni su da omladinske organizacije imaju kapacitete i da moraju za kratko vrijeme da riješe sve probleme prethodnih generacija. Traži se političko jedinstvo a kao dokaz uspjeha navodi se podatak da „omladina iz četničkih porodica nije izolovana i zapostavljena kao ranije a da se uspjelo i u okupljanju velikog broja muslimanske omladine“.¹⁵⁷

Projektovani kao nasljednici socijalističke države i vrijednosti za koje se ona zalaže, mladi su trebali da se uče o vojnim, odnosno odbrambenim vještinama. Preko lokalnih komisija Narodne odbrane partija od mladih očekuje angažovanost i u tom segmentu, kako bi se „podizala odbrambena sposobnost i gotovost ratnog potencijala“. Narodna omladina je bila jedna od masovnih organizacija od koje se očekuje uključivanje u ovaj posao koji ima za cilj „uzdizanje odbrambenog duha kod stanovništva i njegove borbe protiv svih štetnih uticaja“. Konkretno, odjeljenje Narodne odbrane od omladinskih organizacija očekuje „neprekidno vježbanje pojedinca i učvršćivanje samog sebe u cilju odbrane zemlje“. Očekuje se da mladi budu „s oružjem u ruci u slučaju napada imperialističkih agresora“. Po ovim uputstvima mladi su trebali da „razvijaju patriotizam prema otadžbini i narodu ali i da razvijaju mržnju prema imperijalistima i neprijateljima našeg naroda“.¹⁵⁸ Činjenice u interpretaciji Komunističke partije jasno su definisane. S jedne strane su patriote, dok su na drugoj izdajnici i neprijatelji protiv kojih se treba boriti. Od mladih se očekuje da budu na pravoj strani, da vježbaju i pripremaju se za sukob koji je, po tumačenju Partije, potpuno izvjestan.

.....
¹⁵⁶ Zapisnik sa savjetovanja pri CK KPCG, Titograd, 20. novembar 1950, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.62/50.

¹⁵⁷ Zapisnik uprave za propagandu i agitaciju, Cetinje, 12. maj 1948, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.14/48.

¹⁵⁸ Zadaci koordinacione komisije Narodne odbrane, Cetinje, 18. april 1949, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.40/3/49.

Savez pionira

Pod neposrednim rukovodstvom Narodne omladine funkcionisao je i Savez pionira. Za Komunističku partiju vrlo je važno vaspitanje najmlađih i njihovo upućivanje u osnovne društvene i ideološke procese. Po tom tumačenju „svestrano vaspitanje naše djece predstavlja jedan od veoma napornih ali i jedan od najpatriotskijih zadataka svakog našeg građanina“.¹⁵⁹

Pionirske organizacije pod rukovodstvom SKOJ-a počinju da se stvaraju još tokom NOB-a a zvaničnom organizovanju Saveza pionira pristupilo se u decembru 1942. godine na prvom kongresu Ujedinjenog saveza antifašističke omladine Jugoslavije. Osnovne smjernice u radu pionirske organizacije definisane su na trećem kongresu Narodne omladine Jugoslavije u maju 1946. godine, kada je usvojen statut *Saveza pionira*. Statutom su definisani i zadaci pionirskog saveza: „da vaspitava članove da vole svoju domovinu, da cijene i vole sve narode i da u budućnosti budu predani graditelji i vjerni čuvari slobode i nezavisnosti“. Po tom statutu, osnovna organizaciona jedinica bio je *pionirski odred* koji je obuhvatao sve članove u jednoj školi, djecu od 7 do 14 godina.¹⁶⁰ Formiranje Saveza pionira kao posebne organizacije dešava se u oktobru 1946. godine kada se formira Savez pionira Jugoslavije. Pionirska organizacija funkcioniše i dalje u okviru Narodne omladine koja kontroliše rad Pionirskog saveza i među svojim najboljim članovima bira rukovodioce pionirskih organizacija. Novim statutom izmijenjeni su uslovi za članstvo, djeca iz osnovnih škola (od 7 do 11 godina) bili su članovi pionirskog podmlatka dok su u članstvo pionirske organizacije ulazila djeca od 11 do 14 godina.¹⁶¹ U okviru Saveza pionira Jugoslavije djelovala je i Pionirska organizacija u Crnoj Gori. Ona je organizovana kroz Savjet Saveza pionira

¹⁵⁹ „Vaspitanje djece treba da bude opštenarodna briga“, *Pobjeda*, br. 80, 24. april 1952, str. 4.

¹⁶⁰ Savez pionira Jugoslavije, *Informativni priručnik o Jugoslaviji 1948–1949*, str. 2, knjiga I, Beograd, septembar 1948, str. 94, 95; DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 57/49.

¹⁶¹ „Statut Saveza pionira Jugoslavije“, *Omladinski pokret*, br. 31, 24. oktobar 1946, str. 6.

koji su činili sreski i gradski savjeti pionira. U Crnoj Gori funkcionisalo je 13 sreskih i četiri gradska saveza pionira.¹⁶² Osnovnu organizacionu jedinicu Saveza pionira u Crnoj Gori činili su pionirski odredi koji su formirani u svakoj osnovnoj školi.¹⁶³ Pionirski odred obično su činili svi đaci jedne škole a on se dijelio na pionirske čete koje su činili učenici jednog razreda.¹⁶⁴ Kroz različite forme organizovanja pionirskih organizacija, u Crnoj Gori je tokom 1948. godine bilo obuhvaćeno 61.191 djece.¹⁶⁵ Dvije godine kasnije pionirska organizacija u Crnoj Gori brojila je 65.000 članova.¹⁶⁶

Bez obzira što u fokusu rada imaju najmlađu populaciju, pionirske organizacije imale su jasan zadatak da među svojim članstvom afirmišu vrijednosti socijalističke države. Formalno, glavni zadatak Pionirske organizacije bio je da svojim radom pomaže ostvarenje prava koja djeci garantuje Ustav FNRJ. Međutim, isto tako Pionirski savez trebalo je da svojim radom „vaspitava članove da iznad svega vole našu domovinu, da podjednako cijene sve njene narode i da u budućnosti budu predani graditeljima i vjerni čuvari njene slobode i nezavisnosti“.¹⁶⁷

Takozvani *vaspitni rad* među najmlađom populacijom počeo je odmah nakon oslobođenja i odvijao se kroz formu političkih predavanja i konferencija. Takve metode rada bile su neprimjenjive s djecom od sedam do 14 godina, pa brzo u partijskom vrhu zaključuju da je to pogrešan pristup i da najmlađi nijesu spremni za takav način rada. Prelazi se na nove organizacione metode i sugeriše da se ideološki rad organizuje

.....
¹⁶² Izvještaj o radu Narodne omladine, Cetinje, 8. februar 1951, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 87/51.

¹⁶³ „Rezolucija o narednim zadacima Fiskulturnog saveza Crne Gore“, *Pobjeda*, br. 42, 19. januar 1950, str. 6.

¹⁶⁴ „Statut Saveza pionira Jugoslavije“, *Omladinski pokret*, br. 31, 24. oktobar 1946, str. 6.

¹⁶⁵ Savez pionira Jugoslavije, *Informativni priručnik o Jugoslaviji 1948–1949*, str. 2, knjiga I, Beograd, septembar 1948. godine, str. 94, 95; DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 57/49

¹⁶⁶ „Osnovan je inicijativni Savjet Saveza pionira Crne Gore“, *Pobjeda*, br. 176, 26. jul 1950, str. 2.

¹⁶⁷ „Statut Saveza pionira Jugoslavije“, *Omladinski pokret*, br. 31, 24. oktobar 1946, str. 6.

kroz igru, zabavu i fiskulturu.¹⁶⁸ Nove forme rada organizuju se u okviru pionirskih odreda koji se formiraju u svim mjestima ali i u svakoj školi. Kombinujući različite forme rada, pionirski odredi trebali su da, u okviru škole, među pionirima „razvijaju ljubav prema domovini, Partiji, drugu Titu, školi, učenju i knjizi i da kod njih razvija stvaralački rad i inicijativu“.¹⁶⁹ Kroz različite sekcije u okviru pionirskih odreda, najmlađi se pokušavaju vezati za osnovne ideološke vrijednosti socijalističkog društva. *Vaspitni rad* organizuje se kroz različite sekcije u okviru pionirskih odreda. Formiraju se sekcije za lijepo čitanje, gimnastiku, šah, i sl.¹⁷⁰ Jedan od modela po kome pionirska organizacija u svoj rad uključuje najmlađe je i sistem kolektivnih odmora. Kroz pionirsku organizaciju, pod pokroviteljstvom Ministarstva zdravlja i socijalnog staranja organizovana je široka mreža dječijih odmarališta. U početku zamišljena kao mjesta za rehabilitaciju bolesne djece, ova odmarališta vremenom postaju ljetnje, odnosno zimske škole pionirskih organizacija. Prva odmarališta osnovana su već 1946. godine na primorju i Žabljaku i svake godine broj ovih kapaciteta se povećavao. Tokom 1947. godine u svim crnogorskim odmaralištima boravilo je 1.100 mališana.¹⁷¹

Antifašistički front žena

Osim mladih, jedna od ključnih ciljnih grupa partijskog ideološkog rada, bila je ženska populacija. Društveno, ekonomski i kulturno zapostavljena u svim prethodnim sistemima, položaj žene u novom socijalističkom društvu bio je predmet konstantne ideološke pažnje. Tako se prvi put u istoriji Crne Gore, žena pozicionira kao ravnopravan član društva u kome dobija sva prava i u kome preuzima odgovornost uključivanjem u privredu odnosno obnovu zemlje. Komunistička par-

.....
¹⁶⁸ „Omladina je postigla velike rezultate na kulturno-prosvjetnom uzdizanju i na polju obnove“, *Pobjeda*, br. 47, 24. novembar 1946. str. 7

¹⁶⁹ „Rezolucija o narednim zadacima Fiskulturnog saveza Crne Gore“, *Pobjeda*, br. 42, 19. januar 1950, str. 6.

¹⁷⁰ „Vaspitanje djece treba da bude opštenarodna briga“, *Pobjeda*, br. 80, 24. april 1952, str. 4.

¹⁷¹ „Dječija ljetovališta i oporavišta u Crnoj Gori“, *Pobjeda*, br. 3, 4. januar 1948, str. 2.

tije novi pristup prema ženama iznosi deklarativno kroz programske dokumente u kojima se društvena jednakost žena definiše kao rezultat *revolucionarnih promjena* ostvarenih tokom oslobodilačkog rata. U političkom programu Narodnog fronta pred izbore za Ustavotvornu skupštinu, konstatuje se da će važan zadatak novih vlasti biti „uključivanje žena u sve segmente društvenog i političkog života“.¹⁷²

Političko djelovanje među ženskom populacijom, Komunistička partija ostvarivala je preko Antifašističkog fronta žena. Utemeljen još za vrijeme Drugog svjetskog rata, AFŽ je formalno bio u sastavu Narodnog fronta i na taj način direktno povezan s Komunističkom partijom. Komunistička partija u svojim programskim dokumentima objašnjava Antifašistički front žena kao „široku, masovnu organizaciju radnih žena i patriotkinja nove Jugoslavije nastala tokom NOB-a pod rukovodstvom KPJ, koja je odigrala ogromnu ulogu podizanja svijesti i mobilizaciji žena za oslobodilački rat“.¹⁷³ Preko AFŽ-a kao produžene partijske ruke, u ženskoj populaciji vršila se programska mobilizacija i *osvješćenje*. Ovaj proces koji je počeo još za vrijeme rata i revolucije, nakon oslobođenja samo je upotpunjen. AFŽ zbog toga ne predstavlja samo organizaciju koja treba da baštini vrijednosti iz prošlosti. Naprotiv, Komunistička partija želi da preko nje izvrši „mobilizaciju žena za izgradnju socijalizma, njihovom uvlačenju u organe narodne vlasti i vaspitanju u duhu socijalizma“.¹⁷⁴ Partija od AFŽ-a želi da „vaspitava žene u duhu socijalizma, da ih podstiče da učvršćuju dobijenu ravnopravnost i da stalno vodi brigu o njihovom kulturnom i političkom uzdizanju, da brine o majci i djetetu, kao i da utiče na što masovnije učešće žena u svim oblastima društveno ekonomskog života“.¹⁷⁵

Antifašistički front žena osnovan je na I zemaljskoj konferenciji u Bosphorskom Petrovcu 6. decembra 1942. godine. Tokom rata, organizacija

.....
¹⁷² „Osnovna programska načela narodnog fronta“, *Pobjeda*, br. 39, 19. avgust 1945, str. 3.

¹⁷³ „Program Komunističke partije Jugoslavije“, *Pobjeda*, br. 181, 31. jul 1948, str. 6.

¹⁷⁴ Antifašistički front žena Jugoslavije, *Informativni priručnik o Jugoslaviji 1948–1949*, str. 2, knjiga I, Beograd, septembar 1948. godine, str. 95–98; DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 57/49

¹⁷⁵ „Program Komunističke partije Jugoslavije“, *Pobjeda*, br. 181, 31. jul 1948, str. 6.

je uglavnom mobilisala žensku populaciju na poslovima podrške oslobođilačkom ratu i učestvovala u mobilizaciji žena na različitim poslovima. Nakon rata, rad organizacije je institucionalizovan na Prvom kongresu AFŽ-a, održanog juna 1945. godine. Na kongresu, ova organizacija je prepoznata kao nosilac socijalno-humanitarnih i političko-vaspitnih akcija među ženama Jugoslavije. Definisani su i ključni zadaci AFŽ-a, usmjereni na akcije socijalnog zbrinjavanja djece, prosvjećenju žena u zaostalim krajevima, rušenje patrijarhalnih, vjerskih i političkih stereotipa.¹⁷⁶

Nova društvena i politička uloga žene u socijalističkoj Jugoslaviji je veoma važna tema i samom vrhu Komunističke partije. Već u jesen 1945. godine, o položaju žena raspravlja Centralni komitet KPJ koji od republičkih rukovodstava traži da unaprijedi i razvije rad organizacije AFŽ-a. Pokrainskom komitetu KP Crne Gore, u oktobru 1945. godine, iz Centralnog komiteta KPJ stiže direktivno pismo o ulozi žene s kojim je trebalo upoznati članstvo. Aleksandar Ranković koji je potpisnik direktive navodi da je Antifašistički pokret žena još u ratu postao važan činilac i sastavni dio narodno-oslobodilačkog pokreta čime je on izvojevao prava žena u novoj državi. Taj proces po njima tu se ne završava, naprotiv tek počinje, jer prava žena treba razvijati ali sada na drugim zadacima. U Partiji jasno određuju ulogu i položaj AFŽ-a uz konstataciju da „AFŽ ne treba da bude nikakva izolovana feministička organizacija već sastavni dio Narodnog fronta“.¹⁷⁷

Antifašistički front žena djelovao je kao centralizovana masovna organizacija. Centralni organ organizacije bio je Glavni odbor AFŽ u Crnoj Gori, koji je usmjeravao i kontrolisao rad gradskih i sreskih odbora AFŽ-a. U pokušaju da u rad AFŽ-a uključi što veći broj žena, Komunistička partija želi da mrežu AFŽ-a organizuje „od vrha do najmanjeg sela“.¹⁷⁸ Zbog toga, osim organa AFŽ-a na lokalnom nivou djeluju i mjesni i seoski odbori.¹⁷⁹ Mjesni odbori AFŽ-a svoj rad organizovali su kroz

¹⁷⁶ Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1978*, Beograd, 1981, str. 427.

¹⁷⁷ Direktivno pismo CK KPJ o aktivnostima žena, Beograd, 23. oktobar 1945, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.1/45.

¹⁷⁸ *Ibid.*

¹⁷⁹ „Za jače učvršćivanje organizacije i podizanje rukovodećeg kadra u Antifašističkom frontu žena“, *Pobjeda*, br. 221, 16. septembar 1948, str. 2.

sektore koji su bili specijalizirani za pojedine segmente rada sa ženama. To su najčešće bili: kulturno-prosvjetni sektor, sektor za štampu i agitaciju i sektor za majku i dijete. Kroz rad pojedinih sektora organizovani su posebni aktivni koji su bili specijalizirani za određene probleme i zadatke u radu sa ženskom populacijom. Takvi su bili aktivni: za obrađivanje zemljišta, za higijenu u kući, aktiv za zdravstvena pitanja, za izgradnju zadružnih domova, aktiv za ratnu siročad, uključivanje žena u privredu, aktiv za evidenciju, za majku i dijete i sl. U okviru kulturno-prosvjetnog sektora organizovani su kursevi za opismenjavanje žena a u okviru njih organizovane su i čitalačke grupe. Sektor za štampu i agitaciju bio je zadužen za kolektivno iščitavanje štampe i različite forme ideološkog rada dok je sektor za majku i djete bio jedna vrsta podrške i savjetovaništa ženama u oblasti brige o porodici.¹⁸⁰ Prvobitna ideja da se organizuje što šira mreža organizacija AFŽ-a dala je rezultate pa je samo za nekoliko godina u Crnoj Gori kroz različite forme bilo uključeno 94.000 žena.¹⁸¹ Položaj žene za Komunističku partiju je važan i kroz prizmu njihovog učesća u članstvu Komunističke partije. Početkom 1948. godine od 7.883 članova partije, 1.375 bile su žene, što čini 17% ukupnog članstva. Za Partiju je to nedovoljno pa takav neravnomjeran odnos tumače „sektorskim odnosom prema ženama“. Insistira se na ravnomjernom odnosu i traže povećanje broja žena u partijskom članstvu.¹⁸²

Komunistička partija odmah nakon oslobođenja saopštava da se društvena uloga AFŽ-a neće završiti okončanjem ratnih sukoba i da pred ovom masovnom organizacijom i u narednom periodu stoje novi, konkretni zadaci. U partijskom vrhu očekuju učesće žena u rješavanju političkih, privrednih i socijalnih zadataka, navodeći da žene na tim obavezama „još nijesu mobilisane“. Centralni komitet KPJ objašnjava da „po završetku rata, aktivnost žena ne sme i ne može prestati“. Naprotiv, definišu se novi zadaci koji treba da očuvaju i unaprijede prava za koja su se

.....
¹⁸⁰ „Žene Zabrdja sprovode nove forme rada u svojoj organizaciji“, *Pobjeda*, br. 134, 6. jun 1948, str. 2.

¹⁸¹ „Sprovodeći liniju partije žene Crne Gore s uspjehom ostvaruju zadatke socijalističke izgradnje“, *Pobjeda*, br. 121, 22. maj 1949, str. 1.

¹⁸² Organizacioni referat na savjetovanju pri PK KPJ za Crnu Goru, Cetinje, 3. januar 1948, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.30/1/48.

žene borile tokom oslobodilačkog rata. Centralni komitet nove obaveze prepoznaje kao „očuvanje i razvijanje tekovina narodno-oslobodilačke borbe, okupljanju žena u rad AFŽ-a i pomoć organima narodne vlasti u rješavanju socijalnih i privrednih pitanja“.¹⁸³

Očekivanja Komunističke partije da AFŽ među ženama bude promoter njihove ideologije bila su jasna već nakon prvih zadataka koji su postavljeni pred organizaciju. U predizbornoj kampanji za Ustavotvornu skupštinu Crne Gore u novembru 1946. godine Partija očekuje potpunu angažovanost AFŽ-a. Od aktivistkinja AFŽ-a u svim crnogorskim gradovima traži se da u svojim sredinama utiču na žene da izađu na izbore i podrže politiku Komunističke partije. „Ne bi smjelo biti ni jedne žene, koja ima pravo glasa, s kojom aktivistkinje neće razgovarati, ni jednog zaseoka do koga one neće doći“. Kako bi se još snažnije naglasio uticaj Partije među ženskom populacijom od AFŽ-a se zahtjeva da žene na birališta izađu kolektivno, u grupama. To po njihovoj ocjeni, treba da bude „smotra svijesti žena, njihove spremnosti i doraslosti za sve zadatke koje postavlja narodni i državni interes“. Kolektivni izlazak žena na izbore trebalo je takođe i da pokaže snagu i homogenost cijele organizacije i njenu posvećenost ideološkim vrijednostima Komunističke partije.¹⁸⁴

Političko angažovanje AFŽ-a u predizbornoj kampanji ipak je samo jedan segment djelovanja organizacije. Mnogo veći značaj AFŽ je imao u procesu obnove zemlje u kome su u velikoj mjeri učešće uzele i žene. U partijskim izvještajima učešće žena kroz organizacije AFŽ-a u obnovi zemlje prepoznaje se kao „jedan od važnih novih izvora radne snage koji je uključen u sve vrste radova“. Koristi se termin „masovno učešće žena i njihova mobilizacija u dobrovoljnom radu“ a žene se po tim izvještajima uključuju kao fizička radna snaga, polu-kvalifikovane i kvalifikovane radnice u preduzećima i u svakodnevним radnim akcijama na

.....
¹⁸³ Direktivno pismo CK KPJ o aktivnostima žena, Beograd, 23. oktobar 1945, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.1/45.

¹⁸⁴ „Kulturno prosvjetno i političko uzdizanje žena treba da predstavlja glavni zadatak u budućem radu AFŽ-a“, *Pobjeda*, br. 42, 20. oktobar 1946, str. 7.

velikim gradilištima.¹⁸⁵ Neposredno nakon rata, krajem 1945. godine, na poslovima obnove zemlje bilo angažovano preko 55.000 žena.¹⁸⁶ Organizacija AFŽ-a uglavnom se pojavljivala kao podrška aktivnostima Narodnog fronta. Kao najvažniji izazovi AFŽ-a u procesima obnove zemlje navodi se: „pomoć narodnoj vlasti, Frontu u lokalnim radovima i zadrugama, razvijanje političkog rada među ženama, socijalna zaštita i zbrinjavanje djece“. Kroz različite forme i organizacione modele, članice AFŽ-a učestvovala su u pomoći i drugim organima narodne vlasti. Tako su se žene pojavljivale kao pomoćno osoblje u dječijim kuhinjama, učestvovala su u raspodjeli hrane, šivenju odijela.¹⁸⁷ Žene se pojavljuju i kao radna snaga na poslovima izgradnje puteva, krečana, na čišćenju zgrada i prostorija, gašenju požara i sličnim akcijama.¹⁸⁸

Praksa angažovanja žena u obnovi zemlje koja je u početku bila korisna, vremenom je postala problem. Već 1948. godine iz partije stižu upozorenja da se s tim pretjeruje i da se pretjeruje s „mobilizacijom žena za fizičke poslove a zapostavlja njeno kulturno uzdizanje“.¹⁸⁹ Tradicionalizam koji je ograničavao emancipaciju žena primijetili su i ljudi iz Centralnog komiteta koji su u maju 1949. godine obišli partijske organizacije u Crnoj Gori. U njihovom izvještaju navodi se da se žene slabo zapošljavaju u administraciji i da tu praksu što prije treba mijenjati.¹⁹⁰ Ovim se otvara novi pristup u radu sa ženama koji pored rada podrazumijevao i emancipaciju kao što je to navođeno i u teorijskim tekstovima i parolama nakon rata. Taj proces prepušten je AFŽ koji se kroz različite organizacione djelatnosti fokusirao na komponentu emancipa-

.....
¹⁸⁵ Izvještaj mjesnog komiteta KPJ Titograd o svim sektorima partijskog rada, Titograd, 7. novembar 1947, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.5/47.

¹⁸⁶ Izvještaj o radu Antifašističkog fronta žena Crne Gore, Titograd, 20. decembar 1947, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.5/47.

¹⁸⁷ Neka zapažanja iz godišnjih izvještaja sreskih i gradskih komiteta, Titograd, januar 1949, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 34/49.

¹⁸⁸ „Kulturno prosvjetno i političko uzdizanje žena treba da predstavlja glavni zadatak u budućem radu AFŽ-a“, *Pobjeda*, br. 42, 20. oktobar 1946, str. 7.

¹⁸⁹ Zapisnik uprave za propagandu i agitaciju, Cetinje, 12. maj 1948, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.14/48.

¹⁹⁰ Izvještaj ekipe CK KPJ o obilasku partijskih organizacija Crne Gore od 18. aprila do 6. maja 1949, Beograd, 21. maj 1949, str. 9, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 35/49.

cije žene u novom društvu. Pri lokalnim odborima AFŽ formiraju se kulturno-prosvjetne, privredne, socijalne i zdravstvene sekcije koje pod ideološkim nadzorom partije otvaraju proces kulturne emancipacije žena. Osnovne forme rada u početku su analfabetski tečajevi i opismenjavanje kao preduslov bilo kog ozbiljnijeg ideološkog rada. Kroz kurseve opismenjavanja koji su organizovale organizacije AFŽ-a za četrnaest godina opismnjeno je 30.000 žena.¹⁹¹ Nakon opismenjavanja, žene su bile spremne za novu fazu u koju se uključuje i ideologija. Organizacije AFŽ-a ideologiju su širile preko: konferencija, čitalačkih grupa i predavanja.¹⁹² U svim mjestima organizuju se takozvane čitalačke grupe koje su bile osnovna forma političkog rada.¹⁹³ U tim grupama, pod ideološkim nadzorom AFŽ-a, čitani su i tumačeni članci iz *Borbe*, *Pobjede* preko kojih se ženama približava partijskim nadzorom tumačila su i mnoge čitalačke grupe. One su bile jedan od modela rada s omladinom i ženama u kojima se pideoologija. Čitalačke forme bile su najmasovniji oblik kulturno-prosvjetnog rada sa ženama. U Crnoj Gori je u rad 3.400 čitalačkih grupa bilo uključeno 78.000 žena.¹⁹⁴ Partija kroz organizacije AFŽ-a pokušava da uključi ideologiju u svakodnevni život zbog čega se primjenjuju i nekonvencionalne forme ideološkog rada. Lokalne organizacije AFŽ-a dobijale su uputstva da tokom zime, za vrijeme noćnih sjedeljki i okupljanja žena pročitaju neki zanimljiv tekst iz dnevne štampe, da ga objasne i prodiskutuju o njemu.¹⁹⁵ Takav pristup dao je rezultate pa se u izvještaju komisije Centralnog komiteta koja je obilazila organizacije AFŽ-a u Crnoj Gori konstatuju izvanredni rezultati čitalačkih grupa. Zapaža se da je izuzev malog broja *neaktivnih žena*, ali i Albanci koje žive u pograničnim krajevima kao i muslimanki u Baru, ostatak

¹⁹¹ „Treći kongres AFŽ Crne Gore“, *Pobjeda*, br. 121, 22. maj 1949, str.1.

¹⁹² Antifašistički front žena Jugoslavije, *Informativni priručnik o Jugoslaviji 1948–1949*, str. 2, knjiga I, Beograd, septembar 1948, str. 98, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 57/49.

¹⁹³ Propaganda na teritoriji naše organizacije, nedatirano, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.2/46.

¹⁹⁴ „Sprovođeci liniju partije žene Crne Gore s uspjehom ostvaruju zadatke socijalističke izgradnje“, *Pobjeda*, br. 121, 22. maj 1949, str. 1.

¹⁹⁵ „Kulturno prosvjetno i političko uzdizanje žena treba da predstavlja glavni zadatak u budućem radu AFŽ-a“, *Pobjeda*, br. 42, 20. oktobar 1946, str. 7.

žena obuhvaćen ideološkim radom AFŽ-a. Mreža čitalačkih grupa bila je impresivna, u Titogradu ih je bilo 324, Nikšiću 318, Beranama 209, a svaka od njih brojala je 10 do 15 žena.¹⁹⁶ Okupljanje žena u čitalačke grupe pored političke i ideološke funkcije dobilo je i značajan sociološki karakter. Žena više nije vezana isključivo za domaćinstvo, izlazi iz kuće i uključuje se u jedan novi sadržaj što se poklapa s ideološkim smjernicama socializma o novoj društvenoj ulozi žene.

Paralelno s procesima kulturno-prosvjetnog uzdizanja žena i sve glasnijim stavovima da žene postepeno treba isključivati iz poslova obnove, dešava se njihovo sve snažnije zapošljavanje u privredi. Treći kongres AFŽ-a održan sredinom 1949. godine kao jedan od svojih zadataka definiše upravo tu temu. Traži se učešće što većeg broja žena u proizvodnji, kao stalna radna snaga, naročito kvalifikovana. Te aktivnosti imale su svoje rezultate pa se sve više žena nalazilo na radnim mjestima koja su nekada uglavnom bila rezervisana za muškarce.¹⁹⁷

Ideološki rad komunista prema ženskoj populaciji imao je poseban fokus usmjeren prema ženama iz muslimanske populacije. Položaj žene u sredinama s muslimanskim stanovništvom bio je uslovljen snažnim tradicionalnim i patrijarhalnim odnosima. To se kosilo s konceptom i ulogom žene u novom socijalističkom društvu koji zagovara Komunistička partija. Čelni ljudi Komunističke partije u Crnoj Gori prepoznaju taj problem navodeći da neke žene „zbog niskog kulturno-prosvjetnog i političkog nivoa ne mogu da prepoznaju našu borbu i naše napore“. Za takvo stanje oni ne osuđuju žene, već ljude u njihovom okruženju koje nazivaju „sitne duše“ i koji kako tvrde „zloupotrebljavajući njihovu religioznost nastoje da ih što duže zadrže u mraku neznanja i da im onemoguću da se one postepeno uključe u AFŽ gdje bi se kulturno-prosvjetno i politički podizale i postajale sve korisniji članovi društva.“¹⁹⁸ Jedna od

.....
¹⁹⁶ Izvještaj ekipe CK KPJ o obilasku partijskih organizacija Crne Gore od 18. aprila do 6. maja 1949, Beograd, 21. maj 1949, str. 9, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 35/49.

¹⁹⁷ „Treći kongres AFŽ Crne Gore“, *Pobjeda*, br. 121, 22. maj 1949, str. 1.

¹⁹⁸ „Govor Sava Brkovića na savjetovanju Antifašističkog fronta žena Crne Gore“, *Pobjeda*, br. 42, 20. oktobar 1946, str. 7.

najznačajnijih akcija u tom pravcu koju je organizovao AFŽ bila je kampanja skidanja zara i feredže. Kampanja je tumačena kao proces *oslobađanja muslimanke*, ukidanje svih ograničenja prošlog vremena i okretanje prema novom uspješnijem vremenu.¹⁹⁹ Za kratko vrijeme postignuti su značajni rezultati pa se na trećem kongresu AFŽ-a, sredinom 1949. godine konstatuje da je 10.000 muslimanki skinulo zar i feredžu, što predstavlja 85% njihovog ukupnog broja. To je bio samo prvi korak pošto su lokalne organizacije AFŽ-a sve te žene uglavnom odmah nakon uklanjanja zara i feredže uključili u neki od oblika kulturno-prosvjetnog rada ali i u obuke i stručna osposobljavanja zbog čega su neke od njih već počele da se uključuju u privredu.²⁰⁰

Društvene i političke reforme sprovedene nakon sukoba Jugoslavije sa zemljama IB-a, a naročito kasnije nakon otvaranja procesa demokratizacije društva, doveli su do redifinisanja uloge AFŽ-a u javnom i političkom prostoru. Nakon održavanja šestog kongresa KPJ (novembar 1952) i Četvrtog kongresa Narodnog fronta (april 1953), dolazi do velikih promjena o ulozi masovnih organizacija u društvu. U završnoj deklaraciji s kongresa Narodnog fronta, koji je tom prilikom promijenio ime u Socijalistički savez radnog naroda Jugoslavije, konstatuje se da neodrživost postojećeg položaja žene u socijalističkom društvu. U deklaraciji se navodi da SSRNJ stoji na pozicijama potpune jednakosti muškaraca i žena socijalističke Jugoslavije, najavljujući da će na tim osnovama ova organizacija i nastaviti svoj rad i da će se na svim nivoima, u okviru SSSRNJ, formirati posebne komisije za rad sa ženama.²⁰¹ Na taj način, na Kongresu SSSRNJ posredno je najavljeno, da KPJ odustaje od koncepta posebne zaštite i emancipacije uloge žene u socijalističkoj Jugoslaviji. To se potvrdilo krajem oktobra 1953. godine na Četvrtom kongresu AFŽ-a, kada dolazi do ukidanja organizacije.

¹⁹⁹ „Na Cetinju je održana sjednica Vakufskog sabora“, *Pobjeda*, br. 15, 18. januar 1948, str. 2.

²⁰⁰ „Sprovođeci liniju partije žene Crne Gore s uspjehom ostvaruju zadatke socijalističke izgradnje“, *Pobjeda*, br. 121, 22. maj 1949, str. 1.

²⁰¹ Deklaracija IV kongresa SSRNJ, Beograd, april 1953.

Sindikati

Ambicija da kontroliše sve segmente društvenog života, pred Komunističku partiju je stavila obavezu uspostavljanja kontrole nad radničkom klasom, kao ključnom društvenom kategorijom socijalističkog društva. Kontrolu tog djela društva, Partija ostvaruje preko Sindikata, koje zbog svog načina rada, takođe možemo kategorisati u grupu masovnih organizacija. Osim uspostavljanja direktne političke kontrole nad ovom socijalnom grupom, za Komunističku partiju osnovna funkcija sindikalnih organizacija bila je izgrađivanje novog odnosa prema radu, stvaranje uslova za veću proizvodnju i produktivnost, izgrađivanje kulta fizičkog rada, dobrovoljnost i rad preko normi kojim su se nadoknađivali zaostala sredstva za rad.

Sindikalne organizacije za Partiju predstavljaju „školu radničke klase i radnih masa“. Komunistička partija od sindikalnih organizacija očekuje da budu reprezentanti njene politike i ideologije među radnicima. Traži se da sindikati među radnicima organizuju „masovan ideološki, politički i kulturno-prosvjetni rad“. Slikovito, Partija od sindikata očekuje da budu „transmisioni kaiš za razvijanje masovnog političko-prosvjetnog rada“ među radnicima.²⁰² Insistiranjem na organizovanju sindikalnih organizacija u preduzećima Partija želi da kontroliše ekonomske procese za koje se zalaže ali da istovremeno i ideološki utiče na radnike. Sindikalne organizacije u preduzećima trebale su da budu „garancija pravilnog sprovođenja poslova, pravilnog vođenja administracije, jednobraznog knjigovodstva, razvijanje udarništva, uvođenja radnih normi, stručnog uzdizanja radnika i razvijanja radne discipline“.²⁰³ Sindikalne organizacije brinule su i o konkretnim i životnim potrebama radnika. Tako se vodilo računa o raspodjeli stanova, higijensko-tehničkoj zaštiti, ishrani i drugim svakodnevnim radničkim potrebama.²⁰⁴

.....
²⁰² O daljem radu na ideološkom i političkom podizanju komunista – CK KPJ, Beograd, 21. septembar 1946, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 2/46.

²⁰³ Referat o organizacionim pitanjima, nedatirano, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 5/47.

²⁰⁴ Organizacioni referat na savjetovanju Pokrajinskog komiteta KPJ CG, Cetinje, 2–3. januar 1948, str. 15, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.30/1/48.

Po uzoru na masovne organizacije omladine i žena, komunisti su još za vrijeme rata organizovali i masovne organizacije radnike. Jedinствени sindikati radnika i namještenika osnovani su krajem rata i njihovim organizovanjem KPJ zaokružila je sve forme ideološkog uticaja u masama. Zborovi radnika na slobodnoj teritoriji izabrali su delegate za osnivačku konferenciju sindikalne organizacije koja je održana u Beogradu januara 1945. godine. Prva zemaljska konferencija sindikata Crne Gore održana je u martu 1945. godine.²⁰⁵ Krovni organ sindikalnih organizacija bio je Glavni odbor sindikata u Crnoj Gori, kome je na lokalnom nivou podređeno 17 mjesnih vijeća koje su u svojim sredinama u preduzećima organizovale mrežu sindikalnih podružnica.²⁰⁶ Glavni odbor sindikata Crne Gore bio je dio savezne mreže sindikalnih organizacija koju je objedinjavao Jedinствени sindikat Jugoslavije. Preko ove organizacije, sindikalno povjereništvo u Crnoj Gori dobijalo je zadatke ali i planove za kulturno-prosvjetni rad i sindikalno takmičenje.²⁰⁷ Broj sindikalnih podružnica i članova bio je u konstantnom rastu. U Crnoj Gori su 1947. godine funkcionisale 302 podružnice sa 16.818 članova. Broj podružnica u narednoj godini smanjen je na 256, ali je broj članova povećan na 18.759, da bi 1954. godine u sindikalnim organizacijama u Crnoj Gori učestvovalo oko 31.000 radnika.^{208, 209, 210} U prvim godinama nakon oslobođenja, Partija nije bila zadovoljna organizacionom strukturom sindikata. Problematizovali su nedostatak stručnog kadra u Glavnom odboru sindikata Crne Gore ali i slabostima lokalnog sindikalnog rukovodstva koje „nije poznavalo rad po liniji sindikata i nedovoljno im pomažu u radu“.²¹¹ Razvojem industrije i proizvodnje, ali i

.....
²⁰⁵ Branislav Kovačević, *Komunistička partija Crne Gore 1945–1952*, Titograd, 1986, str. 367.

²⁰⁶ Organizacioni referat na savjetovanju Pokrajinskog komiteta KPJ CG, Cetinje, 2–3. januar 1948, str. 15, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.30/1/48

²⁰⁷ Propaganda na teritoriji naše organizacije, nedatirano, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.2/46.

²⁰⁸ Branislav Kovačević, *Komunistička partija Crne Gore 1945–1952*, Titograd, 1986, str. 368.

²⁰⁹ Organizacioni referat na savjetovanju Pokrajinskog komiteta KPJ CG, Cetinje, 2–3. januar 1948, str. 15, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.30/1/48

²¹⁰ Izvještaj CK SKCG o radu Saveza komunista Crne Gore od prvog do drugog kongresa, Titograd, 1954, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 103/54.

²¹¹ Referat o organizacionim pitanjima, nedatirano, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 5/47.

boljim organizovanjem sindikalnih organizacija, vremenom se povećavao i broj njenih članova.

Komunistička partija preko sindikalnih organizacija želi da kontroliše i usmjerava ekonomske procese u privredi. To podrazumijeva afirmisanje socijalističkih ekonomskih odnosa i prihvatanje prioriternih zadataka koji se definišu u partijskom vrhu. Konkretno, od sindikalnih organizacija očekivala se podrška u procesu obnove zemlje, realizaciji petogodišnjih planova, briga o radnicima i njihovim potrebama te razvoj udarništva i socijalističkog takmičenja.²¹² Vremenom, obaveze sindikalnih organizacija postaju još konkretnije, pa umjesto uopštenih uputstava dobijaju detaljna i precizna objašnjenja o svojim zadacima. Kroz različite direktive koje dostavlja sindikatima, Partija očekuje veću produktivnosti, poboljšanje kvaliteta proizvoda, smanjenje proizvodnih troškova, uštedu sirovina.²¹³

Snažan razvoj industrije u Crnoj Gori nakon drugog svjetskog rata uticao je da sindikalne organizacije dobiju zadatak i da vode računa o podizanju radne kulture. To se prevashodno odnosi na proces prilagođavanja seoskog stanovništva koji je u ovom periodu bio glavni izvor radne snage. Među tim društvenim kategorijama po procjeni Partije, nije bila razvijena *svijest o radničkoj klasi*, što predstavlja ozbiljan problem u funkcionisanju sindikalne organizacije. Radnici koji dolaze sa sela „nalaze se na niskom kulturnom razvoju, među njima ima nepismenih s različitim shvatanjima i sklonostima i kod kojih nije ni najmanje razvijena svijest o radničkoj klasi“. Zadatak sindikata je da pomogne ovim ljudima, usmjeri ih u aktuelne procese i modele ponašanja.²¹⁴

Kao i ostale masovne organizacije, sindikati su bili jedna vrsta selekcionog odjeljenja za partijsko članstvo. Njihova uloga tako se ne ograničava

.....
²¹² Plan za kurs sekretara partijskih ćelija, Cetinje, 15. jul 1947, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.6/47.

²¹³ Branko Petranović, „Osnovna obeležja razvoja društvo-političkog sistema Jugoslavije 1945–1948“, *Razvoj socijalističke revolucije u Jugoslaviji – predavanja političke škole SKJ Josip Broz Tito – Kumrovec 1975/76*, Beograd, 1977, str. 214.

²¹⁴ Zapisnik sa sastanka pri Glavnom odboru Sindikata, Cetinje, 11. novembar 1948, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.14/48.

na proizvodni proces a u zvaničnoj terminologiji, sindikalne organizacije predstavljaju „produženu ruku Partije među radničkom klasom odnosno radničke škole komunizma“.²¹⁵ Ideološki rad u sindikalnim podružnicama trebalo je kod radnika da razvija disciplinu, volju, slogu, odlučnost i spretnost u procesu proizvodnje.²¹⁶ Od sindikalnih organizacija Partija očekuje „političko i prosvjetno uzdizanje radničke klase“. Sindikalne organizacije trebale su da budu „istinska škola za socijalističko vaspitanje naših radnih masa. Vaspitanje radničke klase za novi odnos prema radu, prema sopstvenoj državi, narodnoj imovini, povećanje svijesti radnih ljudi, vaspitanje borbenog odnosa i žigisanje svih štetnih pojava kao što su rasipništvo, zloupotreba imovine, bezdušan odnos prema mašinama i alatu“.²¹⁷ Forme ideološkog rada koje se organizuju među članovima sindikata bili su razna predavanja, večernji kursevi, tehnikumi, kao i niže i srednje stručne škole.²¹⁸ Ideološki uticaj među sindikalnim članstvom i radnicima u Crnoj Gori Partija u najvećoj mjeri organizuje kroz aktivnosti *marksističkih kružoka* koji predstavljaju jednu vrstu ideološke škole među radnicima. Tokom 1949. godine u 322 marksistička kružoka ideološka predavanja pratilo je 3.664 sindikalca.²¹⁹ Osim marksističkih kružoka, ideološki rad u sindikalnom članstvu vodi se i kroz mrežu aktiva agitatora. Ovi aktivni organizovani su u svim većim preduzećima i njihov zadatak je bio da „organizuju široku agitaciju za brže i bolje ispunjavanje planskih zadataka“. U nadležnost ovih organa spadalo je i da „svakodnevno ubjeđuju sindikalno članstvo, kako ni jedan drug ne bi ostao neobuhvaćen nekom formom kulturno-prosvjetnog rada“. Organizovanje pretplatničke mreže i rasturanje štampe u preduzećima takođe je bio jedan od zadataka sindikalnih organizacija.²²⁰

.....
²¹⁵ Plan za kurs sekretara partijskih ćelija, Cetinje, 15. jul 1947, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.6/47.

²¹⁶ Ljubodrag Dimić, *Agitprop kultura*, Beograd, 1988, str. 78.

²¹⁷ Andro Mugoša, „Naše sindikalne organizacije moraju postati istinska škola za vaspitanje socijalističkih masa“, *Pobjeda*, br. 77, 31. mart 1948, str. 1.

²¹⁸ Ljubodrag Dimić, *Agitprop kultura*, Beograd, 1988, str. 83.

²¹⁹ Pregled agitaciono-propagandnog rada za prvo polugodište 1949. godine, nedatirano, str. 30, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 34/49.

²²⁰ „Zaključci savjetovanja Glavnog odbora jedinstvenih sindikata Crne Gore“, *Pobjeda*, br. 134, 6. jun 1948, str. 2.

Kako bi još snažnije u članstvo privukli što veći broj radnika, sindikalne organizacije u svoj rad počinju da uvode i zabavne sadržaje. Razumjeli su da bez zabave nemaju šansu da sindikalno članstvo popune mlađim kadrovima, zbog čega osnivaju sindikalna kulturo-umjetnička društva sa sekcijama, na čelu s partijskim kadrovima i koordinaciji s organima narodne omladine.²²¹ Kao posebna forma ideološkog rada među radnicima praktikuje se organizovanje takozvanog kulturno-umjetničkog rada radničke klase. Pod strogom ideološkom kontrolom radnici u okviru ovih sekcija upražnjavaju različite forme stvaralaštva i one se organizuju u okviru muzičkih i diletantskih sekcija, radničkih horova i kroz organizovanje različitih priredbi.²²² Osim ovih formi u okviru sindikalnih organizacija pri preduzećima osnivaju se i različiti oblici sportskih aktivnosti. To su bile različite fiskulturne, streljačke, šahovske i planinarske sekcije.²²³

Značaj sindikalnih organizacija za socijalistički sistem u Crnoj Gori postaje još izraženiji nakon uvođenja samoupravljanja u privredni život. Sindikalne organizacije tada postaju glavna veza Komunističke partije i radnika. Uvođenje samoupravljanja u privredna preduzeća tumačila se približavanjem izvornim korijenima marksizma i ideji: *fabrike radnicima*. Principi samoupravljanja u privredi definišu se na petom kongresu KPJ, a u privredni život Crne Gore, uvode se nakon drugog kongresa Saveza sindikata za Crnu Goru. Pored redovnih zadataka u izvršenju radnih obaveza, udarništvu, takmičenju i ispunjenju zadataka iz petogodišnjeg plana, na kongresu su definisani i ciljevi idejno-političkog rada sindikata. Oni su predviđali svakodnevni rad i *vaspitavanje* radničke klase u socijalističkom duhu, razvijanje socijalističkog odnosa prema radu protiv „ratno-huščkačke politike imperijalista, kleveta i laži od strane SSSR-a“.²²⁴ Jedna od novina u sindikalnom organizovanju na-

.....
²²¹ Zapisnik sa sastanka odjeljenja za propagandu i agitaciju, Titograd, 21. februar 1948, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.14/48.

²²² Ljubodrag Dimić, *Agitprop kultura*, Beograd, 1988, str. 83.

²²³ „Zaključci savjetovanja Glavnog odbora jedinstvenih sindikata Crne Gore“, *Pobjeda*, br. 134, 6. jun 1948, str. 2.

²²⁴ Zapisnik II kongresa Saveza sindikata za Crnu Goru, Titograd, 28. avgust 1949, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.33/49.

kon 1948. godine bilo je stvaranje radničkih savjeta, koji kao i sindikati postaju neka vrsta partijskih organa u privredi. Osnivanje radničkih savjeta objašnjeno je potrebom ostvarenja ustavnog načela o neposrednom učešću radnika u upravljanju i kontrolom privredom kao načinom za ostvarenje planskih zadataka. I pored preuzimanja nekih od nadležnosti, sindikat je i u novoj organizaciji trebalo da ostane glavni ideološki aparat partije u preduzećima i da nastavi sa svojom ulogom „rukovodioca socijalističkog takmičenja i mobilizatora radničke klase“.²²⁵ Radnički savjeti u privredi postaju organi društveno-ekonomskog ali i političkog organizovanja radničke klase. Od kraja 1949. godine radnički savjeti postaju najvažnije predstavničko tijelo i osnovi oblik upravljanja u preduzećima. Rad na organizovanju radničkih savjeta koordinisali su organi saveza sindikata. Cijelim procesom rukovođeno je iz Beograda iz centrale Glavnog odbora Saveza sindikata, koji je sugerisao da radničke savjete treba da čine 1–5% upošljenih, ali da nikako ne prelaze više od 100 članova. Svake sedmice, van radnog vremena planirani su sastanci radničkih savjeta. Članovi savjeta o zaključcima i porukama bili su obavezni da obavještavaju ostale radnike čime se obezbijedio princip javnosti u radu.²²⁶ Prilikom izbora članova radnog savjeta vodilo se računa da u te organe uđu ljudi bliski partiji. Od 2.836 članova radnih savjeta u Crnoj Gori čak 1.156 njih bili su članovi partije ili kandidati za članstvo. Izbor je pao na udarnike, motivatore, racionalizatore i odlikovane za požrtvovani rad u socijalističkoj izgradnji. Partija se postavila kao kontrolor radničkih savjeta pa se i izvještaj o njihovom radu završava zamjerkom što partijski komiteti nijesu pomagali radničkim savjetima.²²⁷ Sindikati se tako preko radničkih savjeta etabliiraju kao organ za afirmisanje ideala socijalističkog sistema. Oni preuzimaju obaveze ispunjavanja planskih zadataka, udarništva, racionalizacije proizvodnje, borbe protiv birokratizma i idejno-političkog rada. Na sjednicama radničkih savjeta analiziraju se pitanja iz domena proizvodnje ali i različita

²²⁵ Uputstvo o osnivanju i radu radničkih savjeta državnih privrednih preduzeća, Beograd, 23. decembar 1949, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 68/50.

²²⁶ Branislav Kovačević, *Komunistička partija Crne Gore 1945–1952*, Titograd, 1986, str. 457.

²²⁷ Informacija o radu radničkih savjeta na teritoriji Crne Gore, Cetinje, 24. novembar 1950, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 68/50.

aktuelna politička i društvena pitanja. Sindikati tako kroz savjete homogenizuju radničku klasu insistirajući na što dosljednijem sprovođenju politike Komunističke partije.

Fiskultura i sport

Kako bi proširila politički i ideološki uticaj u svim strukturama društva, Komunistička partija poseban fokus političkog rada usmjerava na one oblasti i ciljne grupe u kojima može izvršiti dodatni ideološki pritisak. Jedna od tih oblasti je fiskultura i sport, koja je okupljala mlade, koji su jedna od najznačajnijih ciljnih grupa za politički i ideološki rad. Procjenjujući da ova forma aktivizma može privući veliki broj mladih, u partijskim strukturama percipiraju da političkim aktiviranjem u segmentu fiskulture i sporta mogu postići značajni rezultati u procesu ideološke indoktrinacije mladih. Politički i ideološki uticaj povezuje se s fizičkim aktivnostima, odnosno fiskulturom, za koje komunistički ideolozi drže da je važan element opšteg razvoja jednog pojedinca. Stoga je proklamovani cilj fiskulture i sporta u crnogorskom socijalističkom društvu da od malih nogu navikavaju čovjeka da razvija svoje tijelo, „da ga čine snažnim, otpornim, sposobnim za napore, da ih sprema za dobre graditelje i branitelje socijalističke domovine“.²²⁸ Fizička kultura zbog toga se objašnjava kao *narodna i humana* jer fizički i umno podiže čovjeka i pomaže mu da postane *čitav čovjek*. Edvard Kardelj, jedan od najistaknutijih teoretičara jugoslovenskog komunizma, upravo je u fiskulturi i njenoj masovnosti prepoznao najbolji način za stvaranje *novog čovjeka*. Kardelj smatra da je zadatak fiskulture i sporta stvaranje čovjeka koji će se „svjesno uključiti u izgradnju nove Jugoslavije i koji će biti sposoban fizički i umno doprinijeti u tom poslu“.²²⁹

Ovaj segment društvenog aktivizma, vremenom će dobiti definisanu organizacionu formu djelovanja, s jasnim ciljem da se kroz fiskulturu i

.....
²²⁸ Rodoljub Čolaković, „Naši zadaci u oblasti fiskulture“, *Komunist*, br. 8, 1955, str. 397.

²²⁹ Edvard Kardelj, „Naša fizička kultura postala je sastavni deo opšte borbe baših narodnih masa za bolju budućnost“, govor na prvom kongresu Fiskulturnog saveza jugoslavije, 30. januar 1947; *Omladini – govori i članci*, Beograd, 1948, str. 27.

sport razvijaju „najbolje fizičke i psihičke osobine pojedinca“, koje bi u konačnom trebalo da dovedu do formiranja *novog socijalističkog čovjeka*. U Partiji objašnjavaju da su fiskultura i sport „preduslov za stvaranje tjelesno snažnih, moralno jakih i nacionalno svjesnih generacija koje ćemo stvoriti ako vaspitamo duhovno i tjelesno uravnotežene ljude“.²³⁰ Vjeruju da je kroz fiskulturu i sport moguće uticati na „formiranje novog socijalističkog čovjeka“, jer se kroz posvećen rad na podizanju fizičke kulture stvaraju „dobri fiskulturnici – dobri graditelji socijalizma“.²³¹

O značaju ovog segmenta društvenog aktivizma za političku platformu Komunističke partije, dovoljno govori činjenica da Komunistička partija, deklarirani odnos prema fizičkom zdravlju i fiskulturi normira i kroz ustavna rješenja. U članu 36. Ustava FNRJ navodi se da: „država vodi brigu o fizičkom vaspitanju naroda, naručito omladine radi podizanja zdravlja i radne sposobnosti naroda kao i jačanja odbrambene moći države“.²³² Sve se to potvrđuje i kroz niža partijska dokumenta. U Crnoj Gori, nova uloga sporta i fiskulture definisana je na prvom kongresu Fiskulturnog saveza Crne Gore. U kongresnoj rezoluciji definiše se osnovni zadatak fiskulture: „opštefizičko jačanje naših trudbenika u cilju jačanja njihovog zdravlja i podizanja njihove fizičke otpornosti, spremajući ih na taj način da što aktivnije učestvuju u izgradnji naše domovine“.²³³

Iza ideoloških poruka i simbola kojima Komunistička partija afirmiše fizičku aktivnost u socijalističkoj Crnoj Gori, stoje mnogo konkretniji politički razlozi. To je prevashodno potreba da se i na ovaj način u njihovoj ciljnoj društvenoj strukturi, kao što su mladi, ojača politički rad. U Partiji jasno naglašavaju taj dio, objašnjavajući da se razvojem fiskulture i fiskulturnih organizacija, „stvaraju široke mogućnosti za okupljanje i vaspitanje omladine“.²³⁴ Za Komunističku partiju svaka aktivnost vezana za

.....
²³⁰ K. G., „Značaj tjelesnog vaspitanja naroda“, *Pobjeda*, br. 30, 10. jun 1945, str. 5.

²³¹ „Za dalje jačanje fiskulturnog pokreta“, *Pobjeda*, br. 145, 16. jun 1949, str. 1.

²³² „Ustav FNRJ“, *Službeni list Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, br. 10, Beograd, 1. februar 1946.

²³³ „Rezolucija o narednim zadacima Fiskulturnog saveza Crne Gore“, *Pobjeda*, br. 42, 19. januar 1950, str. 6.

²³⁴ Izvještaj o radu Narodne omladine, Cetinje, 8. februar 1951, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 87/51.

fiskulturu i sport treba da bude „opštenarodna manifestacija“, zbog čega će masovnost i veliko učešće mladih biti ključni repera koji će određivati uspješnost/neuspješnost političkog rada kroz fiskulturu i sport. Razloge za takav pristup nije teško razumjeti, uvažavajući činjenicu da se na godišnjim sletovima u crnogorskim gradovima okupljalo skoro 50.000 ljudi, 16.500 takmičara i duplo više gledalaca.²³⁵ Masovnost će omogućiti partijskim organima da kroz fiskulturu i sport utiču na „vaspitanje mladih“, koji kroz različite forme fiskulture i sporta treba da „u duhu socijalističke izgradnje, razvijaju ljubav prema svojoj socijalističkoj domovini, Komunističkoj partiji i našem državnom i partijskom rukovodstvu“.²³⁶ Svi ti mladi ljudi koji učestvuju u ovim aktivnostima, za Partiju su „novi branioци socijalizma“, pa je jedan od ciljeva fiskulture i sporta „vaspitanje i pripreme masa za odbranu naše nacionalne nezavisnosti“.²³⁷

Kompletan proces kordinacije, kontrole i sprovođenje zadataka u fiskulturi povjeren je *Fiskulturnom savezu Jugoslavije* koji je u svojim redovima trebalo da obuhvati „široke mase radnih ljudi i omladine i kroz redovan i sistematičan rad obezbijedi podizanje zdravlja i fizičke sposobnosti našeg naroda“.²³⁸ Ideološko i organizaciono usmjeravanje fiskulture vršeno je preko *Komiteta za fiskulturu FNRJ* i identičnih komiteta koji su imali sjedište u svim republikama. Osnovni zadatak fiskulture bio je da „svestranim tjelesnim vaspitanjem odgaja zdrave i izdržljive ljude, snažne, smjele, okrutne, pune životne radosti i stvaralačkog poleta, koji će biti spremni da brane demokratske tekovine NOB-a i da ulažu sve svoje snage u borbu za izgradnju socijalizma, srećan život, i blagostanje“.²³⁹

.....
²³⁵ Mjesečne informacije organizacionog odjeljenja Fiskulturnog saveza Crne Gore, Titograd, 29. jun 1949, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 55/49.

²³⁶ „Rezolucija o narednim zadacima Fiskulturnog saveza Crne Gore“, *Pobjeda*, br. 42, 19. januar 1950, str. 6.

²³⁷ Rasprava CK KPCG o radu sreskih i gradskih komiteta i osnovnih partijskih organizacija u vezi sprovođenja Rezolucije III plenuma CK KPJ, Cetinje, 30. decembar 1950, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 71/50.

²³⁸ O fiskulturnim organizacijama, CK KP CG svim sreskim komitetima KP CG, Cetinje, 17. mart 1949, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 36/49.

²³⁹ „Fiskultura u FNRJ“, *Informativni priručnik o Jugoslaviji 1948–1949*, str. 2, knjiga I, Beograd, septembar 1948, str. 241, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 57/49.

Odlukom crnogorske Skupštine od 19. avgusta 1945. godine cjelokupna djelatnost fiskulture prepuštena je Fiskulturno-sportskom odboru Crne Gore. Ovaj odbor dobio je na upravljanje kompletnu pokretnu i nepokretnu imovinu svih fiskulturnih organizacija a njegov rad bio je u nadležnosti ministarstva prosvjete.²⁴⁰

Fiskulturni savez u Crnoj Gori bio je dio sistema masovnih organizacija, oslonjen prevashodno na organe Narodne omladine. Preko njih, savez je uspio da animira veliki broj članova pa se u jednom izvještaju iz 1950. godine govori o 22.000 članova u fiskulturnim organizacijama u Crnoj Gori. Ovaj broj obuhvatao je 7.000 pionira i 15.000 članova a partija je ozbiljno računala i na 10.000 članova Narodne omladine koji su živjeli na selu i koji nijesu bili obuhvaćeni fiskulturnim radom. Stvarni broj aktivnih članova bio je znatno manji pa je u cijeloj Crnoj Gori sredinom 1950. godine bilo aktivno oko 2.000 članova.²⁴¹ O značaju koji su komunisti pridavali sportu i fiskulturi, ipak najbolje govore finansijska ulaganja koja su iz godine u godinu bila sve veća. Za manje od pet godina državna ulaganja u sport povećana su skoro pedeset puta. Tako je 1945. godine u sport uloženo 3,5 miliona dinara, 1946. godine skoro 15 miliona dinara, 1947. godine 76,2 miliona, 1948. godine 121 milion i 1949. godine 153 miliona dinara.²⁴² Ipak i pored značajnih ulaganja sportska infrastruktura biće najveći problem u razvoju sporta i fiskulture. Partija u slaboj infrastrukturi prepoznaje „najslabiju tačku“ objašnjavajući da nedostatak sportskih igrališta, stadiona, atletskih staza i sportskih sala ograničava razvoj fiskulture.²⁴³

Bez obzira što je Fiskulturni savez Crne Gore u prvom redu bio zadužen za tehničko organizovanje fiskulturnih aktivnosti, Komunistička partija od ove organizacije u jednom trenutku očekuje i ideološku angažova-

.....
²⁴⁰ „Odluka predsjedništva Narodne skupštine Crne Gore“, *Pobjeda*, br. 40, 26. avgust 1946, str. 3.

²⁴¹ Bilješke sa sastanka o pitanjima u fiskulturi, Titograd, 13. jun 1950, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 71/50.

²⁴² „Fiskultura u FNRJ“, *Informativni priručnik o Jugoslaviji 1948–1949*, str. 2, knjiga I, Beograd, septembar 1948, str. 243, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 57/49.

²⁴³ Mjesečne informacije organizacionog odjeljenja Fiskulturnog saveza Crne Gore, Titograd, 29. jun 1949, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 55/49.

nost. To se dešava nakon otvaranja sukoba sa zemljama Informbiroa kada Partija od fiskulturnih organizacija očekuje snažniju podršku u ideološkom vaspitanju. Objašnjavaju da je pogrešno očekivati samo od Fronta, Narodne omladine i AFŽ-a da učestvuju u ideološkom vaspitanju mladih. Sugerirše se da dio tih poslova preuzmu i fiskulturne organizacije, da kroz svoje aktivnosti „utiču na izgrađivanje novog fiskulturnika-borca za izgradnju socijalizma“. Fiskulturnim organizacijama preporučuje se da kroz svoje aktivnosti organizuju i idejno-vaspitni rad kako bi se kod mladih izgrađivale osobine „drugarstva, kolektivnosti, borbenosti, samoprijagora, ljubavi prema domovini i spremnosti na njenu odbranu“. Naglašava se da osnovni zadatak fiskulture ne treba da bude „stvaranje fiskulturnika radi fiskulture već stvaranje čovjeka koji će doprinijeti na svoj način ostvarenje socijalizma u našoj zemlji“.²⁴⁴

Osnovna organizaciona cjelina na kojoj počiva sistem fiskulture u Crnoj Gori je nastava fizičkog vaspitanja u školama. Uspostavljanjem redovne nastave u školama konstatuje se da je „naša škola osnovna ustanova u koja fiskulturnom pokretu treba da pokloni potpunu pažnju i da je društvo obavezno mladima omogućiti pravilan odgoj“. Ta aktivnost sprovodi se pod nadzorom *Prosvjetnih savjeta* ali cijeli proces preko svojih organa u obrazovanju usmjerava i kontroliše Komunistička partija. Nastava fizičkog vaspitanja pretvara se u organizovanu aktivnost pod kontrolom Partije a njen cilj je da „mladima omili plansku tjelesnu vježbu, tako da im ona služi i kao vaspitanje i kao zabava i razonoda, umjesto što im je služila kao fizički zamor i duhovna dosada“. Definiše se i plan aktivnosti, pa se nastava fizičkog vaspitanja kao obavezna uvodi dva puta nedjeljno uz dodatni treći, kolektivni čas, na kome bi se cijela generacija ili škola takmičila i učestvovala u „skupnom vaspitno-tjelesnom radu“. Čak i na ovom nivou, prisutan je ideološki uticaj na mlade pa se kao konačan cilj fiskulturnog rada u školama očekuje formiranje mlade ličnosti koja će imati „u srcu odvažnost, u mišicama snagu a u mislima domovinu“.²⁴⁵ Đaci u osnovnim i srednjim školama najčešće

.....
²⁴⁴ M. Brailo, „Uvođenje idejno-političkog rada u fiskulturne organizacije je važan zadatak“, *Pobjeda*, br. 275, 17. novembar 1948, str. 4.

²⁴⁵ K. G., „Značaj tjelesnog vaspitanja naroda“, *Pobjeda*, br. 30, 10. jun 1945, str. 5.

se okupljaju u okviru gimnastičkih društava koja djeluju u okviru škole. Sugerirše se masovno uključivanje đaka u rad gimnastičkih društava a od nastavnika da podstiču učešće učenika u takmičenjima za značku fiskulturnika.²⁴⁶

Bez obzira što je u određenom trenutku Partija od Fiskulturnog saveza tražila političku i ideološku angažovanost, osnovna funkcija ove masovne organizacije bila je tehničko-organizacione prirode. To je značilo organizovanje različitih formi masovnog okupljanja kroz različite segmente fiskulturne i sportske aktivnosti. Najznačajnija forma tih okupljanja bili su takozvani fiskulturni sletovi – kombinacija sportskog takmičenja i idejno-političkog rada s mladima. Funkcija ovih okupljanja bila je dvostruka. U prvom redu, kroz masovno učešće mladih, gradi se slika o podršci mladih socijalističkom sistemu. S druge strane, kroz različite forme političkog i ideološkog rada s mladima, Partija je koristila ova okupljanja za vezivanje što većeg broja mladih za njihove političke ideje.

Izveštaji i planovi organizacije fiskulturnih sletova, daju nam jasnu sliku onoga što Partija želi da postigne ovim masovnim okupljanjima. U prvom redu to je snažna centralizacija svih aktivnosti, koje preko organa Fiskulturnog saveza i Narodnog fronta, vode direktno do političkog vrha Komunističke partije u Crnoj Gori. Detaljni planovi pripreme ovih manifestacija, sastavljeni u centralnim organima Fiskulturnog saveza, ukazuju na postojanje jasnog plana političko-ideološkog aktivizma. Najvažnija obaveza fiskulturnih organizacija bila je okupljanje što većeg broja mladih. Tako je tokom 1949. godine Fiskulturni savez bio u obavezi da na sreskim sletovima okupi 14.800 učesnika. Odziv je bio očekivan pa se te godine na sletovima u Crnoj Gori okupilo 16.500 učesnika.²⁴⁷ Preko sletova, Fiskulturni savez Crne Gore ispunjavao je jednu od svojih najvažnijih obaveza – masovno učešće mladih. Sletovi su počinjali velikim defileom učesnika nakon čega bi počela takmičenja

.....
²⁴⁶ „Rezolucija o narednim zadacima Fiskulturnog saveza Crne Gore“, *Pobjeda*, br. 42, 19. januar 1950, str. 6.

²⁴⁷ Mjesečne informacije organizacionog odjeljenja Fiskulturnog saveza Crne Gore, Titograd, 29. jun 1949, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 55/49.

po disciplinama. Uvodni dio bio je rezervisan za posebne *sletske vježbe* koje su izvodili pioniri i omladinci u više kategorija i grupa. Glavni dio sleta predstavljala su takmičenja u *lakoj atletici*. To su bila takmičenja u muškoj i ženskoj konkurenciji u trećanju na 80, 100, 1.000 i 1.500 metara. Zatim takmičenja bacanja kamena, bombi, skok u dalj, skok u vis i takmičenje u rvanju. Posljednji dio sleta bilo je povezivanje fiskulture i ideologije. U tom djelu programa, mladi su svojim djelima i pokretima formirali različite simbole socijalističke ideologije: petokrake, imena Tito i Staljin i različite druge simbole socijalističkog društva.²⁴⁸

Osim sletova, Fiskulturni savez organizovao je niz drugih aktivnosti, kojima je pokušavao da okupi što veći broj mladih. Tako su često organizovana posebna atletska takmičenja u svim gradovima, dok su tokom ljeta održavani *Dani fiskulture na vodi* na kojima su se održavala takmičenja u plivačkim disciplinama i drugim vodenim sportovima.²⁴⁹ Fiskulturni savez organizovao je i posebno takmičenje za takozvanu *značku fiskulturnika* (zlatnu, srebrnu i bronzanu), koja se dobijala ukoliko pojedinac savlada 12 zadataka. Cilj ovog takmičenja bio je da „putem sistemskog vježbanja, priprema i polaganja normi razvija kod takmičara pozitivne fizičke i moralne osobine, zdravlje i snagu, da ih izgrađuje u dobre, sposobne svesne graditelje i čuvare socijalističke domovine“. Za tri godine takmičenja u Crnoj Gori podijeljeno je preko 3.000 ovakvih priznanja.²⁵⁰ Fiskulturni savez je i na druge načine pokušavao je da popularizuje fiskulturu pa se zalagao za uvođenje jutarnje gimnastike u preduzećima, organizovanje sportskih sekcija kao i poboljšanje sportske infrastrukture kroz izgradnju sportskih igrališta.²⁵¹

Na tragu vaspitno-ideološke uloge fiskulture u razvoju mladih, definisano je još jedno očekivanje Komunističke partije. Ubijedjeni da jugoslo-

.....
²⁴⁸ Uputstva zemaljskog vijeća Narodne omladine Crne Gore, Cetinje, 25. april 1947, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 6/47

²⁴⁹ Goran Šaban, „Dani fiskulturnika na vodi održaće se širom naše zemlje“, *Pobjeda*, br. 49, 2. avgust 1947, str. 7.

²⁵⁰ „Fiskultura u FNRJ“, *Informativni priručnik o Jugoslaviji 1948–1949*, str. 2, knjiga I, Beograd, septembar 1948, str. 243, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 57/49.

²⁵¹ M. Vukelić, „Skupština glavnog odbora Fiskulturnog saveza Crne Gore“, *Pobjeda*, br. 2, 12. januar 1947, str. 8.

venska država u konstantnoj opasnosti od „imperialističkih sila“, Partija preko svojih organa i propagande stvara atmosferu ugroženosti države koja treba da se brani od spoljnih i unutrašnjih neprijatelja. Zbog toga se insistira na „budnosti i spremnosti“ svih patriotskih snaga u slučaju opasnosti. Fiskultura u tom procesu ima važnu ulogu jer u partijskim organima vjeruju da će fizički sposobna omladina biti u stanju da se bori s neprijateljima. Konstatuje se da „sa vojnog gledišta, sve vrste fiskulture unaprjeđuju odbrambenu sposobnost stanovništva“. To je još jedan razlog za pojačano interesovanje Partije za fiskulturu. Kao najvažnije discipline koje Komunistička partija prepoznaje kroz „vojno gledište“ su trčanje, streljački sportovi, marširanje, plivanje, veslanje, jahanje, smučarstvo, planinarstvo, biciklizam i padobranstvo.²⁵² U ovom segmentu, poseban fokus Fiskulturnog saveza bio je usmjeren na razvoj streljaštva, sportske discipline koja je imala i svoju funkcionalnu vrijednost u svjetlu „ratne opasnosti koja prijete od imperijalističkih država“. Streljaštvo je jedna od sportskih disciplina u kojoj se očekuje masovnost „imajući u vidu tradicionalnu ljubav našeg naroda prema oružju“. Uključivanje u streljačke družine što većeg broja mladih postavlja se kao zadatak fiskulturnih organizacija ali istovremeno i „patriotska dužnost omladine“.²⁵³

Jedan od najvećih izazova u razvoju fizičke kulture u Crnoj Gori u periodu između 1945. i 1955. godine je konceptijski sukob između fiskulture i sporta. Komunistička partija naime fiskulturu doživljava kao dio šireg modela društvenog ponašanja koji u konačnom treba da pomogne u stvaranju socijalističkog društva. Taj koncept podrazumijeva masovno učešće u različitim oblicima fizičke aktivnosti. Pokazaće se da će takav koncept biti teško izvodljiv pošto se u okviru fiskulturnih društava vrlo brzo napravila podjela na takozvane popularne i nepopularne fiskulturne discipline. Došlo se u situaciju da se u okviru fiskulturnih društava ogromna većina članova opredjeljivala za najpopularnije sportske discipline (fudbal, košarku, odbojku, rukomet) dok su atletske i neke druge

.....
²⁵² Zadaci koordinacione komisije Narodne odbrane, Cetinje, 18. april 1949, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.40/3/49.

²⁵³ „Rezolucija o narednm zadacima Fiskulturnog saveza Crne Gore“, *Pobjeda*, br. 42, 19. januar 1950, str. 6.

discipline bile zapostavljene. Ova podjela uticala je da se određene sportske grane izdvoje i prerastu u formu poluprofesionalnih i profesionalnih sportskih organizacija. Za Partiju je to neprihvatljivo pošto ona insistira na masovnosti i kvantitetu, dok pojava sportskih klubova u prvi plan stavlja kvalitet. Zbog toga se čuju kritike na rad sportskih klubova i pojave „jednostrane orijentacije na sport umjesto fiskulture“. Pojašnjava se da se na taj način troše ogromna sredstva, uglavnom na specifične sportske grane i da je to „nerazumno trošenje materijalnih sredstava koje naša zajednica može da odvoji za fizičko vaspitavanje naroda“. Za Partiju je orjentisanje na sport, umjesto na fiskulturu, „jurnjava za rekordima po svaku cijenu, prikriveni profesionalizam koji izopačava ljude, koji zaraženi klubaštvom i navijačkim strastima, dozvoljavaju da se u našem društvenom životu odomaćuju i izvjesne pojave tuđe socijalističkoj zajednici“.²⁵⁴ Najveći problem u sve većoj profesionalizaciji sporta i marginalizaciji fizičke kulture, za Komunističku partiju predstavlja izostanak vaspitno-ideološkog rada koji je jedan od osnovnih ciljeva bavljenja fiskulturom. Profesionalizacijom sportskih kolektiva smatraju u Partiji gubi se uticaj ideološkog rada. Partijski vrh tvrdi da se profesionalizacijom sporta „stvara tip mladog čovjeka koji se ne bavi ničim sem sportom i koji dok se bavi sportom može da živi bezbrižno a živeći tako, izložen je svim štetnim uticajima, može da se demoralise i izgubi perspektivu“.²⁵⁵

I u partijskom vrhu Crne Gore, prepoznaju opasnost od profesionalizacija sporta. Predsjednik Vlade Blažo Jovanović navodi da je profesionalizacija, koja je dovela do takozvanog *klubaštva* donijela samo velike probleme. Kaže da se puno računa vodilo o rezultatima i uspjesima a da se zaboravilo „na vaspitanje i izgrađivanje lika fiskulturnika“. Ističe primjere u kojima je došlo do tuča između protivničkih navijača kao i pogrđnih riječi koje su razmjenjivane prilikom gostovanja nekih fudbalskih klubova.²⁵⁶ Još jedan visoki partijski funkcioner Radomir Komati-

.....
²⁵⁴ Rodoljub Čolaković, „Naši zadaci u oblasti fiskulture“, *Komunist*, br. 8, 1955, str. 395.

²⁵⁵ „Pismo Centralnog komiteta KPJ o stanju i zadacima u fiskulturi“, *Pobjeda*, br. 28, 2. februar 1952, str. 1.

²⁵⁶ „Govor druga Blaža Jovanovića na Plenumu Fiskulturnog saveza Crne Gore“, *Pobjeda*, br. 53, 2. mart 1952, str. 1.

na slične kritike upućuje rukovodstvu Fudbalskog saveza Crne Gore, optužujući klubove da su prešli granicu i da rivalstvom između klubova narušavaju građanski sklad Crne Gore. Navodi primjere fudbalskih klubova „Budućnosti“ i „Lovćena“ čije je rivalstvo dovelo do „pogrdnih pjesama, psovki na račun građana iz drugog grada“. Kao loše primjere do kojeg je došlo profesionalizacijom sporta, Komatina navodi odlazak igrača „Lovćena“ na pripreme u Budvu kao i ishranu igrača „Budućnosti“ u restoranu „Radovče“. Te pojave on naziva birokratizam, tvrdeći da se na taj način neki pojedinci, odnosno članovi klubova, favorizuju što vodi „nezdravosti“. Oštro se osuđuju i plate koje sportisti dobijaju za igranje fudbala, tvrdeći da je to jedan vid „parazitiranja pošto ne rade ništa, a primaju platu“.²⁵⁷

OBRAZOVANJE U FUNKCIJI IZGRADNJE IDEOLOGIJE

U najvećem dijelu partijskih dokumenata, obrazovni sistem prepoznat je kao jedan od ključnih mehanizama indoktrinacije. Fokusiran na mlade, kontrolisan i usmjeravan od strane zvanične ideologije, obrazovni sistem bio je idealan mehanizam indoktrinacije i političkog uticaja Komunističke partije na mlade. Preko nastavnih programa, udžbenika i prosvjetnih radnika, kroz obrazovni sistem su širene političke ideje socijalizma. Osnovni zadatak obrazovnog sistema bio je da na primjerima socijalističke izgradnje i narodnooslobodilačke borbe, uvjeri i ubijedi mlade da je socijalistički sistem najidealniji društveni okvir za njih. U zvaničnoj partijskoj terminologiji, za ovaj proces se koristi formulacija o: *stvaranju pojedinca koji razumije ideale socijalističkog društva i spreman je da usvaja nove vrijednosti zasnovane na toj tradiciji.*

Komunistička partija je još tokom oslobodilačkog rata, jasno prepoznala da je obrazovanje najjednostavniji i najefikasniji put za politički

.....
²⁵⁷ „Za nas je pitanje klubaštva i nezdravosti u fudbalskom savezu politički problem i mi se protiv toga moramo boriti uvijek i na svakom mjestu“, *Pobjeda*, br. 43, 31. maj 1953, str. 9.

i ideološki uticaj na mlade. Zbog toga su s razvojem prvih organa narodne vlasti na oslobođenim teritorijama, započeli proces organizovanja nastave i stvaranje adekvatne mreže škola, koja bi odgovorila tim ambicijama. Već u martu 1944. godine Izvršni odbor ZAVNO Crne Gore i Boke, donosi odluku da se na oslobođenoj teritoriji počinje formirati mreža osnovnih škola. Ova odluka, tumačena je kao mjera „kulturnog uzdizanja naroda“, a za njenu realizaciju, nastavnici zaduženi za organizovanje nastavnog programa dobili su jasna politička i ideološka uputstva od strane Komunističke partije. Učiteljima u prvim školama pripremljena su „kratka uputstva kao lakši putokaz i orijentacija u poslu“, koja jasno ukazuju na funkciju obrazovnog procesa. Tako se u ovim uputstvima osim obaveze osposobljavanja učenika da čitaju i pišu, sugeriše da nastava mora da afirmiše: „ljubav prema narodu, narodnooslobodilačkoj borbi, bratstvu i jedinstvu, borbi južnoslovenskih naroda za slobodu“. Stavljanjem u prvi plan tih vrijednosti bilo je potpuno jasno da će obrazovna politika nositi snažan ideološki pečat.²⁵⁸

Komunisti u Crnoj Gori su već 1945. godine bili na stanovištu da osim pedagoške i edukativne funkcije, obrazovni sistem mora imati i snažnu političku funkciju, zbog čega insistiraju na „uvođenju novog duha u škole“.²⁵⁹ Neposredno nakon oslobođenja kompletan obrazovni proces u Crnoj Gori povjeren je Privremenom prosvjetnom savjetu za federalnu Crnu Goru, s jasnim zadacima: reforma osnovnih škola, novi planovi u srednjim školama, otvaranje novih škola i upoznavanje ruskog jezika i kulture. Nadležnosti Savjeta, brzo preuzima Komisija za škole pri Pokrajinskom komitetu Komunističke partije Jugoslavije za Crnu Goru, da bi od aprila 1945. godine i formiranja izvršne vlasti, kompletnu nadležnost u ovom sektoru preuzelo Ministarstvo prosvjete na čelu s ministrom Punišom Perovićem.²⁶⁰

.....
²⁵⁸ „Odluka o početku rada u osnovnim školama“, *Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Crne Gore i Boke – zbirka dokumenata*, Titograd, 1963, str. 234.

²⁵⁹ „Rad privremenog prosvjetnog saveza Crne Gore“, *Pobjeda*, br. 37, 5. avgust 1945, str. 2.

²⁶⁰ „Ukaz o imenovanju Vlade“, *Pobjeda*, br. 23, 22. april 1945, str. 1.

Prve osnovne škole na oslobođenoj teritoriji u Crnoj Gori osnivaju se u martu 1944. godine.²⁶¹ Širenjem slobodne teritorije rastao je i broj novih škola, pa je brzo formirana ozbiljna mreža obrazovnih institucija, u kojoj se nalazilo 137 osnovnih škola više nego prije rata.²⁶² Već tokom 1948. godine mrežom osnovnih škola obuhvaćeno je kompletno stanovništvo a nastavu u tim školama redovno je po-
 hađalo 95% djece školskog uzrasta.²⁶³ Samo četiri godine od zavr-
 šetka rata, 1949. godine, u Crnoj Gori redovna nastava izvodila se u 591 osnovnoj školi sa 51.824 učenika, 13 zabavišta za predškolsku djecu 14 nižih i viših gimnazija, 7 srednjih i stručnih škola, 15 ško-
 la učenika u privredi, jedna srednja i 6 nižih muzičkih škola, škola primijenjene umjetnosti, škola za gluhoonijemu djecu, dvije škole za opšte obrazovanje radnika, 36 manjinskih škola (34 osnovne i dvi-
 je sedmogodišnje).²⁶⁴ Nekoliko godina nakon oslobođenja, u Crnoj Gori počinju s radom sedmogodišnje osnovne škole. Do 1950. go-
 dine otvoreno je 37 sedmogodišnjih škola u kojima je nastavu po-
 hađalo 9.890 đaka ili 62% djece dorasle za školu.²⁶⁵ Obrazovanje od sedam razreda osnovne škole postaje obavezno od 1946. godine, da bi od 1950. godine obavezna nastava u osnovnim školama produže-
 na na osam razreda. Vrlo brzo raste i broj učenika: 1945. – 22.547, 1950. – 55.270 učenika.²⁶⁶ Do 1954. godine u Crnoj Gori radila je 51 osmogodišnja osnovna škola sa 24.163 učenika i 800 nastavnika.²⁶⁷

.....
²⁶¹ „Odluka o početku rada u osnovnim školama“, *Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Crne Gore i Boke Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja – zbirka dokumenata*, Titograd, 1963, str. 234.

²⁶² „Ekspezoze predsjednika Vlade Blaža Jovanovića pred narodnom skupštinom“, *Pobjeda*, br. 37, 12. septembar 1946, str. 4.

²⁶³ Pokrajinski komitet za Crnu goru KPJ – Centralnom komitetu KPJ, mjesečni izvještaj o radu, str. 4, Cetinje 4. novembar 1948, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.14/48.

²⁶⁴ Pregled agitaciono-propagandnog rada za prvo polugode 1949. godine, nedatirano, str. 40, 41, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 34/49.

²⁶⁵ Izvještaj uprave za agitaciju i propagandu CK KPCG o školama, nedatirano, Titograd, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.71/50.

²⁶⁶ Živko Andrijašević, Šerbo Rastoder, *Istorija Crne Gore*, Podgorica, 2006, str. 472.

²⁶⁷ Izvještaj CK SKCG o radu od prvog do drugog kongresa, nedatirano, Titograd, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.103/54.

Rezultati u širenju obrazovne mreže u Crnoj Gori nakon Drugog svjetskog rata bili su impresivni. Uporedni podaci o broju škola i učenika iz predratnog perioda najbolje ilustruju te tvrdnje. U Crnoj Gori je prije rata funkcionisalo 440 osnovnih škola sa 27.620 učenika, 11 gimnazija sa 7.941 učenikom, dvije srednje stručne škole sa 284 učenika, dvije učiteljske škole sa 238 učenika bez ijedne niže stručne škole. Nakon pet godina od oslobođenja, krajem 1950. godine u Crnoj Gori imamo 607 osnovnih škola sa 46.800 učenika, 16 nižih i viših gimnazija sa 14.398 učenika, 10 srednjih i 14 nižih srednjih škola sa 3.184 učenika, zatim tri učiteljske škole sa 982 učenika, 18 škola učenika u privredi sa 1.885 učenika.²⁶⁸ Pet godina nakon oslobođenja, osnovnoškolskom i srednjoškolskom nastavom u 675 škola bilo je obuhvaćeno 77.608 učenika i 1.507 nastavnika.²⁶⁹

Jedan od najvećih izazova crnogorskog poslijeratnog obrazovnog sistema bio je nedostatak kvalifikovanog i školovanog prosvjetnog kadra. Tokom 1950. godine u crnogorskim osnovnim školama radilo je 436 kvalifikovanih i 461 nekvalifikovanih učitelja. Čak i s tim nekvalifikovanim kadrom u osnovnim školama falilo je 174 učitelja. Nedostajući kadar, oko 25% ukupnog broja učitelja bio je zapošljen u javnim službama, na dužnostima van obrazovnog sistema. Slična situacija je i sa srednjoškolskim i višim školama. U gimnazijama, Učiteljskoj i Pedagoškoj školi bilo je zapošljeno 118 profesora, 72 nastavnika, 68 učitelja, 10 stručnih učitelja, 14 privremenih nastavnika i 27 privremenih učitelja. Od tog broja čak 30% prosvjetnog kadra bilo je nestručno a čak i s njima u gimnazijama i višim školama falilo je 70 profesora.²⁷⁰

Kako bi na izvjestan način rješila problem nedostatka prosvjetnog kadra, crnogorska Vlada je školovanje i osposobljavanje prosvjetnih radnika uvrstila i kao jedan od zadataka prvog petogodišnjeg plana. Vla-

.....
²⁶⁸ „Staranje o uzdizanju i vaspitanju omladine“, *Pobjeda*, br. 295, 13. decembar 1950, str. 2.

²⁶⁹ „Osnovni problemi školstva Crne Gore – savjetovanje pri Ministarstvu prosvjete“, *Pobjeda*, br. 300, 19. decembar 1959, str. 2.

²⁷⁰ Izvještaj uprave za agitaciju i propagandu CK KPCG o školama, nedatirano, Titograd, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.71/50.

da je u avgustu 1947. godine raspisala konkurs za stipendiranje đaka u srednjim i stručnim školama i na fakultetima kako bi se „kadrovi prema potrebama plana ravnomjerno uzdizali“. Na ovom konkursu Vlada je u višoj pedagoškoj školi stipendirala 119 maturanata, na tehničkom fakultetu 90, filozofskom i prirodno matematičkom fakultetu 45, medicinskom 60, veterinarskom 25, šumarskom i poljoprivrednom po 20 maturanata, na muzičkoj i likovnoj akademiji te institutu za fiskulturu 10 maturanata, ekonomskom, pravnom i farmaceutskom fakultetu po pet studenata. U srednjim stručnim školama Vlada Crne Gore stipendirala je 590 učenika.²⁷¹ Međutim i pored tih napora značajniji rezultati u kvalitetu nastavnog kadra u crnogorskim školama nijesu ostvareni. Krajem 1950. godine na jednog stručnog nastavnika dolazilo je po 93 učenika a po standardima najviše ih je trebalo biti od 35 do 40 učenika po nastavniku.²⁷² Mrežu osnovnih škola u Crnoj Gori upotpunjavale su i takozvane manjinske škole u kojima je nastava organizovana na albanskom jeziku. Ove škole, njih 14, nalazile su se u Barskom, Ulcinjskom, Podgoričkom i Andrijevačkom srezu i u njima je početkom 1946. godine nastavu pohađalo 1.345 đaka, 908 muških i 437 ženskih. U tim školama korišten je nastavni plan s Kosova a partijska komisija za škole navodi da je rad u njima podložan stalnoj kontroli.²⁷³ Već 1950. godine u Crnoj Gori funkcioniše 36 manjinskih škola sa 70 odjeljenja, uključujući i dva odjeljenja sedmogodišnje škole i dva odjeljenja u gimnaziji s ukupno 3.325 učenika.²⁷⁴

Za Komunističku partiju, društvena uloga obrazovnog sistema nema isključivo pedagošku dimenziju. Naprotiv, ništa manje nije značajna ni politička, odnosno ideološka funkcija obrazovnog sistema. Komunisti su obrazovanje doživljavali kao segment ideološkog rada s mladima ko-

.....
²⁷¹ „Konkurs za upis učenika na sve fakultete, visoke škole, srednje stručne škole za školsku 1947/48“, *Pobjeda*, br. 51, 9. avgust 1947, str. 6.

²⁷² „Osnovni problemi školstva Crne Gore – savjetovanje pri Ministarstvu prosvjete“, *Pobjeda*, br. 300, 19. decembar 1959, str. 2.

²⁷³ Zaključci komisije za škole, Cetinje, 7. mart 1946, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 2/46.

²⁷⁴ Izvještaj uprave za agitaciju i propagandu CK KPCG o školama, nedatirano, Titograd, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.71/50.

jim se stvaraju preduslovi za izgradnju novog socijalističkog društva. Po tom modelu, mladi ljudi kroz obrazovni proces treba da se nauče osnovnim principima i političkim idejama na kojima počiva socijalističko društvo u Crnoj Gori. Samtraju da kroz proces obrazovanja, mladi treba da postanu „ideološki svjesni“, kako bi bili u prilici da i lično pomognu izgradnju socijalističkog društva, kroz vaspitanje na primjerima narodnooslobodilačke borbe i razvijanje „socijalističkog patriotizma“ kod mladih.²⁷⁵ Cilj prosvjetne politike bio je vaspitavanje mlade generacije na idealima revolucije i socijalističke izgradnje.²⁷⁶

Osnovne karakteristike obrazovnog sistema definisane su prvim Ustavom FNRJ u kome se navodi da je nastava besplatna, u osnovnim školama obavezna, a da se cijeli obrazovni proces obavlja pod nadzorom države.²⁷⁷ Komunistička partija, ulogu i osnovne zadatke obrazovne politike, definiše u programskim dokumentima s petog kongresa u julu 1948. godine. U djelu programa koji se odnosi na prosvjetu i kulturu, kao osnovna funkcija obrazovne politike definiše se: „vaspitanje širokih narodnih masa u duhu socijalističkog patriotizma i internacionalizma“. Obrazovni proces po tim smjernicama treba da se bori protiv „misticizma i idealizma u školama uz razvijanje nastave i čitavog vaspitanja u duhu marksizma i lenjinizma“.²⁷⁸ S ovakvim ciljevima prosvjetna politika, po projekcijama komunističkih ideologa bila je u funkciji stvaranja pojedinca koji razumije i spreman je da usvaja nove vrijednosti socijalizma. Obrazovanje po tim tumačenjima treba da bude „ognjište koje će da razvija toleranciju i ljubav prema narodima Jugoslavije jer je to bratstvo i jedinstvo iskivano u borbi protiv zavojevača. Omladina se s ovim vrijednostima mora upoznavati i na njima vaspitavati a ta načela treba da budu jevanđelje nove pedagogije“.²⁷⁹

.....
²⁷⁵ Marko Marković, „Narodne škole i učitelji u novoj školskoj godini“, *Pobjeda*, 3. septembar 1947, str. 6.

²⁷⁶ Marko Kažić, „Nedostaci u dosadašnjem kulturno-prosvjetnom radu“, *Pobjeda*, 29. maj 1948, str.1.

²⁷⁷ Ustav FNRJ, *Službeni list Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, br. 10, Beograd, 1. februar 1946.

²⁷⁸ „Program Komunističke partije Jugoslavije-Podizanje prosvjete i kulture“, *Pobjeda*, br. 181, 31. jul 1948, str. 5.

²⁷⁹ „Kakva je bila a kakva treba da bude naša srednja škola“, *Pobjeda*, br. 13, 11. februar 1945, str. 6.

Obrazovni sistem izgrađuje se na modelu takozvane *narodne škole*, dostupne svim društvenim slojevima bez obzira na socijalni, vjerski, ili neki drugi status učenika. Ideali oslobodilačke borbe definišu se kao temeljne vrijednosti obrazovnog procesa. Predsjednik crnogorske Vlade Blažo Jovanović navodi da je osnovni zadatak obrazovnog sistema „vaspitanje mladih u duhu socijalističkog patriotizma, na primjerima Narodnooslobodilačke borbe, tradicijama narodne revolucije i primjerima socijalističke izgradnje“. Takvim pristupom, po njegovim očekivanjima, mladi se „osposobljavaju da budu zreli graditelji socijalizma“ i vaspitavaju se da nauče da vole svoju zemlju i izgradnju socijalizma.²⁸⁰ Slične tvrdnje Jovanović saopštava i na drugom kongresu KPCG, kada ponavlja da je prvorazredni problem socijalističke zajednice „vaspitanje i kulturno uzdizanje mlade generacije-budućih graditelja socijalizma“. Jovanović u tom procesu prepoznaje ključno mjesto u školama u kojima naša omladina „treba da stekne socijalističke pojmove i poglede o društvu i svijetu“.²⁸¹

Stavovi o ideološkoj ulozi obrazovnog procesa među mladima, definisani u najvišim organima Komunističke partije preuzimaju sve institucije uključene u taj proces. Za tu aktivnost zadužen je pedagoški sektor Agitpropa. Pedagoški sektor Agitpropa bio je uključen u pripremu nastavnih programa, organizaciju nastave, ideološki rad s nastavnim kadrom a neposredno nakon oslobođenja osnovni zadatak ovog odjeljenja bilo je opismenjavanje stanovništva.²⁸² Ministar prosvjete Niko Pavić pojašnjava da je cilj škole da vaspita graditelje i borce socijalizma i da vaspitači moraju neprekidno bdjeti nad svojim idejnim socijalističkim uzdizanjem, kako bi adekvatno vaspitali mladi socijalistički kadar. „Nastava u našim školama mora biti naučna, i po sadržaju i metodu osvjetljena principima marksizma-lenjinizma, a vaspitanje u našim školama mora biti prožeto duhom novog jugoslo-

²⁸⁰ „Govor Blaža Jovanovića na savjetovanje po pitanjima prosvjete i obrazovanja“, *Pobjeda*, br. 300, 19. decembar 1949, str. 2.

²⁸¹ Referat Blaža Jovanovića o aktuelnim zadacima SKCK na II Kongresu SKCG, Titograd, 20. oktobar 1954, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.104/1/54.

²⁸² CK KPJ svim CK i PK – o reorganizaciji agitacije i propagande, Beograd, jul 1945, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 1/45.

venskog patriotizma. Naša omladina mora da se vaspitava na primjerima heroja narodnooslobodilačke borbe i heroja rada na socijalističkoj izgradnji zemlje“, objašnjava Ministar.²⁸³

Čelni ljudi komunističke partije tvrde „da je cjelokupni političko-vaspitni rad u Crnoj Gori usmjeren ka tome da se kod graditelja socijalizma razviju bezgranična ljubav prema nezavisnosti i slobodi socijalističke domovine.“²⁸⁴ U ovom stavu sadržana je i suština ideološkog rada u obrazovnom procesu i potreba da se zvanični ideološki diskurs inkorporira u prosvjeti. U saopštenjima s partijskih sastanaka, oni to uopšte ne kriju insistirajući da škola postane učionica novih komunista. Zbog toga je i stvoren novi pedagoški kadar, novi nastavni programi i udžbenici usaglašeni sa zvaničnom ideologijom i široka mreža obrazovnih institucija koji su zajedno bili na istom zadatku – stvaranja *novog čovjeka*.

Izvjese promjene u načinu organizovanja obrazovnog sistema u Crnoj Gori registrujemo nakon 1950. godine, kada na talasu opštih društvenih reformi, dolazi do decentralizacije obrazovnog sistema. Već u avgustu 1950. godine o tome raspravlja i Centralni komitet KPCG koji donosi odluku o prenošenju dijela nadležnosti s organa Ministarstva prosvjete na lokalni nivo u nadležnost sreskih – gradskih narodnih odbora. Decentralizacija je sprovedena preko Savjeta za prosvjetu i kulturu u sreskim narodnim odborima koji se u Crnoj Gori po uputstvima Savezne Vlade formiraju u decembru 1950. i januaru 1951. godine.²⁸⁵ Ovom odlukom Savjeti za prosvjetu i kulturu pri sreskim odborima dobili su nadležnost da postavljaju vaspitno osoblje u predškolskim ustanovama, učitelje i upravnike u osmogodišnjim školama i nastavnike sedmogodišnjih i osmogodišnjih škola.²⁸⁶ U cilju podizanja kvaliteta nastave

.....
²⁸³ Pretres državnog budžeta za 1948. godinu u Narodnoj skupštini, DACG, Cetinje, MPRS, faskila 50, 1305; 60/1949.

²⁸⁴ Savo Brković, „Sadržaj naše predizborne aktivnosti“, *Pobjeda*, 30. oktobar 1952, str. 2.

²⁸⁵ Zapažanja CK KPCG o osnivanju i radu savjeta za prosvjetu i kulturu sreskih narodnih odbora, Cetinje, 12. april 1951, str. 1, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 83/1/51.

²⁸⁶ Rješenje Centralnog komiteta KPCG o prenošenju kompetencija s Ministarstva prosvjete na sreske-gradske narodne odbore, Cetinje, 20. avgust 1950, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 75/50.

odlučeno je i da lokalni partijski organi izvrše selekciju i popunjavanje nastavničkog kadra.²⁸⁷ Ideološku i političku kontrolu nastavnog kadra, Komunistička partija kontroliše preko udruženja prosvjetnih radnika, takozvane *Zemaljske konferencije prosvjetnih radnika Crne Gore*, koje je bilo pod direktnom kontrolom pedagoškog sektora Agitpropa. Udruženje je vodilo računa o takozvanom *ideološkom uzdizanju* prosvjetnih radnika. Preko raznih seminara, obuka i predavanja prosvjetni radnici upoznavali su se najvažnijim ideološkim osnovama socijalističkog društva i ulozi obrazovnog procesa u njemu. Udruženje je bilo obavezno da svoje aktivnosti usklađuje s „opštedržavnim zadacima i blisko saraduje s prosvjetnim vlastima kako bi se stvarale nove škole, ustanove i novi kadrovi“. Rad udruženja prosvjetnih radnika bio je oslonjen na aktivnosti sindikalnih organizacija i drugih masovnih organizacija koje su djelovale u obrazovnom procesu.²⁸⁸ Komunistička partija bila je direktno uključena u obrazovni proces i preko partijskih organizacija u školama. One su bile kontrolori partijske linije u obrazovnom sistemu. Partijske organizacije u školama brinule su o ideološkom usmjeravanju prosvjetnih radnika i pravilnom tumačenju nastavnog gradiva.²⁸⁹

Politički i ideološki uticaj Komunističke partije na obrazovni sistem, najvidljiviji je kroz analizu nastavnih planova i programa osnovnih i srednjih škola. Već u prvim uputstvima za rad osnovnih škola, koje početkom 1944. godine definiše ZAVNO Crne Gore i Boke, prepoznaje se snažan politički uticaj na obrazovanje. U nedostatku zvaničnih planova i programa nastave, učitelji u tim školama dobili su jasnu preporuku da se djeci predočavaju „najpozitivniji detalji u prošlosti i sadašnjosti crnogorskog i drugih naroda Jugoslavije“. Objašnjavali su da nastava u tim školama mora djecu naučiti pojmovima o „široj bratskoj zajednici naroda Jugoslavije“. Oslobođilački rat i njegove vrijednosti postaju inspiracija cijelog obrazovnog procesa. Nastava istorije, morala je da ukazuje na „bor-

²⁸⁷ Odluka Politbiroa CK KPCG o djelatnosti na liniji školstva, Titograd, 16. januar 1950, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 71/50.

²⁸⁸ „Zemaljska konferencija prosvjetnih radnika Crne Gore“, *Pobjeda*, br. 15, 5. april 1947, str. 4.

²⁸⁹ Pregled agitaciono-propagandnog rada za prvo polugodište 1949. godine, nedatirano, str. 41, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 34/49.

bu naših naroda za slobodu“ i trebala je da bude „pokušaj povezivanja prošlosti s narodnooslobodilačkom borbom“, dok su časovi muzičkog bili rezervisani za pjevanje „rodoljubivih pjesama iz NOB-a“.²⁹⁰

Prvi zvanični nastavni planovi za osnovne škole u Crnoj Gori, sastavljeni su na osnovu preporuka Komiteta za škole i nauku pri Vladi FNRJ.²⁹¹ U tim planovima promovišu se sve vrijednosti socijalističkog društva i ideali na kojima se to društvo izgrađuje dok se istovremeno kritički odnosi prema svim vrijednostima prethodnih društvenih sistema. Obrazovna politika u tim planovima zamišljena je kao „ognjište koje će da razvija toleranciju i ljubav prema narodima Jugoslavije jer je to bratstvo i jedinstvo iskovano u borbi protiv zavojevača. Omladina se s ovim vrijednostima mora upoznavati i na njima vaspitavati a ta načela treba da budu jevanđelje nove pedagogije“.²⁹² Nastavni planovi snažno su oslonjeni na tradiciju oslobodilačkog pokreta koji se predstavlja kao izvor svih ideoloških vrijednosti koje afirmiše obrazovna politika. Na temama oslonjenim na oslobodilački rat, autori planova očekuju da kod učenika razviju „ljubav i odanost prema FNRJ“, kako bi na taj način bili u prilici da se „vaspitavaju za pravilno shvatanje sadašnjosti“. Uvjereni su da će se takvim izborom tema stvoriti uslovi da se učenici vaspitavaju u „aktivne borce za borbu i nezavisnost, da učestvuju i razvijaju bratstvo i jedinstvo naših naroda i ostale tekovine Narodnooslobodilačke borbe“. O snažnom i neprimjerenom uticaju politike i ideologije najilustrativnije svjedoče nastavni planovi za istoriju iz 1950. godine. U nastavnim planovima za predmet istorije za treći razred, u 15 lekcija predviđeno je da učenici usvoje znanja od praistorije do kraja Drugog svjetskog rata. Čak trećina svih nastavnih jedinica predmeta posvećena je temama iz NOB-a, dok je cijeli ostatak nastave iz istorije smješten u 10 lekcija.²⁹³

²⁹⁰ „Odluka o početku rada u osnovnim školama“, *Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Crne Gore i Boke – zbirka dokumenata*, Titograd, 1963, str. 234.

²⁹¹ Izvještaj uprave za agitaciju i propagandu CK KPCG o školama, nedatirano, Titograd, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.71/50.

²⁹² „Kakva je bila a kakva treba da bude naša srednja škola“, *Pobjeda*, br. 13, 11. februar 1945, str. 6.

²⁹³ *Nastavni plan i program za osnovne škole i peti razred osmogodišnje škole (prvi razred gimnazije) za školsku 1950/51*, Narodna knjiga, Cetinje, 1950.

Koncept kontrolisane nastave koja će imati snažan pečat političkog i ideološkog uticaja, zaokružen je kroz izradu novih udžbenika, koji su pratili ključne pravce definisane obrazovne politike. U udžbenicima se promovišu vrijednosti novog sistema, afirmiše oslobodilački rat i revolucionarne promjene koje je on donio. Čak se i u istorijskim predstavama iz prošlosti traže analogije koje se povezuju s ideološkim vrijednostima novog sistema, kako bi se kroz takozvanu istorijsku potvrdu, dodatno istakle vrijednosti socijalističkog društva u nastajanju.

Koncipiranje i izrada novih udžbenika povjerena je Prosvjetnom savjetu, koji je odlučio da se u početku u Crnoj Gori „uz izvjesne promjene u skladu s našim prilikama“ koriste udžbenici iz Srbije.²⁹⁴ Četvrtina svih poslijeratnih udžbenika bili su prevodi s ruskog jezika dok su i ostali pravljeni na osnovu sovjetskog iskustva. Predratni udžbenici u novoj socijalističkoj državi nijesu bili upotrebljivi. U tom dijelu sporni su bili predmeti: istorija, književnost, biologija i psihologija. Školske 1944/45. istorija se nije ni učila zbog nedostatka udžbenika. Formiranjem prve crnogorske Vlade u aprilu 1945. godine, koncipiranje udžbenika za školu prešlo je u nadležnost Ministarstva prosvjete. Priprema i štampanje udžbenika organizovano je preko preduzeća „Narodna knjiga“. Iako je relativno brzo izdat veliki broj udžbenika, u nastavi je i dalje bilo više udžbenika sa strane nego onih koji su pripremljeni u Crnoj Gori. Tokom 1950. godine u nižim gimnazijama falili su udžbenici o književnosti, nacionalnoj istoriji, geografiji i udžbenici stranih jezika. U višim gimnazijama skoro svi udžbenici bili su iz Srbije ili neke druge republike. U crnogorskom Ministarstvu prosvjete objašnjavaju da je razlog za takvo stanje loš odziv autora na njihove konkurse za izradu udžbenika. Zbog toga su umjesto konkursa, kako navode formirali komisije za izradu čitanki za niže razrede gimnazije i srednje škole.²⁹⁵

Već u januaru 1945. pokrenute su aktivnosti na pripremi prvih udžbenika, a prvi među njima bio je bukvar za đake u prvom razredu, koji je

.....
²⁹⁴ „Rad privremenog prosvjetnog saveza Crne Gore“, *Pobjeda*, br. 37, 5. avgust 1945, str. 2.

²⁹⁵ Izvještaj uprave za agitaciju i propagandu CK KPCG o školama, nedatirano, Titograd, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.71/50.

narednih godina nekoliko puta dopunjavan. Bukvar od 65 strana pripremljen je brzo i od februara 1945. godine počeo je da se koristi u osnovnim školama.²⁹⁶ U metodološkom smislu bukvar je bio sličan predratnim udžbenicima ali njegov sadržaj potpuno prilagođen novim političkim okolnostima, i kako sami autori navode, u njemu su „riječi i tekstovi najviše zastupljeni iz dječijeg partizanskog života“.²⁹⁷ Sadržaj bukvara za prvi razred osnovne škole, daje zanimljiv uvid u ono što nove vlasti žele da postignu u obrazovanju. Pripremljen pod snažnim političkim uticajem, ovaj bukvar više liči na priručnik neke partijske škole nego na udžbenik iz koga prvaci treba da nauče da čitaju i pišu. Svako novo slovo koje đaci treba da nauče, predstavljeno kao jedan od simbola novog političkog sistema. Kada uče slovo T, prvaci umjesto slikovitog objašnjenja, kao asocijaciji na to slovo dobili su ilustraciju Josipa Broza, pa je Tito bio simbol glasa T. Termin za usvajanje slova P bili su pioniri uz propratni tekst da se „pioniri vole i pjevaju pionirske pjesme, a najviše one o našem maršalu Titu“. Sinonim za slovo B je Borba uz tekst o partizanskoj borbi i partizanima kao „silnim borcima koji su potukli i istjerali okupatore“. U nastavku istog teksta navodi se da su pioniri nosili jelo borcima, da se nijesu plašili i da su vikali „svi u boj, svi za Tita“. Čekić i srp bili su objašnjenje za slovi Č, uz sliku kovača i natpis „živio savez radnika i seljaka“. Slovo F, objašnjava se preko pojma Fabrika uz tekst koji objašnjava kako je fabrika tokom rata bila zapaljena i da su to učinili „mrski fašisti“. „Hrabri partizani“ otjerali su fašiste i sada uživamo u slobodi i radimo na obnovi porušene i opljačkane zemlje. Svuda se podižu nove kuće, fabrike i mostovi i udarnički radi kako bi se obnovilo porušeno.²⁹⁸

Na identičnim metodološkim, preciznije političkim osnovama koncipirani su i svi drugi udžbenici socijalističke Crne Gore. Svaki udžbenik tako na prvoj strani ima sliku Josipa Broza uz tekstove ili kratke pjesme koje veličaju njegov kult ličnosti: *Sve što je teklo kojekuda / Svrnu jednom u korito / Pa veliku rijeku stvori / Drug nam Tito, Tito, Tito*. Najveći dio

²⁹⁶ „Priprema novog bukvara“, *Pobjeda*, br. 9, 14. januar 1945, str. 6.

²⁹⁷ *Ibid.*, str. 6.

²⁹⁸ *Bukvar i čitanka za osnovne škole u Crnoj Gori*, Cetinje, 29. april 1946, str. 22, 35, 39, 44, 48,

tekstova u čitankama i radnim sveskama afirmiše i promoviše političke ideje Komunističke partije. Tako u čitanci za četvrti razred od četiri nastavne cjeline, u tri se direktno afirmišu političke ideje socijalističkih vlasti. Samo je nastavna cjelina *Priroda*, lišena ideoloških poruka, dok su preostale tri nastavne cjeline: *Rad*, *Društvo* i *Domovina* u kojima ima jako puno sadržaja s direktnim ideološkim porukama. U tim nastavnim jedinicama, đaci u četvrtom razredu osnovne škole upoznaju se s temama o značaju rada za socijalističko društvo, mašinama i njihovoj funkciji u izgradnji socijalizma, radnim herojima, štednji, narodnoj slobodi, junaštvu, Josipu Brozu, narodnim herojima partizanskim bitkama i sl. Izbor tekstova u čitanci trebalo je učenicima da približi neke od vrijednosti socijalističkog društva. U tekstu o radu, pravi se paralela s pčelama u košnici u kojoj svaka pčela radi svoj posao. Ta aktivnost pčela povezuje se s radom u seljačkoj zadruzi, gdje „svak zna šta treba da radi i radi samo jedan posao uz pravilnu podjelu rada“. Zatim priča o *sedam prutova* kao otvorena aluzija na politiku bratstva i jedinstva. U priči se spominje otac koji ima problema sa sedam nesložnih sinova koji ne mogu da se dogovore ni oko čega. Otac im postavlja izazov i uzima sedam prutova koje plete u jedan zajednički niz i nudi nagradu onome ko polomi niz. Svaki prut pojedinačno nije teško polomiti ali u nizu oni su neuništivi poručuje se u priči. Zbog toga i poruka „da ako ne želite da vas neko jači polomi opašite se čvrstom uzicom sloge, jedan uz drugoga“.²⁹⁹

Dosta rigidan, ideološki obojen koncept udžbenika u socijalističkoj Crnoj Gori, mijenja se nakon reformi 1950. godine, kada se otvaraju procesi decentralizacije i demokratizacije društva, između ostalog i kroz procese decentralizacije obrazovnog sistema. Promjene su primjetne u načinu organizovanja obrazovnog procesa dok su ideološke poruke u udžbenicima nepromijenjene. Iako te promjene nijesu radikalne, jer udžbenici i dalje sadrže snažan pečat političkog i ideološkog uticaja Komunističke partije, način na koji se predstavljaju određene političke ideje dosta je suptilniji. Izostaju otvorene političke poruke u naslovima nastavnih jedinica ali su vrijednosti socijalističkog društva sadržane u većini tekstova čitanke. Tu su tekstovi o dobrim pionirima koji pomažu

.....
²⁹⁹ Čitanka za IV razred osnovnih škola u Federalnoj Crnoj Gori, Cetinje, 1945.

starijim, koji u javnom prevozu ustupaju mjesto ratnim invalidima, đacima koji idu u školu slušaju roditelje i učitelje i dobro uče. I u ovoj čitanci metafore u narodnom jedinstvu, ovoga puta kroz priču o pet prstiju. U priči se prsti raspravljaju koji je od njih najbolji i ko najviše vrijedi, ali je završna poruka teksta da „svi mi prsti, najviše vrijedimo kada se sastanemo s drugovima na drugoj ruci u svakom poslu“. Tekstovi o Prvom maju, prazniku rada i jednom od najradosnijih dana u godini. Datumu kojem se raduju i učenici, „naručito dobri đaci koji jesenas nijesu znali ni jedno slovo a danas čitaju i pišu“. O Prvom maju prazniku koji podsjeća na obavezu rada i stihove: *Ko je vrijedan, ko je mlad/Hajde s nama sad na rad!/ Živo, naprijed, jedan dva/tu smo vrijedna djeca sva/Da radimo snagom svom/za naš narod za naš dom*“. U čitanci, naravno, na prvoj stranici velika fotografija Josipa Broza ali i u samom udžbeniku tekstovi koji veličaju Titov kult ličnosti. U priči „Titova slika“, djevojčica Slavka se oduševljava uramljenom slikom koju njen otac donosi u kuću. To je fotografija Josipa Broza koja se djevojčici jako sviđela i koja u razgovoru s bakom, majkom i ocem saznaje da svi oni jako vole Josipa Broza zbog čega i sama djevojčica počinje da voli Tita. U priči, baka objašnjava Slavki da je Tito jedna vrsta oca svima njima pošto se on „mnogo brine za naše ljude, najviše za djecu. Zato ga svi ljudi i sva djeca vole“. Djevojčica oduševljena onim što je čula i vidjela, u priči, već sutra cvijećem kiti Titovu sliku i srećno pjeva *Druže Tito, naša mila diko/tebe voli i staro i veliko*.³⁰⁰ Nešto slojevitije i detaljnije, ali ideološki identične stavove nalazimo i u Čitanci za četvrti razred osnovne škole iz 1954. godine. I u ovom udžbeniku velika fotografija Josipa Broza na početku knjige i tekstovi u kojima se afirmiše njegov lik i djelo. U Čitanci, Titova poruka pionirima da slušaju i uče od svojih učitelja koji žele „da stvore od vas dobre i prosvijećene građane naše zemlje. Učite uporno i ozbiljno jer znanje ima veliku važnost za građane socijalističke zemlje. Imajte uvijek na umu da prema socijalističkoj Jugoslaviji imate velike obaveze. Učite i postanite svjesni građani socijalističke Jugoslavije“. I u ovom udžbeniku pjesme o Josipu Brozu: *Titova djeca mi smo/pioniri, junaci/Mi, mali, volimo Tita/i Tito voli male/U ljubavi i slozi/živimo ko od šale*.³⁰¹

³⁰⁰ Čitanka za I razred osnovne škole, Cetinje, 1954.

³⁰¹ Čitanka za IV razred osnovne škole, Cetinje, 1954.

Udžbenici istorije takođe su veoma ilustrativan primjer snažnog ideološkog uticaja na učenike. Najznačajniji dio predmetnih jedinica u nastavi istorije posvećen je periodu NOB-a. U tim tematskim cjeelinama afirmišu se vrijednosti partizanskog pokreta, komunističke ideologije i oslobodilačkog rata. Sve ono što je nasljeđe prethodnih društvenih sistema, naročito društva između 1918. i 1941. godine karakteriše se kao loše, nazadno, nedemokratsko i upereno protiv interesa naroda. Istorijsko tumačenje 1918. godine kada je formirana Jugoslavija u novim udžbenicima objašnjava se kao period neispunjenih očekivanja. Navodi se da očekivanja naroda Jugoslavije nisu ispunjena, prevashodno „težnje narodnih masa o ravnopravnosti južnoslovenskih naroda i socijalnoj jednakosti“. Vlast se po tom tumačenju bojala „revolucionarnosti masa“ zbog čega je i došlo do uki-danja komunističke partije, koja se u novim udžbenicima predstavlja kao jedina progresivna politička snaga koja se borila za stvaranje „istinske demokratije i revolucije u Jugoslaviji“. Vlast je, objašnjava se, bila prepuštena buržoaziji koja se bogatila na računa narodnih masa a država je pretvorena u koloniju velikih sila. U takvim uslovima, tvrdi se da je revolucionarna smjena vlasti tokom oslobodilačkog rata bila je potpuno legitimna jer je bilo potrebno promjeniti „nenarodni režim“.³⁰² Poseban fokus u udžbenicima istorije posvećen je oslobodilačkom ratu, narodnoj vojsci odnosno kasnije Jugoslovenskoj narodnoj armiji. Potencira se da je Jugoslovenska vojska „narodna i revolucionarna vojna snaga“. Učenicima se sugeriše da armija „nije samo oružana snaga već i graditelj socijalizma u kojoj se kadrovi vaspitavaju u duhu socijalističkog patriotizma“. Detaljno se u udžbenicima istorije objašnjavaju svi događaji iz oslobodilačkog rata i naglašava „velika moralna snaga, herojstvo i požrtvovanje naših boraca“. Oslobodilački rat tumači se kao pokret koji je imao dva cilja: „nacionalno oslobođenje zemlje i stvaranje istinski demokratske vlasti u novoj Jugoslaviji“.³⁰³

³⁰² „Jugoslavija od 1918. do 1941. godine“, *Istorija naroda Jugoslavije od 1848. do danas za VII razred osmogodišnje škole*, Cetinje, 1956, str. 105–115.

³⁰³ „Razvitak i stvaranje JNA i njen karakter“, *Istorija naroda Jugoslavije od 1848. do danas za VII razred osmogodišnje škole*, Cetinje, 1956, str. 124.

U udžbenicima istorije ali i čitankama za osnovnu školu često se pojavlju tekstovi o oslobodilačkim pokretima i ratovima protiv Osmanskog carstva. Borba protiv Osmanskog carstva ima karakter oslobodilačkog rata i povezuje se s oslobodilačkim pokretom tokom Drugog svjetskog rata. Suština tih analogija je pozivanje na tradiciju oslobodilačkih ratova pošto je komunistima potrebno istorijsko utemeljenje oslobodilačkog pokreta koji su oni predvodili tokom Drugog svjetskog rata. To istorijsko utemeljenje pronalaze u ratovima protiv Osmanskog carstva zbog čega su te teme dosta česte u sadržajima udžbenika iz ovog perioda. U čitanci za četvrti razred i priča o crnogorskim junacima koji su radije umrli na vješalima nego izdali svoj narod. U priči u kojoj se ističe „hrabrost crnogorskih junaka koji su prije pošli u smrt nego postali izdajnici svoga naroda“, može se praviti paralela s događajima iz Drugog svjetskog rata. Ovim tekstovima stvara se slika da je u tradiciji crnogorskog društva utemeljena vrijednost slobode i da će se prije umrijeti nego postati izdajnik.³⁰⁴

Kako bi zaokružili politički uticaj na obrazovni sistem, u Komunističkoj partiji smatraju da taj posao ne može biti završen ukoliko njihove političke i ideološke namjere u obrazovanju ne sprovedu učitelji i nastavnici koji će apsolutno biti na „partijskoj liniji“. Zbog toga svi učitelji i nastavnici u obrazovnom sistemu Crne Gore prvo su politički i ideološki radnici, a tek onda pedagozi. Već od marta 1944. godine, kada počinje organizovanje mreže osnovnih škola, za Partiju je politička i ideološka opredjeljenost učitelja i nastavnika, mnogo važnija od njihove stručnosti i pedagoškog znanja. Umjesto njegovih „umještosti i pedagoških sposobnosti“ u prvi plan je stavljena „ljubav prema narodu i odanost narodnooslobodilačkoj borbi“ učitelja i nastavnika.³⁰⁵ Oblikuje se zvanična uloga prosvjetnog radnika, kao borca protiv „kulture zaostalosti koja je prepoznata kao osnovna i najteža smetnja izgradnji socijalizma“. Prosvjetni radnik mora biti emancipator, borac protiv „nasljeđa zaostalosti“, ali istovremeno i „dobar marksista“, u prvim redovima borbe za socijalizam.³⁰⁶

.....
³⁰⁴ „Bolje u smrt nego u izdajnike“, *Čitanka za IV razred osnovne škole*, Cetinje, 1954, str. 70.

³⁰⁵ „Odluka o početku rada u osnovnim školama“, *Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Crne Gore i Boke – zbirka dokumenata*, Titograd, 1963, str. 234.

³⁰⁶ „Borba protiv kulturne zaostalosti važan zadatak učiteljskih udruženja“, *Pobjeda*, br. 57, 7. mart 1951, str. 4.

Jasno iskazan stav da će politička i ideološka opredjeljenost prosvjetnog kadra u socijalističkoj Crnoj Gori imati primat u odnosu na stručnost, bila je jedna vrsta najave obračuna s prosvjetnim radnicima iz prethodnog sistema. Kao i cijeli sistem s kojim su ih poistovjećivali, ovi prosvjetni radnici označeni su kao protivnici narodne emancipacije i nosioci svih retrogradnih stavova iz prethodnog perioda. Već u januaru 1945. godine u partijskim forumima se postavlja dilema: „Da li kulturno-prosvjetni kadar koji je prošao kroz obrazovanje i školu stare Jugoslavije, stvarno sposoban i dorastao da odgovori novim zadacima? Da li će se taj rad pretvoriti u bijedno čeprkanje po površini, okićeno lažnom frazeologijom, radi zadovoljavanja forme na štetu sadržaja i da li će se on svesti na nešto što bi se svelo na vraćanje na staro?“. Nosioci socijalističke vlasti u Crnoj Gori nemaju dilemu da takav prosvjetni kadar, kakvim ga oni predstavljaju, ne može učestvovati u obrazovnom procesu. Po njihovim tvrdnjama prosvjetni kadar obrazovan u staroj Jugoslaviji ima „zamagljen vid a njegov pogled na svijet je nedovoljno jasan, zastrt opsjenama i predrasudma“. Novi prosvjetni kadar po tom tumačenju treba da radi u interesu naroda i da bude iz redova naroda i da ga čine „borci kulturno-prosvjetnog fronta“.³⁰⁷

Diferencijacija „starog“ i „novog“ prosvjetnog kadra biće primjetna već u prvim partijskim izvještajima o stanju u obrazovanju. Podjela se odnosi na stare prosvjetne kadrove, za koje se ocjenjuje da imaju obrazovanje, znanje i iskustvo ali ne prihvataju ideološki obrazac novog sistema. Drugu grupu čine mlađi kadrovi koji su ideološki potpuno usmjereni, ali nemaju stručnost i obrazovanje za posao prosvjetnog radnika. Koristeći formulacije o „preorjentisanju starog nastavnog kadra“, „aktivnom otporu za ispunjenje i sprovođenje naprednih mjera“, „visokom političkom svijješću i pozitivnim stavom prema narodnim tekovinama“, ne ostavlja se prostor za kreativno tumačenje, kome partijske strukture daju primat. Potpuno je jasno da je politička i ideološka opredijeljenost uvijek ispred stručnosti. Partija daje otvorenu podršku ovom *novom* i mlađem kadru, koji kao objašnjavaju: nedostatak

.....
³⁰⁷ Jovan Koprivica, „Pred rješavanjem kulturno-prosvjetnih zadataka“, *Pobjeda*, br. 9, 14. januar 1945, str. 6.

obrazovanja i stručnosti „nadoknađuju visokom političkom sviješću i pozitivnim stavom prema narodnim tekovinama od prosvjetnih pa ljudi u partiji zaduženi za obrazovanje i pored toga što su edostataka nastavnika bez kvalifik i narodnoj državi“.³⁰⁸ Za stare kadrove u socijalističkoj školi nije bilo mjesta. Bili su potrebni prosvjetni radnici obrazovani u duhu narodnooslobodilačke borbe, revolucije i marksizma, spremni da takva ubjeđenja prenose i učenicima.³⁰⁹ Kako bi što efikasnije rješavali problem sa *starim* i *novim* nastavnim kadrom, Partija se zalaže za ideološko *prevaspitanje* postojećeg nastavnog kadra, kao i produkciju novog. Ti novi kadrovi uglavnom su bili takozvani *privremeni učitelji*, koji su nakon nekoliko mjeseci kursa dobijali priliku da uđu u nastavni proces.³¹⁰

Komunistička partija i socijalistička vlast u Crnoj Gori u učitelju i nastavniku u školi, prvo vide političkog agitatora koji će među učenicima širiti socijalističku ideologiju, pa tek onda pedagoga. Partija projektuje učitelja koji će biti jedna vrsta misionara u zaostaloj sredini, koji je „sukobljen s kulturnom zaostalošću svoga naroda odlučno stupio u novi boj, pomognut od Partije i Narodne vlasti on nastavlja započeto djelo prosvjećivanja“. Na taj način on treba da „kolebljive izvede na pravi put“ a da preko učenika učestvuje i u ideološkom vaspitanju njihovih roditelja.³¹¹ O tome krajem 1949. godine piše i *Pobjeda* navodeći da je glavna dužnost svakog učitelja proučavanje marksističko-lenjinističke literature i usvajanje ove ideologije.³¹² Takve stavove potvrđuju i poruke saopštene na skupštini Sindikata prosvjetnih radnika Crne Gore na Cetinju u novembru 1949. godine. Radomir Komatina, član Politbiroa CK KP Crne Gore, je izjavio da je dužnost prosvjetnih radnika da se bore za izgradnju socijalizma

.....
³⁰⁸ Zaključci komisije za škole, Cetinje, 7. mart 1946, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 2/46.

³⁰⁹ Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, knjiga III, str. 144–145.

³¹⁰ „U toku ljeta održaće se tečajevi i seminari za sve učitelje naše Republike“, *Pobjeda*, br. 143, 17. jun 1948, str. 3.

³¹¹ „Narodni učitelj i njegova uloga u socijalističkom preobražaju sela“, *Pobjeda*, br. 158, 3. jul 1949, str. 5.

³¹² Marko Marković, „Uškolovati svu djecu odraslu za školu – osnovni zadatak koji treba riješiti“, *Pobjeda*, 18. septembar 1949, str. 5.

i pobjedu principa marksizma-lenjinizma.³¹³ Predsjednik Zemaljskog odbora Saveza prosvjetnih radnika Crne Gore Đoko Pejović pojašnjava da će ispunjavanjem zadataka u prosvjeti učitelji pomoći „izgradnju socijalizma u našoj zemlji, za potpunu pobjedu stvari za koju se bore naši narodi pod rukovodstvom Partije i druga Tita. Samo visoko odgovoran učitelj duboko svjestan svoje uloge i zadataka može postati rukovodilac na podizanju socijalističke svijesti naše omladine“.³¹⁴ Kako bi u kontinuitetu vršili pritisak na prosvjetne radnike, odnosno kako bi, kako to oni kažu, vršili „ideološko podizanje i prevaspitanje prosvjetnih kadrova“, Partija organizuje različite političke kurseve, seminare i obuke. Takođe, jedna od obaveza prosvjetnog kadra je i takozvano *individualno uzdizanje* koje podrazumijeva čitanje dnevne štampe, časopisa i druge ideološke literature.³¹⁵

MEDIJI U FUNKCIJI IZGRADNJE IDEOLOGIJE

Ambiciozni planovi Komunističke partije da u socijalističkoj Crnoj Gori ostvare kontrolu nad svim segmentima političkog, ekonomskog, društvenog i kulturnog života, zahtijevala je i snažnu i apsolutnu kontrolu medija. Za Partiju, kao nosioca izvršne vlasti, angažovanost medija i njihova uloga u promociji socijalističkih društvenih vrijednosti bila je preduslov političke borbe. Takav pristup i društveno angažovanje medija, Partija u Crnoj Gori definiše na osnovu temeljnih ideoloških stavova komunističkog pokreta. Oni se oslanjaju na tezu jednog od najvažnijih komunističkih ideologa, Vladimira Iljiča Lenjina koji je kao prvi zadatak političke borbe i organizovanja radničke klase insistirao na formiranju „borbenog političkog lista koji će voditi propagandu i agitaciju za shvatanje revolucionarne socijaldemokratije“.³¹⁶

.....
³¹³ *Pobjeda*, 5. novembar 1949, str. 2.

³¹⁴ Đ. Pejović, „Učitelj – borac za kulturno-prosvjetni napredak sela“, *Pobjeda*, 29. januar 1950, str. 5.

³¹⁵ Izvještaj uprave za agitaciju i propagandu CK KPCG o školama, nedatirano, Titograd, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.71/50.

³¹⁶ *Istorija svesavezne komunističke partije boljševika*, Beograd, 1948, str. 40.

Na tim principima, definiše se i položaj medija u crnogorskom društvu u prvoj deceniji nakon Drugog svjetskog rata. Po tumačenju komunista, štampa u socijalističkom društvu treba da služi interesima radnog naroda i da se kao takva bori za njihova prava. Njena uloga je da bude „mobilizator masa, borac za jedinstvo narodne vlasti“. Partijski vrh od štampe očekuje da bude „moćno oružje u rukama narodnih masa, vaspitač i organizator masa u radu za bolji i srećniji život naroda“.³¹⁷ Ukratko, funkcija štampe, odnosno medija u socijalističkom društvu fokusira se na promociju i afirmisanje novih ideoloških vrijednosti. U takvoj percepciji, mediji imaju „vaspitnu ulogu usmjerenu na formiranje novog čovjeka“, dok cijeli proces kroz izbor tema i način njihove prezentacije kontroliše Komunistička partija.

Istovremeno, štampa odnosno mediji u socijalističkom društvu, predstavljaju snažan instrument jačanja komunističke vlasti. Za njih mediji predstavljaju oružje za konačan obračun sa svim klasnim neprijateljima, odnosno neprijateljima socijalističkih društvenih odnosa. Komunisti objašnjavaju da štampa treba da bude „moćno oružje jedne klase u borbi protiv druge klase“. Podrazumijeva se da komunistička štampa treba da afirmiše socijalističke vrijednosti i kritikuje sve ono što ima veze s kapitalizmom. U tom pravcu, pravi se i jasna distinkcija između „socijalističke i buržoazijske štampe“. Po komunistima, prva je „istinita, služi radnom narodu i bori se za njegove interese“, dok je buržoaska štampa „puna senzacija, kleveta, laži, odiše mržnjom prema radnicima i raspiruje mržnju jednog naroda prema drugom“.³¹⁸ Za komuniste, takozvana *buržoaska štampa* služi interesima vladajućih klasa i ona je u funkciji „držanja u potčinjenosti i eksploataciji većine društva“. Takva štampa, po njima, sakriva od radnika istinu i stvarnost i skreće pažnju od njihovih životnih problema. Zbog toga socijalistička štampa za njih predstavlja najefikasnije sredstvo za borbu protiv kapitalizma i buržoazije, „moćno sredstvo u rukama oslobođenih radnih masa za gušenje otpora svrgnute klase eksploatatora“.³¹⁹

³¹⁷ „Borba – naše moćno oružje u borbi za obnovu i izgradnju zemlje“, *Pobjeda*, br. 8, 23. februar 1947, str. 1.

³¹⁸ T. Srdanović, Kritički osvrt na našu štampu, nedatirano, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.14/48.

³¹⁹ M. Vugdelić, „Štampa – moćno oružje radnih masa u borbi za bolji život“, *Pobjeda*, br. 59, 11. mart 1949, str. 1.

Za Komunističku partiju najvažnija funkcija štampe je njena uloga u širenju ideologije, odnosno kako to komunisti nazivaju *njena vaspitno-društvena uloga*. Komunisti štampu, odnosno medije, prevashodno doživljavaju kao instrument opšte društvene emancipacije u okviru čega se podrazumijeva i njena *vaspitna uloga*. To suštinski znači upoznavanje najširih društvenih masa s idejama socijalizma, njihovo afirmisanje i u konačnom stvaranje atmosfere koja će omogućiti da te ideje postanu opšteprihvaćene. U partijskoj terminologiji, očekivanja od štampe definišu se kao potreba sistema da mediji budu „instrument prosvjećivanja i socijalističkog vaspitanja trudbenika – njihov mobilizator i organizator u stvaranju boljeg i kulturnijeg života“.³²⁰ Takav pristup naglašava i prvi čovjek Partije, Josip Broz, koji fokus stavlja na „vaspitavanje i prevaspitavanje širokih narodnih masa u socijalističkom duhu“. Naglašava da socijalistička štampa mora biti *idejna* i potpuno u skladu sa socijalističkom ideologijom jer jedino tako može vaspitavati i širiti ideje socijalističke države u društvu. Broz kaže da za razliku od buržoaske štampe koja je po njemu senzacionalistička i koja služi da „zagolica maštu malograđanina i pomogne mu da bolje zaspe nakon ručka“, socijalistička štampa isključivo služi društvu. Ona, po njegovim riječima treba da „u popularnom obliku narodnim masama približi socijalističku stvarnost, izgradnju socijalizma, teškoće i uspjehe koji se postižu na tom putu“.³²¹ Mediji u socijalističkom društvu osim popularizacije zvanične ideologije imaju ulogu transmitora zvaničnih stavova Komunističke partije i njenih organa. To se prevashodno odnosi na štampane medije, konkretno list *Pobjedu* koja je kao list Narodnog fronta Crne Gore, prenosio i tumačio zvanične stavove političkog rukovodstva u Crnoj Gori. To je na tragu onoga što na federalnom nivou radi list *Borba* koji je prepoznat kao zvanično glasilo KPJ, odnosno CK KPJ.

Pobjeda, list Narodno-oslobodilačkog fronta Crne Gore i Boke, osnovan je 24. oktobra 1944. godine. Prvi broj *Pobjede* izdat je u Nikšiću, da bi od novembra 1944. do juna 1954. list izlazio na Cetinju, nakon čega

.....
³²⁰ *Ibid.*

³²¹ „Maršal Tito primio dopisnike TANJUG-a iz svih narodnih republika“, *Pobjeda*, br. 272, 13. novembar 1949, str. 1.

je list prebačen u Titograd. *Pobjeda* je fokusirana na teme iz Crne Gore i preko 95% sadržaja lista posvećeno je lokalnim pričama. Znatno manje prostora bilo je za teme iz spoljne politike a u tim rubrikama dominiraju tekstovi o Sovjetskom savezu, Italiji, Grčkoj, Palestini, SAD i Francuskoj. U samoj strukturi lista od prosječno 898 stubaca na unutrašnje rubrike otpadalo je 798, na spoljnu politiku 116, privredu 150, kulturu 77, fiskulturu 16 i na tekstove o omladinskoj pruži 74 stubca.³²² Osim *Pobjede*, kao centralnog štampanog medija u Crnoj Gori, vremenom dolazi do osnivanja novih medija, specijalizovanih za određena politička pitanja ili ciljne grupe U oktobru 1949. godine izlazi prvi broj *Partijskog rada* – organa Centralnog komiteta Komunističke partije Crne Gore. List je izlazio jednom mjesečno i bio namijenjen isključivo članovima partije. U uvodniku prvog broja *Partijskog rada* objašnjava se da će se list baviti problemima partijske organizacije sa zadatkom „sistemske razrade partijske linije kroz ukazivanje na greške i nove važne zadatke“. Urednici *Partijskog rada* imaju namjeru da list postane vaspitno sredstvo, koje će uticati na odgajanje i razvijanje najboljih partijskih osobina: disciplinovanosti, odgovornosti u izvršenju partijskih zadataka, budnosti, svjesnosti i istrajnosti.³²³ Kako bi upotpunili politički i ideološki uticaj prema ženskoj populaciji, dolazi do osnivanja lista *Naša žena*, koji je bio u funkciji ideološkog vaspitanja i jačeg aktivizma ženske populacije. Po uputstvima Agitprop odjeljenja za štampu u njemu su se obrađivale teme iz svakodnevnog života, reportaže i primjeri uspješne žene u socijalističkom sistemu. Tu su teme o učešću žena u obnovi zemlje, porodičnom životu, ženama koje rade u kolhozima, školama, bolnicama.³²⁴ Sličnu funkciju ima i list *Omladinski pokret*, osnovan kao organ Ujedinjenog saveza antifašističke omladine Crne Gore i Boke. Njegovo formiranje u Partiji objašnjavaju činjenicom da će na taj način obezbijediti da mlade generacije iz ta-

.....
³²² Zapisnik sa savjetovanja pri upravi propagande i agitacije CK KPCG, Cetinje, 17. februar 1949, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.47/49.

³²³ „Čitaocima Partijskog rada“, *Partijski rad*, br. 1, Cetinje, 15. oktobar 1949, str. 1.

³²⁴ Izvještaj agitprop odjeljenja PK KPJ CG – Agitprop odjeljenju CK KPJ o planu tema naših listova za drugo polugodište 1947. godine, Cetinje, 30. jun 1947, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.6/47.

kvih listova crpe „izvornu snagu vaspitanja omladine koja će razvijati njihove stvaralačke moći“.³²⁵ Osnovni zadaci ovog lista bili su podizanje idejno-političkog obrazovanja omladine, izvještavanje o radu školske omladine, razvoju učenika u privredi i afirmacija fiskulture među ovom društvenom grupom.³²⁶

Tiraži crnogorskih štampanih medija bili su relativno skromni. *Pobjeda* je izlazila jednom nedjeljno u tiražu od 6.500 primjeraka/ *Omladinski pokret* – organ Glavnog odbora narodne omladine Crne Gore koji izlazi jednom nedjeljno u tiražu od 9.000 primjeraka/*Nаша žena* – organ Glavnog odbora AFŽ-a koji izlazi jednom mjesečno u tiražu od 3.500 primjeraka/ *Privredni život* – organ društva ekonomista Crne Gore i list koji jednom mjesečno tretira pitanja iz oblasti privrede i izlazi u tiražu od 3.000 primjeraka/ *Stvaranje* – mjesečni časopis književno-umjetničkog karaktera.³²⁷ Krajem oktobra 1949. godine, jednom mjesečno počinje da izlazi i *Partijski rad* – list Centralnog komiteta Komunističke partije Crne Gore, koji se bavio pitanjima razrade partijske linije i usmjeravanja članstva u izvršenju direktiva.³²⁸

Štampa je jedan od ključnih izvora za razumijevanje političke situacije i ona je obavezno štivo za sve članove partije s tendencijom da bude dostupna i čitana u svim društvenim kategorijama. Za člana partije bilo je nedopustivo da ne čita dnevnu štampu koja je bila osnov „individualne propagande“.³²⁹ Štampani mediji u crnogorskom poslijeratnom društvu imaju takozvanu *vaspitnu ulogu* koja je u funkciji afirmisanja politike Komunističke partije i ideja socijalističke države. Štampa u crnogorskom društvu imala je zadatak da „pogađa temati-

.....
³²⁵ Izvještaj agitprop odjeljenja PK KPJ CG – Agitprop odjeljenju CK KPJ o planu tema naših listova za drugo polugođe 1947. godine, Cetinje, 30. jun 1947, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.6/47.

³²⁶ T. Srdanović, Kritički osvrt na štampu, nedatirano-1948. godine, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.14/48.

³²⁷ Propaganda na teritoriji naše organizacije, nedatirano, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.6/47.

³²⁸ „Čitaocima Partijskog rada“, *Partijski rad*, br. 1, Cetinje, 15. oktobar 1949, str. 1.

³²⁹ Dvomjesečni izvještaj Agitprop odjeljenja Pokrajinskog komiteta KPJ CG – Agitprop odjeljenju centralnog komiteta KPJ, Cetinje, 25. jun 1947, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.6/47.

ku, pravilno se politički orjentiše i obavještava mase³³⁰. S takvim pristupom, štampani mediji su jedna vrsta političke institucije, zbog čega Partija toleriše velike finansijske gubitke većine listova. Izuzimajući list *Naša žena*, svaki drugi štampani mediji bio je u ozbiljnim finansijskim minusima. *Pobjeda* je zbog malog tiraža i velike cijene štampe pravila mjesečne gubitke od skoro 100.000 dinara a slično je bilo i s *Omladinskim pokretom* koji je mjesečno bio u deficitu od 39.000 dinara.³³¹

Uloga medija u zamišljenom procesu političkog i ideološkog rada, prepoznata je kao jedan od načina komunikacije Partije s članovima i simpatizerima. Zvanične stavove, partijske direktive i tumačenje političkih odluka, preko medija mogu doći do svakog pojedinca, zbog čega u partijskim strukturama štampane medije, prevashodno *Pobjedu*, prepoznaju kao jedan od mehanizama indoktrinacije. Tekstovi s jasnim političkim i ideološkim porukama objavljeni u *Pobjedi*, u partijskim forumima definišu se kao „centar političkog rada u masama“. Ti tekstovi su osnovni izvor ideološkog rada u masovnim organizacijama, partijskim i večernjim školama. Po tom tumačenju, štampa je „sredstvo za mobilizaciju masa“ i predstavlja „kaiš koji svakodnevno povezuje stotine hiljada ljudi s partijom, zbog čega je važno oružje ekonomskog prevaspitavanja masa i moćno sredstvo unošenja moralne ideologije“.³³² Novinski članci *Borbe* i *Pobjede* postaju ključni izvor za tumačenje političke linije, a Partija sugeriše lokalnim odborima da na partijskim sastancima, večernjim školama i sastancima, detaljno čitaju *prorađuju* te tekstove.³³³ Štampani mediji u tekstovima pojašnjavaju osnovne političke i ideološke poruke, koje afirmišu ili kritikuju kroz dobre i loše primjere iz prakse. Svjesni čitalačke publike kojoj se obraćaju, od autora ovih tekstova traže da se piše „jednostavnim stilom i pristu-

.....
³³⁰ T. Srdanović, Kritički osvrt na štampu, nedatirano-1948. godine, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.14/48.

³³¹ Finansijsko stanje listova, Cetinje, 22. septembar 1947, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.6/47.

³³² Teorijska pitanja socijalizma – Rad partije u masama, nedatirano, str. 1, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 54/50.

³³³ Stenografske bilješke sa sastanka pri CK KPCG s predstavnicima sreskih komiteta Andrijevića, Ivangrad, Bijelo Polje i Kolašin, Titograd, 24. novembar 1949, str. 43, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 33/49.

pačnim jezikom“. Suština je da teorijska znanja treba uopštiti i prostim jezikom približiti čitalačkoj publici.³³⁴

Uloga jednog od ključnih mehanizama indoktrinacije, zahtijevala je snažnu kontrolu Komunističke partije nad medijima. Ambiciju da direktno kontroliše medije, Partija saopštava još u prvim fazama preuzimanja izvršne vlasti, kada insistira na principu da se organima za agitaciju i propagandu „neposredno rukovodi iz partijskih centara, od centralnih i pokrajinskih rukovodstava do nižih partijskih foruma“. Preuzimanjem svih poluga izvršne vlasti, Komunistička partija preuzima kontrolu nad medijima preko sektora za štampu Agitpropa. Zadatak ovog sektora bio je da „prati cjelokupnu štampu, da se brine da se u njoj pravilno postave sva politička i druga pitanja a da se na lokalnom nivou primijene i protumače direktive centralne štampe“. Selekcija materijala za objavljivanje, isticanje određenih tema, nadzor i organizovanje dopisničke mreže takođe su bili neki od zadataka sektora za štampu Agitpropa.³³⁵

Drugi stepen kontrole medija, Partija sprovodi preko novinarskih i strukovnih udruženja. Činjenica da su prvi novinari u ovim medijima uglavnom bili partijski kadrovi, značajno je olakšala uticaj Partije na uređivačku politiku. Profesionalni novinari skoro da nijesu ni postojali, a taj trend se mijenja tek od pedesetih godina kada se pojavljuju prvi znaci opšte društvene decentralizacije. Do 1949. godine u crnogorskim medijima bilo je zapošljeno svega 15 profesionalnih novinara, da bi godinu kasnije taj broj povećan na 60 profesionalnih novinara.³³⁶ Socijalistički sistem tretira novinare kao *kulturne i javne radnike*, od kojih očekuje uključivanje u politički život. Udruženje novinara Crne Gore sugeriše članovima da trebaju da *aktivno učestvuju u političkom životu* i da aktivno učestvuju u svim akcijama narodne vlasti i Fronta.³³⁷

³³⁴ Bilješke s partijskog savjetovanja, Beograd, 19. april 1948, str. 1, 2, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.17/48.

³³⁵ O reorganizaciji agitacije i propagande, nedatirano, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.1/45.

³³⁶ O radu udruženja novinara Crne Gore, nedatirano, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.107/51.

³³⁷ *Ibid.*

Preko Sektora za štampu Agitpropa, predstavnici Partije učestvuju na sjednicama udruženja novinara, utiču na izbor tema, sagovornika i drugih stvari koje bi u normalnim okolnostima bile isključiva nadležnost novinara.³³⁸ Zbog toga se uloga novinara svodila na ispunjavanje očekivanja partijskih zvaničnika. Novinari su pisali isključivo o temama koje je definisala Partija, a svi tekstovi su morali biti napisani po zadatim instrukcijama nakon čega su kontrolisani i odobravani. O ulozi novinara neposredno nakon rata slikovito govori izjava visokog partijskog funkcionera Andra Mugoše koji u jednom izvještaju u kome se govori o zadacima štampe izgovara rečenicu koja precizno opisuje položaj medija i novinara. Mugoša kaže da će svi novinari i dopisnici *Pobjede* na vrijeme dobiti zadatke i detaljna uputstva „šta i kako da pišu“.³³⁹ Paradosalno je da novinari ovakav način direktnog miješanja u njihov posao nijesu doživljavali kao cenzuru i kontrolu. Naprotiv, oni to smatraju normalnim, pa se s jedne godišnje skupštine, novinari „zahvaljuju na pravilnom rukovođenju i pomoći Partije koji su omogućili postizanje značajnih rezultata u rješavanju zadataka socijalističke izgradnje“, uz poruku da će „novinari Crne Gore i dalje stajati u prvim redovima borbe za socijalizam“.³⁴⁰

Sektor za štampu Agitpropa definisao je dosta rigidnu i centralističku kontrolu rada medija u Crnoj Gori. Ti *sistemi kontrole* predviđali su da Sektor za štampu Agitpropa do svakog 25-og u mjesecu, uredništvu *Pobjede* i *Radio Titograda* dostave „osnovnu orijentaciju o glavnim problemima kojima treba pokloniti najviše pažnje“. Redakcije su imale dva dana da na ponuđeni plan dostave eventualne izmjene ili dopune, nakon čega bi konačan plan za rad u narednom mjesecu, dostavljan medijima.³⁴¹ Mjesečni i nedjeljni plan tema koje se obrađuju, koncipiran je

.....
³³⁸ Zapisnik s godišnje skupštine Udruženja novinara Crne Gore, nedatirano, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.47/49.

³³⁹ PK Agitprop komisija – pitanje raspodjele i rasturanja štampe, Cetinje, 22. decembar 1946, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.2/46.

³⁴⁰ „Rezolucija godišnje skupštine udruženja novinara Crne Gore“, *Pobjeda*, br. 108, 7. maj 1950, str. 2.

³⁴¹ Zapisnik sa sastanka Uprave za propagandu i agitaciju CK KPCG, Cetinje, 28. novembar 1949, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 47/49.

na osnovu godišnjeg plana Sektora za štampu Agitpropa.³⁴² U tim planovima mediji su usmjeravani na aktuelne teme iz društvenog razvoja zemlje kao što su izborni procesi, obnova zemlje, razvoj poljoprivrednih zadruga, ispunjavanje zadataka petogodišnjeg plana i kasnije borba protiv kampanje IB-a i razvoja socijalističkih samoupravnih odnosa. Tako je, na primjer, uredništvo *Pobjede* 1947. godine dobilo zadatak da obradi tri teme: *značajni datumi SSSR-a, 30-godišnjica Oktobarske revolucije i Uspjesi četvrte pjatiljetke*. U prvoj temi bilo je neophodno problematizovati teze o godišnjici Oktobarske revolucije, Staljinovom rođendanu i danu Crvene mornarice. U drugoj temi o godišnjici Oktobarske revolucije *Pobjeda* je trebala da piše o prednostima sovjetskog modela industrijalizacije nad kapitalizmom, sovhoznom načinu poljoprivrede, napredku nauke i kulture u SSSR-u, proizvodnji i prodaji stvari za široku potrošnju, sovjetskoj industriji i slično. U okviru posljednje teme o uspjesima pjatljatke iz Agitpropa je naloženo da se piše o građenju novih puteva i željeznica u SSSR-u, elektrifikaciji, o pomoći grada selu, radiju, razvoju stočarstva i ulozi radija u petogodišnjem planu.³⁴³

Naglašena politička i ideološka obojenost štampanih medija je očigledna. Svaki od listova koji izlazi u Crnoj Gori, bez izuzetka afirmiše zvanične političke i ideološke stavove Komunističke partije. *Pobjeda* aktivno učestvuje u predizbornoj kampanji uoči prvih poslijeratnih izbora, otvoreno stajući na stranu politike koju zagovara Narodni front. Na stranicama *Pobjede* kandidati s liste Narodnog fronta predstavljani su kao idealni predstavnici novog, socijalističkog društva, dok se njihovi politički konkurenti prikazuju kao „špekulanti koji pljačkaju i iscrpljuju narodni organizam, trguju narodnim interesima i raspaljuju neslogu i mržnju među narodima“.³⁴⁴ Nešto kasnije *Pobjeda* usmjerava svoje interesovanje prema procesima obnove zemlje i kasnije realizaciji petogo-

.....
³⁴² Uputstva za sreske dopisnike – Agitprop odjeljenje PK KPJ CG, Cetinje, 12. februar 1947, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.6/47.

³⁴³ Izvještaj agitprop odjeljenja PK KPJ CG – Agitprop odjeljenju CK KPJ o planu tema naših listova za drugo polugođe 1947. godine, Cetinje, 30. jun 1947, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.6/47.

³⁴⁴ „Stare političke partije i jedinstveni narodno-oslobodilački front“, *Pobjeda*, br. 33, 1. jul 1945, str. 1.

dišnjeg plana. Štampani mediji dobijaju jasno uputstvo da budu „moćno oružje u rukama narodnih masa u borbi za obnovu i izgradnju zemlje, za ostvarenje petogodišnjeg plana“.³⁴⁵ Od njih se očekuje da prate i prenose sve „uspjehe takmičenja, zalaganja narodnih vlasti i pojedinaca“. Nezaobilazno je bilo i isticanje rezultata u opismenjavanju stanovništva, afirmisanje proljećne sjetve i problema poljoprivrednika, što je trebalo da uslovi „sadjnu svakog pedlja zemlje“.³⁴⁶ U zadatku promocije petogodišnjeg plana osnovna funkcija crnogorske štampe je mobilizacija radne snage i njeno uključivanje u realizaciju plana. Zbog toga se insistira da članci u listu ne budu samo direktivni, već „mobilizacioni i borbeni i da svaki članak, izvještaj i dopis bude poziv na radnu akciju“.³⁴⁷

Nešto kasnije, štampani mediji u Crnoj Gori bili su pred novim zadatkom koji je otvorio sukob Jugoslavije za državama IB-a. Politički vrh u Crnoj Gori od štampe očekuje da „pomogne partijskom članstvu u razjašnjavanju stvarne suštine spora i većem razumijevanju istorijskog i međunarodnog značaja borbe koju vodi naša Partija“.³⁴⁸ Štampani mediji stavljeni su u funkciju „raskrinkavanja klevetničku kampanju zemalja IB-a protiv Jugoslavije“. Novinari su dobili zadatak da kroz svoje tekstove učestvuju u borbi protiv svih „neprijateljskih, antimarksističkih kleveta koje dolaze od strane zemalja narodne demokratije“.³⁴⁹ Blisko saradujući s različitim partijskim organima, crnogorski novinari otvoreno su prihvatili da se na strani Komunističke partije svojim radom bore protiv rezolucije IB-a. Oni to formulišu kroz tezu o „jednodušnosti i nepokolebljivoj vjeri u ispravnost puta kojim nas vodi naša Partija“. Konkretno, crnogorski novinari preko svog udruženja „jednodušno i s ogorčenjem osuđuju klevetničku i kontrarevolucionarnu informbirovsku politiku

.....
³⁴⁵ „Borba – naše moćno oružje u borbi za obnovu i izgradnju zemlje“, *Pobjeda*, br. 8, 23. februar 1947, str. 1.

³⁴⁶ Uputstva za sreske dopisnike – Agitprop odjeljenje PK KPJ CG, Cetinje, 12. februar 1947, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.6/47.

³⁴⁷ T. Srdanović, Kritički osvrt na štampu, nedatirano – 1948. godine, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.14/48.

³⁴⁸ „Izašao je iz štampe prvi broj ‘Partijskog rada’ – organa CK KP Crne Gore“, *Pobjeda*, br. 248, 16. oktobar 1949, str. 1.

³⁴⁹ Zapisnik s godišnje skupštine udruženja novinara Crne Gore, Titograd, 23. mart 1949, str. 2, 3, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.47/49.

protiv naše Partije i protiv naše zemlje“. Obećavaju da će stajati u prvim redovima borbe za socijalizam, i da će nastaviti da rade na „raskrinkavanju revizionističke i kontrarevolucionarne informbirovske politike koja je glavna kočnica daljih pobjeda socijalizma u svijetu“.³⁵⁰

Snažan centralizam u medijima počinje da slabi početkom pedesetih godina. Korijenite promjene u društvu, demokratizacija svih segmenata društvenog života, udaljavanje od sovjetske prakse i izgrađivanje jugoslovenskog modela socijalizma osjetile su se i u novinarstvu. U medijima su ti pomaci bili skromni i na početku se uglavnom registruju kroz stavove najviših partijskih organa koji insistiraju na potrebi decentralizacije medija. Analizirajući nedostatke štampe, komisija saveznog udruženja novinara i uprave za agitaciju i propagandu CK KPJ, sredinom 1950. godine od novinara traži više slobode i inventivnosti. U njihovom izvještaju se navodi da novinari nemaju inicijative i smjelosti da samostalno tretiraju probleme za koje ne dobiju izričite direktive ili uputstva.³⁵¹

Na tragu širih društvenih i političkih promjena, u retoričkoj ravni definiše se i nova uloga medija, koju karakterišu očekivanja Komunističke partije da mediji zauzmu kritički stav prema svim društvenim anomalijama. Vjeruju da svaki kritički osvrt na društvene probleme, može biti samo pomoć u *pravilnom vaspitanju masa*, i da ta kritika ne smije smetati autoritetu vlasti. Konkretno, za *Pobjedu* se navodi da dosta površno kritikuje društvene anomalije i da je ta kritika, čak i kada postoji, nesigurna, a ponekad i nepravilna.³⁵² Po ocjenama partijskih krugova *Pobjeda* nije postala *nosilac konstruktivne kritike*, zbog čega list ne može biti *mobilizator*. Konstatuje se da u tekstovima ovoga lista „ovladava bezidejna informativnost, suvoparno registrovanje rezultata i događaja“. Zamjera se što u člancima nema analiza, kritičkog osvrta, isticanja

³⁵⁰ „Rezolucija godišnje skupštine udruženja novinara Crne Gore“, *Pobjeda*, br. 108, 7. maj 1950, str. 2.

³⁵¹ „Izvještaj komisije saveznog udruženja novinara i uprave za agitaciju i propagandu o problemima novinarstva“, *Partijska izgradnja*, str. 10, Beograd, avgust – septembar 1950.

³⁵² T. Srdanović, Kritički osvrt na štampu, nedatirano – 1948. godine, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.14/48.

iskustva i da nema „borbe za idejni lik lista“.³⁵³ I pored oštih i kritičkih tonova upućenih uredništvu *Pobjede*, više je nego jasno da je ova kritika posljedica širih društvenih i političkih promjena, i da je kritika više retorička nego suštinska. Teza da *Pobjeda* u svojim tekstovima „iskrivljuje partijsku liniju“ je apsolutno netačna, jer je kompletan proces pripreme, izrade i konačno kontrole tekstova u ovom listu koordinisan i kontrolisan iz različitih struktura Komunističke partije. Oštre stavove prema urađivačkoj politici treba tumačiti otvaranjem procesa političkih reformi i demokratizacije društva, zbog kojih mediji nijesu mogli ostati po strani. Ipak, najava demokratizacije u medijima više je formalna i pored jasnih stavova crnogorskih novinara da će se u budućnosti u svom radu zalagati za „razvijanje šire demokratije i još šire učešće svih stanovnika u procesima odlučivanja“.³⁵⁴

Promjene s početka 50-ih ipak su donijele određene pomake u daljem razvoju crnogorskih medija. To se prevashodno odnosi na nešto veću inicijativnost redakcija i samih novinara u kritici onih društvenih pojava koje nijesu bile na fonu *partijske linije*. Te promjene konstatuju se već krajem 1951. godine u godišnjem izvještaju komisije za štampu Agitpropa. Navodi se da je „postignut uspjeh zbog toga što se slobodnije prišlo kritici raznih pojava u našem životu“. Oktroisana novinarska sloboda imala je i svoja ograničenja, pa su novinari *Pobjede* išli iz krajnosti u krajnost. Komisija konstatuje da se „od velike bojažljivosti koja je prije nekoliko mjeseci bila karakteristična za novinarski kadar, prešlo u smjelu kritiku koja je prelazila granicu do koje je trebalo ići“.³⁵⁵ O pokušaju da se novinarska sloboda i kritika sistema toleriše, ali samo do određene granice, najbolje svjedoči primjer glavnog i odgovornog *Pobjede* Veljka Milatovića, koji je objavio tekst o navodnom lokalizmu i suparništvu Cetinja i Titograda u kome je naveo da su rezultati obnove tih sredina uglavnom posljedica „lokalizma i plemenštine“. Tekst

.....
³⁵³ Zapisnik sa savjetovanja pri upravi propagande i agitacije CK KPCG, Cetinje, 17. februar 1949, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.47/49.

³⁵⁴ „Rezolucija godišnje skupštine udruženja novinara Crne Gore“, *Pobjeda*, br. 108, 7. maj 1950, str. 2.

³⁵⁵ Zapisnik pododbora za agitaciju i štampu agitprop komisije CK KPCG, Titograd, 29. decembar 1951, str. 2, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 83/1/51.

je doživio oštru kritiku, Centralni komitet SKCG ocjenio je da je Milatović „nepravilno postavio kritiku“ i da je objavio članak i pored su-gestija iz Partije da to ne čini.³⁵⁶

Nakon Drugog svjetskog rata, u javnom prostoru Crne Gore prvi put se pojavljuju i elektronski mediji koji zbog njihove ne/dostupnosti, još ni-jesu tako uticajni kao štampani. Pojavljivanje radija, kao prvog elektronskog medija u procesu indoktrinacije ipak će označiti izvjesne promjene u tradicionalnom doživljaju uloge medija u društvu. Tehničke moguć-nosti koje ostavlja upotreba ovog medija, za partijske službe zadužene za indoktrinaciju otvorile su jedno potpuno novo polje djelovanja, jer je stvorio uslove da se propagandni rad može odvijati *na daljinu*. To je omogućilo da partijski stavovi, njihove ideje, glas i poruka najviših funk-cionera stigne do najudaljenijih krajeva u Crnoj Gori. Radio je omogućio da govori partijskih lidera, prenosi velikih svečanosti direktno stignu do velikog broja građana i time omogućavao jednu novu vrstu identifikaci-je i popularizacije ideja socijalizma u crnogorskom društvu. Prednost, takvog neposrednog načina komunikacije brzo su shvatili u partijskim organima zbog čega od svojih organa traže da organizuju *kolektivna slu-šanja* najznačajnijih sadržaja koji se emituju putem radio talasa.³⁵⁷

Prvobitne ideje da radio bude značajan segment agitaciono-propagand-nog rada u Crnoj Gori ograničavao je nedostatak radio aparata. Krajem 1949. godine u Crnoj Gori je na jedan radio prijemnik dolazilo 195 stan-ovnika, što je bilo znatno više nego u ostalim republikama (Slovenija – 24; Hrvatska – 40; Srbija – 62; Makedonija – 88; Bosna i Hercego-vina – 157). Ambiciozni planovi komunističkih vlasti planirali su da na svakih 60 stanovnika Crne Gore bude po jedan radio aparat.³⁵⁸ Kako bi nadomjestili nedostatak radio prijemnika, komunističke vlasti u Crnoj

.....
³⁵⁶ Stenogram proširenog plenuma CK SKCG, Titograd, 17. jun 1953, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.104/1/53.

³⁵⁷ Ljubodrag Dimić, *Agitprop kultura*, Beograd, 1988, str. 147; Arhiv Srbije, fond Ministarstva prosvete, 6. jun 1945, f-3/br. 1802.

³⁵⁸ Informativni priručnik o Jugoslaviji 1950 – podaci o političkom, privrednom, kulturnom i prosvetnom životu u FNRJ, knjiga I, sveska 5, str. 262, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 57/49.

Gori počeli su s organizovanjem radio razglasa. Na gradskim trgovima i drugim mjestima gdje se okupljalo više ljudi organizovan je razglas koji je prenosio radio emisije, emitovao najvažnije govore i muziku. U određenim mjestima i većim fabrikama vremenom su stvoreni improvizovani studiji koji su sami pripremali određene govorne emisije, uglavnom iz dnevne štampe, koju su preko razglasa emitovali.

U Crnoj Gori nakon oslobođenja funkcionisala su dva lokalna radija, na Cetinju i u Kotoru, ali je slušanost ovih stanica zbog njihovih tehničkih karakteristika bila ograničena.³⁵⁹ Prva radio stanica u Crnoj Gori utemeljena je na Cetinju 27. novembra 1944. godine, petnaest dana nakon oslobođenja grada. Popravkom njemačke radio stanice, počelo je emitovanje programa Radio Cetinja. Jednosatni program (od 18:30 do 19:30) koji se čuo u radijusu od 100 do 150 kilometara emitovao je uglavnom vijesti s ratišta. Prva ozbiljnija radio stanica u Crnoj Gori pokrenuta je 1. maja 1949. godine, kada se prvi put sa svoje frekvencije oglasio Radio Titograd.³⁶⁰ Selidbom u Titograd, povećan je i obim dnevnog programa, koji je trajao od 17 do 23 sata, da bi kasnije došlo i do uvođenja jutarnjeg programa od 7 sati i 30 minuta.³⁶¹ Nova radio stanica u Titogradu imala je novu emisionu opremu, stanicu od 20 kilovata i frekvenciju za duge talase zbog čega je čujnost proširena na prostor Albanije i južne Italije.³⁶² Već tokom 1950. Radio Titograd emituje sedam sati sopstvenog programa, a od 1. jula te godine osam sati dnevno.³⁶³

U Radio Titogradu funkcionisalo je sedam redakcija: redakcija vijesti, politička, privredna, omladinska, pionirska, literarna i albanska redakcija. U svakoj od ovih redakcija radilo je po dvoje novinara koji su pri-

³⁵⁹ Izvještaj o radu agitprop odjeljenja PK KPJ za Crnu Goru, Cetinje, 30. januar 1947, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.6/47.

³⁶⁰ Pregled agitaciono-propagandnog rada za prvo polugođe 1949. godine, nedatirano, str. 7, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 34/49.

³⁶¹ Istorijat RTCG, <http://www.rtcg.me/rtcg/istorijat-rtcg.html>

³⁶² Informativni priručnik o Jugoslaviji 1950 – podaci o političkom, privrednom kulturnom i prosvetnom životu u FNRJ, knjiga I, sveska 5, str. 261, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 57/49

³⁶³ Izvještaj o radu novinarskog odjeljenja Radio Titograda od 1. januara do 31. decembra 1950. godine, Titograd, 10. januar 1951, str. 7, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.73/50.

premali program, s izuzetkom albanske redakcije koja je samo prevodila gotove materijale. Niko od novinara Radio Titograda nije imao završen fakultet, deset ih je bilo sa srednjom školom dok su ostali imali završenih po nekoliko razreda gimnazije. Kompletna redakcija bila je vezana za Komunističku partiju Crne Gore, od 14 novinara, njih devet su bili članovi KP, tri kandidata i dva člana Narodne omladine. Radio Titograd nije imao dopisničku službu i informacije s terena prikupljao je angažovanjem dopisnika *Pobjede* i *Tanjuga*. Kompletan program emitovan je uživo, zbog čega je u okviru Radio Titograda bio angažovan muzički ansambl od velikog orkestra sa 32 člana, zabavni orkestar sa 15 članova, tamburaški orkestar sa 12 članova i osam pjevača, narodni orkestar sa 16 muzičara i deset pjevača, dva solo pjevača, pet instrumentalnih solista i dva narodna harmonikaša. Dvije trećine programa činili su muzički sadržaji dok su govorne emisije emitovane po programskoj šemi. Jednom nedjeljno emitovale su se emisije o privredi, selu, socijalističkoj izgradnji, emisija Narodnog fronta, Narodne omladine, pionirska emisija, književni prilog, kulturna hronika i razna predavanja. Dva puta mjesečno emitovani su programi o sindikatima, AFŽ-u, Narodnoj tehnici, fiskulturi kao i radio drame.³⁶⁴ Nekoliko godina nakon otvaranja Radio Titograda, ova stanica emituje cjelodnevni radio program u kome i dalje dominiraju muzički sadržaji ali je broj govornih emisija mnogo značajniji nego ranije. Informativni program počinjao je jutarnjim vijestima u 6:30, prve naredne vijesti emitovane su u 16:00 sati, nakon toga u 17:45 emisija na albanskom jeziku. Večernji dnevnik bio je na programu u 18:30 minuta, nove vijesti u 21:00 a emisija na albanskom u 21:30. Posljednje vijesti emitovane su u 23 sata a petnaest minuta kasnije emisija na italijanskom jeziku. U programu Radio Titograda takođe su emitovani i sadržaji dokumentarnog i zabavnog programa kao i specijalizovane emisije za mlade, pionire i žene.³⁶⁵ Najveći dio cjelodnevnog programa, Radio Titograd je preuzimao od Radio Beograda.³⁶⁶

.....
³⁶⁴ Izvještaj uprave za propagandu i agitaciju CK KPCG o Radio stanici Titograd, Cetinje, 19. jun 1950, str. 1, 2, 3, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.70/50.

³⁶⁵ „Program Radio Titograda za jun 1953. godine“, *Pobjeda*, br. 43, 31. maj 1953, str. 9.

³⁶⁶ Aleksije Obradović, „Godina dana Radio Titograda“, *Pobjeda*, br. 104, 1. maj 1950, str. 7.

Od samog početka Radio Cetinje, odnosno Radio Titograd, bili su na liniji djelovanja Komunističke partije i osnovna funkcija kompletnog radio programa, bila je medijska podrška političkom i ideološkom konceptu socijalističke Crne Gore. Kompletnu produkciju Radio Titograda, posebno dio koji se odnosi na informativni program kontrolisale su komisije Agitpropa. Program Radio Titograda bio je fokusiran na „popularizaciju, isticanje i razjašnjavanje ogromnih uspjeha socijalističke izgradnje na svim poljima“. ³⁶⁷ Uloga radija dobija na značaju nakon otvaranja sukoba sa zemljama IB-a, zbog činjenice da su preko radio stanica iz drugih zemalja i slušaoci u Jugoslaviji/Crnoj Gori mogli da čuju poruke koje su oštro napadale jugoslovensko rukovodstvo i KPJ. Signali tih radio stanica su ometani ali je jedini način da se adekvatno odgovori na takvu kampanju bilo unapređenje sopstvenog radio programa. Zbog toga je Uprava za agitaciju i propagandu CK KPJ, početkom 1949. godine tražila da se kompletan radijski program stavi u funkciju borbe protiv IB-a. Urednik u Radio Titogradu, tu potrebu objašnjava riječima da je uloga radija da „razjašnjava suštinu sukoba sa SSSR-om i da razgoliti uzroke savremenog revizionizma marksističko-lenjinističkog učenja“. ³⁶⁸ U Partiji očekuju da radio bude instrument indoktrinacije, jedna vrsta podrške politici koju personifikuje Komunistička partija. Zbog toga i otvorena zamjerka urednicima radio programa koji u programu puštaju pjesme i šlagere, dok je organizovani agitacioni rad u drugom planu. Sugerišu promjenu takve prakse, više govornih emisija u kojima će se objašnjavati suština spora sa zemljama IB-a. Smatraju i da se mora promijeniti izbor pjesama, pa umjesto lakih nota i šlagera predlažu emitovanje muzičkih sadržaja „koje mobilišu mase, stvari iz borbe masa uz dobru idejnu muziku“. ³⁶⁹

Okončanje sukoba s IB-om i otvaranje procesa demokratizacije jugoslovenskog socijalističkog društva, nije uticala na postojeću funkciju radija

.....
³⁶⁷ Izvještaj o radu novinarskog odjeljenja Radio Titograda od 1. januara do 31. decembra 1950. godine, Titograd, 10. januar 1951, str. 1, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.73/50.

³⁶⁸ *Ibid.*

³⁶⁹ Zapisnik sa sastanka Uprave za propagandu i agitaciju CK KPCG, Titograd, 1. april 1949, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 47/49.

u socijalističkoj Crnoj Gori. Radio i u novim okolnostima ostaje važan mehanizam indoktrinacije, koji se koristi u svakodnevnom političkom i ideološkom radu. Plan emitovanja informativnih emisija i drugih sadržaja na Radiju Titograd i dalje je koordiniran u različitim partijskim forumima i komisijama. Promijenjen je jedino sadržaj poruka koje su dolazile s frekvencija Radija Titograd. U novim okolnostima, čuju se poruke o „demokračičnost novog izbornog zakona“, obavezama masovnih organizacija u izbornoj kampanji i novom konceptu „najdemokračičnijih“ izbora.³⁷⁰

Zanimljivo je da od početka pedesetih godina, Partija počinje da se interesuje i za muzički dio programa Radio Titograda. Ambiciozan plan partijskih foruma, predviđao je oblikovanje muzičkog ukusa slušaoca Radio Titograda. Komunisti tvrde da je „nezamislivo zamisliti intelektualca budućnosti koji neće imati nikakve muzičke kulture“. Tvrde da muzički program Radio Titograda čine uglavnom narodne pjesme, laka i zabavna muzika. Takav izbor za partijske radnike u Agitpropu nije sporan, međutim problem je način izvođenja te muzike pošto te pjesme „pjevuju ljudi iz naroda, bez muzičkog obrazovanja koji pored ritma, harmonije i melodije, kite svoje pjevanje hromatikom orijenta“. Po mišljenju Komunističke partije ovakav način interpretacije predstavlja muzičko nasljeđe turske kulture, kojoj nema mjesta u programu Radio Titograda. Po tom tumačenju „u zavijanju i sevdalisanju nalazi se nešto nezdravo i štetno“ zbog čega ovakvu muziku treba odbaciti jer predstavlja kočnicu u muzičkom razvoju društva. Partija se „bori protiv feredža, protiv turskih običaja i turcizama u jeziku“ pa se treba okrenuti „zdravoj i snažnoj srpskoj muzici u čije vrijednosti nas je savršeno ubjedio Stevan Mokranjac“. Osim pozivanja na Mokranjca, upućuje se sugestija da Radio Titograd prevashodno treba da gaji crnogorsku narodnu pjesmu u kojoj *sevdahu* nama nikakvog mjesta.³⁷¹

³⁷⁰ Plan agitacije na Radio Titogradu u predizbornoj kampanji, Titograd, 18. februar 1950, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.71/1/50.

³⁷¹ Osvrt na muzički program radio stanice u Titogradu, nedatirano, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.70/50.

IDEOLOGIJA I STVARALAŠTVO

Kao i u mnogim oblastima javnog života, Komunistička partija je snažno zainteresovana i za svaki oblik i formu umjetničkog stvaralaštva. Potreba da kontrolišu i ovaj segment javnog života, učiniće da odmah nakon preuzimanja vlasti, Partija monopolituje rad nad svim institucijama kulture, čime su stvoreni preduslovi da u socijalističkoj Crnoj Gori, kultura i stvaralaštvo dobiju novu društvenu ulogu. Kultura i stvaralaštvo se prilagođavaju novom ideološkom obrascu, s jasnim ciljem da i kultura kao i ostali segmenti stvaralaštva, budu instrument u procesu popularizacije vrijednosti novog sistema.

Inspirisani idejama marksizma i lenjinizma, ali i narativom o potrebi revolucionarnih promjena, nove vlasti odbacuju sve prethodne modele kulturnog razvoja. Tvrde da je u prošlosti afirmisana takozvana *elitistička kultura* koja nije bila okrenuta narodu i koja je prouzrokovala *kulturnu zaostalost*. Nude, nov koncept socijalističke kulture, koja je umjesto na elitu fokusirana prema širokim narodnim masama i nacionalnom prostoru na kome se razvija. Komunistička partija očekuje da kultura u socijalističkom društvu umjesto da bude proizvod elite, bude rezultat stvaralačke snage naroda. Komunisti to definišu kroz sintagmu: „Kultura stvorena pod novim životnim uslovima, po formi nacionalna, po sadržaju socijalistička“.³⁷²

Polazna tačka u definisanju novog kulturnog modela je otklon od, kako ga oni nazivaju, *elitističkog kulturnog stvaralaštva*. Žele da to promjene, prilagode kulturne sadržaje najširim društvenim slojevima, i što je najvažnije, izvrše selekciju stvaralačkih motiva. Partija želi da kulturni sadržaji budu životni-realni i da odražavaju promjene i procese u društvu. Od umjetnika i stvaralaca očekuje se angažovanost i podrška u ostvarenju definisanih društvenih ciljeva. Svaka apolitičnost i pokušaj da se kultura izjednači sa zabavom za komuniste je neprihvatljiva jer se na taj način, kako smatraju *mase uspavljaju* i onemogućavaju da postanu svjesne zadataka koji pred

³⁷² M. Kažić, „Kulturno uzdizanje naroda u toku plana“, *Pobjeda*, br. 22, 27. januar 1948, str. 4.

njima stoje.³⁷³ Zalažu se i zahtjevaju od stvaralaca *aktivan odnos* prema političkim idejama socijalističkog sistema i novom konceptu društvenog uređenja. Objlašavaju da kultura i stvaralaštvo ne mogu biti svrha sami sebi, već da mora biti angažovana u promociji i popularisanju socijalističkih vrijednosti i političkih ideja Komunističke partije.³⁷⁴

Uspostavljanje prvih kulturnih institucija, organizovanih na principima socijalističke kulture i stvaralaštva, počinje još tokom oslobodilačkog rata. Na slobodnim teritorijama pod kontrolom NOVJ-e objavljuju se prvi tekstovi, priče i pjesme koji se po izboru motiva i načinu prezentacije uklapaju u novi koncept socijalističkog/angažovanog stvaralaštva. Prve forme stvaralaštva kontroliše Odsjek za propagandu, formiran u Zemaljskog antifašističkog vjeća narodnog oslobođenja Crne Gore (ZAVNO). Odsjek za propagandu traži od autora da u svojim radovima afirmišu i podržavaju ciljeve i borbu Narodnooslobodilačkog pokreta. Od njih se takođe očekuje da prije objavljivanja bilo kog teksta, svaku pjesmu, prozu, reportažu ili pozorišni komad, prvo pošalju Odsjeku za propagandu koji ima završnu riječ pred objavljivanje.³⁷⁵ Organizacioni koncept nove kulturne politike, uobličen je u julu 1944. godine kada dolazi do formiranja Crnogorske antifašističke skupštine narodnog oslobođenja. U okviru odeljenja za prosvjetu CASNO, formira se Odsjek za kulturu, sa zadatkom da: „prikazuje kulturno-umjetnička djela, podstiče kulturno stvaralaštvo, formira domove kulture i organizuje kulturno-umjetničke radnike“.³⁷⁶ Proces institucionalizacije novog koncepta kulturne politike, okončan je nakon formiranja prve crnogorske poslijeratne vlade, kada se u okviru Ministarstva prosvjete formira Odeljenje za narodno prosvjećenje i kulturu. U okviru ovog tijela formiraju se Odsjek za kulturu i umjetnost u okviru koga djeluju posebni referenti za: književnost, likovnu umjetnost, pozorište i muziku.³⁷⁷

³⁷³ Propaganda na teritoriji naše organizacije, nedatirano, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.2/46.

³⁷⁴ Ljubodrag Dimić, *Agitprop kultura*, Beograd, 1988, str. 20.

³⁷⁵ Zoran Lakić, *ZAVNO Crne Gore i Boke – zbirka dokumenata*, Titograd, 1963, str. 149.

³⁷⁶ Zoran Lakić, *Crnogorska antifašistička skupština narodnog oslobođenja 1944–1945 – zbirka dokumenata*, Titograd, 1975, str. 46.

³⁷⁷ Dragutin Papović, *Intelektualci i vlast u Crnoj Gori 1945–1990*, Podgorica, 2015, str. 62.

Organizaciono i institucionalno kapacitiranje u sektoru kulture, pratilo su i praktične aktivnosti, definisane u Prvom petogodišnjem planu razvoja Crne Gore (1947–1951). Jedan od ključnih zadataka kulturne politike, definisan ovim dokumentom, bila je borba za *opšte kulturno izgrađivanje naroda*. Partija je očekivala da za kratko vrijeme unaprijedi opšte kulturno-prosvjetno stanje u društvu jer je to po njihovim tvrdnjama bio preduslov daljeg razvoja. Kroz aktivnosti u okviru Plana, Komunistička partija imala je ambiciju da „podigne kulturni nivo našeg naroda, da se široke narodne mase uključe u konstruktivan život pošto se njegove stvaralačke snage uslijed kulturne zaostalosti, nijesu mogle u punoj mjeri koristiti“.³⁷⁸ Konkretno, u djelu Plana koji se odnosi na kulturu očekivalo se formiranje kulturnih institucija, podizanje domova kulture, muzeja, kinematografije, pozorišta, kao i osnivanje Instituta za proučavanje istorije crnogorskog naroda. Za te svrhe izdvojeno je 6,83% ukupnih izdvajanja u okviru Prvog petogodišnjeg plana.³⁷⁹ Tako značajna ulaganja opravdala su očekivanja pa je u kratkom periodu osnovan značajan broj kulturnih institucija koje su dobile jasne zadatke i funkciju u novom socijalističkom društvu. Nakon što su tokom 1946. godine formirani Centralna biblioteka na Cetinju, Udruženje likovnih umjetnika Crne Gore, Zavod za zaštitu spomenika i pokrenuto izdavanje prvog časopisa *Stvaranje*, već sledeće godine u oktobru 1947. formira se Istorijsko društvo Crne Gore. U aprilu 1949. osniva se Arhiv u Kotoru, 1949. – „Lovćen film“, decembra 1949. – Pomorski muzej u Kotoru, oktobra 1950. – Naučno društvo Crne Gore, januara 1952. – Državni arhiv na Cetinju. Pored nekoliko likovnih galerija u ovom periodu formirana su i četiri profesionalna pozorišta: na Cetinju, u Titogradu, Nikšiću i Kotoru.³⁸⁰ Na taj način, do kraja Prvog petogodišnjeg plana stvorena je ozbiljna mreža kulturnih institucija koje će u narednom periodu biti u funkciji podrške i afirmacije ideja socijalističke države.

.....
³⁷⁸ M. Kažić, „Kulturno uzdizanje naroda u toku plana“, *Pobjeda*, br. 22, 27. januar 1948, str. 4.

³⁷⁹ Branislav Marović, *Društveno-ekonomski razvoj Crne Gore 1945–1953*, Titograd, 1987, str. 191.

³⁸⁰ Dragutin Papović, *Intelektualci i vlast u Crnoj Gori 1945–1990*, Podgorica, 2015, str. 63–91.

Za konkretne zadatke i političko/ideološke aktivnosti u sektoru kulture i stvaralaštva bilo je nadležno Kulturno odjeljenje Agitpropa, zaduženo da kontroliše, analizira i prilagođava kulturno stvaralaštvo zvaničnim političkim i ideološkim vrijednostima socijalističkog društva. Nadležnost Kulturnog sektora Agitpropa obuhvatale su kontrolu pozorišta, umjetničkih grupa, orkestara, horova, projekcija filmova i svih ostalih priredbi, književnih i drugih časopisa.³⁸¹ Direktivni način upravljanja procesima u kulturi, naknadno je dopunjen formiranjem Kulturno-prosvjetnog saveza Crne Gore osnovanog 5. septembra 1948. godine na Cetinju. Osnovni zadatak saveza bio je da obezbijedi „jedinstvo idejnog rukovođenja i kontrole nad čitavim kulturno-umjetničkim životom i da vodi ideološku borbu za novu socijalističku kulturu“.³⁸² Svoje aktivnosti, savez je realizovao kroz kulturno-prosvjetna društva koja se organizuju u Crnoj Gori. Za nešto više od godinu od osnivanja saveza u Crnoj Gori je formirano 253 kulturno-prosvjetnih društava sa 13.588 članova kao i 31 kulturno-umjetničko društvo sa 5.700 članova.³⁸³ Koncept kontrolisanog i usmjerenog kulturnog razvoja socijalističke Crne Gore, upotpunila je široka mreža *Domova kulture*, preko kojih Partija pokušava da što većem broju građana približi kulturne sadržaje koje promovise. Preko ovih ustanova, koje se otvaraju u svakom većem mjestu, Komunistička partija zaokružuje proces centralizacije i usaglašavanja kulturne politike sa zvaničnim ideološkim obrascem.³⁸⁴

Centralizovan koncept kulturne politike, afirmisan u socijalističkoj Crnoj Gori neposredno nakon Drugog svjetskog rata, pretrpjeće izvjesne izmene početkom 50-ih. Kao i niz drugih promjena, i ove su generisane širokim društvenim promjenama koje nastaju nakon sukoba Jugoslavije sa zemljama IB-a. Već u aprilu 1951. godine u Ministarstvu prosvjete formira se Savjet za prosvjetu i kulturu sa zadatkom da „upravlja po-

.....
³⁸¹ O reorganizaciji agitacije i propagande, nedatirano, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.1/45.

³⁸² Miladin Perović, „Uloga i zadaci kulturno-prosvjetnih saveza“, *Stvaranje*, Cetinje, br. 9–10, 1948, str. 474.

³⁸³ „Treća godišnja skupština Kulturno-prosvjetnog saveza NRCG“, *Pobjeda*, 26. novembar 1959, str. 2.

³⁸⁴ Referat o organizacionim pitanjima, nedatirano, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 5/47.

slovima od opšteg interesa u prosvjeti, nauci i kulturi“. U okviru Savjeta funkcionisalo je pet komisija: 1. Komisija za opšteobrazovne škole, 2. Komisija za stručne škole, 3. Komisija za naučne ustanove (naučno društvo, instituti, arhivi), 4. Komisija za kulturno-umjetničke ustanove (pozorišta, bioskopi, proizvodnja filmova, ansambli, orkestri, kulturno-umjetnička društva, galerije), 5. Komisija za prosvjetne ustanove (muzeji, biblioteke, kulturno-prosvjetna društva).³⁸⁵ Promjene s početka 50-ih godina, značajno su smanjile stepen centralizacije i kontrole u sektoru kulture i stvaralaštva. Umjetnici, pisci i drugi stvaraoci dobijaju puno više slobode u izboru tema, motiva i sadržaja o kojima pišu. Otklon od sovjetskog iskustva i takozvanog koncepta *socrealizma* otvoriće prostor za kreativnije i slobodnije stvaralaštvo, koje je ipak i dalje bilo pod snažnim uticajem Komunističke partije. U ovoj fazi dolazi do velikih promjena u načinu rukovođenja, organizacije i finansiranja kulture. Mijenja se odnos prema motivima u stvaralaštvu i okreće novim umjetničkim pravcima, živoy kulturnoj saradnji i razmjeni ideja sa svijetom i novom odnosu prema kulturnom nasljeđu.³⁸⁶

Književnost

Politički i ideološki obojen koncept kulturne politike u socijalističkoj Crnoj Gori nakon Drugog svjetskog rata, dosljedno je sproveden u književnom stvaralaštvu. U socijalističkoj Crnoj Gori, književnost nije jedna vrsta kreativnog stvaralaštva, već segment ideološko-vaspitnog rada *u masama*. Od književnosti se očekuje da bude podrška društvenim promjenama, odnosno da bude *angažovana* i u funkciji izgradnje socijalističkog društva. Ona treba da bude „izraz života, napora, pobjeda i stremljenja našeg čoveka iz najširih slojeva čoveka nove Jugoslavije“.³⁸⁷ U prvim poslijeratnim godinama, koncept uloge književnosti u socijalističkom društvu, oblikuje se na tradiciji i iskustvu SSSR-a i njegov

.....
³⁸⁵ Dragutin Papović, *Intelektualci i vlast u Crnoj Gori 1945–1990*, Podgorica, 2015, str. 118.

³⁸⁶ Ljubodrag Dimić, *Agitprop kultura*, Beograd, 1988, str. 272.

³⁸⁷ Čedomir Minderović, „O neposrednim zadacima naše književnosti i naših književnih radnika“, *Stvaranje*, br. 11–12, novembar – decembar 1947, str. 641.

formalni naziv je *socrealizam*. Osnovna karakteristika tog književnog pravca je njegova *društvena angažovanost*, odnosno insistiranje da književnost prati trendove u razvoju društva, ili kako to oni pojašnjavaju, očekuju da „književnost predstavlja duhovni odraz društvenih odnosa“. Ta književnost, mora biti povezana s političkim idejama Komunističke partije i svoju produkciju mora usklađivati s aktuelnim političkim procesima. Socrealizam, kao književni pravac, preuzet je iz iskustva Sovjetskog saveza. Njegove osnovne vrijednosti definisane su na prvom kongresu sovjetskih pisaca, održanom 1934. godine. Sovjetski socrealizam počiva na tezi o neophodnosti uspostavljanja direktne veze između književnosti i aktuelnih društvenih procesa. Po tom konceptu, funkcija književnosti svodi se na angažovanost u obradi socijalističkih tema. To znači izbjegavanje apstraktnosti i teoretisanja i afirmisanje političkih ideja socijalističke ideologije i rezultata socijalističke države.³⁸⁸

Uporedo s procesom afirmisanja novog književnog pravca – socrealizma, dolazi do kritike književnih djela i njihovih autora koji su stvarali u prethodnom sistemu. Za predstavnike socijalističkih vlasti, književnici koji ne pristaju na socrealizam, su „propovjednici bezidejne književnosti i umjetnosti, idejni špekulanti iza kojih se kriju stavovi buržoaske ideologije“. Umjetnost, koja u sebi ne nosi pečat aktuelnih društvenih promjena za njih je *bezidejna*. Buržoazija, koja je po njima nosilac tih ideja u književnosti, u strahu od revolucionarnih promjena, izmislila je *Larpurlartizam* (fra. l'art pour l'art), književni izraz koji funkcioniše po principu „umjetnost radi umjetnosti“. U Partiji žele da prekinu s tom praksom, očekujući od autora da stvore djela koja će imati pečat „revolucionarnog romantizma koji pokreće duh na stvaralaštvo“.³⁸⁹

Na konceptu angažovane književnosti, ii potpuno uvažavanje socrealizma, počinje da se razvija i crnogorska poslijeratna književna scena. Pod snažnim uticajem zvanične politike, od književnika se očekuje da „budu vjerni tumači narodnih osjećanja i jedni od prvih boraca na polju ide-

³⁸⁸ „Sovjetski književnik Konstantin Simonov održao predavanje o savremenoj sovjetskoj književnosti“, *Pobjeda*, br. 70, 8. oktobar 1947, str. 5.

³⁸⁹ N. S. Martinović, „Uloga naših književnika i umjetnika u petogodišnjem planu“, *Pobjeda*, br. 55, 20. avgust 1947, str. 4.

ologije“. Novi književni izraz treba da bude „protkan visokim idejama i da uči ljude da žive i da se bore za bolju današnjicu i srećniju budućnost“. Očekuju da književnici kroz svoje stvaralaštvo afirmišu vrijednosti „čvrstine, doslijednosti, odanosti revoluciji i podređivanju ličnih, interesima radničke klase“. ³⁹⁰ Književnici su projektovani da budu “inžinjeri ljudskih duša“, da „kroz teme koje na umjetnički način odražavaju grandiozni proces izgradnje komunističkog društva, da kroz proces prerade svijesti i odgajanja novih, viših moralnih osobina, odgoji novog socijalističkog čovjeka“. ³⁹¹

Kako bi isključili svaku mogućnost književnog izraza izvan definisanog ideološkog i političkog konteksta, Komunistička partija uspostavlja monopol nad izdavaštvom. Na taj način, u partijskim strukturama su bili u prilici da kontrolišu i selektiraju sve ono što se ne uklapa u zadati politički obrazac književnog izraza. Tri predratne štamparije (Podgorica, Nikšić, Kolašin) nacionalizovane su odmah nakon rata. ³⁹² Na taj način, ekskluzivno pravo objavljivanja knjiga imali su isključivo preduzeća „Obod“ i „Pobjeda“, a od 1. februara 1948. godine i novo državno izdavačko preduzeće „Narodna knjiga“. Ova preduzeća za tri godine objavila su 146.000 različitih naslova. ³⁹³

Književni život pod sijenkom partijske kontrole počeo je da se razvija još tokom Narodnooslobodilačkog rata. Najznačajniji crnogorski književnici u predratnom periodu ali i kasnije za vrijeme NOB-a bili su na strani Komunističke partije. ³⁹⁴ Ti književnici, bili su nosioci novog talasa socrealizma u Crnoj Gori, a ključni događaj za dalji razvoj književne scene bilo je pokretanje časopisa *Stvaranje*, u oktobru 1946. godine. Za-

.....
³⁹⁰ „Sovjetska književnost – moćno sredstvo idejnog vaspitanja“, *Pobjeda*, br. 1, 1. januar 1948, str. 6.

³⁹¹ V. Kolbanovski, *O komunističkom moralu*, Zagreb, 1947, str. 30.

³⁹² Izvještaj o radu agitprop odjeljenja PK KPJ za Crnu Goru, Cetinje, 30. januar 1947, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.6/47.

³⁹³ „Izdavačka preduzeća u Crnoj Gori“, *Informativni priručnik o Jugoslaviji 1948–1949*, str. 2, knjiga I, Beograd, septembar 1948, str. 233, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 57/49

³⁹⁴ Dragutin Papović, *Intelektualci i vlast u Crnoj Gori 1945–1990*, Podgorica, 2015, str. 63.

datak časopisa bio je da „usmjerava književnost u pravcu socijalističkog razvoja i da na vrijednostima socijalizma ideološki oblikuje novu generaciju crnogorskih književnika“. U februaru 1953. godine pojavljuje se omladinski književni časopis *Susreti*, namijenjen publikovanju radova mlađih i neafirmisanih stvaraoca. *Susreti* su imali zadatak da „okupe književnu omladinu i da je povedu dobrim putem, da časopis bude škola za najmlađe književnike, njihovo zborno mjesto“.³⁹⁵ Ulaganja u izdavačku djelatnost u odnosu na predratni period povećana su pet puta dok je obim novoobjavljenih zbirki pjesama povećan 20 puta. Osim ulaganja u izdavaštvo, Partija značajna sredstva izdvaja i za stvaraoce. Kroz veće honorare poboljšan je materijalni položaj književnika koji su nakon oslobođenja za svoje stvaralaštvo dobijali od tri do sedam puta veće honorare nego ranije.³⁹⁶

Crnogorski književnici bliski Komunističkoj partiji i prije Drugog svjetskog rata, u svojim djelima afirmisali su vrijednosti *angažovane književnosti*, ali je tek krajem 1946. godine došlo do jasnog političkog i ideološkog oblikovanja novog književnog pravca. Prvi okviri tog novog pristupa definisani su na prvom kongresu Jugoslovenskih književnika, novembra 1946. godine u Beogradu. Od 139 pisaca – delegata, Crnu Goru na kongresu predstavljali su Mirko Banjević, Janko Đonović i Mihailo Lalić. Zaključke kongresa i uputstva crnogorskim piscima u autorskom tekstu u časopisu *Stvaranje* predstavio je crnogorski književnik Radovan Zogović, koji na Kongresu učestvuje kao delegat iz Srbije. U uvodnom dijelu Zogović objašnjava okolnosti u kojima se nalazi književnost, konstatujući ogromne, pozitivne promjene, nastale stvaranjem socijalističke države. Tvrdi da se kroz revoluciju stvorio novi tip čovjeka, plemenit, istrajan, rodoljub i humanista, beskrajno odan slobodi i napretku zemlje. Taj novi čovjek je po njemu nagovještaj preobražaja po kome treba da se upravlja i književnost. Zogović podsjeća da promjene nijesu prihvatili svi ukazujući na „ostatke reakcione, izdajničke buržoazije“ koji teže povratku na staro. Upravo na ovim razlikama između

.....
³⁹⁵ N. S. M. „Povodom izlaska časopisa *Susreti*“, *Stvaranje*, br. 3, mart 1953, str. 147.

³⁹⁶ Radovan Zogović, „O našoj književnosti, njenom položaju i njenim zadacima danas“, *Stvaranje*, br. 2–3, Cetinje, novembar – decembar 1946, str. 156.

„starog i novog“ on i vidi ulogu književnosti, koja treba da prepozna te razlike i prema njima se jasno odredi. Književnicima savjetuje da osjete i jednu i drugu stranu, prepoznaju sredstva i metode njihove borbe koja će im pomoći da shvate, i napišu, njihovo istorijsko značenje i perspektive. Po Zogoviću je to traganje književnika za istinom i način da se pravilno služi domovini i literaturi. Zogović piscima nudi konkretna uputstva i očekivanja socijalističkog sistema od njih. Na prvom mjestu ističe da „književnost više ne smije da zaostaje za životom“, odnosno da mora da prati aktuelne društvene procese. Objašnjava da „književnost mora da kaže narodu šta je uradio, kako bi on postao svjestan svoga djela kao istorijske cjeline“. Sugerise im da jasnim i jednostavnim jezikom „umjetnički, široko i živo, odraze našu savremenu istoriju i društvo savremenog čovjeka“. Zaključuje da književnost u socijalističkoj Crnoj Gori treba da vaspitava narod, njegov podmladak i da ih kroz svoje stvaralaštvo „naoružava idejnim oružjem“. Zadatak književnika je da „objasne nastanak heroja, da ponište smrt onih koje je smrt pokosila i da po istom tom principu naslikaju osvajače, daju lik izdajnika reakcionara i izdajnika koga su zaveli reakcionari“.³⁹⁷

Zadatak stvaranja „savremene crnogorske književnosti“ u skladu s ideološkim usmjerenjima definisanim na Kongresu književnika u Crnoj Gori su trebali da realizuju delegati koji su predstavljali Crnu Goru. Književnici Mihailo Lalić, Janko Đonović i Mirko Banjević bili su nosioci novog, socijalističkog književnog izraza koji je u stvaralaštvo uveo motive iz oslobodilačkog rata, revolucije i svakodnevnog života. To su uglavnom književnici koji su učestvovali u oslobodilačkom pokretu i koji se nakon oslobođenja prepoznaju u sintagmi „književnik koji se s perom i puškom borio za narodnu slobodu“. Motivi iz oslobodilačke borbe, revolucionarne tradicije i uspjesi partizanskog pokreta pojavljuju se kao najfrekventnije teme crnogorske poslijeratne književne scene. U tim djelima veličaju se ratni uspjesi partizanskog pokreta, revolucionarne promjene i uloga Partije u tom procesu. U časopisu *Stvaranje* teme iz oslobodilačkog rata i revolucije čine skoro 2/3 ukupnih sadržaja u brojevima iz 1946. i 1947. godine. Prva poslijeratna knjiga u Crnoj Gori *Oni*

.....
³⁹⁷ *Ibid.*, str. 142.

su *ponos domovine* bila je upravo apoteoza oslobodilačkom pokretu i revoluciji. U ovom djelu koje predstavlja kompilaciju reporterskih zapisa o partizanima svoja zapažanja objavili su različiti političari, novinari, oficiri i pisci. Knjiga je na primjerima partizanskih heroja trebala da podučava mlade kako da vole domovinu i čuvaju tekovine revolucije.³⁹⁸ U književnim tekstovima veličaju se i afirmišu uspjesi oslobodilačkog rata dok se protivnici opisuju kao „italijanska i rumunska okupatorska bagra. Za okupatore i njihove domaće pomagače koriste se najteže kvalifikacije, i oni se u tim tekstovima etiketiraju kao pljačkaši, koljači i ubice dok se za partizane kaže da su kao „crveni krst“, svakome pomažu i svak od njih ima dobre koristi.³⁹⁹

Na sličan način se predstavljaju i predstavnici bivšeg režima, koji se u književnim tekstovima često izvrgavaju ruglu i kritici. Zanimljiv primjer za tako književno stvaralaštvo je drama *Kralj pomorandži* Janka Đonovića, objavljena u časopisu *Stvaranje*. U svojoj drami, Đonović prati život prije rata u jednom crmničkom selu u kome kroz galeriju predratnih likova kritikuje društveni sistem koji je funkcionisao u tom periodu. Politički sistem, Đonović u drami predstavlja kao jako korumpiran pa navodi da se „glasa za čašicu rakije, paketić duvana, da se vlast prodaje i preprodaje ka na bravljji pazar jer je narod stoka koja se kupuje pa im tako Jerezin (Jugoslovenska radikalna stranka – *prim. A. P.*) kandidat pred izbore da lijevu cipelu a poslije izbora desnu“. Ismijavaju se i pojave takozvane malograđanštine jer se u drami opisuje rasprava Crnogoraca o Nunu, urugvajskom zetu koji je oženio vlasnicu plantaže pomorandži i koji je nakon 40 godina stigao na primorje kao „Kralj pomorandži“. Njegovi bivši poznanici i saplemenici raspravljaju o njemu, razmišljaju kako da mu se priklone, čime jasno pokazuju karakterne osobine koje se u zvaničnom socijalističkom diskursu karakterišu kao malograđanske. U drami se ukazuje i na koruptivnost bivšeg društvenog poretka kroz dijaloge u kojima seljani raspravljaju o „Kralju pomorandži“ i kažu da on ima novca pa će moći da „potkupi džandare i njihove patrola a s to-

³⁹⁸ Dragutin Papović, *Intelektualci i vlast u Crnoj Gori 1945–1990*, Podgorica, 2015, str. 82.

³⁹⁹ Mihailo Lalić, „Dvojica“, *Stvaranje*, br. 1, oktobar 1946, str. 6.

liko para ka školja moći će i da postavlja činovnike, premješta učitelje“. Kroz niz drugih primjera i likove iz svoje drame, Đonović na svaki način pokušava da predstavi društveni sistem prije rata kao loš, potkupljiv i nepravedan.⁴⁰⁰ Slične motive ima i roman Dušana Đurovića, *Pre oluje* objavljen 1946. godine. Kritika ovaj roman opisuje kao pokušaj da se književno uobliči „nakaznost vladajućeg sloja stare Jugoslavije“. Roman opisuje stanje u bivšoj državi u kojoj vlada atmosfera „razvrata, kocke, degeneracije i pijančenja. Ukratko: kužna kaljuga u kojoj su čovjek i misao na zajedničko dobro izgubili svaki smisao“. U romanu se pojavljuje i takozvani pozitivni heroj, Kamenko Hajduković, koji kao jedan vid bunta protiv takvog stanja ubija bogatog industrijalca i odlazi u zatvor. Pojava pozitivnog heroja se ocjenjuje kao dobra strana romana ali se zamjera zašto u samom romanu nema više takvih heroja.⁴⁰¹ Predstava o „pozitivnom heroju“, predstavlja važan element „savremene-socijalističke književnosti“ i on je preuzet iz tradicije Sovjetskog saveza. *Pozitivni heroj*, u sovjetskom književnom izrazu predstavlja primjer idealnog komunista: hrabrog, smjelog, posvećenog idealima socijalizma i revolucije. Sovjetski književni teoretičari tvrde da se kroz takve likove u književnosti „predstavlja realna snaga koračanja naprijed, koji treba da predstavlja sutrašnji istorijski dan“.⁴⁰² Ovaj elemenat pozitivnog lika biće česta tema i u crnogorskoj socijalističkoj književnosti. U većini djela *pozitivni heroj* biće sinonim uspješnosti socijalističkog društva nasuprot kome će književnici često suprostavljati model *negativnog heroja* koji će negirati sve vrijednosti socijalističkog društva.

Motivi oslobodilačke borbe, revolucije i među partizanskih heroja dominiraju i poslijeratnoj poeziji. Ratnim motivima i herojstvom inspirisana je i poezija koja se objavljuje u časopisu *Stvaranje*. Krsto Krivokapić u pjesmi „Ranjenik“ piše: *ko rumene ruže, krv ranjenog druga / kap po kap staće dubokom prtinom / spustimo nosila rasteže se tuga /*

.....
⁴⁰⁰ Janko Đonović, „Kralj pomorandži“, *Stvaranje*, br. 1, oktobar 1946, str. 14; br. 2–3, novembar – decembar 1946, str. 85.

⁴⁰¹ J. Koprivica, „Dušan Đurović – Pre oluje – roman – Sarajevo – 1946“, *Stvaranje*, br. 1–2, januar – februar 1947, str. 92.

⁴⁰² „Sovjetska književnost – moćno sredstvo idejnog vaspitanja“, *Pobjeda*, br. 1, 1. januar 1948, str. 6.

muško je srce prestalo da bije / a ruže rumene Jahorinom cijelom / niču, cvjetaju rumene od krvi. Na istom mjestu objavljena je i njegova pjesma „Sutjeska“: *Boj se bije, ginu sokolovi / Sjenka smrti kraj Sutjeske stala / Dok topovi po Sutjesci biju / div junaci sa smrću se bore.*⁴⁰³ Važno mjesto poslijeratne crnogorske proze pripada književniku Radovanu Zogoviću i njegovoj zborci poezije *Prkosne strofe*. Književna kritika je ovo djelo ocijenila kao važno ostvarenje savremene poezije, a knjiga je dobila je i prvu nagradu Komiteta za kulturu FNRJ. Iako pjesnik-početnik, književna kritika objašnjava da je Zogović „odlučno stupio na put naprednog oslobodilačkog pokreta“ i da se svojim stvaralaštvom ističe „odanošću velikoj stvari“. Razlozi zbog kojih kritičari u Zogovićevom djelu prepoznaju veličanstvene književne rezultate objašnjavaju se vezom koju on u svojim pjesmama uspostavlja s revolucionarnim tradicijama i oslobodilačkom borbom. Zbog toga su njegove pjesme iz oslobodilačkog rata „najčistiji i najljepši izraz novog jugoslovenskog patriotizma u našoj poeziji“, a njegovo stvaralaštvo, kako se zaključuje, služi na ponos našoj novoj poeziji.⁴⁰⁴ U segment književnog stvaralaštva inspirisanog oslobodilačkim ratom, sredinom 1948. godine priključuje se i Mihailo Lalić zbirkom pjesama *Staze slobode*. Zbirka obuhvata pjesme inspirisane revolucijom i oslobodilačkim ratom i podijeljena je u četiri poglavlja: „Samoće“; „Narodno oružje KPJ“; „Krvavi pločnici“; „Crvena jesen“.⁴⁰⁵ Lalić se kao autor književnih djela s tematikom oslobodilačkog rata i revolucije još snažnije nameće iste godine kada iz štampe izlazi njegova zbirka pripovjedaka *Izvidnica*. U ovim pripovjetkama Lalić „opisuje patnje i mučeništva naroda u bratoubilačkoj borbi, zatvore i pozadinu oslobodilačkog rata“. Nije samo motiv za teme ono što Lalićeve pripovjetke svrtava u kategoriju *savremenih* književnih tekstova. To je, kako kritičari primjećuju i način njihove obrade, pošto on „oslobodilački rat sagledava u njegovoj tragici svijetle težnje za nacionalno oslobođenje od tuđina i za oslobođenje od tirana i eksploatatora u sopstvenom narodu“. Zbirkom pripovjedaka, kritičari tvrde da se Lalić svrstao u red književnika socijalističkog realizma koji „prikazuju život svestrano i uvjerljivo

.....
⁴⁰³ Krsto Krivokapić, „Ranjenik“, „Sutjeska“, *Stvaranje*, br. 1, oktobar 1946, str. 37, 38.

⁴⁰⁴ Niko Pavić, „Radovan Zogović – Prkosne strofe“, *Stvaranje*, br. 3, mart 1948, str. 154.

⁴⁰⁵ Mihailo Lalić, „Staze Slobode“, *Stvaranje*, br. 7–8, jul – avgust 1948, str. 402.

ističući u njemu napredne i pozitivne snage“. Lalić se legitimiše i kao socrealista i zbog izbora i načina obrade svojih motiva pošto oni „povezuju borbenu tradiciju i ulogu Komunističke partije, vjeru narodnih masa u nju“.⁴⁰⁶

Angažovanost, koju Partija očekuje od književnika biće još naglašenija nakon 1947. godine i usvajanja Prvog petogodišnjeg plana. U ovom periodu književnici su dobili jasan zadatak: da stvaralaštvom pomognu ostvarenje Plana. Kroz taj zadatak definišu se i novi motivi stvaralaštva-projekti koje treba realizovati u okviru Plana. Samo dva mjeseca nakon usvajanja Petogodišnjeg plana crnogorskim književnicima stiže jasna poruka da se uključe u „realizaciju zadataka Petogodišnjeg plana pošto on ne predstavlja samo elektrifikaciju i industrijalizaciju već i borbu za novo socijalističko društvo“. Partija od književnika očekuje da kroz svoje stvaralaštvo „ubijede najšire slojeve stanovništva da izvrše duhovnu mobilizaciju ne samo za ostvarenje ciljeva plana već i da u mislima i dušama zaostalih elemenata unište sve tragove starog svijeta“. Očekuje se da takvo stvaralaštvo može da izgradi *novog – socijalističkog čovjeka*. Potencira se značaj socrealizma i objašnjava da književnost mora biti duhovni odraz društvenih odnosa. Od književnika se očekuje da predstave *socijalističku stvarnost*, uspjehe i veličanstvene rezultate obnove zemlje i izgradnje novih puteva, pruga, fabrika i drugih objekata. Oni treba da prikažu kako se dobrovoljnim radom stvaraju novi objekti, kako udarnici probijaju norme i kako mladi žele da svojim radom doprinesu razvoju društva. Književnici imaju jasan zadatak, svojim stvaralaštvom od njih se očekuje da približe veličanstvene uspjehe udarnika, da kroz njihovu umjetnost „pjevaju sirene iz fabrika i udarci čekića s gradilišta“. Ta književnost ne treba da bude samo slika trenutnog stanja već i „aktivna snaga za dalji razvitak društva“.⁴⁰⁷ Novi fokus književnog stvaralaštva prati i književna kritika. Radovi koji afirmišu obnovu zemlje počinju da se nagrađuju. Prvu nagradu za mladog autora 1949. godine dobija knji-

.....
⁴⁰⁶ Janko Đonović, „Mihailo Lalić – Izvidnica“, *Stvaranje*, br. 1–2, januar – februar 1949, str. 58.

⁴⁰⁷ N. S. Martinović, „Uloga naših književnika i umjetnika u petogodišnjem planu“, *Pobjeda*, br. 55, 20. avgust 1947, str. 4.

ževnik Milo Kralj za pjesmu „Elektrika na selu“ u kojoj prikazuje elektrifikaciju sela.⁴⁰⁸ U pjesmi „Kralj“ približava velike napore u obnovi zemlje na primjeru seoskog domaćinstva u koji kao revolucionaran iskorak stiže struja. *U prozorima kuća kroz moje selo / svjetlost se žuti i tek u ponoć gine / Ne to nijesu zvijezde sa visina / niti u selu svjetli mjesečina / To kroz noć gore u mom selu svuda / svjetiljke sjajne – zvijezde našeg truda.*⁴⁰⁹

U prvih nekoliko godina nakon Drugog svjetskog rata, u književnim časopisima i štampi česta su i književna djela sovjetskih pisaca. Objavljuju se prevodi klasičnih književnih djela iz te zemlje ali i savremena poezija i proza. U prvim godinama nakon oslobođenja 75% prevedenih knjiga bilo s ruskog jezika a svaki značajniji datum iz sovjetske književnost bio je prilika za novu afirmaciju komunističke ideologije predstavljene kroz djela sovjetskih autora.⁴¹⁰ I crnogorski autori sve do 1949. godine objavljuju tekstove u kojima veličaju Sovjetsku državu i njen socijalistički razvoj. U časopisu *Stvaranje* objavljuju se Njegoševa pjesma o Puškinu u kome ga on naziva: „Sretni pjevče velikog naroda!“⁴¹¹ Pisac Mirko Banjević piše: *Ima jedna zemlja na svijetu / bura joj valove mora spaja / punu toplinu purpurna sjaja / šalje tebi radnom čovjeku. / Savijam ruku kao brezu / te hartiju vezem bijelu / i vi ste čuli, da od srca / neko je trgnuo pjesmu vrele / o Sovjetskom o Savezu. / Al niko ne stvori pjesmu takvu / kao Sovjeti svoju zemlju.*⁴¹² Nekritičko afirmisanje sovjetskog iskustva registrujemo i u člancima u kojima se analizira kulturni i naučni život SSSR. U tim člancima ova zemlja se prikazuje kao primjer svih uspješnih društvenih procesa a „djelo Lenjina i Staljina, kao primjer cjelokupnom naprednom čovječanstvu s kakvim naporima i s kakvom upornošću se treba boriti za preporod čovječanstva“.⁴¹³

⁴⁰⁸ Čedo Vulević, „Počeci koji zaslužuju punu pažnju“, *Pobjeda*, 165, 13. jul 1950, str. 7.

⁴⁰⁹ Milo Kralj, „Elektrika na selu“, *Stvaranje*, br. 3–4, mart – april 1949, str. 112.

⁴¹⁰ Agitprop – Sreskim komitetima KPJ, Cetinje, 1. jun 1946, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.1/45.

⁴¹¹ P. P. Njegoš, „Sjeni Aleksandra Puškina“, *Stvaranje*, br. 1–2, januar – februar 1947, str. 65.

⁴¹² Mirko Banjević, „Sovjetskom savezu“, *Stvaranje*, br. 10, oktobar 1947, str. 572.

⁴¹³ Rad. Vukićević, „Na 24 godišnjicu Lenjinove smrti“, *Stvaranje*, br. 1, januar – februar 1948, str. 9.

Odnos prema socrealizmu i sovjetskoj književnosti promijenice se nakon sukoba Jugoslavije sa zemljama IB-a. Otklon od sovjetskog kulturnog nasljeđa najavljen je već početkom 1949. godine, na Plenumu Saveza književnika Jugoslavije. Jugoslovenski književnici, jasno su stali na stranu državnog rukovodstva poručujući da će „bez obzira na nepravednu i klevetničku kampanju, nastaviti borbu za izgradnju socijalizma pod rukovodstvom Tita i Komunističke partije“. Književnicima su poručili da od njih očekuju da „duboko-umjetničkim prikazivanjem naše Narodne revolucije i socijalističke izgradnje daju podsticaj za još brže socijalističko vaspitanje“.⁴¹⁴ Ivo Andrić u ime jugoslovenskih književnika poručuje da nove okolnosti neće pokolebati stvaraocima i da će oni nastaviti rad kao „dostojni reprezenti svoje zemlje koja pod Titovim rukovodstvom ostvaruje socijalizam“.⁴¹⁵ Takvi stavovi, bili su jasan nagovještaj promjene književnog kursa i znak da se što prije treba udaljavati od književnog iskustva SSSR-a i socrealizma. Početkom 1950. godine u časopisu *Stvaranje*, Dimo Vujović istoričar i direktor izdavačkog preduzeća „Narodna knjiga“, objašnjava da se SSSR udaljio od izvornog tumačenja socijalizma, zbog čega bi crnogorski književnici u svojim djelima trebali da se bore protiv „revizije marksizma-lenjinizma“. Pojašnjava da su književnici „glas i savjest svog naroda“ i da se od njih i očekivalo da budu „u prvim redovima za odbranu nezavisnosti i ravnopravnosti“. Naglašava da su književnici i svojim stvaralaštvom „prikazujući aktuelnu stvarnost, postali moćno oružje u borbi naše Partije za pobjedu istine“.⁴¹⁶

Sukob Jugoslavije sa zemljama IB-a, generisao je otvaranje niza društvenih reformi, među kojima i promjene u književnosti, koje su evidentne već od početka 50-ih godina. Ključno obilježje tih promjena je postepeno odbacivanje socrealizma, kao modela književnog stvaralaštva. Politički i ideološki sukob sa SSSR-om nagovjestio je postepeno odvajanje od estetike i književnog izraza koji se oslanjao na iskustvo prve

.....
⁴¹⁴ „Odluke plenuma uprave Saveza književnika Jugoslavije“, *Stvaranje*, br. 1–2, januar – februar 1949, str. 73.

⁴¹⁵ „U Beogradu je održan plenarni sastanak Uprave Saveza književnika Jugoslavije“, *Pobjeda*, br. 9, 12. januar 1949, str. 2.

⁴¹⁶ Dimo Vujović, „Održi borbe protiv Informbiroa u našoj književnosti“, *Stvaranje*, br. 1–2, januar – februar 1950, str. 43.

socijalističke države u svijetu. Formalno, konačan raskid s tradicijom sorealizma, događa se na Trećem kongresu književnika Jugoslavije u Ljubljani 1952. godine. Simbolički čin tok otklona, bio je referat jednog od najvećih jugoslovenskih književnika – Miroslava Krleža. Hrvatski pisac pojavljuje se kao Titov izaslanik i zalaže se za „slobodu književne prakse s implicitnom porukom da se ta sloboda, može nazad vratiti na isti način na koji je i darovana“.⁴¹⁷ U referatu *O slobodi umjetničkog stvaranja* Krleža se osvrće na dotadašnje književne pravce i prvi put dovodi u pitanje sorealizam kao zvanični književni model preuzet iz tradicije SSSR-a. Krleža tvrdi da je ovaj pravac pogrešno shvaćen i da se ne može prihvatiti. Njegova osnovna zamjerka je činjenica da je jugoslovenska književnost prihvatajući sorealizam kao zvanični književni pravac prihvatila i njegove modele funkcionisanja koji podrazumijevaju da se *odozgo*, iz Partijskog vrha, umjetnicima sugeriše i „dekretira aberacija ukusa i estetike“. Osim toga, Krleža podržava stvaralački pristup, takozvanu „umjetnost radi umjetnosti“ koja je u prethodnom periodu označena kao jeres. Za komunističke ideologe u prethodnom periodu „umjetnost radi umjetnosti“ bila je „bezidejna“ i nije mogla odgovoriti na očekivanja socijalističke ideologije da umjetnost predstavlja trenutni društveni momenat i sve promjene koje se događaju u njemu. Krleža odbacuje te tvrdnje i podržava „umjetnost radi umjetnosti“ objašnjavajući da takav pristup omogućava kreativnu snagu i moć književnog stvaralaštva. On se ipak ograđuje navodeći da i takav pristup mora biti ograničen „socijalističkim tendencijama“ i da ukus ne može biti jedini parametar za književnost već i znanje i dar.⁴¹⁸

Krležin referat i na samom kongresu definisan je kao nova „idejna baza književnog života“ u Jugoslaviji. Za učesnike kongresa on je bio logičan korak u „eri demokratizacije“. Međutim i pored svih tih stavova iz izvještaja s kongresa književnika koji je objavljen u časopisu *Stvaranje*, naslućuje se da književnici nijesu bili spremni za ovako radikalne promjene. Tako poslije Krležinog izlaganja, kada je otvorena diskusija o njegovom

.....
⁴¹⁷ Enver Kazaz, „Književni kanon i ideološki rituali kao temelj nacionalnog pamćenja“, *Kultura sjećanja 1945*, Zagreb, 2009, str. 146.

⁴¹⁸ Miroslav Krleža, „Govor na Kongresu književnika u Ljubljani“, *Eseji VI*, Zagreb 1967.

referatu niko od prisutnih nije želio da komentariše referat, pa je u jednom trenutku predsjedavajući želio da se pređe na drugu tačku dnevnog reda. Autor izvještaja to objašnjava činjenicom da mnogi književnici „ili nisu razumjeli referat ili su svjesno prešli preko ezopovskih nagovještaja“.⁴¹⁹ Sva ta zapažanja mogu dati povoda da se razmišlja da je uslovna sloboda stvaralaštva, proklamovana Krležinim referatom na kongresu, na neki način bila oktroisana jer se čini da književnici svojim ponašanjem pokazuju da ta sloboda za njih toliko i nije važna. Bez obzira koja je od ovih hipoteza tačna, činjenica je da su izlaganje i stavovi Miroslava Krleže, inače bliskog prijatelja Josipa Broza, bili jasan signal novih strujanja u književnom i društvenom životu Jugoslavije. Ovaj referat u svojoj osnovi i dalje je obojen frazama komunističke ideologije ali su njegove ključne poruke bile jasan nagovještaj novog perioda. Krleža u svom govoru jasno nagovještava oslobađanje književnosti od partijske kontrole i početak novog perioda u kome će biti mjesta za različite književne pravce i modele. Ukidanje ideoloških ograničenja u izboru književnih tema i načina njihove prezentacije predstavlja najvažniji domet tog referata.

Odbacivanjem socrealizma i sovjetske estetike, književna scena u Jugoslaviji i Crnoj Gori, postepeno će početi da skreće prema jednom novom književnom pravcu, takozvanom modernizmu. Ovaj termin nema posebno teorijsko značenje, i možemo ga definisati kao priliku da u novim okolnostima književnici imaju stvaralačku slobodu u izboru tema i načinu njihove obrade. Paralelno s modernizmom, na književnoj sceni se pojavljuju stvaraoci koji i dalje baštine tradicije socrealizma, ali se u novim okolnostima, ovaj književni pravac prepoznaje kao realizam. Realizam u književnosti predviđa eksplicitnost u izražavanju i podržavanje socijalističkih vrijednosti. Bez obzira što i modernisti i realisti ne odbacuju socijalističke vrijednosti, prvi su prepoznati kao književnici bliski zapadnoevropskim vrijednostima dok su realisti navodno bili odaniji socijalizmu. Književnici koji podržavaju realizam protive se bilo kakvom uticaju zapadne kulture. Tvrde da Partija nikome neće određivati što da piše, ali da pisac ukoliko se opredijeli za Partiju u svojim radovima ne može zastupati nesocijalistička stanovišta. Najveći broj crnogorskih književnika

.....
⁴¹⁹ R. V., „III kongres književnika Jugoslavije“, *Stvaranje*, br. 10, oktobar 1952, str. 629.

podržao je realizam tumačeći svaki uticaj zapadnjačke kulture kao odraz malograđanštine i sitnoburžoaskog mentaliteta. Predstavnici realizma među crnogorskim književnicima bili su: Radonja Vešović, Božo Bulatović, Radoslav Rotković, Janko Đonović i Mihailo Lalić. Ideje modernizma podržavali su književnici: Milo Kralj i Sreten Perović koji su tvrdili da se ne može osporiti pravo svakom književniku na drugačiju formu nazivajući žalosnim činjenicu da se u Crnoj Gori sve moderno i savremeno ocjenjuje negativno. Udruženje književnika i dva časopisa *Stvaranje* i *Susreti* podržavali su realizam u književnosti. Uticaj ovih književnika i njihovih ideja biće okončan tek 1958. godine kada je na petom kongresu književnika zadat posljednji, najsnažniji udarac dogmatizmu u književnosti.⁴²⁰

U nastupima crnogorskih književnika nakon 1952. godine potpuno je jasno da oni promjene u književnoj estetici prihvataju kao direktivu, a ne šansu za slobodu u stvaralaštvu. U početku, slobodu književnog izraza tumače kao kritiku sovjetske književnosti. Istaknuti partijski funkcioner i književnik Puniša Perović, nekoliko mjeseci nakon Trećeg kongresa književnika Jugoslavije u autorskom tekstu u časopisu *Stvaranje* približava crnogorskim piscima novi pristup književnom stvaralaštvu. Kritiku počinje osudom sovjetske književnosti, optužujući rukovodstvo SSSR-a da je odstupilo od izvornog tumačenja marksizma i lenjinizma. Kao posljedica „napuštanja revolucionarnog razvitka sovjetska književnost više nije sposobna za progresivna djela i pretvorila se u istorijskog kočničara“. To je po njemu razlog zbog čega se pojavila birokratizacija umjetnosti, odnosno „princip totalnog monopola i potčinjavanja umjetnika dekretima birokratije“. Ovim tvrdnjama Perović dolazi na pozicije koje je, nekoliko mjeseci prije njega, na kongresu književnika saopštio Miroslav Krleža. Počinje da kritikuje miješanje partijskih zvaničnika, odnosno birokratije kako je on naziva, u književno stvaralaštvo. Za razliku od SSSR-a, objašnjava Perović, mi smo krenuli nekim drugim, revolucionarnim putem. Tako u našoj književnosti ne postoje ambicije da se „umjetnost stvara dekretima i da se ona pretvori u sluškinju poretka“. Zalaže se da književnike treba pustiti sami da stvaraju

.....
⁴²⁰ Dragutin Papović, *Intelektualci i vlast u Crnoj Gori 1945–1990*, Podgorica, 2015, str. 158–169.

svoja djela, ali opominje da se pod parolama „demokratije i slobode stvaranja“ ne mogu predstavljati događaji „koji nemaju veze s našom istorijom i našim daljim putem veličanstvene izgradnje novog društva“. Ovim stavovima Perović se jasno ograđuje od modernizma u književnosti. Za njega je takav pristup neprihvatljiv jer smatra da i pored određenih sloboda, književnici treba da se fokusiraju na socijalistički razvoj društva i njegove osobenosti. Primjećuje da je uticaj modernizma sve izraženiji u nekim časopisima u kojima se „stare tendencije predstavljaju kao posljednja riječ duhovne mode i napretka“. Ide i korak dalje, optužujući takve stvaraoce da se „u svojoj suštini pokazuju kao suprotne i neprijateljske ideologiji socijalizma i da kao takve unose zabunu i kočē naš razvitak, negiraju revoluciju i cjelokupnu borbu naših naroda“. Sve te pojave u književnosti on opisuje kao uticaj „buržuaskih ideologija sa Zapada“. Nasuprot takve književnosti, on se zalaže za stvaralaštvo „realističkih, istinskih umjetnički nadahnutih djela“.⁴²¹

Oštru kritiku modernizma u književnosti upućuje i pisac Janko Đonović koji tvrdi da takav književni izraz udaljava čitaoce i ne dozvoljava im da shvate poruke književnih djela. Za Đonovića je to „nepriступaćna umjetnost“ koja se uvozi sa Zapada i ima svoje korijene u književnom izrazu između dva svjetska rata. Dosta je oštar prema takvim radovima i naziva ih „malograđanskim i dekadentnim“. Modernizam kao oblik književnog stvaralaštva za njega je izraz novotarija. Objašnjava da je socrealizam pogrešan ali da su promjene radikalne. Navodi da se nakon „socijalističkog realizma u prvim poratnim godinama i njegovih najčešće blijedih i klišeiziranih umjetničkih ostvarenja, prešlo u raspojasanost i anarhiju nadrealizma“. Eksperimentisanja koja pisci ne razumiju i koja zamagljuju pogled čitaocu, mogu biti samo nadrealizam, nikako realizam, objašnjava Đonović i zaključuje da narodu treba jasan književni izraz sa snažnom porukom umjesto „izmišljene apstrakcije koja ne obavezuje“.⁴²² Dosta slične stavove o novim pravcima i tendencijama u književnosti konstatuje i publicista

⁴²¹ Puniša Perović, „Revizionizam i umjetnost“, *Stvaranje*, br. 12, decembar 1952, str. 709.

⁴²² Janko Đonović, „Da li je modernizam udaljio umjetnost od naroda“, *Pobjeda*, br. 36, 1. maj 1954, str. 8.

– Radivoje Šuković. On tvrdi da se prosječan čitalac u susretu sa savremenom književnošću „hvata za glavu jer njegov mozak ne može da apsorbuje misli nekih modernih književnika“. Primjećuje, da se sve češće vodi računa o tome „kako se nešto kaže a ne što se kaže“, konstatujući da su se takve pojave donedavno nazivale bezidejnom književnošću.⁴²³

Rasprave o modernizmu i realizmu postaju i tema javnih diskusija na stranicama književnih časopisa. Jedan od onih koji se uključuje u takve rasprave je i crnogorski književnik Radoslav Rotković koji u osvrtima osuđuje modernizam u književnosti. Njegova osnovna zamjerka je što modernisti teže isključivo formi, pa na prvo mjesto stavljaju tehniku i način pisanja. To udaljavanje i kako on kaže, „oslobađanje od ograničenosti starog realizma“ nema utemeljenje. Zalaže se za realizam u književnosti, kako u izboru tema, tako i u načinu njihove obrade. Osnovna funkcija književnog izraza, po njemu, predstavlja „otkrivanje životnih istina, snažno crtanje karaktera i sredina“ i da su upravo to one stvari koje nedostaju modernistima.⁴²⁴ Kako bi potvrdio svoja uvjerenja da književnost mora biti savremena i jasna, odnosno realistička, Rotković komentariše stavove književnika koji spadaju u grupu modernista. Svoje optužbe zasniva na stavovima da je stvaralaštvo modernista nerazumljivo širokim narodnim masama, i kao takvo, nefunkcionalno i neupotrebljivo. Citira književnika Marka Ristića koji kaže da prevashodni cilj savremene poezije nije da bude razumljiva, pošto običan svijet nema literarna iskustva da tako nešto razumije. Ove riječi Rotković upotrebljava da bi postavio pitanje opravdanosti takve poezije. Ne vidi problem u tome što takve tekstove ne razumije običan narod, već i visokobrazovani intelektualci. Osuđujući takvu poeziju, pravi paralelu s guslarskim pjesmama, navodeći da najveći dio naroda, i pored njihove skromne literarne vrijednosti, najviše cijeni upravo takve pjesme.⁴²⁵

.....
⁴²³ Radivoje Šuković, „Za jedan simpatičan pokušaj ‘Susreta’“, *Pobjeda*, br. 29, 4. april 1954, str. 5.

⁴²⁴ Radoslav Rotković, „Komentar na intervju Eli Fincija o problemima naše književnosti“, *Stvaranje*, br. 12, decembar 1953, str. 802.

⁴²⁵ Radoslav Rotković, „Iz naše zemlje“, *Stvaranje*, br. 3, mart 1954, str. 207.

Bez obzira što realizam kao književni pravac dominira među crnogorskim stvaraocima, pojavljuju se i književnici i kritičari koji prednost daju modernizmu. Kritičar Pavle Zorić u *Stvaranju* analizira stvaralaštvo tri crnogorska pjesnika: Marka Đonovića, Dragutina Vujanovića i Sretena Perovića. Đonović i Vujanović su predstavnici realizma dok je Perović blizak modernistima. Zorić u svojoj kritici ne afirmiše ni jednog od ova tri pjesnika, ali je iz njegovih stavova prilično jasno da su mu bliske ideje modernizma. Tako za Đonovića kaže da je dobar pjesnik, ali previše prost i banalan, zbog čega „mora izaći iznad opštosti motiva“. Ne sporeći njegov književni dar, primjećuje da je dosta anahron i da se u njegovim pjesmama osjeća „patrijarhalni život i shvatanja, čulnost narodne lirike, tlo na kome se nariče i pjevaju deseteračke pjesme uz gusle“. Smatra da Đonoviću nedostaju elementi koji bi ga približili modernizmu, fali mu „strast pronalaženja, smjelost za avanturu i novinu“, zbog čega zaključuje da su njegove pjesme „starinske“ po formi. Slične stavove po pitanju forme i sadržine, Zorić ima i za Dragutina Vujanovića. Za njega kaže da je među ostalim pjesnicima on „najsuvlji i najtrezveniji“. Njegovo stvaralaštvo, po ocjeni Zorića je inspirisano uobičajenim temama, gotovim obrascima, bez originalnosti i lične snage. Na taj način Vujanovića svrstava u kategoriju realista, i dodaje da tako stvaralaštvo „osigurava osrednjost, ali ne donosi izuzetnost“. Kao primjer jednostavnosti u književnom izrazu Vujadinovića, navodi stihove iz pjesme „Kamenica“: *U kamenici zmija spava / Zmija lijepa / Kao djevojka / Zaboravljena / S jesenjim vodama*. Objasnjava da ovakva poezija stvara isključivo „vidni otisak“, odnosno da pruža određenu vizuelizaciju ali da nema emotivnog uticaja na čitaoce. Takav realizam u poeziji, prelazi u prozu i nedostaju mu lirski elementi. Kao još jedan loš primjer navodi pjesmu „Balada o jednoj kravi“ za koju kaže da je starinska i da takvu poeziju više niko ne stvara i da je ona odavno napuštena. Citira još jednu njegovu pjesmu: *Na dolini tvrdoj /više ne vidim sinove / niti čujem riku Zekonje / Ne vidim na zemlji crnoj / duge brazde / nit ralo što u njima tone*. Za ove stihove Zorić kaže da su kratkog daha, s doživljajima malih zapremina i uskim i ograničenim vidnim poljima. Među tri crnogorska pjesnika, Zorić, jedino kod Perovića prepoznaje elemente

„modernih struja u poeziji“. Kaže da je njegovo stvaralaštvo bez hladne preciznosti i jasnih granica i s puno metafora. Upravo u obilju metafora on prepoznaje najveću razliku između Đonovića i Vujanovića s jedne i Perovića, s druge strane. Navodi da se Perović ne služi opisom kao druga dva pjesnika, već da metaforama i simbolima izražava unutrašnje stanje motiva kojima se bavi. U tim činjenicama on prepoznaje modernost u poeziji Perovića i navodi da je zbog toga njegovo stvaralaštvo novo i originalno. Primjer takve poezije prepoznaje u pjesmi „Čekanje“: *I vidim: u otključane zagrljaje voz tiho uranja / Voz će morati da uplovi / u ovo bezmjerje očiju za susret rascvjetano*. Tumačeći poeziju Perovića, Zorić kaže da on ne naziva stvari pravim imenom, koristi asocijacije i „potsvesne odjeljke koji lutaju kroz čovječiju psihu, nejasno potmuló“. Navodi još jednu Perovićevu pjesmu: *Sagorim / i nigdje me nema / među zvjezdama / Ni podne me ne probudi / Pepeo za ranku težak / usna u riblje mjehure / razlistava / zaboravio sam na osmijeh? / I muzika pomalo u pepeo prerasta / vjetrovi ne zaobilaze*. Zorić ipak konstatuje da je Perović pod snažnim uticaje Lorke i Pope (najznačajniji jugoslovenski predstavnik modernista) i da ne treba njih da kopira već da je jedino originalnost – sinonim za vrijednost.⁴²⁶

U raspravu o književnim pravcima i uticajima u kulturi uključuje se i Komunistička partija. Na Drugom kongresu KPCG 1954. godine analizira se stanje u kulturi i registruju izvjesne promjene o kojima se dosta oprezno govori. Istina, Partija se u književnim raspravama ne svrstava ni na jednu stranu ali je njihova rezerva prema promjenama itekako primjetna. Na kongresu se čuju teze o „antisocijalističkim pojavama u kulturi“ koje se povezuju sa stvaralačkim slobodama iz pedesetih godina. Partija tako sve reforme i liberalne procese posmatra s rezervom i u izvjesnoj mjeri ih kritikuje. Prvi čovjek Partije, Blažo Jovanović strahuje od uticaja takozvanih „buržoaskih ideja“ u kulturi i umjetnosti. Tvrdi da takve ideje dolaze preko „različitih filmova, slabe muzike, dekadentne i demoralizatorske umjetnosti, koja sa strane prenosi nešto tobože novo i moderno a ustvari predstavlja odraz nemoći i propadanja buržoaske

⁴²⁶ Pavle Zorić, „Tri mlada crnogorska pjesnika“, *Stvaranje*, br. 9, septembar 1955, str. 549.

kulture“.⁴²⁷ U književnosti sukob između modernista i realista nema neki stvaralački korijen. Oni se ne raspravljaju i ne polemiku zbog neke pjesničke slobode ili ograde koje im je nametnuta. Ta rasprava vodi se na nivou teze koja je književnost više socijalistička i ko će se od njih pokazati bolji socijalista.

Poseban, moglo bi se reći i fenomenološki slučaj u crnogorskoj poslijeratnoj književnoj sceni, zauzima tretiranje Njegoša i njegovog književnog djela. Jednom od najvećih književnika južnoslovenskih naroda, simbolu crnogorske istorije, kulture i tradicije pripremljena je nova uloga usaglašena s političkim idejama socijalizma. Za razliku od svih drugih stvaralaca iz prethodnog perioda, koji skoro da ne postoje, Komunistička partija nije se mogla odreći ili odbaciti književno djelo vladike Rada. Revolucionarne ideje, zbog kojih se Partija odriče svih tradicija prethodnog vremena, u slučaju Njegoša su neprimjenjive. U takvoj situaciji, Komunistička partija bira srednje rješenje, pokušavajući da stavove koji se nalaze u književnom djelu crnogorskog vladike, prilagode novim političkim i ideološkim okolnostima. Njegoš doživljava jednu vrstu novog čitanja, a njegovo političko djelovanje i stvaralaštvo prilagođavaju se aktuelnom javnom diskursu socijalističke države.

Njegoš i njegovo književno djelo, bili su jedan od stubova crnogorskog identiteta, zbog čega ne čudi što se već u prvim danima nakon oslobođenja, u javnim nastupima novih vlasti, često citiraju stihovi iz njegovog stvaralaštva. Prva poslijeratna proslava Božića na Cetinju 1945. godine i uspjesi komunista u oslobođenju zemlje, zabilježeni su na naslovnoj strani *Pobjede* kroz stihove i poruke crnogorskog vladike. Objašnjavajući kako nijesu dozvolili da „kleknu na koljena protiv okupatorskih hordi i domaćih izroda“, komunisti svoju borbu poistovjećuju s borbom Crnogoraca protiv Osmanskog carstva. Kroz Njegoševe stihove, *Bješe oblak sunce uhvatio, bješe goru tama pritislula...* oni upravo završenu oslobodilačku borbu povezuju s borbama protiv Osmanskog carstva, čime svoj pokret i njegove domete legitimišu kroz Njegoševe stavove.

.....
⁴²⁷ Referat Blaža Jovanovića o aktuelnim zadacima SKCG na II kongresu SKCG, Titograd, 22. oktobar 1954, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 104/1/54.

Kao pobjednici oslobodilačkog rata, komunisti se poistovjećuju s pobjednicima iz *Gorskog vijenca* koji pjevaju: „Bože dragi svijetla praznika, Kako su se duše prađedovske, Nad Cetinjem danas uzvijale“. Vojni i ideološki neprijatelji komunista upoređuju se s Osmanlijama pa se u traganju za legitimnošću na stranicama Pobjede navodi kako se ratovalo „protiv stranih uljeza i domaćih poturica“ i kako je nakon oslobođenja „zemlja očišćena od nekrsta“.⁴²⁸ Na sličan način i u sličnom kontekstu, Njegoš se konstantno spominje u medijima, političkim govorima i različitim manifestacijama organizovanim neposredno nakon oslobođenja.

Pozivanje na Njegoša i njegovo stvaralaštvo, bio je dio tradicije crnogorskog društva. Ipak, već od 1946. godine novo čitanje Njegoševog djela postaje predmet interesovanja i partijskih zvaničnika. Već u prvom broju književnog časopisa *Stvaranje* istoričar Niko Martinović, glavni i odgovorni urednik lista *Pobjeda*, problematizuje novo iščitavanje Njegoša. Martinović se bavi revolucionarnom 1848. godinom i ulogom i djelovanjem Petra II. Citiranjem određenih pisama i njihovim tumačenjem, Martinović pokušava da objasni da se Njegoševi stavovi razlikuju od stavova hrvatskog Bana Jelačića, srpskog patrijarha Rajačića i vojvode Stevana Šupljikca. Martinović tvrdi da su u Njegoševim stavovima, koja citira može zaključiti da su Jelačić, Rajačić i Šupljikac imali izraziti antijugoslovenski stav i da su za razliku od crnogorskog mitropolita insistirali na ujedinjenju Južnih Slovena u Austriji uz odbranu austrijske monarhije. Izdvaja Njegoša iz ovog društva pronalazeći u njegovim tekstovima i stihovima jugoslovenstvo slično onome za koji se zalažu komunisti. Tvrdi da je Njegoševo jugoslovenstvo i slovenstvo „imalo progresivni karakter jer je propovijedalo ustanak porobljenih Slovena i bratstvo“.⁴²⁹

Prvi ozbiljniji povod za novo iščitavanje Njegoša bila je stogodišnjica od objavljivanja *Gorskog vijenca* 1947. godine. Komunistička partija u Crnoj Gori ovaj događaj je iskoristila da maksimalno afirmiše svo-

.....
⁴²⁸ „Božić u slobodi“, *Pobjeda*, br. 8, 6. januar 1945, str. 1.

⁴²⁹ Niko S. Martinović, „Njegoš i 1848“, *Stvaranje*, br. 1, Cetinje, oktobar 1946, str. 39.

ju ideologiju i prvi put na „naučnim osnovama“ problematizuje pitanje kompatibilnosti Njegoša i socijalističke ideologije. Zadatak proslave stoga je trebalo da bude da na „što je moguće većoj kulturnoj visini“ organizuje proslavu stogodišnjice *Gorskog vijenca*.⁴³⁰ Po zamisli komunističkih ideologa, obilježavanje stogodišnjice izlaženja *Gorskog vijenca* trebala je da pokaže savremenost tog djela i njegovu povezanost sa socijalističkom ideologijom. U novom, socijalističkom tumačenju, *Gorski vijenac* trebalo je da postane „besmrtni udžbenik revolucionarne borbe za slobodu i sreću, nezamjenjivim udžbenikom naše Narodnooslobodilačke borbe“.⁴³¹

Proslava stogodišnjice od objavljivanja *Gorskog vijenca* održana je 8. i 9. juna 1947. godine i prema partijskim izvještajima ispunila je očekivanja. Svečanost na Orlovom kršu i Njegoševoj kući na Njegušima održana je po unaprijed definisanom planu uz novo štampanje *Gorskog vijenca*, spomen albuma i izdavanje odabranih Njegoševih pisama. Predavanja o Njegošu i njegovom stvaralaštvu održana su u svim crnogorskim gradovima a povodom godišnjice snimljen je i dokumentarni film za koji je scenario napisao Mihailo Lalić.⁴³²

Zajednički imenitelj svim segmentima proslave je kritika postojećeg „idealističko-metafizičkog i formalističkog“ načina tumačenja *Gorskog vijenca*. Objašnjava se da je *Gorski vijenac* potrebno tumačiti u: „živoj istorijskoj stvarnosti u kojoj je nastao i da se podvuče njegov borbeni i nacionalno-revolucionarni karakter i da se njegova pjesnička suština i nacionalno-ideološka snaga objasni s naučnog, progresivnog stanovišta“. Formira se slika da je u prošlosti Njegoš i njegovo djelo, tumačeno na pogrešan način. Smatraju da u njegovom stvaralaštvu nije istaknut „onaj borbeni, duboki patriotizam, duboka mržnja prema zavojevaču, ugnjetaču naroda, tiraniji nad čovjekom, mržnja i prezir prema prema izdajnicima i odrodima, samopouzdanje i vedra vjera u uspjeh borbe

.....
⁴³⁰ Agitprop odjeljenje za Crnu Goru svim sreskim komitetima KPJ, Cetinje, 30. maj 1947, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 6/47.

⁴³¹ Radovan Zogović, „Njegoševa poema o borbi i slobodi“, *Stvaranje*, br. 7–8, jul – avgust 1947, str. 391.

⁴³² Dvomjesečni izvještaj Agitprop odjeljenja Pokrajinskog komiteta KPJ za CG – Agitpropodjeljenju CK KPJ, Cetinje, 25. jun 1947, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 6/47.

koja počinje u najtežim uslovima“. Za razliku od svih prethodnih sistema, komunisti tvrde da su tek u socijalističkoj državi stvoreni uslovi za novo sagledavanje Njegoševog djela. Oni u oslobodilačkom ratu i revoluciji pronalaze ostvarenje svih ideala za koje se Njegoš zalagao. Zbog toga i kažu da je „današnje herojsko pokoljenje ispunilo ideale Njegoša i težnje predaka“.⁴³³

Kao najveći i možda jedini književni autoritet u Crnoj Gori, Njegoš mora da bude neka vrsta uzora mladim književnicima. U osvrtu na njegovo djelo, Vido Latković u Njegoševom stvaralaštvu navodno pronalazi elemente socrealizma, odnosno povezanosti književnosti i svakodnevnog života. Navodeći niz citata iz Njegoševog djela, Latković zaključuje da je Njegoševo stvaralaštvo isključivo inspirisano narodnim životom i da predstavlja „odraz jednog istorijskog trenutka“. Na ovaj način on opravdava i afirmiše socrealizam u književnosti objašnjavajući da je i Njegoš upravo pisao na taj način. Citati koje je predstavio u svom članku za autora su bili dovoljan dokaz za tvrdnju da je Njegoš smatrao da „književnost treba da bude odraz narodnog života, duboko patriotska, aktuelna i usmjerena u istom pravcu kao i narodna stremljenja“.⁴³⁴

U ideološkom prilagođavanju Njegoša i njegovom povezivanju s ideologijom socijalizma najdalje je otišao visoki partijski funkcioner i urednik *Pobjede*, Puniša Perović. Povodom vijeka od izlaza *Gorskog vijenca* u svom osvrtu, Perović je Njegoša skoro proglasio komunistom. Perović analizu započinje tvrdnjom da je i pored pedeset izdanja *Gorskog vijenca*, čitanje Njegoša bilo pogrešno. Smatra da je njegovo stvaralaštvo posmatrano jednostrano i da „niko od kritičara nije uspio da uđe u njegovu suštinu“. Kritika se zadržava na površnoj analizi tražeći u *Gorskom vijencu* „apstraktnu ljepotu, filozofiju i religiju“. Smatra da je osnovni problem književnih kritičara koji su tumačili Njegoša njihova „klasna ograničenost“. Kako smatra, ti kritičari su pokušavali da „blstavu slobodarsku poeziju Njegoša iskoriste u svoje reakcionarne ciljeve

⁴³³ „Sto godina od prvog izdanja Njegoševog *Gorskog vijenca*“, *Pobjeda*, br. 2, 12. januar 1947, str. 1.

⁴³⁴ Vido Latković, „Njegoševo shvatanje književnosti“, *Stvaranje*, br. 3, mart 1947, str. 123.

izopačavajući smisao njegovog djela i njegove riječi“. Tu se ne završava njegovo tumačenje *Gorskog vijenca* pošto pokušava da, osim književnog, u tekstu crnogorskog vladike pronade i političke poruke. Piše da je *Gorski vijenac* i događaji u njemu sličan s događajima iz NOB-a. Kako kaže „očigledna i identična veza“ s motivima dva događaja, za njega su dovoljan razlog za tu tvrdnju. Kako bi još snažnije potvrdio svoje teze, saopštava da su oba događaja inspirisana „klasnim i nacionalnim ugnjetavanjem“ i da oba događaja konačan izlaz pronalaze u neprekidnoj borbi, odnosno revoluciji. Razlog za takvu analogiju u kojoj Njegoš govori o revolucionarnim pokretima Perović prepoznaje u stihovima: *Neka bude borba neprestana! / Neka bude što biti ne može / Borbi našoj kraja biti neće / Do istrage turske ali naše*. Nastavlja s tvrdnjom da su ovi stihovi inspirisali mnoge borce u NOB-u, da istraju u svojim namjerama, „baš onako kako ih uči Njegoš“. Ovakvim tumačenjem Njegoševog stvaralaštva Perović ima jasnu ambiciju da u savremene događaje transponuje elemente *Gorskog vijenca* i da na taj način pokaže da je oslobodilački pokret bio dobar, ispravan a da se upravo u Njegoševim stihovima nalazi potvrda tog pravilnog istorijskog puta. Ovdje se ne završava ideološka upotreba Njegoša i njegovo prilagođavanje socijalističkim vrijednostima. Borbu protiv Osmanskog carstva, Perović prepoznaje i kao jedan vid klasne borbe pošto Osmanlije izjednačava s feudalizmom. Objašnjava da su oni bili nosioci feudalnih odnosa što je izazivalo otpor stanovništva. Uvodi klasni elemenat i teoriju o društvenim promjenama uslovljenom cikličnim promjenama društvenih odnosa. Konačno, Njegoš se prepoznaje i kao borac za slobodu južnoslovenskih naroda što ponovo njegovo djelo približava stavovima komunista i njihovim idealima o bratstvu i jedinstvu. Tvrdi da je on nosilac ideja o „neminovnom i otvorenom sukobu protiv porobljivača koji će dovesti do oslobođenja i ujedinjenja jednokrvne braće“.⁴³⁵

U narednom periodu, teze o potrebi novog iščitavanja njegoševog djela postaju sve frekventnije, a kritičari sve maštovitiji. U tim interpretacijama crnogorski vladika postaje simbol borbe crnogorskog naroda za ide-

.....
⁴³⁵ Puniša Perović, „Njegoš pjesnik slobode“, *Stvaranje*, br. 6, jun 1947, str. 306.

ale i vrijednosti koje će u konačnom biti sadržane u komunističkoj ideologiji. Kako bi taj simbol institucionalizovali, već narednih godina rađa se ideja o osnivanju Njegoševog instituta. U izvještaju o stanju naučnih ustanova u Crnoj Gori 1949. godine navodi se da je u Narodnom muzeju odmah nakon oslobođenja kao poseban dio te institucije formirana *Njegoševa soba*. U njoj su bile pohranjene Njegoševa biblioteka, prva izdanja njegovih djela i njegove diplome. Za razliku od mnogih ličnosti iz prošlosti, komunisti nijesu mogli odbacivati Njegoša kao najznačajniju ličnost crnogorske tradicije. Njegoša je bilo potrebno prilagoditi ideologiji zbog čega se u ovom referatu navodi da bi do 1951. godine trebalo osnovati i Njegošev institut.⁴³⁶

Godišnjice događaja, koje su povezivane sa životom crnogorskog vladike, bile su idealna prilika za povezivanje političkih ideja socijalističkog sistema i Njegoševog stvaralaštva. Takva prilika se ukazala 1951. godine, kada se obilježavala stogodišnjica smrti. Formiran je odbor za proslavu koji je direktno kontrolisala Komunistička partija preko člana Politbiroa CK KPCG – Radomira Komatine koji je bio predsjednik. Pored trodnevne svečanosti, na Cetinju je podignut spomenik velikom pjesniku a objavljen je i *Njegošev zbornik* s naučnim radovima iz cijele Jugoslavije.⁴³⁷ Objavljena su i Njegoševa sabrana djela u pet knjiga a u Beogradu je pripremljena dramatizacija *Gorskog vijenca*. Preko 200 umjetnika iz cijele Jugoslavije predstavilo je svoja likovna ostvarenja na temu Njegoša a priređena je i izložba Njegoševih rukopisnih knjiga na pergamentu, štampane markice i značke s Njegoševim likom. Godišnjica Njegoševe smrti bio je i posljednji rok za izradu idejne skice Njegoševog spomenika na Cetinju ali kako ni jedan od prispjelih radova nije opravdao očekivanja, konkurs je ponovljen.⁴³⁸ O značaju koji Njegoš ima u ideološkom profilu Crne Gore govori i odluka odbora za proslavu da se za vrijeme

.....
⁴³⁶ Rad i stanje naučnih ustanova – referat Nika S. Martinovića na konferenciji naučnih ustanova u Ministarstvu za kulturu i nauku FNRJ, Beograd, 13. maj 1949, str. 7, 8, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 48/49.

⁴³⁷ Zapisnik sa sastanka odbora za proslavu Njegoševe godišnjice, Cetinje, 14. novembar 1950, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.73/50.

⁴³⁸ A. Brajović, „Proslava stogodišnjice Njegoševe smrti“, *Stvaranje*, br. 9, septembar 1951, str. 582.

obilježavanja godišnjice Njegoševe smrti izbjegavaju slike rukovodilaca koje su bile dekor svih sličnih manifestacija.⁴³⁹

Samoj proslavi, prethodile su obimne i dugotrajne pripreme. Na svečanosti održanoj na Cetinju prisustvovao je cjelokupni vrh Komunističke partije Crne Gore na čelu s Blažom Jovanovićem, koji je i sam podnio referat na skupu. Ovu priliku Jovanović je iskoristio da politizuje Njegoševo djelo, ovoga puta u svjetlu aktuelnog sukoba sa SSSR-om. Jovanović ne preskače činjenicu da je u Njegoševo vrijeme crnogorsku državu pomagala Rusija ali tendenciozno kaže da je „Crna Gora za svaku rublju prekoravana“. Citira Njegoša: „Rusiju volim, ali ne volim da mi se svakom prilikom daje osjećati cijena te pomoći. Ja gospodar Crne Gore, pravi sam rob petrogradske čudi. To mi je dodijalo pa hoću da taj jaram zbacim“. Ovim citatima Jovanović jasno aludira na aktuelan sukob s IB-om. Njegoševe riječi služe mu da pokaže navodno istorijsko opravdanje otklona od Rusije, pošto je to, kako se može zaključiti iz njegovog citata, i sam Njegoš činio. Te stavove on formuliše ovako: „Njegoš je pokušavao da se oslobodi ruskog tutorstva, da se otrgne od robovanja ali mu to nije omogućavala teška situacija u kojoj se nalazila njegova zemlja“. Svoj govor Jovanović je zaključio tako što je Njegoševo djelo povezo s aktuelnim političkim stanjem riječima da je Njegoš i danas s nama, kada „narodi Jugoslavije vode borbu za očuvanje tekovina revolucije i svoj nacionalni opstanak od agresivnih snaga velikoruskog šovinizma i sovjetske birokratije“.⁴⁴⁰

Osim političkog dijela proslave, na naučnom skupu koji je organizovan, nastavilo se s afirmisanjem teze o povezanosti Njegoševog stvaralaštva i socijalističke ideologije. O Njegošu se govori nekritički, s dosta analogija i ličnih tumačenja. Najumjereniji u pokušaju uspostavljanja nekih analogija između Njegoševog djela i socijalizma bio je Ivo Andrić, koji se na proslavi obratio kao predsjednik Saveza književnika Jugoslavije. Andrić se uglavnom fokusira na Njegoševo književno djelo navodeći da je njegovo stvaralaštvo „prototip pisca u svojoj složenosti“. Ipak ni

.....
⁴³⁹ Zapisnik sa sastanka odbora za proslavu Njegoševe godišnjice, Cetinje, 14. novembar 1950, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.73/50.

⁴⁴⁰ A. Brajović, „Proslava stogodišnjice Njegoševe smrti“, *Stvaranje*, br. 9, septembar 1951, str. 581.

Andrić ne može pobjeći od ideološke pozadine cijelog događaja pa citira Njegove riječi u kojima on gledajući na tadašnju razdvojenost jugoslovenskih naroda žali što se nije kasnije rodio. Andrić kaže da se vjek nakon ovih riječi sve promijenilo i da „Njegoševa Crna Gora danas u socijalističkoj Jugoslaviji stupa putem koji vodi u bolji život, bolji život za kojim je Njegoš zažalio što ga očima neće vidjeti“.⁴⁴¹ Istoričar Dimo Vujović analizirao je veze između Njegoševog djela i oslobodilačke borbe. Kao i njegovi prethodnici, i Vujović pronalazi simboličnu vezu između NOB-a i događaja opisanih u *Gorskom vijencu*. Djelo crnogorskog vladike tumači isključivo u crno-bijelim nijansama. Po njemu je to univerzalni sukob između pravde i nepravde, ropstva i slobode, izdaje i vjernosti, sukob starog svijeta osuđenog na propast i novog – naprednog koji pobjeđuje. Vujović tvrdi da Njegoš u svom djelu nije samo konstatovao taj sukob, on je dao i odgovor na njega, a to je borba. U tom elementu, Vujović pronalazi direktnu vezu s posljednjim oslobodilačkim ratom tvrdeći da je Njegošovo djelo aktuelno i da se sve ono što se dešavalo tokom NOB-a, nalazi u samom *Gorskom vijencu*. Uvodi takođe i kategoriju *istorijske pravde* i kroz nju poistovjećuje učesnike NOB-a s Crnogorcima iz Njegoševog djela koji su se borili za slobodu. Sve te teze, potkrjepljuje citatima iz *Gorskog vijenca*. U stihovima: *Proste naše žrtve svekolike / kad je naša tvrda postojbina / sile turske nesita grobnica*, opravdava sve žrtve podnijete tokom NOB-a. Stihovi *Pokoljenje za pjesmu stvorenu / Vile će se grabit u vjekove / Da vam vjence dostojne sapletu / Vaš će primjer učiti pjevača / Kako treba s besmrtnošću zborit*, za njega predstavljaju poruku da pokoljenja neće zaboraviti svoje žrtve i da će ih se uvijek sjećati, kao što to oni rade s herojima NOB-a. Još mnogo je sličnih stihova u kojima Vujović pronalazi simboliku i vezu između događaja u *Gorskom vijencu* u oslobodilačkog rata i koje sve po njegovom objašnjenju potvrđuju „zakonitosti istorijskog zbivanja“. Njegoševi stihovi po njemu su najbolje objašnjenje zašto je narod krenuo u oslobodilačku borbu, „zašto je bila neophodna nužnost borbe za slobodu, protiv svih narodnih neprijatelja“.⁴⁴²

⁴⁴¹ Ivo Andrić, „Pozdravna riječ na proslavi 100-godišnjice Njegoševe smrti“, *Stvaranje*, br. 9, septembar 1951, str. 583.

⁴⁴² Dimo Vujović, „Njegošovo djelo i naša Narodnooslobodilačka borba“, *Stvaranje*, br. 5–6, maj – jun 1951, str. 300.

U novoj, političkoj i ideološkoj interpretaciji, od Njegoševog djela se pokušavaju stvoriti simboli socijalističke Crne Gore. Njegovo stvaralaštvo dobija novu funkciju, afirmisanja i potvrđivanja socijalističkih ideala. Političari, književnici, kritičari i svi oni koji se bave Njegošem pokušavaju da u njegovom djelu pronađu potvrdu aktuelnih procesa. To pokazuje da je u poslijeratnom crnogorskom društvu prisutna svijest po kojoj su opravdani samo oni društveni procesi koji imaju neku vrstu istorijskog utemeljenja. Komunisti, upravo po toj matrici pokušavaju da prilagode Njegoša aktuelnim društvenim i političkim procesima. Bilo da govore o NOB-u, idealu bratstva i jedinstva, izgradnji socijalizma, klasnim borbama ili sukobu sa zemljama IB-a, komunisti u Crnoj Gori za sve te procese pokušavaju da pronađu potvrdu u Njegoševom stvaralaštvu. Univerzalnost i višeslojnost književnog stvaralaštva Petra II Petrovića to im svakako dozvoljava zbog čega su ubijedjeni da su na pravom putu. Za njih taj put ima istorijsko utemeljenje pošto ga je, kako oni tumače, u svom stvaralaštvu trasirao jedan od najvećih autoriteta crnogorskog društva.

Istoriografija

Istoriografija i novi ideološki okvir u kojoj se ona razvija u socijalističkoj Crnoj Gori, bitan je činilac sveobuhvatnog razumijevanja svih mehanizama indoktrinacije. Odnos prema prošlosti, za Komunističku partiju je jedan od nosećih stubova cijele ideološke paradigme. Utemeljen na političkim idejama revolucije i revolucionarnih promjena, socijalizam ima potrebu za korekcijom i ideološkim usaglašavanjem *istorijske istine*. Suština komunističkog pristupa istoriografiji utemeljena je na reviziji prethodnih istorijskih znanja, za koje komunisti tvrde da su bili *nenaučni, buržoaski i tendenciozni*. Novi pristup i revizija postojećih znanja po tumačenju komunista treba da se odvija kroz navodne naučne metode, preciznije kroz metod *dijalektičkog materijalizma*, za koji komunisti tvrde da je jedini način dolaska do *istorijske istine*.

Metod dijalektičkog materijalizma preuzet je iz tradicije i iskustva SSSR-a. U osnovi, dijalektički materijalizam predstavlja jednu vrstu

filozofskog pogleda na svijet, koju su uobličili najznačajniji mislioci socijalističke filozofske misli: Karl Marks i Fridrih Engels. Filozofska misao dijalektičkog materijalizma predstavlja marksovo kombinovanje Hegelove dijalektike i materijalističke filozofije Ludviga fon Fojerbaha. Suština učenja je ideja o uzročno-posljedičnim promjenama u društveno-ekonomskim odnosima. Dijalektički materijalizam objašnjava da se svako društvo razvija do vrhunca ali da istovremeno u tom procesu i slabi jer se u njemu stvaraju protivrječnosti koje dovode do njegove propasti. Dijalektički materijalizam tumači istoriju kao niz evolutivnih procesa u kojoj se, po tačno utvrđenim pravilima, mijenjaju društveno-ekonomski sistemi od robovlasništva, feudalizma, kapitalizma, i u konačnom – socijalizma.

Kao tradicionalno i patrijarhalno društvo, Crna Gora je u prethodnom periodu bila zatočenik epskog i mitomanskog doživljaja prošlosti. Romantičarski i herojski pristup prošlosti u značajnoj mjeri je ograničio svaki ozbiljniji pokušaj naučnog i kritičkog sagledavanja prošlosti. Takvo stanje, donekle je olakšavalo uspostavljanje novog, ideološkog, doživljaja prošlosti, jer temeljna naučna i kritička znanja iz istoriografije bila su skromna i nedostatna. Prvi korak u uspostavljanju novog, politički i ideološki usmjerenog doživljaja prošlosti, dešava se u oktobru 1947. godine, kada dolazi do formiranja Istorijskog društva Crne Gore. Već u osnivačkim dokumentima ove institucije jasno se primjećuje naglašena politička i ideološka strana ove institucije. Kao najvažniji zadatak Istorijskog društva Crne Gore, predviđena je revizija postojećih istorijskih znanja. Od nove institucije, partijski zvaničnici očekivali su da oslobodi crnogorsko društvo od „štetnih tradicija i naučnih zabluda a da istorija kao nauka vrši jednu od najvažnijih zadataka u vaspitanju novih generacija“. Cilj Istorijskog društva bio je da revidira postojeća znanja iz istorije, pošto je „srpska i hrvatska buržoaska istoriografija“ pogrešno tumačila crnogorsku prošlost. U novim okolnostima, od istorijske nauke u Crnoj Gori očekivalo se da metodama dijalektičkog i istorijskog materijalizma revidira postojeća znanja buržoazijske istoriografije i istorijsku nauku razvije na principima marksizma-lenjinizma.⁴⁴³

.....
⁴⁴³ „Na Cetinju je osnovano istorisko odeljenje Crne Gore“, *Pobjeda*, br. 73, 14. septembar 1947, str. 5.

Kako bi u praksi trebalo da izgleda novi odnos prema *istorijskoj istini*, i kakva bi trebala da bude funkcija istoriografije u socijalističkoj Crnoj Gori, objasnio je direktor više pedagoške škole, istoričar – Jagoš Jovanović. Smatrao je da je izostanak *naučnih metoda*, ključni nedostatak istoriografije. Jovanović tvrdi da je takozvana buržuaska istoriografija imala unaprijed određen zadatak i da istorijski izvori nijesu bili ključni faktor za definisanje onoga što bi nazvali istorijska istina. Kako bi pojasnio te tvrdnje, navodi primjere nekih srpskih istoričara, koji po njemu nijesu imali namjeru da dođu do istorijske istine, već da obrađujući istoriju „po konceptu velikosrpske ideologije dokažu posebnu ulogu Srbije kao Pijemonta za okupljanje Južnih Slovena“. Jovanović istoričarima prethodnih generacija zamjera i to što su uzroke formiranja prvih južnoslovenskih zemalja tražili u spoljnom faktoru i uticaju drugih većih država, „nemajući sposobnost da u slovenskim plemenima prepoznaju tvoračke snage za formiranje prvih državnih organizacija“.⁴⁴⁴

Dalje aktivnosti na procesu političkog i ideološkog prilagođavanja istoriografije nastavljene su kroz osnivanje naučnog časopisa *Istorijski zapisi*. Iako je ovaj časopis, svojim nazivom, formalno održavao kontinuitet s istorijskim časopisom *Zapisi*, koji je izlazio u predratnom periodu, njegova uređivačka politika bila je apsolutno usklađena s novom ideološkom paradigmom. Zadatak *Istorijskih zapisa* bio je da metodom dijalektičkog materijalizma odgovori na najvažnija pitanja iz crnogorske prošlosti. Istoričar Jagoš Jovanović objašnjava da se od novog časopisa očekuje da „izvrši reviziju postojećih istorijskih znanja“, pošto je, kako tvrdi, većina dosadašnjih istoriografskih radova o Crnoj Gori napisana „netačno, sa zlonamjernim tumačenjima i grubim falsifikatima“.⁴⁴⁵ U uvodniku uredništva navodi se da u prethodnom periodu nije bilo uslova da se na *naučnoj osnovi* obrađuje prošlost crnogorskog naroda. Ti uslovi po njihovom tumačenju stvoreni su tek nakon oslobodilačke borbe i usvajana tekovina narodne revolucije. Naglašava se da crnogorska istorija u prethodnom periodu nije obrađena na naučni način i da je većina istoriografskih radova napisana na osnovu „falsifikata s puno

.....
⁴⁴⁴ *Ibid.*, str. 5.

⁴⁴⁵ „Pred izlaženje časopisa *Istorijski zapisi*“, *Pobjeda*, br. 101, 20. decembar 1947, str. 4.

netačnosti i čestim izvrtanjima istorijskih činjenica“. Misija *Istorijskih zapisa* i autora koji će se pojavljivati u časopisu je da to isprave i da crnogorsku prošlost predstavljaju na objektivna načina.⁴⁴⁶ Novi pristup u proučavanju crnogorske istorije zagovaraju i potpisnici referata objavljenog u *Istorijskim zapisima* 1950. godine: Milan Vujačić, Đoko Pejović i Andrija Lainović. Referat je pripremljen za politički vrh Komunističke partije i u njemu se objašnjava da je osnovni cilj časopisa da se „metodom dijalektičkog i istorijskog materijalizma utvrdi procjena istorijskih događaja, odredi uloga i narodnih masa i ličnosti u njima, odstrane zastarjela i nenaučna shvatanja i falsifikovanja istorijskih činjenica“.⁴⁴⁷

Kako bi novi pogled na historiografiju dobio još snažniji pečat naučne vrijednosti, u avgustu 1948. godine osniva se prva poslijeratna naučna institucija u Crnoj Gori – Istorijski institut. Od novoformirane naučne institucije očekivalo se da „obrađuje istoriju Crne Gore po metodu dijalektičkog materijalizma“. U referatu Nika Martinovića, direktora Istorijskog instituta, predstavljenog u Ministarstvu za kulturu i nauku FNRJ, navodi da skoro ne postoje teme obrađene po modelu dijalektičkog materijalizma. Objasnjava da su do sada građanski naučnici pisali istoriju vezujući svoje simpatije uglavnom za dinastiju Karađorđevića ili Petrovića. Zbog toga, on tvrdi, da su mnogi stavovi izrečeni u historiografiji objavljeni tendenciozno, tako da opravdavaju unaprijed postavljenu tezu. Osim ove ideološke zamjerke, Martinović konstatuje i jednu profesionalnu primjedbu i tvrdi da su mnogi problemi u historiografiji proučavani jednostrano korištenjem izvora iz samo jednog arhiva. Direktor Instituta problematizuje i pitanje istorijskih djela o odnosima između crnogorskog i drugih jugoslovenskih i naroda Evrope. Govoreći o konkretnim ciljevima Instituta, Martinović ističe da su svi istoričari zapošljeni u Institutu savladali osnove istorijskog materijalizma i dijalektike. Da bi se ta osnova nadogradila najavljuje da će istoričari u Institutu „stalno proučavati istoriju SKPB (Sovjetska komunistička partija –

.....
⁴⁴⁶ „Riječ uredništva“, *Istorijski zapisi*, I, 1–2, januar – februar 1948, str. 2.

⁴⁴⁷ Referat o časopisu *Istorijski zapisi*, Cetinje, 20. januar 1950, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 72/50.

Boljševika) i udžbenike o materijalističkom shvatanju istorije, kako bi s marksističko-lenjinističkim pogledom na svijet pristupili proučavanju istorije“.⁴⁴⁸

O značaju historiografije u crnogorskom poslijeratnom društvu ukazuje i činjenica da su djela iz istorije činila najveći dio izdavačke djelatnosti u Crnoj Gori. Po svom obimu, djela iz historiografije činila su skoro polovinu ukupne produkcije „Izdavačkog preduzeća u Crnoj Gori“. Obimna produkcija historiografskih publikacija ipak nije bila u skladu s očekivanjima partijskih organa. Zamjerke na izdavačku djelatnost i njen karakter odnose se u prvom redu na sadržaj i teme istraživanja objavljenih historiografskih djela. Najveći broj objavljenih naučnih radova bio iz nacionalne istorije Crne Gore a mnogo manji obim obuhvatala su historiografska djela iz neposredne prošlosti koja su tretirala pitanja revolucije i NOB-a. To potvrđuje i izdavačka djelatnost Istorijskog instituta u kojoj je od 16 objavljenih djela u periodu od 1949. do 1955. godine samo jedno (Petar Višnjić, *Neka borbena dejstva drugog udarnog korpusa u prvoj polovini 1944. godine*) bilo posvećeno temama iz NOB-a i revolucije. Slično je bilo i s izdavačkom djelatnošću Naučnog društva Crne Gore gdje takode nema historiografskih djela koja bi tretirala pitanja neposredne prošlosti.⁴⁴⁹ Za partijske zvaničnike takva struktura izdavačke djelatnosti je neprihvatljiva. Zamjera se izbor tema koje se obraćuju ali i sam način njihove naučne analize. Komisija za izdavačku djelatnost zaključuje da najveći broj objavljenih djela „ne odmiče mnogo od građanskih djela i da su to djela koja ne doprinose marksističkom osvjetljavanju naše prošlosti“.⁴⁵⁰ Potrebu za intenzivnijom problematizacijom perioda NOB-a crnogorski istoričari dobijaju od partijskog vrha početkom 1949. godine. Tada iz Centralnog komiteta KPJ stiže direktiva koja se oslanja na zaključke petog kongresa KPJ u kojima se traži intenziviranje

.....
⁴⁴⁸ „Rad i stanje naučnih ustanova“ – referat Nika S. Martinovića na konferenciji naučnih ustanova u Ministarstvu za kulturu i nauku FNRJ, Beograd, 13. maj 1949, str. 3, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 48/49.

⁴⁴⁹ „Izdanja istorijskog instituta NR Crne Gore“, *Istorijski zapisi*, Cetinje, 1–2, str. 478.

⁴⁵⁰ Zaključci savjetovanja o izdavačkoj djelatnosti, Cetinje, 22. februar 1952, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 92/52.

„izučavanja istorije naše Partije, istorije radničkog pokreta, istorije NOB-a i problema izgradnje socijalizma“.⁴⁵¹

Prvo značajnije historiografsko djelo iz nacionalne istorije Crne Gore bila je naučna studija Jagoša Jovanovića *Stvaranje crnogorske države i razvoj crnogorske nacionalnosti (Istorija Crne Gore od VIII vijeka do 1918. godine)*. Ova knjiga je bila i prvo izdanje državnog izdavačkog preduzeća „Narodna knjiga“ koje je osnovano 1. februara 1948. godine.⁴⁵² Jovanovićeve studija od kraja 1946. godine u nastavcima se objavljuje u časopisu *Stvaranje*. Jovanović u historiografskom smislu u svom djelu ne donosi nova saznanja ili upotrebu novih izvora u odnosu na prethodne generacije istoričara. Njegovo djelo karakteriše novi dijalektičko-materijalistički pristup koji događaje iz crnogorske prošlosti tumači kao evolutivne procese koji utiču na promjenu društveno-ekonomskih odnosa. Jovanović uvodi termin *istorijski razvoj* koji treba da potvrdi tezu da se novi društveni odnosi zamjenjuju stare, prevaziđene. Piše o „raspadanju rodovskog društvenog uređenja koje prerasta u patrijarhalno ropstvo i rani feudalizam; istorijskom razvoju koji je uslovljavao pobjedu feudalnog društvenog uređenja koje je značilo korak naprijed u procesu razvitka društva u poređenju s rodovskim društvenim uređenjem“. U tumačenju događaja iz crnogorske prošlosti kod Jovanovića se jasno prepoznaju takozvani revolucionarni procesi, koji se uklapaju u model dijalektičkog materijalizma i koje on pronalazi u ranom srednjem vijeku. Kada objašnjava proces širenja hrišćanstva zaključuje da se „široke narodne mase nijesu mirile s novim uslovima života, da su vodile oštru borbu i da su kroz bugumilsku jeres istupale protiv crkve, propovjedajući bratstvo i socijalnu (društvenu) jednakost“. Borbu za društvenu jednakost potlačenih socijalnih kategorija pronalazi i u Dušanovom zakoniku u kome se kažnjava okupljanje i organizovanje seljaka. Taj član je po njemu dovoljan i relevantan dokaz za tvrdnju da se čak i u 14. vijeku potlačeni narod „sakupljao i organizovao kako bi poveo borbu za poboljšanje svog teškog ekonomskog i političkog položaja“. U takve pri-

⁴⁵¹ Centralni komitet KPJ o zadacima istorije, Beograd, 6. januar 1949, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 56/49.

⁴⁵² „Osnovano izdavačko preduzeće Crne Gore – Narodna knjiga“, *Pobjeda*, br. 45, 22. februar 1948, str. 6.

mjere on svrstava i navodne pobune „ugnjetenog seljačkog stanovništva“ protiv feudalaca u vrijeme Balšića. Metode dijalektičkog materijalizma i ideje revolucionarnih promjena i oslobodilačkih tradicija, Jovanović upotrebljava i kada analizira događaje iz kasnijeg perioda. To su prije svega sukobi lokalnog stanovništva s Osmanskim carstvom u kojima autor prepoznaje sve elemente oslobodilačkih, herojskih stremljenja naroda za slobodom. Jedan od takvih događaja za njega je i, takozvana istraga poturica koja je „razvezala oslobodilačke snage crnogorskih plemena i usmjerila ih u pravcu borbe za slobodu, koja će dugo da tinja i razgara dok sve snage ne narastu da u zajedničkoj borbi iskuju svoju slobodnu državu“.⁴⁵³

Crnogorska historiografija u prvoj deceniji nakon oslobođenja svoja saznanja uglavnom publikuje u časopisu *Istorijski zapisi*. U ovom časopisu dominiraju teme iz nacionalne istorije Crne Gore dok su teme vezane za NOB i Komunističku partiju dosta rijetke. Uredništvo časopisa objavljivalo je posebnu rubriku u kojoj su se pojavljivali dokumenta i ratna sjećanja iz perioda NOB-a. Objavljivanje tih dokumenata tumačeno je potrebom da se osvijetli „najsajjniji period herojske istorije našeg naroda“. Publikovanjem arhivske građe i izvora očekivalo se da se „rasvijetli herojska borba, politički rad i kulturni naponi tokom oslobodilačkog rata“.⁴⁵⁴ Prvi historiografski članci koji tretiraju pitanje NOB-a i revolucije objavljuju se u dva nastavka tokom 1948. godine.⁴⁵⁵

Početak januara 1950. godine u jednom partijskom referatu o aktivnostima naučnog časopisa *Istorijski zapisi*, konstatuje se da i pored jasnih uputstava u časopisu nije došlo do publikovanja svjedočenja učesnika NOB-a, njihovih ratnih uspomena i izvornih dokumenta iz tog perioda. Iz partijskih struktura jasno poručuju da se bez takvih radova, ne mogu stvoriti uslovi za utvrđivanje hronologije NOB-a na prostoru

.....
⁴⁵³ Jagoš Jovanović, „Stvaranje crnogorske države i razvoj crnogorske nacionalnosti“, *Stvaranje*, br. 2–3, novembar – decembar, 1946, str. 129; *Stvaranje*, br. 1–2, januar – februar 1947, str. 49; *Stvaranje*, br. 3, mart 1947, str. 145; *tvaranje*, br. 4–5, april – maj 1947, str. 233; *Stvaranje*, br. 9, septembar 1947, str. 529.

⁴⁵⁴ „Narodnooslobodilačka borba – dokumenti“, *Istorijski zapisi*, I, 1–2, januar – februar 1948, str. 99.

⁴⁵⁵ Špiro Doklestić, „Orjenski bataljon“, *Istorijski zapisi*, I, 3–4, mart – april 1948, str. 145.

Crne Gore. Jedna od zamjerki uredništvu časopisa i crnogorskim istoričarima odnosila se na navodnu nedovoljnu angažovanosti istoričara za vrijeme sukoba s IB-om. Partija je željela da istoričari kroz primjere iz prošlosti podsjetu da je i ranije Rusija „iskorištavala borbeni elen našeg naroda i nepravedno postupala prema njemu“, kao što je to činila nakon otvaranja sukoba 1948. godine.⁴⁵⁶ Prvi sistematičan naučni rad iz istoriografije koji tretira pitanje oslobodilačkog rata i revolucije u Crnoj Gori je članak Vlada Strugara i Pera Raičevića: „Razvitak narodno-oslobodilačke borbe u Crnoj Gori 1941–1945“. U radu se obrađuje oslobodilački pokret na prostoru Crne Gore kroz prezentaciju empirijskih podataka i hronološko navođenje događaja vezanih za NOB-a, podatke o broju vojnika i mjesta u kojima su se događaji odvijali. U radu se ne problematizuje ni jedno pitanje koje bi dublje i slojevitije tretiralo pitanje oslobodilačkog rata. Autori se zadovoljavaju isključivo prezentacijom događaja pa je i afirmisanje partizanskog pokreta ograničeno na nekoliko sentenci o: „dizanju opštenarodnog ustanka protiv okupatora; herojskoj borbi; naši gubitci; naša borba“.⁴⁵⁷

Nedostatak adekvatnog naučnog kadra iz istoriografije i nerazumijevanje osnovnih postavki dijalektičkog materijalizma, onemogućio je rezultate koje je Komunistička partija očekivala od istoriografije. S druge strane, ukoliko izuzmemo partijska očekivanja vezana za njihove političke i ideološke projekcije, crnogorska istoriografija u prvim godinama nakon Drugog svjetskog rata napravila je značajne iskorake. Osnivaju se prve naučne institucije, časopisi, kapacitira naučni kadar. Za partijske strukture, najveći problem je bila činjenica da crnogorska istoriografija metodološki rad nije prilagodila zahtjevima zvanične politike. U radovima objavljenim od 1948. do 1955. godine istoriografske teme iz nacionalne istorije obrađuju se uglavnom na jedan pozitivistički način, prezentacijom činjenica i njihovim pojašnjavanjem. Naučni metod dijalektičkog-materijalizma možemo primijetiti isključivo kroz analagoje koje autori primjenjuju kada događaje

⁴⁵⁶ Referat o časopisu *Istorijski zapisi*, Cetinje, 20. januar 1950, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 72/50.

⁴⁵⁷ Vlado Strugar, Pero Raičević, „Razvitak narodno-oslobodilačke borbe u Crnoj Gori 1941–1945“, *Istorijski zapisi*, Cetinje, 1–2, 1955, str. 293.

i procese iz prošlosti povezuju sa socijalizmom. Tu, u prvom redu, spadaju teme o nacionalnim pokretima južnoslovenskih naroda, revolucionarnim događajima u Evropi 1848. godine i sl. Čini se da autori ovih članaka ni sami do kraja ne znaju što se to očekuje od njih pa su analogije koje su izvodili prisutne više da bi se ispunila neka forma i da bi njihov rad makar formalno bio u skladu sa zvaničnim ideološkim diskursom u historiografiji. Najbolji primjer za to je rad čuvenog jugoslovenskog medijaviste Bogumila Hrabaka o pljevaljskom kraju u 17. vijeku. Hrabak na osnovu dokumenta iz Dubrovačkog arhiva analizira prilike u Pljevljima i njenoj okolini, kritički se odnosi prema izvorima, komparira ih s drugim relevantnim podacima i problematizuje niz istorijskih procesa važnih za razumijevanje prošlosti ovog prostora u 17. vijeku. Na 38 stranica članka Hrabak ni jednom ne pokušava da bude blizak komunističkoj ideologiji, njenim stavovima a u svom radu nema ni jedne naznake dijalektičkog materijalizma. Hrabak se drži pravila istorijske nauke i ovaj rad s tog stanovišta nema ni jednu zamjerku. Ipak, tako je sve do samog kraja, odnosno do posljednje rečenice u kojoj Hrabak *ispunjava dužnost* prema novim vlastima i na neki način uvodi ideologiju u svoje istraživanje. Nakon što je saopštio da su Pljevlja u 17. vijeku dostigla vrhunac u svom razvoju i da nakon toga slijedi period stagnacije, Hrabak u posljednjoj rečenici piše: „Tek u novoj, socijalističkoj stvarnosti, Pljevlja su s velikim privrednim mogućnostima ponovo postala tačka gdje život nezadrživo ključa svakog dana sve jače“.⁴⁵⁸ Ta posljednja rečenica ovog rada izgleda kao da je dopisana rukom nekog urednika koji je želio da članak ispuni makar elementarne zahtjeve zvaničnog ideološkog diskursa ili su sami autori na taj način pokušavali da ispune očekivanja urednika i partijskih zvaničnika.

Slikarstvo

Likovna umjetnost, kao i književnost u novoj socijalističkoj zajednici razvijala se i funkcionisala je pod snažnim ideološkim nadzorom Komunističke partije. Od likovne umjetnosti, Partija je očekivala takozvanu angažovanost i podršku njenim političkim i ideološkim planovima

.....

⁴⁵⁸ Bogumil Hrabak, „Prošlost Pljevalja po dubrovačkim dokumentima do početka XVII stoljeća“, *Istorijski zapisi*, Cetinje, 1–2, 1955, str. 38.

i projektima. U teorijskoj ravni, novi pristup likovnoj umjetnosti na kome insistira Komunistička partija naziva se *socijalistički realizam*. Jugoslovenski soc-realizam u umjetnosti, oblikovan je na tradiciji sovjetskog pristupa umjetnosti, definisanog 1922. godine u okviru Udruženja umjetnika revolucionarne Rusije. Taj novi umjetnički pristup očekivao je od slikara da u svojim djelima prenesu trenutne i aktuelne društvene procese. Sovjetskim slikarima sugerisano da „slikaju današnji dan, da slikaju život Crvene armije, život radnika, seljaštva, učesnika Revolucije i heroja rada. Mi dajemo stvarnu sliku događaja a ne apstraktna izmišljanja koja diskredituju revoluciju pred licem međunarodnog proletarijata“.⁴⁵⁹ Na temelju sovjetskog obrasca stvoren je i jugoslovenski socijalistički realizam u umjetnosti koji su pod ideološkim nadzorom partije preuzeli i umjetnici u Crnoj Gori.

Prvi koraci u stvaranju nove, socijalističke umjetničke scene Crne Gore, vezuju se za povratak jednog od najvećih crnogorskih i jugoslovenskih slikara poslijeratnog perioda, Petra Lubarde u Crnu Goru. Lubarda je tokom rata bio u Njemačkom zarobljeništvu da bi se nakon oslobođenja nastanio u Beogradu. Crnogorska Vlada je preko posrednika krajem 1945. godine pozvala Lubardu da se vrati u Crnu Goru i pomogne razvoj likovne umjetnosti, što je ovaj i prihvatio. Već u martu 1946. godine održana je osnivačka skupština Udruženja likovnih umjetnika Crne Gore, čime su postavljeni temelji za razvoj poslijeratne crnogorske likovne scene.⁴⁶⁰ Likovni umjetnici koji su pristupili udruženju prihvatili su novi idejni kurs i socrealizam kao zvanični likovni izraz novog socijalističkog društva. Udruženje likovnih umjetnika Crne Gore okupilo je najeminentnije crnogorske slikare i vajare: Petra Lubardu, Mila Milunovića, Milana Božovića, Luku Tomanovića, Đorđa Oraovca, Antona Lukatelija, Vlada Novosela i Vuka Radovića. Udruženje likovnih umjetnika bila je centralna institucija preko koje je Komunistička partija

.....
⁴⁵⁹ AkhRR Declaration, AkhRR: Immediate tasks of AkhRR, *Art in theory, An anthology of changing ideas 1900–1990*, Oxford, 1996, str. 394–387. Preuzeto iz: Lidija Merenik, „Jugoslovenska umetnost i kulturna politika oko 1945. i njena sudbina pola veka kasnije na primeru Josipa Broza Tita“, *Kultura sjećanja 1945*, Zagreb, 2009, str. 128.

⁴⁶⁰ Dragutin Papović, *Intelektualci i vlast u Crnoj Gori 1945–1990*, Podgorica, 2015, str. 71.

kontrolisala likovno stvaralaštvo. Za to je bio zadužen umjetnički savjet Udruženja koji je kontrolisao kolektivne i samostalne izložbe kao i ilustracije koje su se pojavljivale na prostoru Crne Gore. Na taj način stvoreni su mehanizmi po kojima bi se likovna umjetnost razvijala u skladu s ideološkim ciljevima socijalističkog društva.⁴⁶¹ Krajem 1946. osnovana je i Umjetnička škola na Cetinju koja je u 1948. godine premještena u Herceg Novi. Konačno, uslovi za objedinjavanje cjelokupnog likovnog stvaralaštva u Crnoj Gori stvoreni su u maju 1951. godine kada se na Cetinju osniva Umjetnička galerija u kojoj je formirana zbirka najznačajnijih likovnih radova na prostoru Crne Gore.⁴⁶²

Nakon formiranja Udruženja likovnih umjetnika, među crnogorskim slikarima počinju rasprave o umjetničkim pravcima i stvaralaštvu. Samo nekoliko mjeseci nakon osnivanja udruženja u februaru 1947. godine, održava se skupština Udruženja likovnih umjetnika Crne Gore. U ime Partije, umjetnicima se na skupštini obraća Vukoman Džaković, delegat Ministarstva prosvjete. Crnogorskim slikarima prenosi očekivanja partijskih organa da stvaralaštvom podrže proces izgradnje socijalističkog društva. Naglašava da je u prethodnom periodu među crnogorskim slikarima bilo pripadnika *larpurlartizma*⁴⁶³ i da u novim okolnostima za takve umjetnike neće biti prostora. Za socijalističko društvo, po njegovim tvrdnjama dobra umjetnost je ona koja predstavlja „odraz društvene stvarnosti“. Centralno pitanje je izbor likovnih motiva, odnosno sadržaja likovnog djela koje po očekivanjima Partije mora „nositi pečat današnjeg vremena“. Petar Lubarda se složio s tim stavovima i ponovio da je svaka dobra umjetnost odraz društvene stvarnosti. Anton Lukateli tvrdio je „da treba koristiti iskustva sovjetskih umjetnika jer se na umjetnost zapada XX vijeka više ne može ugledati“ a slikar Miloš Jeknić bio je uvjeren da „su svi umjetnici koji su radili odvojeno od naroda uvijek promašili“.⁴⁶⁴

.....
⁴⁶¹ *Ibid.*, str. 93.

⁴⁶² D. L. „Otvaranje Umjetničke galerije na Cetinju“, *Stvaranje*, br. 5, maj 1952, str. 325.

⁴⁶³ Larpurlartizam: *umjetnost zbog umjetnosti* – shvatanje po kome umjetnost treba da postoji samo zbog umjetnosti i koje poriče društvenu funkciju umjetnosti.

⁴⁶⁴ Zapisnik skupštine Udruženja likovnih umjetnika Crne Gore, Cetinje, 16. februar, 1947, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.6/47.

Na socrealizmu kao jedinom pravom likovnom pravcu insistira i likovna kritika koja podržava i afirmiše estetiku koju utvrđuje Partija. Likovna kritika fokusirana je prevashodno na izbor motiva koji treba da budu odraz savremenih i aktuelnih društvenih procesa. Osim motiva, likovna kritika zalaže se za jasne i nedvosmislene likovne predstave u kojima neće biti apsolutno nikakvih skrivenih poruka i motiva. Svako udaljavanje od tih kriterijuma oštro se kritikovalo i odbacivalo. Zanimljivo je da se i sami likovni kritičari koriste frazama koje se mogu čuti u partijskim raspravama. Tako za ona djela koja se ne uklapaju u zvaničan ideološki diskurs kritičari koriste fraze: *formalizam, buržoaska dekadencija, pesimizam, zapadni uticaj, građanske državne tradicije, reakcionarska estetika, mistika, nadrealizam, mehanička deklaracija*. Nasuprot tim frazama, za likovna djela koja se uklapaju u socijalističku estetiku kritičari koriste termine: *socijalistička idejnost, prožimanje sadržaja i forme djela, nerazdvojna s najintimnijim osjećanjima i mislima umjetnika, saglasnost s idejama i praksom našeg novog društva*.⁴⁶⁵ Za likovne kritičare motivi iz NOB-a, obnove zemlje ili zarobljeništva predstavljaju „naprednu idejnu tematiku“. Takav izbor motiva, po likovnim kritičarima je pravi izraz socrealizma u likovnom stvaralaštvu i pokazatelj kako umjetnici u svojim djelima treba da izraze „našu novu stvarnost“.⁴⁶⁶

Socrealizam i estetika koju afirmiše socijalistička ideologija, primjetna je već na prvoj kolektivnoj izložbi likovnih umjetnika održanoj 13. jula 1946. godine. Slično je bilo i na četiri kolektivne izložbe crnogorskih umjetnika održanih tokom 1947. i 1948. godine. Kritičari s tih izložbi zaključuju da su crnogorski slikari „ostvarili veliki napredak jer su prikazivali socijalističku stvarnost naše zemlje“. Konstatuje se da su umjetnici u prethodnom periodu posjećivali veliki broj gradilišta i da se to vidi u njihovom stvaralaštvu u kome su „obrađeni motivi iz izgradnje socijalizma u našoj zemlji“. Kao dobre primjere tako obrađenih motiva navode se radovi Petra Lubarde „Sa Pruge“, i Mila Milunovića koji je predstavio nekoliko radova crnogorskih pejzaža. Od 220 radova pred-

⁴⁶⁵ Ljubodrag Dimić, *Agitprop kultura*, Beograd, 1988, str. 223.

⁴⁶⁶ Janko Đonović, „Poslije izložbe crnogorskih likovnih umjetnika“, *Stvaranje*, br. 1, Cetinje, oktobar 1946, str. 62.

stavljenim na ovim izložbama oko 60 njih je bilo s motivima iz „izgradnje socijalizma“.⁴⁶⁷ Na kolektivnoj izložbi iz 1947. godine česti motivi crnogorskih slikara su predstave iz Njegoševog *Gorskog vijenca*. Za komunističke ideologe upotreba ovih motiva je sasvim opravdana jer kako tvrde, motivi iz *Gorskog vijenca* i danas su veoma aktuelni. Objašnjava se da je borba za nacionalno oslobođenje protiv Osmanskih vlasti, „borba protiv zavojevača i domaćih izdajnika“ i da je ona kao takva veoma slična Narodnooslobodilačkoj borbi zbog čega je korištenje tih motiva potpuno opravdano.⁴⁶⁸

Važan segment u razvoju crnogorske poslijeratne likovne scene bilo je usvajanje Prvog petogodišnjeg plana obnove. Usvajanjem Plana, slikari su kao i književnici dobili sugestije da motive i izbor likovnih sadržaja usaglase s ciljevima plana. Od umjetnika se očekuje upotreba motiva iz procesa obnove i izgradnje zemlje i njihovo afirmisanje kroz likovno stvaralaštvo. Korišćenje motiva iz obnove i izgradnje zemlje, likovna kritika naziva „najjačom manifestacijom probuđenog duha i realističkog shvatanja života i rada kao njene najsnažnije vrijednosti“. Od umjetnika se očekuje da „pravilno shvate, obrade i dokumentuju, radni proces i kolektivni napor na izgradnji objekata, prikažu radost stvaranja i vječno djelo mladalačkog poleta“. Petar Lubarda naslikao je veliku kompoziciju „Sa pruge“ u kojoj predstavlja radove na pruzi, inspirisane i pokrenute „mladošću i stvaralačkom voljom“. Uz pune vagone kamenja, raznobojne tonove radničkih odjela i neke druge elemente, Lubarda prikazuje motiv s pruge upravo onako kako to socijalistička likovna kritika očekuje od njega.⁴⁶⁹ Osim u okviru izložbi, najznačajnici crnogorski slikari svoje crteže i grafike objavljuju u novinama i časopisima. Petar Lubarda crtežom „Udarnik“ ilustrovao je tekst u časopisu *Stvaranje* o izgradnji željezničke pruge Titograd – Nikšić. Na ovom crtežu Lubarda prikazuje mladog čovjeka s karakterističnim kačketom (prepoznatljivim modnim detaljom mnogih poslijeratnih komunista) koji s krampom u ruci nešto

.....
⁴⁶⁷ A. B. „Rad udruženja likovnih umjetnika Crne Gore“, *Pobjeda*, br. 19, 23. januar 1949, str. 6.

⁴⁶⁸ Đorđe Oraovac, „Pred II izložbu likovnih umjetnika Crne Gore“, *Stvaranje*, br. 3, mart 1947, str. 176.

⁴⁶⁹ Milutin P. Plamenac, „Treća izložba likovnih umjetnika Crne Gore“, *Stvaranje*, br. 1–2, januar – februar 1949, str. 63.

kopa.⁴⁷⁰ Likovni umjetnici ilustrovali su i knjigu objavljenu povodom okončanja radova na pruzi Nikšić – Titograd. Sa 24 umjetnička priloga, crnogorski slikari prikazuju ogroman napor i požrtvovanje mladih u izvršenju najvažnijeg zadatka Petogodišnjeg plana.⁴⁷¹

Bez obzira na određenu frekventnost motiva inspirisanih Petogodišnjim planom, oni se ne pojavljuju u onom broju kako to Partijski vrh očekuje. Na prvoj godišnjoj izložbi iz 1948. godine takvi motivi primjećuju se samo u stvaralaštvu mlađih slikara. Među crnogorskim umjetnicima, naručito onim starijim, dominiraju pejzaži. Jedan od najpoznatijih slikara Milo Milunović, od 11 predstavljenih radova nije imao ni jedan s motivima iz izgradnje i obnove zemlje. Slično je i s Petrom Lubardom, koji se bavi motivima iz prirode ali on među predstavljenim radovima ima jednu sliku koja se uklapa u novu socijalističku estetiku. To je slika „Sjećanje na 1941.“ u kojoj Lubarda, kako tumači kritika: „predstavlja traženje novih puteva u savlađivanju ratne tematike“. Od starijih umjetnika kritika izdvaja Vlada Novosela koji je osim nekoliko ozbiljnih radova predstavio i sliku „Usjek kod Lašve“ u kojoj predstavlja motiv s omladinske pruge. Mlađi umjetnici najefikasnije su sprovodili ideološka uputstva i na njihovim radovima dominiraju teme iz obnove zemlje. Među njima se izdvajaju Veliša Leković i Aleksandar Prijić koji u svojim radovima „analiziraju i predstavljaju lica s pruge i slikarski obrađuju obnovu ovog našeg grada – mučenika“. U završnom osvrtu na izložbu konstatuje se da je ona ispunila svoja očekivanja ali da će njeni dometi biti još veći kada umjetnici još snažnije počnu obrađivati motive „nove društvene stvarnosti“. Tada će, kako se zaključuje i njihova ostvarenja biti „punija i zrelija“.⁴⁷² Odstupanja od očekivane likovne estetike i izbora motiva koji se konstatuju na prvoj godišnjoj izložbi u 1948. godini dodatno se problematizuju nakon kolektivne izložbe povodom 13. jula 1948. Nakon ove izložbe, likovna kritika jasno saopštava da među umjetnicima postoji uslovna podjela na stare i mlađe. Analizira-

.....
⁴⁷⁰ Petar Lubarda, „Udarnik“, *Stvaranje*, br. 1–2, januar – februar 1947, str. 37.

⁴⁷¹ „Izašla je iz štampe knjiga o omladinskoj pruzi Nikšić – Titograd“, *Stvaranje*, br. 1–2, januar – februar 1949, str. 76.

⁴⁷² J. Đ., „Izložba udruženja likovnih umjetnika Crne Gore“, *Stvaranje*, br. 3, mart 1948, str. 163.

jući radove na izložbi kritičari kod starijih umjetnika primjećuju „pečat predratnog stvaralaštva i obradu tzv. artistskih motiva“. Takvih motiva kod mlađih umjetnika nema. Mlađi umjetnici kako smatra kritika, zaostaju u nekim elementima likovne tehnike, ali zato imaju potpuno savremen i pravilan odnos prema savremenom društvenom trenutku. Među pripadnike takozvane stare generacije, kritičari ubrajaju Petra Lubardu, Mila Milunovića, Rista Stijovića, Iliju Šobajića, dok umjetnike mlađe generacije predstavljaju Velimir Leković, Aleksandar Prijić, Luka Tomanović i Anton Lukateli.⁴⁷³ Podjela umjetnika na mlađe i starije spominje se i u izvještaju o agitaciji iz 1949. godine. U tom izvještaju stariji umjetnici, kritikuju se zbog „krivih shvatanja umjetnosti“, koje neki od njih šire i među mlađom generacijom slikara.⁴⁷⁴

Iako likovna kritika očekuje od crnogorskih umjetnika mnogo više motiva iz takozvane socijalističke stvarnosti, stvarajući se uglavnom drže klasičnih tema i obrađuju pejzaže i mrtvu prirodu. Na godišnjoj izložbi održanoj 29. novembra 1949. godine od 84 izložena rada, svega njih 12 bilo s motivima socijalističke izgradnje. Očekivalo se više radova koji će „vjerno odraziti našeg novog čovjeka i njegovu stvaralačku djelatnost“. Ipak, za razliku od prethodnih izložbi, na ovoj su radove s elementima socijalističke izgradnje predstavili dva najznačajnija crnogorska slikara Petar Lubarda i Milo Milunović. To je možda i bio razlog zbog koje je likovna kritika i pored skromne prezentacije ovih motiva, izložbu okarakterisala kao uspješnu uz konstataciju da se mlađi umjetnici kvalitetnije razvijaju od starijih kolega. Kao najznačajnije radove, kritika je izdvojila sliku „Ustanak“ autora Mila Milunovića u kojoj je on simbolično predstavio ustanak i cijelu kompoziciju ideološki uskladio. Milunović je osim ovog djela predstavio i rad „Izgradnja mosta na Morači“ koji se kao i ovaj prethodni uklapao u estetiku socrealizma. U tom radu Milunović, koji se titulira kao likovni majstor učinio je „značajan korak u približavanju slikarske forme našoj socijalističkoj stvarnosti, put ka stvaranju sli-

.....
⁴⁷³ Janko Đonović, „Poslije izložbe crnogorskih likovnih umjetnika“, *Stvaranje*, br. 1, Cetinje, oktobar 1946, str. 62.

⁴⁷⁴ Pregled agitaciono-propagandnog rada za prvo polugođe 1949. godine, nedatirano, str. 35, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 34/49.

ka koje se mogu smatrati djelima socijalističkog realizma“. U estetiku *socijalističke izgradnje* na ovoj izložbi uklopio se i Petar Lubarda likovnom kompozicijom „Vršidba“. Ova slika je ocjenjena kao prvi pokušaj jednog likovnog stvaraoca da približi temu zadrudnog sela. Lubarda je, kako ocjenjuju kritičari, u tome uspio jer je jarkim bojama uspio da približi bogatstvo sela u koje se uklapa vršilica i visoko podignuta crvena zastava. Vršilica na ovaj način simbolizuje zadrudno selo i novi, socijalistički način bavljenja poljoprivredom, dok je crvena zastava jasan simbol socijalizma i socijalističke države.⁴⁷⁵

TABELA 12. *Motivi kolektivnih izložbi Udruženja likovnih umjetnika Crne Gore 1946–1950*⁴⁷⁶

	IZLOŽENI RADOVI
Motivi iz NOB-a	45 radova – 10%
Motivi iz obnove i izgradnje	75 radova – 17%
Pejzaži	180 radova – 41%
Ostali motivi	144 rada – 32%

Snažne veze crnogorskih slikara i socijalističkih vlasti pokazuje i njihovo uključivanje u kampanju protiv zemalja Informbiroa u kojoj osuđuju „neprijateljsku i kontrarevolucionarnu kampanju“ protiv Jugoslavije. U rezoluciji usvojenoj na sjednici Udruženja likovni stvaraoci kampanju SSSR-a nazivaju „klevetničkom, lažnom, satkanu od bezočnih izmišljotina“. Takvom kampanjom SSSR, po ocjeni likovnih umjetnika, pokušava da zaustavi proces izgradnje socijalizma u državi, zbog čega oni dižu glas protiv i izražavaju spremnost da „svoje snage stave u službu svog naroda i partije“.⁴⁷⁷

Društvene reforme započete početkom pedesetih godina unijele su izvjesne novine i u crnogorskom likovnom životu. Ovaj period obilježilo

⁴⁷⁵ M. R. P., „Četvrta redovna izložba likovnih umjetnika Crne Gore“, *Stvaranje*, br. 11–12, novembar – decembar 1949, str. 406.

⁴⁷⁶ Miladin R. Perović, „Za raznovrsnu i aktuelnu tematiku u našoj likovnoj umjetnosti“, *Stvaranje*, br. 1/2, januar – februar 1950, str. 56.

⁴⁷⁷ „Rezolucija likovnih umjetnika“, *Pobjeda*, br. 158, 3. jul 1949, str. 1.

je odlazak najznačajnijih crnogorskih umjetnika u Beograd ali su promjene evidentne i u samoj obradi i izboru motiva u slikarstvu. Petar Lubarda se nakon direktorskih mjesta Umjetničke škole na Cetinju i Herceg Novom 1950. godine seli u Beograd, a dvije godine prije nje ga to je učinio i Milo Milunović. Ipak, ovi crnogorski umjetnici kao i drugi koji žive van domovine (Olga Bogdanović, Milan Božović, Risto Stijović, Vlado Novosel) održavaju vezu s Crnom Gorom i ona se ogleda prije svega u njihovom učešću na kolektivnim izložbama Udruženja likovnih umjetnika.⁴⁷⁸

U samom sadržaju likovne umjetnosti, njenoj društvenoj ulozi i funkciji, rezovi nijesu radikalni. Socrealizam dominira u izboru likovnih motiva, a od umjetnika se očekuje da u stvaralaštvu prikazuju „svestranu socijalističku izgradnju, Narodnooslobodilačku borbu i likove naših heroja iz vremena rata“. Ipak, društvene reforme i prvi koraci u demokratizaciji društva primjetni su i kroz pojavu novih motiva. Nema više čvrstog direktivnog stava o neophodnosti izbora određenih motiva, već se od umjetnika traži da biraju raznovrsne motive, „kao što je bogat i raznovrstan naš život“. Ipak, iza ovih, na prvi pogled slobodnijih kostatacija, i dalje se pojavljuju stavovi koji umjetnike direktno usmjeravaju na socrealističke motive. Istina, to usmjeravanje je 1950. godine s mnogo više takta nego svega nekoliko godina ranije. Tako više nema eksplicitnog stava da je crtanje pejzaža „bježanje“ od socijalističke realnosti. Naprotiv, ohrabruje se slikanje pejzaža uz napomenu da umjetnik ne slika bilo koji dio prirode „već prvenstveno onaj na kome se uočava preobražavajuća uloga čovjeka“, odnosno dio prirode koji je promijenjen obnovom i izgradnjom. Umjetnici koji slikaju portrete takođe se više ne kritikuju, ali se upućuju da „preko portreta izraze našu borbu za socijalizam“ a to će učiniti najbolje ako slikaju likove udarnika, inovatora, radnika.⁴⁷⁹

Političke promjene započete početkom 50-ih i njihov uticaj na likovnu umjetnost najbolje se detektuju u stvaralaštvu crnogorskih umjetnika. Na sedmoj redovnoj izložbi Udruženja likovnih umjetnika održanoj u junu

.....
⁴⁷⁸ R. V., „Utisci sa izložbe naših likovnih umjetnika“, *Pobjeda*, br. 99, 29. jun 1952, str. 9.

⁴⁷⁹ Miladin R. Perović, „Za raznovrsnu i aktuelnu tematiku u našoj likovnoj umjetnosti“, *Stvaranje*, br. 1–2, januar – februar 1950, str. 56.

1952. godine, među predstavjenim radovima skoro da nema ni jednog koji predstavlja socijalističku realnost. Slikari se uglavnom bave pejzažima, predstavljanjem određenih mjesta ili mrtve prirode. Na ovoj izložbi samo se vajari donekle uklapaju u očekivanu socijalističku estetiku. Boris Verigo predstavlja skulpture u kojima oživljava scene iz NOB-a, Drago Đurović predstavlja se s bistama Josipa Broza, Ivana Milutinovića i Blaža Jovanovića. Među vajarima, zapaženo je ostalo predstavljanje Voja Stanića čija skulptura „Strijeljanje“ nailazi na pozitivne ocjene kritike koja je opisuje kao „duboku ekspresiju, uzbudljivih stranica iz herojske borbe i stradanja“.⁴⁸⁰ Ni u drugoj izložbi iz 1952. godine nemamo radova koji prikazuju socijalističku stvarnost crnogorskog društva. Na to ne utiče ni činjenica da se sama izložba održava u čast šestog kongresa KPJ. Ova kolektivna izložba, kao i ona prethodna „pretežno je popunjena pejzažima Crne Gore“. Ipak, za razliku od perioda između 1946. i 1949. godine kada bi slična situacija bila signal za uzbunu, likovna kritika 1952. godine mnogo umjerenije komentariše takve tendencije. Umjesto izbora tema, sadržaja i načina prezentacije, likovni kritičari sada su fokusirani na zantatske greške koje primjećuju kod svakog pojedinačnog slikara i kako navode „loš galerijski prostor“ u kome se izložba odvijala.⁴⁸¹

Da se nakon pedesetih godina nešto promijenilo na crnogorskoj slikarskoj sceni govori i polemika između partijskog funkcionera Radonje Vešovića i slikara Mila Milunovića oko stvaralaštva Petra Lubarde. U osvrtu na kolektivnu izložbu crnogorskih slikara iz 1952. godine na kojoj je Lubarda izložio jedno od svojih najznačajnijih djela „Bitka na Vučijem dolu“, Vešović je konstatovao da izložbi nedostaje radova koji nose pečat vremena. Vešović je otišao i korak dalje pa je u Lubardinom djelu prepoznao elemente apstraktne umjetnosti, poredeći ih s elementima koji se susreću kod Pikasa. Iz današnje perspektive poređenje Lubarde s Pikasom izgleda kao odlična kritika, ali u toj situaciji ta poruka je značila prepoznavanje „buržoaskih tendencija u umjetnosti“. Vešović je još dodao da se u Lubardinom djelu osjeća „samrtnički grč“ koji većinu posjetilaca izložbe i pored najbolje volje da se užive, ostavlja „za-

⁴⁸⁰ M. Plamenac, „Sedma redovna izložba ULUCG“, *Stvaranje*, br. 6, jun 1952, str. 394.

⁴⁸¹ R. Vešović, „VIII izložba ULUCG“, *Stvaranje*, br. 10, oktobar 1952, str. 624.

čuđenim hladnim“.⁴⁸² Ove riječi prvog likovnog kritičara Partije i pored velikog imena koji je i tada imao Lubarda nijesu bile bezazlene. Vešović je direktno u njegovom slikarstvu prepoznao antisocijalističke, odnosno buržoaske elemente a još opasnija je bila činjenica da posjetioci, kako navodi, ostaju hladni pred Lubardinim djelom. To je bilo apsolutno u suprotnosti s osnovnim načelima socijalističke estetike, koja je tražila angažovanost i vezu slikarskog djela i posmatrača. Neposredno nakon rata, ovakva kritika zabrinula bi umjetnike, ali već 1952. godine stvorena je atmosfera u kojoj će se neko usprotiviti partijskom svjetonadzoru koji personifikuje Vešović. To je bio Lubardin kolega, Milo Milunović koji je izložbu u Parizu iskoristio da se oštro obračuna s partijskim kritičarima. Milunović navodi da je samo Lubardino pojavljivanje u Parizu ogroman uspjeh a da kritike koje dolaze od neupućenih kritičara kao što je Vešović ne stoje. Nastavlja da je Lubardino stvaralaštvo kod mladih slikara izazvalo „neviđen polet“. Milunović se direktno obračunava s kritikom iz partijskih redova navodeći da se mnogi „nažalost uzdržavaju i ustručavaju i da ne vjerujemo mnogo ljudima od zanata i iskrenog oduševljenja“. Objasnjava da je Lubardin likovni izraz neprihvatljivo karakterisati kao „formalizam“ navodeći da su takvi stavovi posljedica „uskogrude zaostalosti i malograđanskog shvatanja i pomanjkanja smjelosti na umjetničkom polju“.⁴⁸³ Ovim ocjenama Milunović se direktno suprotstavlja zvaničnoj likovnoj kritici insistirajući da se umjesto partijskim kritičarima vjeruje svojim osjećanjima i sopstvenom doživljaju likovnosti. Razumljivo, odgovor je izazvao i reakciju Vešovića koji je tvrdio da Milunović nije pobio njegove ocjene o stvaralaštvu Lubarde. Kaže da je jedini argument Milunovića veliki uspjeh izložbe u Parizu ali da njegove ocjene o slikarstvu nijesu demantovane. Poziva se na zvaničnu jugoslovensku likovnu kritiku, osuđujući Milunovića što kada brani Lubardu, koristi stavove jednog francuskog slikara koji je napravio predgovor u katalogu pariske izložbe. Vešović nastavlja da problematizuje Lubardino djelo ukazujući na *apstraktne detalje* njegovog slikarstva. Pita

.....
⁴⁸² Radonja Vešović, „Utisci sa izložbe naših likovnih umjetnika“, *Pobjeda*, br. 99, 29. jun 1952, str. 9.

⁴⁸³ Milo Milunović, „Izložba Petra Lubarde u Parizu“, *Stvaranje*, br. 7–8, jul – avgust 1952, str. 485.

se da li „apstrakcijama koje pravi, nije doveo u pitanje vezu između sebe i gledaoca“? Vešović tu postavlja ključno ideološko pitanje: za koga Lubarde slika, za Jugoslovane ili za neke druge?⁴⁸⁴

Polemika između Milunovića i Vešovića ipak jasno govori da su se u nekim segmentima počeli preispitivati stavovi partijskih zvaničnika. Naravno, ta preispitivanja iako u ravni ideologije ograničena su isključivo na tehniku i izbor likovnih motiva. Ipak, ona svjedoče o jednom novom vremenu koje se poklapa s opštim reformskim procesima u zemlji početkom pedesetih. Rasprava među članovima crnogorske likovne scene poklopila se s jednim događajem koji će na širem, jugoslovenskom prostoru, donijeti ogromne promjene u doživljaju umjetnosti. Bio je to referat Miroslava Krleže *O slobodi umjetničkog stvaranja*, pročitan na Trećem kongresu književnika Jugoslavije. Iako se referat odnosi prvenstveno na književnost, Krleža u njemu problematizuje uopšte pitanje umjetnosti, između ostalog i slikarstva. U svom izlaganju Krleža osuđuje takozvani centralistički i dirigovan model u umjetnosti koji podrazumijeva da se dekretima definišu umjetnički motivi, estetika i ukusi. Nasuprot takvim težnjama zalaže se za umjetničku slobodu koja će biti ograničena socijalističkim tendencijama odnosno znanjem i darom, dok se izbor tema i motiva ostavlja stvaralocima. Na ovaj način Krleža podržava koncept *umjetnost radi umjetnosti* koji je neposredno nakon rata definisan kao buržoaski i antisocijalistički.⁴⁸⁵

Krležino izlaganje predstavlja početak jednog novog perioda, u kome na talasu opštih društvenih promjena i decentralizacije dolazi do oslobađanja umjetnosti od ideoloških stega. Insistiranje na izboru motiva i takozvanoj socijalističkoj estetici postaje prošlost a umjetnici dobijaju sve više sloboda u svom radu. Iluzorno je očekivati da su te promjene odmah počele da se primjenjuju i da su ideološki svjetonazori odmah ukinuti. Još je iluzornije takve tendencije očekivati u Crnoj Gori u kojoj se većina procesa odvija refleksno,

.....
⁴⁸⁴ Radonja Vešović, „Povodom članka Izložba Petra Lubarde u Parizu“, *Stvaranje*, br. 10, oktobar 1952, str. 626.

⁴⁸⁵ Miroslav Krleža, „Govor na Kongresu književnika u Ljubljani“, *Eseji VI*, Zagreb 1967.

kao posljedica događaja u većim sredinama. Ipak sve te promjene otvorile su novu raspravu o likovnoj estetici i samom pristupu umjetnosti. O tome svjedoči i osvrt partijskog funkcionera, pisca Janka Đonovića, koji piše o novim pravcima u likovnoj umjetnosti, modernizmu, kako ga on naziva. Ti novi pravci, po njemu, otvaraju dilemu „da li je modernizam udaljio narod od umjetnosti“? Đonović tvrdi da je apstraktna umjetnost sve više zastupljena u radovima crnogorskih slikara, što po njihovoj ocjeni zbunjuje prosječnog posjetioca izložbi. Navode se primjeri u kojima običan čovjek pred savremenim likovnim djelom vidi samo „mrlje, iskrivljene bandere, konjski rep i tako gleda kao u šarena vrata“. Prosječan posmatrač ne razumije poruku te slike pa „traženje modernog često vodi u besmisao – do golog i praznog verbalizma“.⁴⁸⁶ Ipak sve ove polemike i rasprave ostale su ograničene isključivo na ravni teorije. One nijesu predstavljale neki ozbiljniji problem za zvaničnu socijalističku umjetnost u Crnoj Gori. To se konačno konstatuje i na drugom kongresu KPCG kada se sumiraju rezultati u umjetnosti. Slikari i njihovo udruženje prepoznaju se kao jedni od rijetkih koji su prihvatili ideje socijalističke umjetnosti. Kongres konstatuje da su likovni umjetnici „na liniji savremenog realizma“ i da u idejnom pogledu u ovom udruženju nema nedostataka.⁴⁸⁷

Film

Univerzalnost i efektivnost filmske poruke bili su dovoljan razlog da u Komunističkoj partiji veoma brzo prepoznaju sedmu umjetnost kao moćno oružje za širenje ideologije. U partijskom vrhu, film tumače kao *najmoćnije oružje agitacije*, pa će upravo ta osobina i odrediti funkciju filma u socijalističkom društvu.⁴⁸⁸ Interesovanje jugoslovenskih

.....
⁴⁸⁶ Janko Đonović, „Da li je modernizam udaljio umjetnost od naroda“, *Pobjeda*, br. 36, 1. maj 1954, str. 8.

⁴⁸⁷ Stenografske bilješke rada komisije za ideološko-politička i organizaciona pitanja drugog kongresa SKCG, Titograd, 20. oktobar 1954, str. 46, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 103/54.

⁴⁸⁸ CK KPJ o pitanjima Filma, Beograd, 18. novembar 1945. godine, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.1/45.

komunista za film nije slučajno. Preuzeto je kao i mnoge druge stvari iz tradicije SSSR-a. Upotrebu filma u agitaciono propagandne svrhe prvi je prepoznao Vladimir Ilić Lenjin. Za njega je kinematografija bila idealno sredstvo političke komunikacije, zbog čega je i konstatovao da je „od svih segmenata umjetnosti za komuniste najvažnija kinematografija“. Ove stavove objasnio je činjenicom da se kroz vizuelnu prirodu filma, efektno mogu upakovati političke poruke koje će biti dostupne širokim masama.⁴⁸⁹

Namijenjena oblikovanju nove ideološke paradigme, kinematografija u socijalističkom društvu postaje jedan od instrumenata ideološkog rada. U novim okolnostima, nakon Drugog svjetskog rata, film postaje sredstvo propagande koje je imalo zadatak da afirmiše ideološke vrijednosti novog socijalističkog društva.⁴⁹⁰ Neposredno nakon rata, komunisti film upoređuju s oružjem. Tvrde da je film najbolje ideološko oružje i preporučuju da se primjenjuje „vješto, hitro, onamo gdje je to najpotrebnije, gdje je naš politički uticaj najslabiji“.⁴⁹¹ O značaju kinematografije za Partiju i njen ideološki aparat govori i činjenica da je kompletna kinematografija nacionalizovana i stavljena pod kontrolu države. To je omogućilo Partiji da preko Državnog filmskog preduzeća kontroliše mrežu bioskopa, distribuciju i emitovanje filmova. Država je imala ekskluzivno pravo snimanja filmskih materijala, kao i uvoz filmova iz inostranstva koji su prije emitovanja trebali da dobiju dozvolu posebne komisije.⁴⁹²

Politička i ideološka funkcija kinematografije, odredila je i ulogu filma u prvim godinama socijalističke vlasti u Crnoj Gori. Za crnogorske komuniste, film je dio ideološkog rada s kojim Partija pokušava da uvjeri stanovništvo u neminovnost socijalističkih promjena. Cilj kinematografije je mobilizacija stanovništva u procese izgradnje

.....
⁴⁸⁹ Richard Taylor, „A ‘Cinema for the Millions’: Soviet Socialist Realism and the Problem of Film Comedy“, *Journal of Contemporary History*, Vol. 18, No. 3, Jul, 1983, str. 445.

⁴⁹⁰ Ljubodrag Dimić, *Agitprop kultura*, Beograd, 1988, str. 213.

⁴⁹¹ Zaključci konferencije upravnika bioskopa, Cetinje, 4. decembar 1946, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.2/46.

⁴⁹² „Odluka o osnivanju Državnog filmskog preduzeća“, *Službeni list*, br. 3, 9. decembar 1945.

socijalističkog društva u Crnoj Gori.⁴⁹³ Već u avgustu 1945. godine pri Ministarstvu prosvjete Crne Gore formira se Podružnica filmskog preduzeća, a već 1949. godine, dolazi i do osnivanja Preduzeća za proizvodnju filmova NR Crne Gore – „Lovćen film“. U okviru „Lovćen filma“ utemeljena je i posebna komisija za cenzuru koja je pregledala i odobravalala za bioskopsko emitovanje filmove u Crnoj Gori. Od 1949. do 1951. godine „Lovćen film“ je funkcionisao na Cetinju nakon čega je preseljen u Herceg Novi do 1955. godine kada je ponovo izmješten u Budvu.

Kao i u mnogim segmentima javnog života, naročito u dijelu umjetnosti i stvaralaštva, sve do 1948. godine i sukoba Jugoslavije s državama IB-a, crnogorska kinematografija razvija se pod sjenkom sovjetskog iskustva. Filmovi iz SSSR-a do 1948. godine dominiraju u repertoaru crnogorskih bioskopa, da bi već od 1949. godine, crnogorski bioskopi počeli da se *otvaraju* i za filmove koji stižu iz Evrope i Holivuda. U ovoj prvoj fazi, u partijskim strukturama koje odlučuju o bioskopskom repertoaru smatraju da su sovjetski filmovi najbolje propagandno sredstvo za izgradnju socijalizma. Strani filmovi i filmski žurnali koji su stizali sa zapada nijesu obrađivali teme kojima je mogla da se stvori poželjna slika socijalističkog društva. Takvu atmosferu mogli su da stvore samo sovjetski dugometražni filmovi i žurnali koji prikazuju novu socijalističku stvarnost. U Komunističkoj partiji vjeruju da je to najbolji način „pravilnog vaspitanja najširih društvenih masa“.⁴⁹⁴ O tome svjedoči i brojka od 557 uvezenih sovjetskih filmova do 1949. godine.⁴⁹⁵

Sukob sa zemljama IB-a nagovijestio je početak nove etape u razvoju kinematografije. Odbacivanje sovjetske kinematografije bio je samo prvi korak u tom procesu, a mnogo ozbiljnije reforme dogodile su se početkom pedesetih, kada počinje period širokih društvenih i političkih reformi. Uporedo s procesom odbacivanja sovjetske kinematografije, pojavljuje se sve više filmova sa zapada, a na talasu društvenih promjena

.....
⁴⁹³ Dragutin Papović, „Utjecaj politike na crnogorski igrani filmu XX. stoljeću“, *Časopis za suvremenu povjest*, br. 2, Zagreb, 2014, str. 227.

⁴⁹⁴ Zaključci konferencije upravnika bioskopa, Cetinje, 4. decembar 1946, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.2/46.

⁴⁹⁵ Ljubodrag Dimić, *Agitprop kultura*, Beograd, 1988, str. 178.

i izvjesnih umjetničkih sloboda, sve veću produkciju ostvaruje i domaća kinematografija. Komitet za kinematografiju ukinut je 1951. godine, čime se uklanja administrativno upravljanje i odlučivanje u kinematografiji. To je vodilo i do liberalizacije u izboru tema i sadržaja filmova. Tematika NOB-a i socijalističke izgradnje i dalje je centralna tema kinematografije ali u tim filmovima je sve više pojedinačnih sudbina i analiza ličnih duhovnih stanja.⁴⁹⁶ Do sukoba s Informbiroom, filmovi u jugoslovenskoj kinematografiji bili su podijeljeni u dvije kategorije, oni *dobri* – sovjetski filmovi i *reakcionarni, bljutavi* u koje su spadali svi filmovi američke, engleske i italijanske produkcije.⁴⁹⁷ Sukob sa SSSR-om poremetio je takvu podjelu, što se reflektovalo i na broj projekcija sovjetskih filmova i njihovu gledanost. Od 1950. godine u Jugoslaviju nije stigao ni jedan sovjetski film, a broj gledalaca sovjetskih filmova tri puta je smanjen u odnosu na prethodnu godinu.⁴⁹⁸

Značaj filma u političkom i ideološkom radu, značajno je uticao i na razvoj bioskopske mreže i unapređenje filmskog repertoara. Prvi korak u procesu prilagođavanja kinematografije njenoj novoj društvenoj ulozi bila je kontrola bioskopskog repertoara. Bioskopi se nacionalizuju, a predratni filmovi koji se prikazuju zabranjuju se pod izgovorom da „djeluju negativno na stanovništvo“.⁴⁹⁹ U mjestima u kojima postoje, bioskopi se nacionalizuju a tamo gdje ih nema osnivaju se novi. Partija ima ambiciju da mrežu bioskopa proširi na svako veće mjesto a konačan cilj je da se na svakih 10.000 stanovnika osnuje po jedan bioskop.⁵⁰⁰ Preko odsjeka za kinematografiju organizovan je rad preduzeća za bioskope i raspodjelu filmova. Za manje od godinu u Crnoj Gori je funkcionisalo deset stalnih i dva putujuća bioskopa. To su bili bioskopi: „Sloboda“ – Cetinje, „Kultura“ – Titograd, „Napredak“ – Nikšić, „1. decembar“ –

.....
⁴⁹⁶ Antonjin Lim, Mira Lim, *Najvažnija umetnost – Istočnoevropski film u dvadesetom veku*, Beograd, 2006, str. 133.

⁴⁹⁷ Zaključci konferencije upravnika bioskopa, Cetinje, 4. decembar 1946, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.2/46.

⁴⁹⁸ Ljubodrag Dimić, *Agitprop kultura*, Beograd, 1988, str. 179.

⁴⁹⁹ CK KPJ o pitanjima Filma, Beograd, 18. novembar 1945. godine, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.1/45.

⁵⁰⁰ Gojko P. Kastratović, *Crnogorska kinematografija i filmovi o Crnoj Gori*, Podgorica, 1999, str. 41.

Pljevlja, „13. jul“ – Berane, „Boka“ – Kotor, „Orijen“ – Herceg Novi, „Budućnost“ – Tivat, „Jadran“ – Kumbor, „Pobjeda“ – Bar i dva putujuća bioskopa – „Prosvjeta“ i „Lovćen“.⁵⁰¹ Broj bioskopa stalno je rastao pa već sredinom 1948. godine, u Crnoj Gori redovne filmske projekcije održava 19 bioskopa.⁵⁰² Godinu kasnije, u Crnoj Gori funkcionišu 22 stalna i četiri putujuća bioskopa. Po broju bioskopa po glavi stanovnika, Crna Gora je bila na prvom mjestu u Jugoslaviji. Na jugu Crne Gore jedan bioskop je dolazio na 12.000 stanovnika a na sjeveru zemlje na 24.000 stanovnika.⁵⁰³

Povećanje broja bioskopa i gledaoca u odnosu na predratni period, najslikovitiji je pokazatelj značaja kinematografije u novoj socijalističkoj državi. U Crnoj Gori je već u prvim godinama broj bioskopa uvećan nekoliko puta dok je na cijelom jugoslovenskom prostoru njihov broj nakon rata dupliran.⁵⁰⁴ To je uticalo i na dobru posjetu, pa je tokom 1946. godine u crnogorskim bioskopima zabilježena posjeta od skoro 400.000 gledalaca. Te godine u gradskim bioskopima organizovano je 2.041 projekcija sa 324.382 gledalaca dok su putujući bioskopi posjetili 71 selo, organizovali 288 projekcija sa 56.986 gledalaca.⁵⁰⁵ Već 1948. godine u Crnoj Gori je zabilježeno više od milion gledalaca u bioskopima. Za prvih 11 mjeseci 1948. godine u stalnim bioskopima u Crnoj Gori prikazano je 150 filmova koje je vidjelo 883.429 gledalaca, što je u odnosu na 1947. godinu bilo povećanje od 153%. U istom periodu putujući bioskopi u 448 mjesta prikazali su 27 filmova koje je vidjelo 150.000 gledalaca.⁵⁰⁶

.....
⁵⁰¹ Otsjek kinematografije Ministarstva prosvjete NRCG, Cetinje, 18. januar 1947, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.2/46.

⁵⁰² „Bioskop ‘Orijen’ u Herceg Novom jedan od najboljih u Republici“, *Pobjeda*, br. 116, 16. maj 1948, str. 2.

⁵⁰³ A. B., „U toku prve dvije planske godine u Crnoj Gori se značajno povećao broj bioskopa“, *Pobjeda*, br. 3, 5. januar 1949, str. 2.

⁵⁰⁴ „Govor Maršala Tita u Narodnoj skupštini o budžetu za 1949. godinu“, *Pobjeda*, 311, 29. decembar 1948, str. 3.

⁵⁰⁵ Otsjek kinematografije Ministarstva prosvjete NRCG, Cetinje, 18. januar 1947, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.2/46.

⁵⁰⁶ A. B., „U toku prve dvije planske godine u Crnoj Gori se značajno povećao broj bioskopa“, *Pobjeda*, br. 3, 5. januar 1949, str. 2.

Kinematografija za Komunističku partiju predstavlja oružje za agitaciju i propagandu zbog čega ne razmišljaju o ekonomskoj opravdanosti filmskih projekcija. Na savjetovanju upravnika bioskopa, upravicima se jasno naglašava da vođenje bioskopa nije isto što i vođenje nekog trgovačkog preduzeća. To je nepravilan pristup jer bioskop ne treba da bude „finansijski unosna institucija već kulturno-prosvjetna ustanova čiji su prihodi podređeni njenoj svrsi“.⁵⁰⁷ Ideja da filmske projekcije organizuju u svakom crnogorskom mjestu upravo potvrđuje tezu da komunisti uopšte ne razmišljaju o ekonomskoj opravdanosti filmskih projekcija, već isključivo o efektu koji oni treba da postignu. Projekcije se tako održavaju u najizolovanijim mjestima Crne Gore a taj posao obavljaju tri putujuća bioskopa koja prikazuju „savremene dokumentarne sovjetske filmove“. Putujući bioskopi stižu do svakog mjesta do koga se može stići automobilom. Za godinu u svakom takvom mjestu održe po tri gostovanja na kojima prikazuju sovjetske filmske žurnale. U ovim dokumentarnim filmovima stanovnike tih najzabačenijih krajeva upoznaju „s porastom i napretkom SSSR-a, približavaju razvoj bratske sovjetske države koja se za 30 godina izgradila tako da služi kao primjer kulturnog i privrednog napretka u svim pravcima“. U gostovanju putujućih bioskopa svakako ne postoji nikakva ekonomska računica, a slična je situacija i u gradovima gdje se filmske karte prodaju za svega 4–5 dinara. Na taj način pokušavaju da „najsiromašnjima omoguće gledanje bioskopskih predstava zbog čega očekuju postepeno uzdizanje kulturnog nivoa naroda“.⁵⁰⁸

Sama funkcija filma kao „najmoćnijeg sredstva propagande i prosvjćenja naroda“ odredila je njegovu društvenu ulogu u Crnoj Gori. Film se ne doživljava kao vrsta umjetnosti ili razonode već isključivo kao instrument ideološke indoktrinacije stanovništva. Za Komunističku partiju u Crnoj Gori film je imao isključivo propagandni karakter i njegova funkcija je bila upoznavanje stanovništva s *društvenom stvarnošću*. Već u novembru 1945. godine iz Centralnog komiteta u Crnu Goru stiže direktiva koja ukazuje na veliki ideološki značaj filma u procesu agita-

⁵⁰⁷ V. M., „Zaključci sa savjetovanja upravnika bioskopa“, *Pobjeda*, br. 85, 13. novembar 1947, str. 6.

⁵⁰⁸ „Putujući bioskopi i knjižara – sredstvo za kulturno izdizanje naroda“, *Pobjeda*, br. 51, 21. decembar 1946, str. 7.

cije i propagande. Iz Centralnog komiteta partijskim kolegama u Crnoj Gori sugerišu da je film „najmoćnije sredstvo propagande i prosvjećenja naroda“ zbog čega i svaki film i filmsku traku treba čuvati „kao oči u glavi“. Koliko u Partiji ozbiljno doživljavaju propagandnu ulogu filma govori i sugestija da se bioskopske projekcije i organizacija bioskopa treba povjeriti isključivo provjerenom partijskom kadru. Naglašava se da lokalna agitprop odjeljenja moraju rukovoditi tim radom i kontrolisati svaki segment kinematografije. Za politički vrh Komunističke partije film predstavlja oružje za propagandni rad, koje kako navode, „treba primjenjivati vješto, hitro i onamo gdje je to najpotrebnije, gdje je naš politički uticaj najslabiji“.⁵⁰⁹ Od kinematografije se očekuje da kroz teme iz oslobodilačkog rata, revolucije, industrijalizacije, poljoprivrede pomogne u stvaranju atmosfere koja bi uticala na izgradnju socijalističkih društvenih odnosa. Film je kako tumače neki partijski zvaničnici trebalo da bude „moćno oružje u odgajanju narodnih masa i njihovom pridobijanju za socijalizam“.⁵¹⁰

U prvim godinama nakon oslobođenja, bioskopski repertoar u Crnoj Gori činili su uglavnom sovjetski umjetnički filmovi i filmski žurnali iz ove zemlje. Između 65% – 75% repertoara u Crnoj Gori otpadao je na sovjetsku produkciju dok su ostatak činili domaći filmovi i nekoliko filmova iz Francuske, Engleske i Italije. U ovom periodu u crnogorskim bioskopima nije prikazivan nijedan film iz Sjedinjenih Država.⁵¹¹ Sadržaj sovjetskih filmova i očekivanja partijskih zvaničnika od takvih filmova često se pojavljuju u osvrtima novinskih članaka. Tako su tokom 1945. godine u crnogorskim bioskopima prikazivani filmovi *Đurđijanski koncert* i *Ural kuje pobjedu* u kojima se afirmišu vojni uspjesi Crvene armije i ideal rada kroz priču o Uralu, planini bogatoj rudama u kojoj se socijalističkim metodama postižu najbolji rezultati. Poruka prvog filma

.....
⁵⁰⁹ CK KPJ o pitanjima Filma, Beograd, 18. novembar 1945. godine, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.1/45.

⁵¹⁰ Dragutin Papović, „Utjecaj politike na crnogorski igrani filmu XX. stoljeću“, *Časopis za suvremenu povjest*, br. 2, Zagreb, 2014, str. 228.

⁵¹¹ Tabelarni pregled igranih filmova, broja posjetilaca i pretstava u bioskopima NR Crne Gore za III tromjesječe 1948. godine, nedatirano, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.34/49.

je borba za slobodu koja se metaforički prenosi kroz priču o „Džuhraju – miroljubivom vladaru slobodnog naroda u cvjetnoj zemlji“. Metafore o cvjetnoj zemlji, miroljubivom vladaru i slobodnom narodu odnose se na Staljina pošto je radnja filma smještena u Gruziji. U samom filmu neprijatelj napada Džuhraju i „kopitama gazi narodnu slobodu“, nakon čega slijedi vojni sukob u kome „grupe junaka crvenoarmejaca, lica uzbuđena u ljubavi za slobodu“ pobjeđuju neprijatelja i oslobađaju svoju zemlju. U komentaru drugog filma *Pobjeda* afirmiše ideal rada i industrijalizaciju kroz primjer Urala, planine bogate rudom u kojoj su socijalističkim metodama rada postignuti veliki rezultati, posebno za vrijeme ratnih godina. Ural je iskovao oružje za pobjedu i slobodu prenosi *Pobjeda* uz napomenu da radnik „s’ ljubavlju dovršava oružje pobjede, sjajno ostvarenje svoje zamisli, gromom i plamenom bije uralski čelik po fašističkim tvrđavama. Ural je kovao i skovao pobjedu koja nas je sve spasila“.⁵¹² Već sljedeće godine na repertoaru crnogorskih bioskopa izdvojio se film *Predstavnik vlasti* u kome se afirmišu vrijednosti socijalističkog društva kroz primjer Sovjetskog saveza. Film je ideološki opis Sovjetskog saveza, osamnaest mjeseci nakon rata, za vrijeme četvrte sovjetske pnatljetke. Slikama sovjetskih sela i gradova koja se obnavljaju počinje film, a čitav proces obnove dešava uz pomoć naučnih dostignuća „čije se tekovine primjenjuju u industriji i poljoprivredi a napredak se osjeća svuda, postavljaju se nove norme i rekordi“. Sovjetski film prikazuje da 18 mjeseci nakon rata u zemlji nema tragova oštećenja, „lik zemlje sasvim je drugačiji, na mjesto ruševina niču cvjetna sela“. Ovako velike promjene nijesu se mogle tek tako desiti zbog toga se u filmu naglašava da su se rezultati mogli postići samo „zajedničkim radom i kolektivnoim gospodarstvom koje obećava nove uspjehe i pobjede u privrednom životu jer je novim sovjetskim ljudima neshvatljiv drugačiji način života osim kolektivnog“. Još jedna poruka filma je stvaranje novog društva u kome sve ono što je čovjek po rođenju neće biti važno. Tako samo u Sovjetskom savezu „čoban postaje revolucionar, od radnika nastaje voskovođa a od djevojaka, tihih i neprimjetnih – heroji otadžbinskog rata“. Tako društvo ima i svoje simbole zato se u filmu ističe primjer rudara Stahanova iz Donskog basena koga su u

.....
⁵¹² „Dva sovjetska filma iz Otadžbinskog rata“, *Pobjeda*, br. 41, 2. septembar 1945, str. 6.

bivšem sistemu „kinjili i onemogućavali da stvori ne samo ime i podvig pojedinca već i primjer za nove podvige i ponos rudara SSSR-a“. Nezaobilazno mjesto u filmu je i afirmacija novih društvenih snaga. Žene u kadrovima filma dobijaju novu ulogu: „nepismene žene, nekada robovi rada i žrtve predrasuda u socijalističkoj domovini postaju inženjeri, ljekari, rukovodioci fabrika, oficiri i narodni predstavnici“. Samo je u Sovjetskom savezu, kaže se u filmu, bio moguć takav uspon radnika, seljaka, omladine i žena. Navodi se i primjer seljaka koji čitajući partijski list *Pravdu* shvataju suštinu kolhoznog načina privređivanja u poljoprivredi. Na kraju prikaza daje se i stručna analiza filma koji je po autoru „stroga samokritika sovjetskih stvaralaca“. Ova stručna analiza istovremeno je i uputstvo kako bi trebali da izgledaju filmovi socijalističkog društva. Po tom obrazcu, film ne treba da pruži „jeftinu zabavu, plitke motive protkane lažnom patetikom, već da realno predstavlja probleme sovjetske sadašnjosti pri čemu se ljudski karakteri istinito prikazuju u stvarnoj borbi za ostvarenje zadataka“. Glavna funkcija ovog i svih ostalih sličnih filmova treba da bude „duboko shvatanje i jasno izlaganje bitnosti i istine, zapažanje svih karakterističnih crta jednog razdoblja da bi se na iskustvima sovjetskog naroda naučile nove generacije svih naroda“.⁵¹³

Sledeće, 1948. godine na repertoaru crnogorskih bioskopa izdvaja se istorijski film *Admiral Nahimov*. Iako je radnja filma smještena u 19. vijek, reditelju i scenaristi filma to ne smeta da glavnog lika u filmu admirala Nahimova predstave kao komunistu. Lik Nahimova predstavljen je kao primjer idealnog komuniste: „nepokolebljiv, odlučan, snalažljiv i duboko narodan“. Oficir carske Rusije bez obzira što služi pod krunom monarhije predstavlja se kao „predstavnik mladog progresivnog pokoljenja“ koji, iako carski vojnik, pravilno razdvaja sve političke kategorije. Tako on u filmu „pravilno ocjenjuje ekspanziono-imperijalističke namjere turske vlade u zajednici s istorijskim huškačima zapada Engleskom i Francuskom“. Reditelj filma, čak i u zadnjoj sceni u kojoj admiral Nahimov potapa rusku crnomorsku flotu, prepoznaje komunističke ideje. On to objašnjava da radi zbog ljubavi prema domovini koja je iznad

.....
⁵¹³ „Film – Pretstavnik vlasti“, *Pobjeda*, br. 51, 21. decembar 1946, str. 7.

ljubavi prema floti. Takvim činom, objašnjavaju kritičari, pokazuje da su komunističke ideje u biću ruskog naroda jer „dok Nahimov hladnokrvno s palube posmatra potapanje flote, on vidi dalje u budućnost“.⁵¹⁴

Izuzimajući nekoliko dugometražnih filmova iz Francuske i Italije, do 1949. godine na repertoaru crnogorskih bioskopa dominiraju sovjetski filmovi. Takav repertoar odražava zvanični stav partijskog rukovodstva koje u bioskopima ne želi filmove za koje tvrde da predstavljaju izvor štetne propagande pa ih zbog toga i karakterišu kao *bljutave*. O tome se brinula štampa, koja je po uputstvima iz partijskog vrha kritikovala sve zapadne filmove dok se prema sovjetskoj kinematografiji odnosila nekritički. Iz partijskog vrha sugerišu novinarima da u štampi kritikuju zapadnu i američku kinematografiju dok s druge strane, „široko i pozitivno i neprekidnije treba pisati o dobroj sovjetskoj kinematografiji“.⁵¹⁵

Osim sovjetskih filmova, do 1949. godine prikazuju se i filmovi iz domaće, jugoslovenske produkcije. U ovom periodu na repertoarima crnogorskih bioskopa pojavljuju se tri domaća dugometražna filma: *Slavica*, *Živjeće ovaj narod* i *Besmrtna mladost*. Ovi filmovi bave se tematikom NOB-a, odnosno kako to kritika naziva „periodom naše herojske borbe“. Svaki od ovih ostvarenja nosi snažnu ideološku poruku koja afirmiše novo socijalističko društvo i njegove tekovine, prevashodno oslobođilački rat. Zbog tog razloga i insistiranje da ove filmove pogleda što više ljudi i da se njihove projekcije održe u svim gradovima i mjestima do kojih mogu stići putujući bioskopi. Na taj način očekuje se da ti filmovi „vaspitavaju najšire narodne mase na tim svijetlim primjerima naše najnovije istorije“.⁵¹⁶

Jedan od rijetkih filmova iz holivudske produkcije koji se prije 1949. godine pojavio u crnogorskim bioskopima bilo je ostvarenje *Veliki diktator* reditelja i glumca Čarlija Čaplina. Film je prikazan na Cetinju u februaru 1948. godine i o njemu je domaća filmska kritika imala dosta

⁵¹⁴ „Film – Admiral Nahimov“, *Pobjeda*, br. 1, 1. januar 1948, str. 6.

⁵¹⁵ O pitanjima Filma, Beograd, 18. novembar 1945. godine, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.1/45.

⁵¹⁶ „Film – masovno sredstvo agitacije“, *Pobjeda*, br. 202, 25. avgust 1948, str. 2.

pozitivan stav. Razlog za te pohvale je odnos Čaplina prema Hitleru, čijim se likom umjetnik bavi u ovom ostvarenju. U filmu se Čaplin ruga Hitlerovom načinu vladanja i odnosom prema svojim najbližim saradnicima i vlasti, što komunistička kritika koristi kako bi osudila politiku fašističke Njemačke. Navodi se da je Čaplin u ovom filmu približio „borbu svih potlačenih ispod čizme diktatora u ime oslobođenja ispod svih vrsta nasilja“. U filmu *Veliki diktator* kritičari prepoznaju Čaplinov umjetnički ali i vizionarski rad „pošto je naslutio i sagledao kraj Hitlerovog nasilja i pobjedu demokratije“. Konstatuje se ipak da nažalost tu demokratiju nijesu dočekali svi pošto ona nije ostvarena u velikom dijelu Njemačke i zemalja Evrope u kojima sada umjesto Hitlera narod „harače anglo-američki zavojevači“.⁵¹⁷ Tim porukama jasno se sugerije da je demokratija i sloboda nakon Hitlera stigla samo u one zemlje u kojima su uspostavljeni komunistički režimi. Dva dana nakon prve kritike o filmu *Veliki diktator* pojavljuje se nova, koja ovoga puta govori o Čaplinu kao „saborcu i borcu protiv fašizma“. Čaplin se opisuje kao dijete iz radničke porodice, borac za mir i demokratičnost i veliki protivnik američkog imperijalizma. Analizira se i kompletan opus Čaplinovih filmova navodeći da on u njim ismijava kapitalističko društvo i da kroz svoje filmove na „gogoljevski način s puno humanosti, ljubavi i topline govori o ugnjetenim dok s puno mržnje i satire govori o tlačiteljima“. Kritika na taj način pokušava Čaplina predstaviti kao komunistu koji se u svojim filmovima bori protiv kapitalizma. On svojom satirama ismijava kapitalistički režim i u filmovima pokazuje „kako je kapitalizam pun protivrečnosti i kako truli“.⁵¹⁸

Nasuprot ostvarenjima Čarlija Čaplina, filmska kritika ostale filmove holivudske produkcije oštro kritikuje. Navodi se da se takvi filmovi pojavljuju u bioskopima samo zbog toga što „nema ništa bolje pa su gledaoci prinuđeni i to da gledaju“. Među takva ostvarenja ubrajaju se filmovi: *Nestanak Džona Medforda*, *Prokletstvo porodice Alejbajn* i *Bedelija* koji se predstavljaju kao *holivudska strašila*. Kritičari se pitaju kako ovi filmovi mogu uopšte pozitivno da utiču na gledaoce pošto se u nji-

⁵¹⁷ „Veliki diktator“, *Pobjeda*, br. 43, 20. februar 1948, str. 2.

⁵¹⁸ „O Čarliju Čaplinu“, *Pobjeda*, br. 45, 22. februar 1948, str. 6.

ma pojavljuju ludaci koji ubijaju ljude, žene vukodlaci i detektivi koji raskrinkavaju ljepotice ubice. Filmski kritičari dosta uproščeno definišu i samu filmsku estetiku ovih ostvarenja. Smatraju da je njihova osnovna karakteristika „tragične scene koje nevjerovatnom brzinom promiču na platnu čiji je cilj da kod gledaoca izazovu strah i da ga drže u stanju neprestanog nepovjerenja prema okolini“. Holivudski filmovi zbog toga, po mišljenju komunističkih kritičara, predstavljaju *propagatore straha* i na taj način parališu borbu građana za bolje uslove života, što ih u konačnom čini pokornim. To je po njima posljedica činjenice da se Holivud pokorava interesima i direktivama vladajućih monopolista zbog čega je u holivudskoj produkciji nemoguće naći *napredne filmove*. Holivudski film po toj percepciji se nalazi u funkciji američkog imperijalizma, ali kako se zaključuje u kritici, to neće imati uticaja na zemlje socijalizma. U njima se gledaju sovjetski filmovi pa su oni holivudski osuđeni na propast jer „narod neće podleći propagandi straha“.⁵¹⁹

Konzervativan i retrogradan odnos prema holivudskoj kinematografiji, prisutan u prvim godinama socijalističke vlasti, promijeniće se na talasu društvenih i političkih promjena početkom pedesetih. Duh društvenih reformi osjetiće se i u kinematografiji, a prvi korak u tom pravcu biće *skidanje* sovjetskih filmova s repertoara crnogorskih bioskopa. Već od 1949. godine zaustavlja se uvoz sovjetskih filmova i počinje uvoz filmova sa zapada. S takvim zaokretom mijenja se i struktura gledalaca pa su već od 1950. godine filmovi koji dolaze sa zapada imali više gledalaca od onih iz SSSR-a. Po nekim autorima, prelomni trenutak u takozvanoj *vesternizaciji* filmskog ukusa bila pojava Esther Williams u MGM tehnikolor filmu *Bal na vodi* (*Beathing Beauty*, 1944). Premijera ovog filma održana je 1950. godine i ona će nepovratno otvoriti vrata pop-kulturi u Jugoslaviji.⁵²⁰

Za razliku od bioskopskog repertoara, zvanična filmska kritika teže se prilagođavala novim okolnostima i trendovima koje je pokrenula de-

⁵¹⁹ O. Mošenski, „Holivudsko strašilo“, *Pobjeda*, br. 39, 16. februar 1949, str. 5.

⁵²⁰ Lidija Merenik, „Jugoslovenska umetnost i kulturna politika oko 1945. i njena sudbina pola veka kasnije na primeru Josipa Broza Tita“, *Kultura sjećanja 1945*, Zagreb, 2009, str. 130.

mokratizacija društva. Istina, kritika zapadnjačke/holivudske kinematografije nije tako oštra kao ranije, ali su je filmska kritika prema ovim ostvarenjima i dalje bila dosta konzervativna. Čini se da kritika pokušava da u ovim filmovima prepozna i uoči ideje koje bi mogle afirmirati ideje socijalizma, dok one druge elemente zanemaruje. Isto tako u filmovima sa zapada registruju se detalji koji mogu poslužiti kao osvrt na kritiku kapitalističkog društva. Takav slučaj je film *Daj nam danas* u kome se opisuju ljubavni problemi lučkog radnika Džeremija. Kritika filma ne bavi se osnovnom, ljubavnom temom filma, već analizira uslove rada u kojima svoje poslove obavlja Džeremi. Činjenica da je morao naporno da radi da bi ispunio očekivanja njegove simpatije, za kritiku je dovoljan razlog da tvrdi da „su uslovi za život radničke klase u Americi loši“. U to se uklapaju i ocjene o neplanskoj proizvodnji, haotičnim proizvodnim odnosima koji se navodno prepoznaju u filmu i koji pokazuju „da se radnik mora boriti za svakodnevni zalogaj hljeba i ne može da misli šta će se s njim desiti sutra“. Sekvencu iz filma u kome Džeremijeva žena štedi novac, kako bi otplatili kredit za kuću, kritičar opisuje kao pokazatelj „kapitalističke krize koja ostavlja radnika na ulici“. Simplifikovanu predstavu života u kapitalističkoj državi, kritičar zaključuje riječima da je i ovaj film pokazatelj kako je u kapitalizmu čovjek roba. Roba čija je vrijednost proračunata od strane društva zbog čega je život svakog čovjeka u kapitalističkom društvu prepušten stihiji.⁵²¹

Zanimljivo je da se od 1952. godine na repertoaru crnogorskih bioskopa pojavljuje sve više zabavnih filmova, odnosno komedija, a u ovom periodu pojavljuju se i prvi vestern filmovi. Umjesto društveno angažovanih, na repertoaru se pojavljuju *uzbudljivi, avanturistički* vestern filmovi: *Vinčester 73*, *Smiki*, kao i sportski i akcioni filmovi kao što je francuski film *Idol*.⁵²² Na talasu društvenih promjena u bioskope stižu i prvi ljubavni filmovi, koji izazivaju veliku pažnju i ogromnu posjetu u bioskopima. Filmska kritika ove filmove u početku opisuje kao „proste, jednostavne bez poruke, s ljubavnim temama i dosadnom porukom“.⁵²³

.....
⁵²¹ R. Š., „Bilješka uz film *Daj nam danas*“, *Pobjeda*, br. 10, 12. januar 1951, str. 2.

⁵²² A. Š., „Filmovi koje ćemo gledati“, *Pobjeda*, br. 128, 9. oktobar 1952, str. 6.

⁵²³ B. N., „Rene Kler i njegov film *Ćutanje je zlato*“, *Pobjeda*, br. 17, 20. januar 1952, str. 4.

Vremenom ta kritika postaje dosta umjerenija pa ljubavni i emotivni filmovi više nijesu *bezidejni i vanživotni* već se o ljubavi u filmu govori kao *univerzalnom jeziku filma koji nam priča o univerzalnim ljudskim osjećanjima*. U *Pobjedi* se može pročitati da je film vrsta *razonode* što je samo nekoliko godina bilo nezamislivo kada je kritika film doživljavala isključivo kao vaspitno-propagandni sadržaj.⁵²⁴ Već 1954. godine na stranicama *Pobjede* pojavljuje se i izvještaj s filmskog festivala u Kanu, kao jednom od centralnim mjestima svjetske filmske industrije. Izuzev kratkog dokumentarnog filma, jugoslovenska kinematografija na festivalu nema svog predstavnika u programu dugometražnog filma. U tekstu se konstatuje da je to šteta jer je festival u Kanu idealna prilika za promociju i zemlje i kinematografije.⁵²⁵

Period u kome se prekinulo s praksom uvoza sovjetskih filmova, nepovratno je usmjerio bioskopsku publiku u Jugoslaviji i Crnoj Gori prema estetiци holivudskog filma. Popularnost koju su ovi filmovi imali u bioskopima nije mogla ograničiti i oštra kritika bioskopskog repertoara od strane partijskih struktura. Holivudski filmovi punili su bioskopske sale, pa je film umjesto instrumenta agitacije i indoktrinacije, prevashodno postao zabava i razonoda koja je donosila novac. Ti momenti bili su neprihvatljivi političkom vrhu Komunističke partije u Crnoj Gori, ali je popularnost holivudske kinematografije među običnim stanovništvom, partijskim strukturama vezalo ruke. Crnogorski komunisti na Drugom partijskom kongresu 1954. godine, protive se komercijalizaciji kinematografije, objašnjavajući da se na taj način, umjesto na propagandi insistira na rentabilnosti i zaradi. Ključni problem za delegate je ipak sadržaj filmske produkcije koja se pojavljuje u crnogorskim bioskopima. Holivudski i zapadnoevropski filmovi za njih su izvor loših primjera i loše prakse koja negativno utiče na mlade. U stranim filmovima učesnici kongresa prepoznaju „najveću opasnost po bezbjednost i loš uticaj na omladinu“. Problematičan je izbor stranih filmova ali i loša domaća produkcija koja ne može da parira stranim umjetničkim filmovima.⁵²⁶

.....
⁵²⁴ Veljko Mićović, „Film *Jedan dan života*“, *Pobjeda*, br. 8, 25. januar 1953, str. 7.

⁵²⁵ Velimir Stojanović, „Filmski festival u Kanu“, *Pobjeda*, br. 29, 4. april 1954, str. 5.

⁵²⁶ Stenografske bilješke rada komisije za ideološko-politička i organizaciona pitanja drugog kongresa SKCG, Titograd, 20. oktobar 1954, str. 46, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 103/54.

Domaća filmska produkcija pokušavala je da iskoristi kinematografiju kao sredstvo indoktrinacije, kroz snimanje kratkih dokumentarnih filmova i filmskih žurnala. Ovi filmovi, bili su dio redovnog bioskopskog repertoara ali i putujućih bioskopa koji su u jednom danu prikazivali više ovakvih filmova. Kratki dokumentarni filmovi uglavnom prikazuju rezultate u obnovi zemlje i izgradnju novih fabrika, mostova, puteva, pruga i drugih objekata izgrađenih tokom Petogodišnjeg plana. U dokumentarnim filmovima predstavljani su „veliki uspjesi Narodnog fronta i njegova uloga u vaspitno-kulturnom i političkom stvaranju novog jugoslovenskog čovjeka“. U njima se takođe prenosi „zalaganje masa na ispunjavanju Plana i poboljšanju životnih uslova u selima i gradovima“.⁵²⁷ Državno preduzeće za proizvodnju filmova „Lovćen film“ vremenom počinje da se fokusira na dokumentarne filmove s kulturno-istorijskim sadržajem kao i dokumentarne filmove takozvanog propagandno-turističkog karaktera. U prosjeku, „Lovćen film“ je godišnje snimao oko tri dokumentarna filma. Filmovi s kulturno-istorijskim nasljeđem uglavnom su se bavili događajima iz 18. i 19. vijeka kao i neke najznačajnije događaje i ličnosti. Tako je 1952. godine „Lovćen film“ snimio filmove: *Mrtvi grad* (o pomorskoj tradiciji Perasta, znamenitim kapetanima i istoriji ovog mjesta), *Tripo Kokoljić* (film o Tripu Kokolju – baroknom slikaru), *Film o Baru* (film o istorijskim spomenicima Bara, bogatstvu barskog zaliva i svijetloj perspektivi grada koja se očekuje izgradnjom luke i željeznice).⁵²⁸

Dosta slična forma dokumentarnim filmovima bili su filmski žurnali koji su se takođe bavili sličnom tematikom i bilježili najznačajnije uspjehe u radnim akcijama, industrijalizaciji zemlje. Oni su takođe prenosili najznačajnije govore partijskih zvaničnika, afirmisali njihove likove kao i političke ciljeve Partije. Odluka o proizvodnji filmskih žurnala na nivou Jugoslavije donijeta je krajem 1945. godine kada je odlučeno da se jednom nedjeljno pripremaju žurnali o „političkim, privrednim, kulturnim i društvenim događajima u Jugoslaviji“. Filmski žurnali pripremani su kao jedna vrsta agitaciono-propagandnog materijala i oni su kroz svoj sadržaj i izbor tema trebali da doprinesu „rješavanju političkih za-

⁵²⁷ „Novi dokumentarni filmovi“, *Pobjeda*, br. 116, 16. maj 1948, str. 2.

⁵²⁸ D. L., „Novi filmovi Lovćen filma“, *Stvaranje*, br. 7–8, jul – avgust 1952, str. 489.

dataka“. U fokusu žurnala bili su veliki radovi na obnovi zemlje, najveći infrastrukturni projekti kao i svečanosti kojima se obilježava završetak radova na obnovi.⁵²⁹ Do 1948. godine pri odsjeku za kinematografiju Ministarstva prosvjete Crne Gore radio je filmski dopisnik centralnog filmskog žurnala „Zvezda“ koji je putovao po Crnoj Gori i za potrebe nacionalnog filmskog žurnala slao snimke.⁵³⁰ Tako su teme iz Crne Gore još od 1945. godine bile tretirane u žurnalima Jugoslovenskog filmskog žurnala. Od 1948. godine pojavljuju se ideje o snimanju filmskih žurnala koje bi isključivo tretirale prostor Crne Gore. U planovima agitaciono-propagandnog rada od početka 1949. godine kao jedan od najvažnijih zadataka definiše aktiviranje sopstvene produkcije preko „Lovćen filma“ koji je jednom mjesečno trebalo da priprema filmske novosti iz Crne Gore.⁵³¹ Ti planovi su realizovani i prvi filmski žurnal u produkciji „Lovćen filma“ snimljen je krajem 1948. godine. Do 1955. godine preduzeće „Lovćen film“ snimalo je oko pet filmskih žurnala godišnje koji su trajali u prosjeku između 10 i 15 minuta. Većinu žurnala u ovom periodu režirao je Branislav Bane Bastać a njihova finalna produkcija realizovana je najprije u Beogradu a kasnije u Sarajevu.

Prvi filmski žurnal u Crnoj Gori snimljen je krajem 1948. godine kada je zabilježena osnivačka sjednica KP CG, takmičenje povodom kongresa i proslava 250 godina pomorskih veza Boke Kotorske i Rusije. Ono što se odmah uočava u sadržaju ovih filmskih žurnala je potreba reditelja da pokaže sve uspjehe socijalističkog društva. Tako i sam osnivački kongres KPCG ostaje u sjenci jer se reditelj fokusira na takmičenja povodom održavanja kongresa. U žurnalu se mogu vidjeti radnici drvne industrije iz Mojkovca koji pripremaju građevinski materijal za obnovu zemlje i njihova požrtvovanost u tom poslu. Ne ostaje neprimjećeno da su radnici ispunili 160% preuzetih normi i da u svom radu koriste različite inovacije. U žurnalu se pojavljuju i radnice iz fabrike cigle i opeke

.....
⁵²⁹ CK KPJ o pitanjima Filma, Beograd, 18. novembar 1945. godine, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.1/45.

⁵³⁰ Otsjek kinematografije Ministarstva prosvjete NRCG, Cetinje, 18. januar 1947, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.2/46.

⁵³¹ Pregled agitaciono-propagandnog rada za prvo polugode 1949. godine, nedatirano, str. 33, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 34/49.

koje se takođe koriste u obnovi zemlje a sve te scene prate kadrovi masovnog rada i oduševljenja.⁵³²

Proizvodnja filmskih žurnala u Crnoj Gori koristi se da bi se prikazali neki najznačajniji događaji ali je fokus prvenstveno na afirmaciji ideoloških vrijednosti socijalističkog društva. Tako su kadrovi masovnih okupljanja dosta česta tema filmskih žurnala „Lovćen filma“. Prvomajske proslave i obilježavanje raznih događaja na kojima se pojavljuje ogroman broj ljudi uvijek su zabilježene kamerama „Lovćen filma“. Na njima se prikazuje veliki broj ljudi, uglavnom na paradama u kolonama koji podržavaju socijalističke vrijednosti. Šalje se poruka o masovnosti, homogenosti crnogorskog društva koje se okuplja oko vrijednosti socijalizma.⁵³³

Primjeri obnove zemlje i veliki uspjesi radnika Crne Gore pojavljuju se u skoro svakom žurnalu. Tako se pojavljuju scene o isušivanju Skadarskog jezera, melioraciji i stvaranju novih obradivih površina. Sve te kadrove prati glas naratora koji objašnjava da su svi uspjesi rezultat novih, socijalističkih društvenih odnosa.⁵³⁴ Na filmskim trakama „Lovćen filma“ ostaju zabilježeni i neki od najznačajnijih infrastrukturnih objekata, kao što su izgradnja željezničkog tunela Sozina⁵³⁵ ili izgradnja hidrocentrale na Mušovića rijeci.⁵³⁶ Tu su takođe i kadrovi elektrifikacije u kojima se na originalan način pokazuje kako petrolejske lampe zamjenjuju električne sijalice. I te promjene tumače se kroz fraze da „socijalistički čovjek mijenja lik zemlje“.⁵³⁷

Jedan cijeli filmski žurnal posvećen je izgradnji Titograda. Scene masovnog rada, udarništva i frontovskih brigada koje se takmiče u radu

.....
⁵³² Filmski žurnal Lovćen filma, Mjesečni pregled br. 1, 1948, Arhiv Radio Televizije Crne Gore, BT 319/11.

⁵³³ Filmski žurnal Lovćen filma, Mjesečni pregled br. 2, 1949, Arhiv Radio Televizije Crne Gore, BT 319/11.

⁵³⁴ *Ibid.*

⁵³⁵ Filmski žurnal Lovćen filma, Kameron kroz Crnu Goru, br. 1, 1955, Arhiv Radio Televizije Crne Gore, BT 321/11.

⁵³⁶ Filmski žurnal Lovćen filma, Mjesečni pregled br. 7, 1950, Arhiv Radio Televizije Crne Gore, BT 319/11.

⁵³⁷ Filmski žurnal Lovćen filma, Kameron kroz Crnu Goru, br. 1, 1955, Arhiv Radio Televizije Crne Gore, BT 321/11.

dominiraju u sadržaju žurnala. U Titogradu niču nove zgrade, novi objekti, stvara se novo lice grada, kako se to u filmu navodi. Uporno se insistira na tom odnosu stare Podgorice i novog Titograda. Kamera u jednom trenutku s kadrova starog djela grada, u kome dominiraju male kuće, prelazi na novi dio grada s visokim zgradama koje se završavaju. Narator objašnjava da se novi grad pravi kako bi obezbijedio sve ugodnosti i udobnosti novom radnom čovjeku a slikovito se upoređuju i prozori na starim i novim kućama. Na starim su prozori mali i uski a na novim veliki i svijetli. Scene iz novog Titograda objašnjavaju se riječima „da je novi grad dar graditelja socijalizma“.⁵³⁸ Na sličan način žurnal „Lovćen filma“ govori o Nikšiću. Uz kadrove izgradnje hale željezare, otvaranja rudokopa boksita i scene masovnog dolaska seljaka u grad šalje se poruka kako u socijalističkoj Crnoj Gori ova varoš velikom brzinom postaje moderan grad.⁵³⁹

Žene, kao nova društvena snaga pojavlju se u kadrovima „Lovćen filma“. One se prikazuju kao radnice u fabrikama koje, kao što je slučaj u fabrici „Obod“, od čobanica postaju radnice koje u fabrikama obavljaju najslabije i najplaćenije poslove.⁵⁴⁰ Snažnu poruku donose i kadrovi s proslave 8. marta i masovno pojavljivanje žena na ulicama Cetinja. Ukazuje se na novi društveni položaj žene u socijalističkom društvu. Žene su, kako se to predstavlja u žurnalu, slobodne, ujedinjene i srećne. One rade različite poslove u fabrikama, slušaju političke emisije na radiju, glasaju i učestvuju u društvenom životu. Poruka reditelja i naratora žurnala je dosta očigledna, sve te promjene objašnjavaju novim socijalističkim društvenim odnosima.⁵⁴¹

Osim žena, kao predstavnici novih društvenih snaga pojavljuju se i mladi. Oni se predstavljaju kao najznačajniji graditelji socijalističkog

.....
⁵³⁸ Filmski žurnal *Lovćen filma*, Mjesečni pregled br. 4, 1949, Arhiv Radio Televizije Crne Gore, BT 319/11.

⁵³⁹ Filmski žurnal *Lovćen filma*, *Kamerom kroz Crnu Goru*, br. 2, 1955, Arhiv Radio Televizije Crne Gore, BT 321/11.

⁵⁴⁰ Filmski žurnal *Lovćen filma*, *Kamerom kroz Crnu Goru*, br.1, 1955, Arhiv Radio Televizije Crne Gore, BT 321/11

⁵⁴¹ Filmski žurnal *Lovćen filma*, Mjesečni pregled br. 8, 1950, Arhiv Radio Televizije Crne Gore, BT 319/11.

društva, koji golim rukama rade najteže poslove jer u njima vide svrhu, konačan cilj – stvaranje socijalističkog društva.⁵⁴² Pojavljuju se i pioniri koji se odmaraju u dječijim odmaralištima. Djeca s juga odlaze u Plav a djeca sa sjevera u odmarališta na primorju. Osim odmora oni isto tako i uče i pripremaju se da nastave tradicije socijalizma. Kadrovima o dobroj i raznovrsnoj hrani, lijepom smještaju i obrazovanju koje dobijaju u odmaralištima šalje se poruka o brizi socijalističkog društva za najmlađe.⁵⁴³ U žurnalima „Lovćen filma“ obrađuju se i ideje bratstva i jedinstva. Slikovita je priča s proslave 13. jula na Cetinju 1949. godine. Kamera je zabilježila defile kulturno-umjetničkih društava u kome se pojavljuju crnogorske, muslimanske, bokeške i albanske nošnje. Sve one su zajedno u koloni a kamera u jednom trenutku zumira lica u nošnjama koja odaju utisak sreće i radosti.⁵⁴⁴

Osim filmskih žrnala u repertoaru crnogorskih bioskopa ubrzo će se pojaviti kratki dokumentarni filmovi, koji će afirmisati upjehe u procesu obnove zemlje i kasnije realizacije Petogodišnjeg plana. Od 1945. do 1954. godine u Crnoj Gori je proizveden 31 kratkometražni film.⁵⁴⁵ Svaki dokumentarni film trebalo je da ima svoju propagandnu funkciju, pa je njihovo osmišljavanje, planiranje, pripremanje scenarija i snimanje planirano do detalja. Rezultati i uspjeh Petogodišnjeg plana u Crnoj Gori prezentuje se kroz dokumentarni film o graditeljima omladinske pruge Titograd – Nikšić. Scenario dokumentarnog filma *Omladinska pruga Nikšić – Titograd*, Ivana Draškovića predstavlja apoteozu graditeljima pruge, odnosno ispunjavanju preuzetih obaveza iz Petogodišnjeg plana. Scenarista i reditelj ideološke poruke primjenjuju u skoro svakoj sekvenci filma. Osnovna poruka je da Plan znači temeljnu obnovu zemlje zbog čega u prvim kadrovima filma sekvence o značaju pruge, bržoj vezi sa Skadrom i Albanijom, slike Titograda u kome se stare zgrade

.....
⁵⁴² Filmski žurnal Lovćen filma, Mjesečni pregled br. 3, 1949, Arhiv Radio Televizije Crne Gore, BT 319/11.

⁵⁴³ Filmski žurnal Lovćen filma, Mjesečni pregled br. 13, 1951, Arhiv Radio Televizije Crne Gore, BT 321/11.

⁵⁴⁴ Filmski žurnal Lovćen filma, Mjesečni pregled br. 3, 1949, Arhiv Radio Televizije Crne Gore, BT 319/11.

⁵⁴⁵ Nikola Racković, *Prilozi za leksikon crnogorske kulture*, Cetinje, 1987, str. 69.

ruše a izgrađuju nove a sve to uz pozadinske slike natovarenih margaraca koji karavanima prenose robu i koji treba da podsjećaju kako je sve to nekada bilo. Film takođe afirmiše ideal rada pa se u svim segmentima filma pojavljuju omladinci koji dobrovoljno odlaze na prugu i tamo ispunjavaju i premašuju radne norme. Efekat se pojačava i slikom starca koji se prijavljuje na dobrovoljni rad jer želi da bude uz omladinu. Cijelu sliku dopunjava opšte oduševljenje mladih kada dobiju vijest da je pruga Titograd – Nikšić proglašena omladinskom čime se stvaraju uslovi za nove uspjehe, novo prebacivanje normi i borbu za udarničke zastave.⁵⁴⁶

Crnogorska kinematografija u prvoj deceniji nakon Drugog svjetskog rata zaokružena je snimanjem prvog igranog filma. Film *Lažni car*, reditelja Velimira Stojanovića i scenariste Ratka Đurovića u produkciji „Lovćen filma“, premijerno je prikazan u Titogradu i na Cetinju 21. oktobra 1955. godine. Film se bavi istorijskim događajem iz nacionalne istorije Crne Gore i prati lik Šćepana Malog, odnosno lažnog ruskog cara Petra III. Ovo je bio inače prvi poslijeratni istorijski film u Jugoslaviji koji glorifikuje nacionalnu istoriju Crne Gore. Istovremeno, film ima snažnu antirusku poruku pošto se u njemu naglašava suprotstavljanje crnogorskog naroda i glavara Rusiji, odnosno njenim izaslanicima, da se Šćepan Mali ukloni s vlasti. Šćepan Mali je prikazan kao reformator koji je uveo red i zakon u Crnoj Gori i predstavlja personifikaciju nacionalne nezavisnosti.⁵⁴⁷ Crnogorska filmska kritika u prvi plan je isticala ogroman uspjeh „Lovćen filma“ da snimi jedan umjetnički film. Ocijenjeno je da film spada u *najsolidnije ostvarenje* jugoslovenske kinematografije. Apostrofira se odličan scenario Đurovića i režija Velimira Stojanovića. U filmu se prvi put pojavljuju i crnogorski glumci, koji su u sporednim ulogama, prvi put pred kamerama ostvarili zapažene role. Ističu se uloge Borislava Begovića – vojvoda Vuksan, Vasa Perišića, Miroslava Jeknića, Junusa Međedovića, Petra Begovića i Dese Živković. Kritika takođe, kao važan segment filma ističe i njegove ideološke

.....
⁵⁴⁶ Scenario dokumentarnog filma *Omladinska pruga Nikšić Titograd*, Ostrog, 2. oktobar 1948, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.14/48.

⁵⁴⁷ Dragutin Papović, „Utjecaj politike na crnogorski igrani filmu XX. stoljeću“, *Časopis za suvremenu povjest*, br. 2, Zagreb, 2014, str. 229.

poruke. U tom kontekstu problematizuje se pitanje velike podrške koju je Šćepan Mali dobio u Crnoj Gori. Objašnjavaju da je to potpuno očekivano pošto je on spreman da zajedno s narodom stane na crnogorski prag i odupre se osvajaču. Takođe kao važan ideološki segment filma ističe se i pokušaj kneza Dolgorukova da ukloni Šćepana Malog. Kritika tu sekvencu u filmu naziva „pokušaj Ruske intervencije“ i stavlja je u ravan vanvremenske ideološke poruke.⁵⁴⁸

.....
⁵⁴⁸ Čedo Vuković, „Lažni car“, *Stvaranje*, br. 10, oktobar 1955, str. 637.

Poglavlje III

POLITIČKE IDEJE CRVENE CRNE GORE

Socijalizam je ideologija nastala krajem 18. i početkom 19. vijeka kao direktan političko-filozofski odgovor na probleme koje je izazvala industrijska revolucija. Reagujući na nezadovoljstvo uzrokovano industrijskom revolucijom, filozofi-socijalisti pozivaju na stvaranje novog društva zasnovanog na saradnji, a ne nadmetanju. To novo društvo, kako ga oni zamišljaju, treba da prođe kroz dvije faze: socijalizam i komunizam. Socijalizam predstavlja prelazni period koji počinje socijalističkom revolucijom i traje do nastanka novog društva – komunizma. Konačan cilj je formiranje *komunističke zajednice slobodnih proizvođača* koja će dovesti do ukidanja postojećih društvenih odnosa i formiranja besklasne zajednice slobodnih proizvođača. Na taj način stvorice se društvo u kome neće postojati klasa koja će imati monopol nad sredstvima za proizvodnju a samim tim i monopol na prisvajanje proizvoda koje stvara neka druga klasa.¹

Ideje socijalizma, na prostoru savremene Crne Gore, prvi put prepoznajemo početkom 20. vijeka u aktivnostima sindikalnih radničkih organizacija. Sindikalne organizacije koje se dominantno bave poboljšanjem uslova rada, uglavnom se pojavljuju na primorju, u krajevima koje je kontrolisala Austrougarska, gdje je i bilo najviše industrijskih kapaciteta. Prvi radnički savez formiran je u Baru 1903. godine, a ubrzo će se slična udruženja osnivati i na Cetinju, Nikšiću i Podgorici. Jedan članak iz socijalističkog lista *Glas slobode*, ukazuje da su ideje o formiranju socijalističkih organizacija postojale još za vrijeme Knjaževine Crne Gore. Po tom izvoru, nekoliko mladih je 1909. godine pokušalo na Cetinju da osnuje socijalističko društvo, ali je brza reakcija crnogorskih vlasti to spriječila. Po tom svjedočenju

¹ Veselin Golubović, *Osnove marksizma*, Zagreb, 1982, str. 57, 58. i 653.

nije bilo uslova da se zabrani formiranje društva, ali je knjaz Nikola lukavstvom uspio da razbije organizaciju, jer je navodno poslao svoje perjanike da se učlane u rad društva. Kada je dovoljno njih ušlo u sastav te socijalističke organizacije, postali su većina i udruženje je propalo.²

Za pojavu i afirmisanje ideje socijalizma u Crnoj Gori, presudnu ulogu imali su emigranti, vojni zarobljenici i studenti koji su početkom 20. vijeka živjeli širom Evrope. Najznačajniji dio ove emigracije nalazio se u Rusiji za vrijeme i neposredno nakon Oktobarske revolucije. Ovu grupu predvodio je Vukašin Marković, koji je još 1917. godine bio jedan od bliskih saradnika Vladimira Iljiča Lenjina. Marković je bio zadužen za okupljanje jugoslovenske emigracije, među kojima je bilo i oko 30 Crnogoraca, koji su već početkom 1918. godine bili uključeni u različite partijske organe Boljševičke partije. Dio ove grupe (Žarko Milanović, Tadija Perišić, Simeun Pavlović i Dušan Ostojić) upućen je krajem 1918. godine u Crnu Goru, kako bi širili ideje boljševičke revolucije i komunizma. Njima se kasnije (1921) priključio i Vukašin Marković koji je u Crnu Goru došao s idejom o podizanju ustanka i stvaranju Socijalističke Crne Gore. U političkoj platformi koju je razradio u 14 tačaka, Marković je pozvao crnogorski narod na socijalističku revoluciju. U njima je Marković zahtijevao objedinjavanje svih komunista, izabiranje novih – samoupravnih/narodnih vlasti u svim segmentima vlasti, razoružanje policije i raspuštanje vojske uz formiranje Narodne radničke vojske. Uspostavljanje radničke i narodne vlasti, izbor novih narodnih sudova i uspostavljanje mira i političkih veza s Rusijom.³ Zbog političkog djelovanja, Marković je brzo postao meta režimskih političara. Za njim je raspisana potjernica od 100.000 dinara i on se sve do 1924. godine krio po šumama, nakon čega se predao vlastima dolazeći pred policijsku stanicu s više od 1.000 svojih pristalica. U aprilu 1925. godine Marković je pobjegao iz zatvora, a godinu kasnije uhapšen je u Beču nakon čega je jugoslovenska vlast tražila njegovu ekstradiciju. Do toga nije

.....
² „Obavještenje o širenju socijalističkog pokreta u Crnoj Gori“, *Izvori za istoriju radničkog pokreta u Crnoj Gori 1918–1945*, knjiga 1, str. 27.

³ „Poziv V. Markovića na izvođenje socijalističke revolucije“, *Izvori za istoriju radničkog pokreta u Crnoj Gori 1918–1945*, knjiga 1, str. 257.

došlo, nakon čega Marković odlazi u SSSR, gdje nastavlja sa svojim revolucionarnim radom.

Jedan dio crnogorske političke emigracije u Rusiji, blizak idealima Oktobarske revolucije, dolazio je iz redova bivše austrougarske armije. To su bili vojnici s primorja, regrutovani tokom Prvog svjetskog rata. Oni su uglavnom završili kao zarobljenici, da bi nakon Oktobarske revolucije prihvatili ideje komunizma i kao dobrovoljci učestvovali na strani Crvene armije.⁴ Osim emigracije koja je bila dio Oktobarske revolucije, na širenje ideja komunizma u Crnoj Gori snažno su uticali i studenti školovani u Francuskoj: Jovan Tomašević, Bogdan Vujošević, Božo Ljumović i drugi.⁵ Policijske vlasti na Cetinju u avgustu 1919. godine od organa bezbjednosti KSHS dobili su izvještaj da su na Cetinje stigli studenti iz Francuske koji su sa sobom donijeli *boljševičke brošure*. Sugerisano im je da obrate pažnju na tu grupu i da spriječe svaki pokušaj rasturanja ovih brošura.⁶ Jedan dio prvih socijalista u Crnoj Gori, regrutovan je i iz redova zarobljenika iz austrougarskih logora. Među njima su: Marko Mašanović i Petko Miletić, koji su takođe podržavali komunističke ideje.⁷ Po nekim izvorima, značajan uticaj na razvoj socijalističkog pokreta u Crnoj Gori imali su i radnici iz Crne Gore, koji su jedno vrijeme proveli na radu u Americi. Socijalistički list *Radničke novine*, pisao je da se oko 10.000 ovih radnika vratilo u Crnu Goru i da je većina njih dala podršku idejama socijalizma. Objašnjeno je da su ti radnici u američkim rudnicima i fabrikama doživjeli žestoku eksploataciju kapitalista i da nakon povratka u domovinu nijesu željeli da daju podršku istim takvim ljudima u vlasti koji „žive od znoja i krvi sirotinje“, već su se dominantno priključili „revolucionarnoj partiji“.⁸

⁴ Jovan R. Bojović, „Crnogorska emigracija u Rusiji uoči i za vrijeme oktobarske revolucije“, *Istorijski zapisi*, br. 4, 1967, str. 728.

⁵ Jovan R. Bojović, „Formiranje Komunističke partije u Crnoj Gori“, *Istorijski zapisi*, br. 2–3, 1969, str. 181.

⁶ „O dolasku studenata iz Francuske i prenosu boljševičke literature“, *Izvori za istoriju radničkog pokreta u Crnoj Gori 1918–1945*, knjiga 1, str. 57.

⁷ Jovan R. Bojović, „Formiranje Komunističke partije u Crnoj Gori“, *Istorijski zapisi*, br. 2–3, 1969, str. 181.

⁸ „Povratak radnika iz Amerike“, *Izvori za istoriju radničkog pokreta u Crnoj Gori 1918–1945*, knjiga 1, str. 53.

Već tokom 1919. godine registrujemo i prve primjere organizovanog djelovanja socijalističkih organizacija u Crnoj Gori. Poput mnogih socijalističkih organizacija u Evropi, i crnogorski socijalisti počeli su da proslavljaju 1. maj – međunarodni praznik rada, koji će u cijelom međuratnom periodu biti najznačajniji simbol socijalističkog pokreta u Crnoj Gori. Simbolika međunarodnog praznika rada biće značajna naročito nakon 1920. godine, kada je zabranjeno djelovanje Komunističke partije. Obilježavanje međunarodnog dana rada i organizovanje različitih formi skupova i radničkih zabava, za crnogorske komuniste biće jedina prilika da svoje političke ideje i ciljeve neometano afirmišu u javnom prostoru. Prva proslava 1. maja održana je na Rijeci Crnojevića i Cetinju 1919. godine, da bi kasnije slične manifestacije imali u svim gradovima. Radničke organizacije su u pripremi obilježavanja proslave 1. maja objašnjavali da tog dana ljudi na ulicama treba da vide: „kolone radnika i seljaka združene u neprobojne redove, kao znak bratstva, solidarnosti i zajedničke borbe do konačne pobjede“. Organizatorima ovih proslava sugerisano je zajedničko okupljanje radnika i njihova šetnja ulicama uz parole i zastave radničkog pokreta, kao i veliku radničku zabavu koju treba organizovati u večernjim satima.⁹ Aktivnost radničkih organizacija koje su afirmisale socijalističke ideje, bile su naročito intenzivne na primorju, gdje se nalazio najveći broj industrijskih kapaciteta. Ključni čovjek radničke organizacije na primorju bio je Adolf Muk, sindikalni vođa radnika „Vojno-Pomorskog Arsenala“ u Tivtu. Od oko 800 radnika u ovoj kompaniji, njih 300 bilo je uključeno u aktivnost radničkih organizacija, od kojih oko 200 redovnih članova. Njihovi zahtjevi za bolje uslove rada, kraće radno vrijeme i bolje plate, doveli su do različitih protesta i snažnijeg sindikalnog organizovanja radnika.¹⁰

.....
⁹ „Uputstva radničkim organizacijama u Crnoj Gori o pripremi za proslavu prvog maja“, *Izvori za istoriju radničkog pokreta u Crnoj Gori 1918–1945*, knjiga 1, str. 594.

¹⁰ „Adolf Muk obavještava sindikalnu organizaciju u Splitu o položaju i organizovanju radnika u Arsenalu u Tivtu“, *Izvori za istoriju radničkog pokreta u Crnoj Gori 1918–1945*, knjiga 1, str. 76.

Političko i sindikalno organizovanje oko ideje socijalizma u Crnoj Gori, naišlo je na veliki otpor državnih vlasti. Već početkom 1920. godine lokalne vlasti u Crnoj Gori dobijaju upozorenja od jugoslovenskog Ministarstva unutrašnjih djela o opasnosti širenja *boljševizma* u Crnoj Gori. Lokalnim vlastima na Cetinju, pisali su da je: „antidržavna akcija boljševika u našoj zemlji sve bezobzirnija, jača i ozbiljnija“. Objašnjavali su da boljševici na svojim skupovima, kroz štampu i svakodnevnu komunikaciju s građanima, vrijeđaju i klevetaju Vladu i da djeluju s pozicija antidržavne politika. Od lokalnih vlasti su tražili da naprave spiskove boljševika u svojim sredinama i da prate njihovu aktivnost.¹¹ Lokalne vlasti na Cetinju, objašnjavale su sredinom 1920. godine da je širenje socijalističkih ideja u njihovoj sredini, posljedica „nekulturnog i siromašnog svijeta koji je politički nezadovoljan“. Njihov način borbe protiv komunista, bio je organizovan na dva nivoa: kroz „neosjetno proganjanje komunista“ s jedne, i kroz pozivanje građana da sami uzmu učešća u borbi protiv komunista, s druge strane. Kao posljedica ovih mjera, tvrdili su da su mnogi činovnici vratili svoje članske karte, ali da je veliki broj mladih ljudi i dalje ostao vjeran ovim idejama. Po njihovim procjenama, Komunistička partija je sredinom 1920. godine na Cetinju brojala 266 članova.¹²

Prema izvještajima lokalnih policijskih vlasti u Crnoj Gori, pripadnici socijalističkog pokreta u Crnoj Gori, neposredno nakon stvaranja KSHS, dominantno su pripadali takozvanim *bjelašima*, odnosno političkoj struji koja je zagovarala bezuslovno ujedinjenje Crne Gore i Srbije. Prve komunističke organizacije u Crnoj Gori i njihovi članovi bili su oštri protivnici vlasti kralja Nikole i svih političkih i vojnih akcija organizovanih protiv ujedinjenja. Mjesna organizacija Komunističke partije (*Socijalistička radnička partija Jugoslavije-komunista*) u Riječi Crnojevića poručivala je svojim članovima i simpatizerima u julu 1919. godine: „da se ne daju zavarati praznim obećanjima Nikolinih

.....
¹¹ „Povjerenik kraljevske vlade za Crnu Goru prenosi naređenje ministra unutrašnjih djela o širenju boljševizma i traži spiskove glavnih boljševika“, *Izvori za istoriju radničkog pokreta u Crnoj Gori 1918–1945*, knjiga 1, str. 122.

¹² „Izveštaj okružnog načelstva u Cetinju MUD o radu komunista“, *Izvori za istoriju radničkog pokreta u Crnoj Gori 1918–1945*, knjiga 1, str. 160.

agenata, koji su slijepo oruđe u rukama italijanskih imperijalista, jer je separatizam zločin koji najviše pogađa radničku klasu“. Ova organizacija je čak formirala i posebnu vojnu jedinicu, koja je planirala da se bori protiv svih onih snaga koje se protive ujedinjenju Crne Gore i Srbije.¹³ Zanimljivo je da je i pored isključivog stava Komunističke partije prema *zelenoškom* pokretu, na parlamentarnim izborima 1920. godine značajna podrška ovoj izbornoj listi stigla upravo od bivših glasača *zelenoša*. Po nekim procjenama, komunisti su dobili više od polovine ovih glasova, što je bio još jedan povod da budu na meti režimske štampe koja je i ovu situaciju iskoristila da ih targetira kao antidržavni element.¹⁴

Odnos prema nacionalnom i identitetskom pitanju u Crnoj Gori, Komunistička partija radikalno će promijeniti nakon 1924. godine. Prihvatajući sovjetski model federativne države radničko-seljačkih republika, Komunistička partija Jugoslavije, počće da zagovara slično rješenje nacionalnog pitanja u Jugoslaviji. U osnovi, novi koncept nacionalne politike počivao je na ideji o nacionalnom samoopredjeljenju, koji je na primjeru Crne Gore značio koncept obnove crnogorske državnosti, ukinute 1918. godine. U partijskim krugovima prihvaćena je teza da je crnogorska država 1918. godine ukinuta od strane srpske buržoazije, koja je izvršila „najgrublje nacionalno ugnjetavanje i kolonizaciju“. Novi model rješavanja nacionalnog pitanja, predviđao je uvažavanje prava Crnoj Gori na smoopredjeljenje do otcjepljenja, uz dodatak da bi takva socijalistička republika trebala da bude dio veće jugoslovenske federacije radničko-seljačkih republika.¹⁵ Novi koncept rješavanja nacionalnog pitanja bio je jedan od ključnih oslonaca političkog programa s kojima su komunisti izašli na izbore 1924. godine. Kako je rad KPJ bio zabranjen od 1920, komunisti su svoj put do glasača potražili kroz listu *Nezavisne radničke partije Jugoslavije*. U rezo-

.....
¹³ „Odluka mjesne organizacije SRPJ (k) o formiranju vojne jedinice za borbu protiv protivnika ujedinjenja Crne Gore i Srbije“, *Izvori za istoriju radničkog pokreta u Crnoj Gori 1918–1945*, knjiga 1, str. 54.

¹⁴ „O parlamentarnim izborima u Crnoj Gori“, *Izvori za istoriju radničkog pokreta u Crnoj Gori 1918–1945*, knjiga 1, str. 237.

¹⁵ „Rezolucija NRPJ o nacionalnom pitanju“, *Izvori za istoriju radničkog pokreta u Crnoj Gori 1918–1945*, knjiga 1, str. 367.

luciji ove partije o nacionalnom pitanju, prvi put je teorijski razrađen koncept uređenja nacionalnog pitanja u Jugoslaviji. Navedeno je da je pobjedom sila Antante u Prvom svjetskom ratu uništen njihov model nacionalnog ugnjetavanja stanovništva, ali da je nakon rata taj model zamijenjen novim, imperijalističkim konceptom koji proizvodi nacionalna neprijateljstva, šovinizam i ugnjetavanje. Objasnjavali su da je formiranjem KSHS, srpska buržoazija kontrolom državnog aparata i vojske koji je legalizovan kroz Vidovdanski ustav, počela sprovoditi nacionalnu hegemoniju protiv slovenačkog i hrvatskog naroda, odnosno njegove buržuazije. Na taj način uništena je i nezavisnost Crne Gore i sprovedeno „najgrublje nacionalno ugnjetavanje, kolonizacija, nasilno istrebljenje i asimilacija“. Umjesto tog modela, komunisti nude koncept radničko-seljačkih republika zasnovan na principu samoopredjeljenja naroda. Te nove radničko-seljačke republike, po njihovom mišljenju bi trebalo da se ujedine u jednu veliku federativnu državu koja će omogućiti ravnopravnost svih nacija.¹⁶

Novi koncept rješavanja crnogorskog nacionalnog pitanja, već krajem 1925. godine prihvaćen je i od strane lokalne komunističke organizacije. U rezoluciji usvojenoj na Pokrajinskoj konferenciji KPJ za Crnu Goru definisan je novi model rješavanja nacionalnog pitanja koji je afirmisao model samoopredjeljenja Crnogoraca, uključujući i pravo na otcjepljenje.¹⁷ Svi ovi stavovi, našli su mjesto i u Rezoluciji KPJ o nacionalnom pitanju, usvojenu na III kongresu KPJ u Beču. Potvrđen je koncept „prava na samoopredjeljenje do otcjepljenja“, i nakon toga formiranje federativne države sastavljene od socijalističkih republika.¹⁸ Ova odluka imala je veliki uticaj na dalje širenje komunističkog pokreta, naročito u djelovima takozvane *Stare Crne Gore*. Koncept obnavljanja crnogorske državnosti, na stranu komunista doveo je veliki broj bivših pripadnika *zelenaskog pokreta*.

.....
¹⁶ „Rezolucija NRPJ o nacionalnom pitanju“, *Izvori za istoriju radničkog pokreta u Crnoj Gori 1918–1945*, knjiga 1, str. 367.

¹⁷ „Rezolucija Pokrajinske konferencije KPJ za Crnu Goru“, *Izvori za istoriju radničkog pokreta u Crnoj Gori 1918–1945*, knjiga 1, str. 442.

¹⁸ „Rezolucija KPJ o nacionalnom pitanju usvojena na III kongresu“, *Izvori za istoriju radničkog pokreta u Crnoj Gori 1918–1945*, knjiga 1, str. 487.

Dodatni impuls u afirmaciji *crvene ideje Crne Gore*, dala je odluka političkog vrha Komunističke partije iz 1929. godine, da prošire socijalnu osnovu za prijem u članstvo. Za razliku od dotadašnje prakse u kojoj su nosioci političkog aktivizma bili intelektualci, odnosno studenti iz Crne Gore, od 1929. godine pokretu počinju da se priključuju srednjoškolci i seljaci, koji će u narednom periodu dominantno popunjavati članstvo Komunističke partije.¹⁹ Vrlo brzo, pripadnici mlađe inteligencije, đaci i studenti iz ruralnih krajeva školovani van Crne Gore, postaće nosioci socijalističke ideologije u Crnoj Gori.²⁰

Bez obzira na intenzivnu i aktivnu ulogu radničkih i komunističkih organizacija u Crnoj Gori nakon 1918. godine, fenomenološki i dalje ostaje do kraja nejasno, kako je jedna relativno nepoznata politička ideja, kao što je komunizam, u društvu u kome nijesu postojale razvijene tradicije zaštite radničkih prava, uspjela da dobije tako značajnu podršku i da na prvim parlamentarnim izborima 1920. godine, osvoji skoro 40% glasova? Neki autori smatraju da je socijalizam, odnosno komunizam u nerazvijenim seljačkim društvima, kakvo je bez sumnje bilo i crnogorsko, bio jedna vrsta utopije koja je obećavala pravedno društvo, razvoj, ukidanje siromaštva, modernizaciju. Zbog toga je cijeli ideološki koncept egalitarnog društva, bio sposoban da privuče ogroman broj nezadovoljnih pojedinaca koji su u toj ideologiji vidjeli jedinu nadu u bolji život.²¹ S druge strane, na uspjeh *crvene ideje* u Crnoj Gori, svakako su uticale i okolnosti u kojima se u tom trenutku nalazilo crnogorsko društvo. Taj trenutak, karakteriše nezadovoljstvo jednog broja stanovništva ukidanjem crnogorske državnosti. Nezadovoljstvo stanovništva generisala su i neispunjena obećanja o prospreitetu i napretku Crne Gore u novoj državi koji su širili *ujedinitelji*, ali i snažan sentiment crnogorskog naroda prema Rusiji i kultu te zemlje, koji je vjekovima njegovan u Crnoj Gori.

¹⁹ Milija Stanišić, *Tokovi revolucije u Crnoj Gori III*, Nikšić, 1988, str. 39.

²⁰ Jovan Bojović, *Napredni omladinski pokret u Crnoj Gori 1918–1941*, Cetinje, 1976, str. 57, 378.

²¹ Ivan Brend, *Centralna i istočna Evropa*, Podgorica, 2001, str. 15.

Miljko Bulajić, jedan od prvih komunističkih lidera u Crnoj Gori i delegat na osnivačkom kongresu KPJ u Beogradu, u socijalističkom listu *Radničke novine*, kroz nekoliko teza pokušava da objasni širenje socijalističkih ideja u Crnoj Gori. Bulajić tvrdi da i pored činjenice da je Crna Gora politički najnerazvijeniji dio Jugoslavije, ideja socijalizma se nigdje brže nije razvijala. Razloge za to, prepoznaje u: ekonomskim, psihičkim i tradicionalnim specifičnostima ovog prostora. Ekonomske razloge za razvoj socijalizma tumači tezom da bez obzira što Crna Gora nije zemlja proletera, radničke klase, tri teška rata koje je preživjela i loši ekonomski odnosi, doveli su veliki broj stanovnika u zonu siromaštva, zbog čega im nije teško da se identifikuju i podrže ideje socijalizma. U dio koji naziva *psihički razlozi* tvrdi da u Crnoj Gori žive „vanredno prirodno daroviti ljudi“ koji su brzo shvatili vrijednosti socijalističke ideje. Konačno, u tradicionalne razloge za prihvatanje ideje socijalizma u Crnoj Gori, Bulajić prepoznaje emociju naroda prema Rusiji, jer kako objašnjava: „nijedan slovenski narod nije ni približno zanesen Rusijom kao narod u Crnoj Gori“.²²

Zanimljivo tumačenje snažnog uticaja *crvene ideje* u Crnoj Gori, pronalazimo i u referatu podnesenom na Zemaljskoj konferenciji KPJ u Beču, juna 1922. godine. Analizirajući političku situaciju u Crnoj Gori navodi se da je narod nezadovoljan postojećim režimom jer je „Crna Gora vjekovima bila samostalna država, a sada je stavljena pod grubu čizmu srpske soldateske i policije“. Nazadovoljstvo generiše i „očajno privredno stanje ove pokrajine“, a dio simpatija prema komunističkom pokretu dolazi i od emocije stanovništva prema Rusiji. Sugerisano je da zbog tog ogromnog potencijala za razvoj socijalističke ideje, Crnu Goru treba smatrati „kao jedan revolucionarni odred KPJ“, zbog čega Partija na sve načine treba održavati veze sa širokim narodnim masama u Crnoj Gori, s posebnim fokusom na radnike iz Amerike, koje treba da bude jezgro revolucionarne organizacije u Crnoj Gori.²³

.....
²² „Širenje socijalističkih ideja u Crnoj Gori“, *Izvori za istoriju radničkog pokreta u Crnoj Gori 1918–1945*, knjiga 1, str. 114.

²³ „Zadaci KPJ u Crnoj Gori“, *Izvori za istoriju radničkog pokreta u Crnoj Gori 1918–1945*, knjiga 1, str. 277.

Fenomen ogromne podrške socijalističkim idejama u društvu koje nije imalo industriju i radničku klasu, bio je zanimljiv i dijelu štampanih medija. Po njihovom tumačenju, ključni razlog za takvu podršku bili su „opšta bijeda i siromaštvo u kome živi stanovništvo“. Kao drugi razlog ističu veliko nezadovoljstvo stanovništva koje je nakon „obaranja tiranskog i pljačkaškog Nikitinog (kralj Nikola – prim. A.P.) režima“ očekivala velike promjene. Ta očekivanja nijesu ispunjena, trgovci, zelenaši i špekulanti potpuno su opljačkali narod pa su ih prozvali – *gulikože*. Treći razlog je uticaj velikog broja Crnogoraca koji su otišli u američke rudnike i koji su tamo bili članovi brojnih radničkih organizacija. Konačno kao posljednji razlog se navodi tradicionalna prvrženost i ljubav Crnogoraca prema Rusiji.²⁴

Mnogi akteri tih događaja, u svojim svjedočenjima su tvrdili da je ideja o novom društvu koje će obezbijediti jednakost i ravnopravnost, bio opredjeljujući motiv za njihovo priključenje ideji *crvene Crne Gore*. Milovan Đilas, jedan od najznačajnijih jugoslovenskih revolucionara, objašnjavao je da je politička platforma Komunističke partije bila jedna vrsta plana za rušenje postojećeg sistema na čijim temeljima bi trebalo da nikne novo društvo. Đilas objašnjava da „Put ka komunizmu nije mi otkrila ni marksistička literatura ni komunistički pokret, jer ni jednog ni drugog nije bilo u zaostaloj i zabitoj beranskoj sredini... Bila je to želja za jednim boljim i ljepšim svijetom, za promjenom, želja urođena svakom biću, a koja u konkretnim prilikama, nije ni mogla da dobije drugi do komunistički oblik. Komunizam je bio jedna nova ideja. To je za mladost bio zanos, žudnja za podvigom i za žrtvovanjem na sreću roda ljudskoga.“²⁵

Kroz svoje stvaralaštvo, nešto slojevitije objašnjenje uspjeha komunističkog pokreta među crnogorskom omladinom nudi književnik Mihailo Lalić. Razmišljajući zbog čega je komunizam i marksizam privlačan mladima i zašto se toj ideologiji prikonila cijela jedna generacija Lalić

.....
²⁴ Bogumil Hrabak, „Selo u Crnoj Gori i Sandžaku prema komunistima i građanskim strankama 1920. godine“, *Istorijski zapisi*, br. 1, 1981, str. 128.

²⁵ Živko Andrijašević, „Crnogorski dio Milovana Đilasa“, *Portal analitika*, 31. oktobar 2012; <http://www.portalanalitika.me/drustvo/tema/78726-crnogorski-dio-milovana-ilasa.html#CommentForm>.

piše: „omladini je urođena ljubav za pravdu, pa i da su mladi lakoumno uvjereni da pravičan svijet nije teško ostvariti – ima tu i drugih stvari, uglavnom mitova. Za crnogorsku omladinu značajan je mit Rusije, i odmah za tim mit plemenske komunice koja obuhvata nepodijeljene šume i pašnjake oko sela i u planini. Odmah za ovim je i mit mobe, zajedničkog rada uz pjesmu, rada koji prerasta u igru i spaja pokrete s poezijom a žive ljude od krvi i mesa s utopističkom sanjarijom“.²⁶ Lalić primjećuje još jedan razlog, zasićenost mladih ljudi aktuelnim političkim elitama. Tvrdi da su mladi bili potpuno protiv njih, bez obzira da li su učili fakultet u Beogradu, medresu u Skoplju ili bogosloviju na Cetinju.²⁷

Bez obzira na uzroke koji su doveli do afirmacije *crvene ideje* u političkom životu Crne Gore nakon 1918. godine, ona je već na prvim parlamentarnim izborima pokazala da ima snažno utemeljenje među crnogorskim građanima. Na prvim parlamentarnim izborima 1920. godine lista Komunističke partije osvojila je skoro 40% glasova, ili 4 od ukupno 10 mandata u izbornom okrugu Crna Gora. Politička platforma na kojoj su komunisti ostvarili ovako veliki uspjeh zasnivala se na tezi o neispunjenim obećanjima svih vlasti koje su podjelama među stanovništvom, preuzeli sva društvena bogatstva. Kao posljedica toga uslijedilo je siromašenje naroda, pojava korupcije i nepravde, što su koristili vlast i buržoazija za nekontrolisano bogaćenje. Od birača u Crnoj Gori, Komunistička partija tražila je da podrže njihov program koji je oblikovan u osam tačaka: 1. Izmirenje i savez s Ruskom republikom radnika i seljaka; 2. Izmirenje i savez s ostalim susjednim narodima i stvaranje federacije balkansko-podunavskih republika; 3. raspuštanje stajaće vojske; 4. poništenje svih seljačkih i radničkih dugova; 5. konfiskacija ratom stvorenog bogatstva; 6. agrarna reforma; 7. konfiskacija svih rudnika, željeznice, fabrika, brodova i banaka; 8. otvaranje velikih potrošačkim magacina i zadruga.²⁸ U proglasu Pokrajinskog

.....
²⁶ *Ibid.*

²⁷ *Ibid.*

²⁸ „Proglas Pokrajinskog komiteta KPJ za Crnu Goru radnicima i seljacima povodom parlamentarnih izbora“, *Izvori za istoriju radničkog pokreta u Crnoj Gori 1918–1945*, knjiga 1, str. 222.

komiteta KPJ za Crnu Goru, birači u Crnoj Gori pozvani su da ne dopuste da ih još jednom prevare oni koji su ih i do sada varali i izvarali, koji su uspjeli da ih zavedu i koji su ih do sada zavodili. Seljake u Crnoj Gori pozvali su da se više ne dijele na *bijele i zelene*, jer svi oni imaju zajedničkog neprijatelja – velikaše i bogataše. Sve njih, obespravljene radnike i seljake pozvali su da dođu pod „crvenu zastavu radnoga naroda, kako bi na primjeru naše ruske braće stvorili od Jugoslavije veliku i moćnu otadžbinu-državu radnika i seljaka“.²⁹ Crnogorski studenti u jednom proglasu uoči izbora 1920. godine navode kako „radni narod sela i grada već nekoliko godina na leđima drži breme svjetskog rata, dok proždrljiva kapitalistička klasa, koja služi svim režimima, od narodne krvi, znoja i suza podiže dvorove – tamnice radnog naroda“. Za njih su ljudi na vlasti bili „razbojnička klasa koja gleda na siromašni narod kao na marvu upregnutu u njena zlatna kola, koja silom hoće da ozakoni svoje grešne tekovine“. Tvrdili su da je crnogorski narod nakon ujedinjenja očekivao blagostanje, a dobio je „čitav roj špekulanata, zelenaša, zlikovaca, raznih majstora tvoje zle sreće“. Umjesto takve sudbine, crnogorskim radnicima i seljacima predlagali su da se odazovu pozivu drugih jugoslovenskih radnika i seljaka i da „zajedno s njima, ruku pod ruku s našom braćom iz radničke Rusije, zajednički nastoje da sloboda, bratstvo i solidarnost svih naroda zamijene ropstvo, mržnju i šovinizam“.³⁰

Zabrana djelovanja i političkog aktivizma Komunističke partije (*Obznanana* – decembar 1920.) imaće trajne posljedice na dalji razvoj socijalističkog pokreta u Crnoj Gori. U narednom periodu, njegova aktivnost odvijace se u potpunoj ilegali, dok će politička djelatnost biti usmjerena na saradnju s bliskim političkim partijama koje su na posredan način bili promoteri *crvene ideje*. Na parlamentarnim izborima 1924. godine članstvo i simpatizeri Komunističke partije u Crnoj Gori

.....
²⁹ „Proglas Pokrajinskog komiteta KPJ za Crnu Goru seljacima povodom parlamentarnih izbora“, *Izvori za istoriju radničkog pokreta u Crnoj Gori 1918–1945*, knjiga 1, str. 218.

³⁰ „Proglas crnogorskih studenata komunista narodu u Crnoj Gori povodom parlamentarnih izbora“, *Izvori za istoriju radničkog pokreta u Crnoj Gori 1918–1945*, knjiga 1, str. 211.

tražili su podršku građana preko liste Nezavisne radničke partije Jugoslavije. Nosilac ove liste u Crnoj Gori, Jovan Tomašević, objašnjavao je da će se njegova lista zalagati za: „Mir i savez s ruskom republikom radnika i seljaka; Formiranje Federativne republike Balkana; Ukidanje vojske i naoružavanje radnika i Seljaka; Konfiskacija kompletne spoljne i unutrašnje trgovine.“ Biračima je poručio: „Na razvalinama prošlosti, preko sadašnjosti, za budućnost u koju će ujedinjenje radnika stvoriti mir i blagostanje na zemlji“.³¹ Ono što je specifičnost parlamentarnih izbora 1924. godine je činjenica da je lista Nezavisne radničke partije prvi put pred birače izašla i s tezom o rješavanju nacionalnog pitanja Crne Gore. Promjena odnosa prema nacionalnom pitanju, uticaće i na približavanje Komunističke partije i Crnogorske federalističke stranke tokom izbornog procesa za lokalne izbore 1926. godine. Politička platforma ove koalicije definisana je na sledećim postulatima: „Protiv nacionalnog ugnjetavanja Crne Gore, poreske eksploatacije, nedavanje zemljoradničkih kredita, odšteta za popaljene kuće federalista, amnestija za sve političke zatvorenike i povratak 3 milijarde dinara koje je Srbija uzela na račun ratnih reparacija Crne Gore.“³²

Nemogućnost da u redovnim izbornim procedurama afirmišu ideje *crvene Crne Gore*, ispostaviće se, nije previše uticalo na podršku koju su ove ideje imale među crnogorskim stanovništvom. Iako u političkoj ilegali skoro 20 godina, Komunistička partija konstantno je jačala sopstvenu partijsku organizaciju. Rezultati tog rada biće najočigledniji neposredno pred početak Drugog svjetskog rata, kada će članovi Partije biti nosioci oslobodilačkog pokreta u svim sredinama. Ključna uloga članova Komunističke partije u oslobodilačkom pokretu, otvoriće prostor za širenje političkih ideja i ideologije socijalizma, među članovima i simpatizerima oslobodilačkog pokreta. Taj proces olakšalo je i uspostavljenje novih organa Narodne vlasti, uspostavljenih na oslobođenim teritorijama, što će dodatno otvoriti prostor za promoci-

³¹ „Izborni program NRPJ na parlamentarnim izborima“, *Izvori za istoriju radničkog pokreta u Crnoj Gori 1918–1945*, knjiga 1, str. 328.

³² „Izborna platforma KPJ na opštinskim izborima u Makedoniji i Crnoj Gori“, *Izvori za istoriju radničkog pokreta u Crnoj Gori 1918–1945*, knjiga 1, str. 495.

ju i utemeljenje ideja socijalizma u Crnoj Gori. Komunistička partija u Crnoj Gori nakon rata bila je elitistička organizacija koju su uglavnom činili učesnici oslobodilačkog rata. Partijska organizacija u julu 1945. godine brojala je 3.596 članova i 713 kandidata a za manje od godinu, u maju 1946. članstvo se udvostručilo na 6.571 člana. Osnovu snagu crnogorskog komunističkog pokreta činilo je proletarizovano seljaštvo i mlada studentska inteligencija koja je bila na čelu pokreta. To su najčešće bili takozvani *profesionalni revolucionari*, uglavnom predratni komunisti, koji su od početka bili dio oslobodilačkog pokreta.³³

• • •

Nakon okončanja ratnih sukoba, Komunistička partija kao najznačajniji faktor oslobodilačkog pokreta, kroz izborni proces i usvajanje novog Ustava, legitimisala je vlast do koje je došla tokom Drugog svjetskog rata. Kroz taj proces, preuzela je kontrolu nad svim segmentima društvenog, ekonomskog i političkog života. Važan segment monopolizacije vlasti bilo je i uspostavljanje nove ideološke i političke paradigme koja podrazumijeva afirmisanje novih političkih ideja i ideoloških vrijednosti bliskih Komunističkoj partiji. Uvjereni da su vrijednosti socijalističkog društva najsavršeniji model organizovanja društvenih odnosa, Partija ima ambiciju da te vrijednosti postanu prihvatljive potpunom stanovništvu.³⁴

Uporedo s procesima uspostavljanje vlasti, započinje i proces indoktrinacije stanovništva, odnosno afirmisanja političkih ideja i ideologije Komunističke partije u Crnoj Gori. Komunistička partija preko svojih organa, masovnih organizacija i organa izvršne vlasti, medija i svih institucija koje kontroliše, započinje proces indoktrinacije. Po njihovim tumačenjima, kroz taj proces bilo je neophodno uvjeriti stanovništvo u opravdanost uspostavljanja socijalističkih odnosa. Partijski ideolozi, objašnjavali su da partijski organi imaju zadatak da: „uvjere mase u

.....
³³ Branko Petranović, *Politička i ekonomska osnova narodne vlasti u Jugoslaviji za vrijeme obnove*, Beograd, 1969, str. 30.

³⁴ Zbigniew Brzezinski, „The Nature of the Soviet System“, *Slavic Review*, Vol. 20, No. 3, October, 1961, str. 355.

pravilnost svoje politike i pomogne im da se i oni sami uvjere u ispravnost te politike“.³⁵ U tom kontekstu veoma je važno istaći da ključni cilj Partije nije u tome da natjera nekoga da prihvati njihove ideološke pozicije, već da stvori uslove u kojima će pojedinac prepoznati vrijednost i ispravnost ponuđenih ideoloških vrijednosti, koje će ga opredijeliti da te vrijednosti i sam prihvati. Na taj način, pojedinac – član nove socijalističke zajednice, ne samo da prihvata korpus novih političkih ideja, već u njih vjeruje i za njih se opredjeljuje sopstvenom voljom.³⁶

Ideja partijskih ideologa da će snagom argumenata, odnosno ideje koju afirmišu, uspjeti da privuku stanovništvo, više je bila izraz njihovog teorijskog doživljaja ovog pitanja. U praksi, vlast Komunističke partije zasnivala se na direktivnom načinu donošenja odluka kroz složen sistem birokratizovane administracije i represivnog aparata, koji je garantovao političku stabilnost. Za Partiju, snažna i birokratizovana administracija predstavlja „prijenosni ramen koji povezuje stranku s narodom“.³⁷

Osim birokratskog aparata, proces *izgradnje i stvaranja socijalističkog društva* snažno je oslonjen i na sve poluge represivnog aparata koji je bio pod potpunom partijskom kontrolom i predstavlja važan stub totalitarne vlasti. U totalitarističkom društvu, teror se institucionalizuje pošto različite državne službe pod formom *zaštite državnih interesa* dobijaju široka ovlaštenja. To naravno ne znači da teror predstavlja osnovnu polugu vlasti totalitarističkih režima. Naprotiv, totalitarni režimi ne žele da silom nameću političke ideje. Njihova ključna ambicija je stvaranje uslova u kojima bi pojedinac prepoznao sve one vrijednosti za koje se oni zalažu, zbog čega ovakvi sistemi ne žele podaništvo već lojalnosti građana. Teror se primjenjuje samo u slučaju da ta lojalnost zakaže ili se ne realizuje na onaj način kako to očekuju vladajuće političke strukture.³⁸

.....
³⁵ Teorijska pitanja socijalizma – Rad partije u masama, nedatirano, str. 1, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 54/50.

³⁶ Vladimir Goati, *Ideologija i društvena stvarnost*, Beograd, 1979, str. 37.

³⁷ Hana Arent, *Izvori totalitarizma*, Beograd, 1998, str. 74.

³⁸ Merle Fainsod, *How Russia is ruled*, Harvard University Press, 1953, str. 354.

Kako bi učvrstili pravo da samo oni imaju institucionalni monopol nad represivnim aparatom, totalitarističkom sistemu, kao što je onaj uspostavljen u Crnoj Gori nakon Drugog svjetskog rata, bili su neophodni takozvani *neprijatelji*, odnosno politički i ideološki protivnici vlasti. Svako neslaganje, suprotstavljanje ili otpor prema zvaničnim političkim vrijednostima, stavljalo je pojedinca u situaciju da bude etiketiran kao neprijatelj države, odnosno političkog sistema. U prvim danima nakon oslobođenja i tokom procesa uspostavljanja komunističke vlasti u Crnoj Gori, kao i kasnije za vrijeme krize u odnosima sa SSSR-om (1948) mnoge okolnosti su ukazivale na realnu opasnost od ovih *unutrašnjih neprijatelja*. Međutim, nakon 1948. godine klasifikacija tih takozvanih *unutrašnjih neprijatelja* bila je isključivo politička i taj epitet dobijali su pojedinci za koje je sistem procjenjivao da mogu biti opasnost u procesu stvaranja socijalističkog društva. Kako bi javnost i kompletan politički život držali u konstantnom procesu *političke budnosti*, političke elite komunističkih vlasti u Crnoj Gori često su izmišljale i konstruisale takve neprijatelje socijalističkih društvenih odnosa. Taj metod pomagao je u procesu homogenizacije stanovništva, ali takođe i da bi se djelimično opravdalo djelovanje represivnog aparata. Za socijalističku ideologiju potreba ostvarenja višeg cilja, odnosno izgradnje socijalističkih društvenih odnosa, opravdava svaki obračun protiv *neprijatelja naroda*. Ovim metodama, socijalizam ne obezbjeđuje svojim sljedbenicima samo konačan cilj – socijalističko društvo koje simboliše sreća i blagostanje. Obezbuđuje mu i đavola – koga personifikuju svi oni koji su na neki način protiv njihove ideologije.³⁹

• • •

Kompletan ideološki koncept, sistema uspostavljenog u Crnoj Gori nakon Drugog svjetskog rata, zasnovan je na učenju marksizma i lenjinizma. Za crnogorske komuniste, djela Marksa, Lenjina i Engelsa predstavljaju „najsvestranije i najdublje učenje o razvitku, teoriji klase borbe i svetskoistorijske revolucionarne uloge proleterijata, tvorca

.....
³⁹ Marvin Pery, *Intelektualna istorija Evrope*, Beograd, 2000, str. 532.

novog komunističkog društva“.⁴⁰ Klasična učenja marksizma i lenjinizma, povezuju se sa svakodnevnim primjerima iz lokalnog iskustva. Tako se objašnjava da je buržoaska demokratija bila *udarna pesnica* imperijalizma i kao takva u direktnoj vezi s pojavom fašizma. Borba protiv fašizma, po njihovom tumačenju bila je i borba protiv kapitalizma što Narodnooslobodilačkoj borbi daje *karakter dovršenja buržoasko-demokratske revolucije*. Na ovaj način, pozivanjem na teorijsko učenje Marksa i Engelsa, crnogorski komunisti legitimišu pravo po kome su preuzeli vlast nakon rata. Međutim, idu i korak dalje. Pozivajući se na te tradicije, traže legitimitet za njihovo pravo da odlučuju o najvažnijim pitanjima i nakon oslobođenja. Na prvom mjestu ističu Komunističku partiju kao predvodnika svih promjena i jedinu snagu koja je mogla izvršiti tako krupne društvene promjene.

U prvim godinama nakon rata, teorijske osnove marksističko-lenjinističkog učenja, snažno su naslonjene na tradiciju sovjetske države i njihove modele izgradnje socijalističke države. U prvim godinama nakon Drugog svjetskog rata, sovjetsko iskustvo i tumačenje socijalističke ideologije preuzima se nekritički, uglavnom kroz formu, a ne sadržinu. Nakon sukoba sa SSSR-om i zemljama IB-a, dolazi do postepenog udaljavanja od sovjetskog iskustva izgradnje socijalističke države. Započinje nova etapa i oblikovanje novog ideološkog koncepta, koji je dominantno zasnovan na jugoslovenskoj tradiciji izgradnje socijalističkih društvenih odnosa. Ideološka osnova novog jugoslovenskog socijalističkog modela, zasnovana je na kritici sovjetskog iskustva izgradnje socijalističkog društva. Optužili su Moskvu i sovjetsko rukovodstvo da su odstupili od izvornog učenja socijalizma i da je u osnovi to razlog sukoba dvije zemlje. Od tog trenutka, počinje samostalan jugoslovenski put *socijalističke izgradnje*.

Uvjereni da su oni autentični tumači socijalističke ideologije, jugoslovenski komunisti prave otklon od sovjetske prakse i stvaraju novu, jugoslovensku, ideološku paradigmu socijalizma. Nakon petog kongresa KPJ 1948. godine započinje proces takozvanog *jugoslovenskog*

.....
⁴⁰ K. Marks, F. Engels, *Manifest Komunističke partije*, Beograd, 1947, str. 5.

puta socijalističke izgradnje. U naredne četiri godine, do šestog kongresa KPJ biće definisani osnovni pravci ovog novog modela socijalističke izgradnje. Zaokret i otklon od sovjetskog iskustva protumačen je kao „bitka za očuvanje marksističke teorije, njena dosljedna i stvaralačka primjena u praksi i životu kroz izgradnju socijalizma“. Osnovni elementi tog novog, socijalističkog puta su: „ukidanje birokratizma i demokratizacija društveno-političkog života; novi privredni sistem; predaja fabrika na upravljanje neposrednim proizvođačima; razvijanje zadružnog pokreta; reorganizacija i decentralizacija državne uprave; razvijanje socijalističke demokratije i inicijative radnika; izgradnja dostojnog lika komunista kroz idejnu borbu protiv informbirovskih i buržoaskih uticaja; Partija kao predvodnik i vaspitač masa“.⁴¹

Nova jugoslovenska ideološka paradigma socijalističke izgradnje, sistemom subordinacije stiže i u Crnu Goru, gdje je razrađuju i tumače lokalni komunistički lideri. Polazna tačka u afirmisanju *novog modela socijalističke izgradnje* je teza o udaljavanju SSSR-a od izvorne prakse marksizma i lenjinizma. Tvrde da je sovjetska praksa deformisala ideju socijalističke države i pitanje ekonomskih odnosa kao ključni izazov socijalističkih društvenih odnosa. Pozivajući se na izvornu praksu Marksovog i Lenjinovog „učenja o upravljanju privrednim poslovima od strane samih proizvođača“ komunisti počinju da se zalažu za nove forme socijalističkog načina upravljanja privredom. Osnovne forme, novog načina upravljanja privredom su: decentralizacija privrede, formiranje radničkih savjeta i upravnih odbora privrednika u preduzećima. Zaokret se pravda potrebom „uvlačenja radničkih masa u rukovođenje privredom“ a cijeli proces tumači kao „krupan revolucionarni korak u daljem izgrađivanju socijalističke vlasti“.⁴²

Ugaoni kamen kompletnog koncepta socijalističke ideologije u Crnoj Gori je teza o savršenstvu i univerzalnosti socijalističkih društvenih odnosa. Po tim tumačenjima, socijalizam predstavlja najhumaniji

.....
⁴¹ Radomir Komatina, „Pred šesti kongres KPJ“, *Partijski rad*, br. 27, 1. oktobar 1952, str. 1.

⁴² Dopis CK KPJ o daljoj izgradnji privrede, Beograd, 22. jun 1950, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 71/1/50.

društveni koncept u kome ne postoji „eksploatacija čovjeka od strane čovjeka“, koncept koji omogućava „moralno-političko jedinstvo naroda i jasnu perspektivu razvitka“.⁴³ Socijalistička ideja, tumači se kao najrazvijeniji model društvene organizacije. Jedini primjer društvenog organizovanja u kome ne postoji „eksploatacija čovjeka od strane čovjeka“.⁴⁴ Osnovna funkcija tog ideološkog koncepta je stvaranje *socijalističkog društva* do koga se, po njihovim tumačenjima, stiže kroz proces takozvane „socijalističke izgradnje“.⁴⁵ Nosilac cijelog procesa treba da bude radnička klasa, odnosno proleterijat koji u tom tumačenju dobija ulogu „tvorca novog komunističkog društva“.⁴⁶ Pozivajući se na Lenjina, autori ovog koncepta smatraju da je proces stvaranja socijalističkog društva samo jedan od segmenata u razvoju ljudske civilizacije, koji će prije ili kasnije proći sve države. Citiraju Lenjina koji kaže da će „sve nacije doći ka socijalizmu, to je neizbježno, ali neće doći podjednako, svaka će u socijalizam unijeti onu formu demokratije, ovu ili onu formu diktature proleterijata i specifičan tempo socijalističkog preobražaja“.⁴⁷

Na primjeru Crne Gore, koncept izgradnje *socijalističkog društva* postovjećuje se s procesom emancipacije crnogorskog društva. Percepcija socijalističke ideologije, formira se na uvjerenju da *socijalistička izgradnja* predstavlja najbolji način za prevazilaženje svih problema prošlosti. Komunisti tvrde da se dosljednom primjenom socijalističkih društvenih odnosa i aktivnom ulogom radničke klase, kao nosioca svih promjena, može nadoknaditi viševjekovno zaostajanje crnogorskog društva. Tako sve aktivnosti koje sprovodi u tom pravcu, Komunistička partija tumači kroz pojam *socijalističke izgradnje*. Socijalizam se predstavlja kao ideološki odgovor na opšte civilizacijsko zaostajanje crnogorskog društva. Iz tog razloga, svaki oblik borbe protiv zaostalosti ili naslijeđa prošlosti naziva se borba za *uspostavljanje novih – socijalističkih društvenih odnosa*. Objašnjavaju da je kroz socijalističku izgradnju napravljen raskid s „privrednom i tehničkom zaostalošću

.....
⁴³ *Pitanja partijske izgradnje*, Zagreb, 1946, str. 199.

⁴⁴ *Ibid.*

⁴⁵ Boris Zihelr, *Članci i rasprave*, Beograd, 1948, str. 460.

⁴⁶ K. Marks, F. Engels, *Manifest Komunističke partije*, Beograd, 1947, str. 5.

⁴⁷ Boris Zihelr, *Članci i rasprave*, Beograd, 1948, 460.

zemlje, ostacima kapitalističke prošlosti, birokratskim tendencijama s kojima se obračunalo nakon čega su udareni čvrsti temelji socijalističke demokratije“.⁴⁸ Upravo će povezivanje *socijalističke izgradnje* i borbe protiv svih oblika zaostalosti biti važan elemenat na kome će Komunistička partija pokušavati da na konkretnim primjerima uvjeri stanovništvo u superiornost socijalističke ideologije.

Proces takozvane *socijalističke izgradnje*, odnosno stvaranja socijalističkog društva u Crnoj Gori, neodvojiv je od društvene uloge Komunističke partije kao ključne institucije u ovom procesu. Partija se pojavljuje kao tumač opštih društvenih interesa, koja kroz novi ideološki obrazac i proces *socijalističke izgradnje* nudi rješenja za sve izazove novog vremena. U teorijskoj ravni, Komunistička partija deklarativno se zalaže da taj proces ne smije biti prisilan i da oni ne žele da silom nameću svoja uvjerenja. Tvrdi, da je njihov osnovni zadatak da se *povezuju s masama*, odnosno da tumače i artikulišu interese stanovništva.⁴⁹ Takve namjere bile su uglavnom deklarativne, jer direktivni sistem sprovođenja odluka i centralizam u procesu donošenja i sprovođenja svih odluka, nije ostavljao prostor za bilo kakav oblik pluralizma i različitog mišljenja. Teze o potrebi artikulisanja želja stanovništva, bile su uglavnom parole, dok je cijeli proces izgradnje socijalističkog društva u Crnoj Gori bio snažno centralizovan, pod direktnom kontrolom Komunističke partije.

Kroz aktivnosti koje su bile fokusirane na proces izgradnje socijalističkog društva u Crnoj Gori, uspostavljen je i sistem ideoloških vrijednosti, karakterističnih za to novo – socijalističko društvo. Tako je od samog početka proces izgradnje socijalističkih društvenih odnosa, pratila potreba definisanja sistema ponašanja i uvjerenja, jednoj vrsti novog socijalističkog morala, koje će po tvrdnjama partijskih ideologa biti imanentan novim društvenim odnosima. Kako je objašnjavano, taj novi socijalistički moral je dirktna posljedica *izgradnje socijalističkog društva*,

.....
⁴⁸ Izvještaj CK SKCG o radu Saveza komunista Crne Gore od prvog do drugog kongresa, Titograd, 1954, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 103/54.

⁴⁹ Veljko Vlahović, „Partija i masovne organizacije“, *Komunist*, br. 5, septembar 1949, str. 110.

i njegova osnovna funkcija je „rušenje starog eksploatatorskog društva i ujedinjenje trudbenika protiv svake eksploatacije, protiv svake sitne svojine“. Proces oblikovanja ovog socijalističkog morala bio je konstantan, ali su njegove osnovne postavke definisane odmah nakon rata. Temeljna vrijednost, novog socijalističkog morala bio je princip „potčinjavanja ličnih interesa-interesima naroda, interesima zajednice“. Princip po kome će zajednički, kolektivni interesi, uvijek biti ispred interesa pojedinaca predstavlja jedan od najvažnijih segmenata cijele socijalističke ideologije. Osim toga, elementi socijalističkog morala su i principi solidarnosti i uzajamne pomoći, uvažavanje nacionalnih razlika i revolucionarnost kao osnovni pokretač društvenih procesa.⁵⁰ U priručnicima koji se u funkciji *ideološkog vaspitanja* pojavlju u crnogorskim partijskim školama u periodu od 1945. do 1955. može se pročitati da je „odgajanje komunističkog morala usmjereno na stvaranje međuljudskih odnosa na principima socijalističkog humanizma“. Po njihovom tumačenju ti principi odbacuju bilo kakav oblik lične koristi i egoizma. Neophodno je da princip *socijalističkog humanizma* bude prožet idejama pomoći, iskrenog prijateljstva, drugarstva, dubokog poštovanja.⁵¹

• • •

Još tokom oslobodilačkog rata, a naročito kasnije kroz proces izgradnje državne vlasti, Komunistička partija definiše ključne političke ideje socijalističkog sistema u Jugoslaviji. Na taj način, vremenom će svaka od političkih ideja novog sistema dobiti formu zaokružene cjeline. Kroz organizovan sistem indoktrinacije, ove političke ideje vremenom će postati temelj novog vrijednosnog sistema socijalističke Crne Gore. Političke ideje socijalističke vlasti, koje smo prepoznali u Crnoj Gori, pojavljuju se i drugim socijalističkim republikama Jugoslavije u manje/više identičnoj formi. Razlika između određenih sredina, prevažno se odnosi na modele indoktrinacije, odnosno način na koje su ove političke ideje postale dio vrijednosnog sistema svake od socijalističkih republika Jugoslavije. U našem istraživanju, uspjeli smo da de-

.....
⁵⁰ Veljko Vlahović, „O nekim pitanjima morala u radničkom pokretu“, *Komunist*, br. 1, januar 1949, str. 126,129.

⁵¹ V. Kolbanovski, *O komunističkom moralu*, Zagreb, 1947, str. 25.

finišemo pet najvažnijih političkih ideja koje su imale svoju društvenu funkciju u procesu stvaranja socijalističkog sistema u Crnoj Gori. Tu su sljedeće političke ideje (*ideali, kultovi*):

- *ideal socijalizma,*
- *ideal revolucije i NOB-a,*
- *ideal bratstva i jedinstva,*
- *ideal rada*
- *ideal novih društvenih snaga.*

IDEAL SOCIJALIZMA

Ideal socijalizma je najvažnija politička ideja Komunističke partije, u procesu izgradnje socijalističkog društva u Crnoj Gori, nakon Drugog svjetskog rata. Ova politička ideja, u širem kontekstu mogla bi se poistovjetiti s terminom *socijalističke izgradnje*, odnosno procesa izgradnje *socijalističkog društva*, koje za komuniste predstavlja model najboljeg, najhumanijeg i najproduktivnijeg društvenog sistema. U užem smislu, *ideal socijalizma* je politička ideja koja počiva na tezi o savršenosti socijalističkih društvenih odnosa. Na konkretnom primjeru Crne Gore, ona predstavlja politički odgovor Komunističke partije na sve probleme crnogorskog društva i model za rješavanje nagomilanih društveno-ekonomskih problema. U vrhu Komunističke partije smatraju da su vrijednosti koje objedinjava *ideal socijalizma* najbolji odgovor na sve probleme s kojima se u prošlosti suočavalo crnogorsko društvo: „obračun s mrakom stoljeća i ogroman skok od starog u novo s upornom borbom protiv svake zaostalosti“. U tom tumačenju, *ideal socijalizma* je način da se crnogorsko društvo izbori sa svim oblicima zaostalosti, primitivizma, sujevjerja i loših navika. Smatraju da je borba protiv svih formi zaostalosti, u stvari *idejna borba za socijalizam*, i da će oni kroz promjenu ideološke i političke paradigme stvoriti uslove za izgradnju novog, humanijeg, prosvijećenog društva.⁵²

.....
⁵² Aktuelna pitanja agitacije i propagande, str. 13, nedatirano, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 14/48

Polazna tačka u afirmisanju *ideala socijalizma* u Crnoj Gori je teza o savršenosti socijalističke države, odnosno savršenosti svih društvenih odnosa koji se oslanjaju na te ideološke vrijednosti. *Ideal socijalizma*, predstavljaju kao najvažniju pokretačku snagu zajednice koja ima sposobnost da rješava sve probleme iz prošlosti, ispravlja ih i u socijalističkom okruženju rješava na zadovoljstvo svih njenih građana. Iz te perspektive, sve uspjehe, promjene i postignuća ostvarena nakon Drugog svjetskog rata tumače isključivo kao posljedicu socijalističkih društvenih odnosa. Smatraju da je proces *izgradnje socijalizma*, odnosno uspostavljanja socijalističkih društvenih odnosa, njihov najvažniji zadatak i *najvažnije dostignuće*, i da je tek s razvojem socijalističkih odnosa došlo do suočavanja s „privrednom i tehničkom zaostalošću zemlje, ostacima kapitalističke prošlosti, birokratskim tendencijama s kojima se obračunalo nakon čega su udareni čvrsti temelji socijalističke demokratije“.⁵³

Tezu o savršenosti socijalističke države, dodatno osnažuju i narativom o navodnoj demokratičnosti i slobodama koje nudi Partija. Tvrde da to potvrđuje slobodan izbor organa vlasti i kolektivno vlasništvo nad društvenim dobrima, na što navodno upućuje i njihova parola da se „državni organi biraju od strane naroda, proističu iz naroda i služe tom narodu“. Po njihovom tumačenju, savršenost socijalističkih odnosa je posljedica definisanja vlasništva nad sredstvima za proizvodnju, zbog čega su oruđa za proizvodnju (mašine, sirovine i sama preduzeća) u vlasništvu naroda. Takvi društveni odnosi stvaraju uslove za učešće naroda u raspodjeli plodova rada, uz mogućnost da se na taj način vrši planiranje u privredi ali i raspodjela ostvarenih proizvoda rada.⁵⁴ Smatrali su da je ustavna odluka o političkom izjednačavanju građana, najbolja potvrda toga. Te stavove tumačili su činjenicom da je novi politički sistem omogućio narodu da iz svojih redova bira predstavnike vlasti, kontroliše ih, kritičuje i u konačnom smjenjuje ukoliko

.....
⁵³ Izvještaj CK SKCG o radu Saveza komunista Crne Gore od prvog do drugog kongresa, Titograd, 1954, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 103/54.

⁵⁴ Teze za predavanje izgradnja socijalizma u našoj zemlji, nedatirano, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 14/48.

dobro ne obavljaju posao. Taj sistem temelji se na izbornom procesu u kome „radni ljudi iz svojih redova biraju predstavnike za sve organe narodne vlasti“. Osim što biraju narodnu vlast, građani je i kontrolišu. Preko zborova birača, komisija, savjeta i masovnih organizacija pojedinac može da kontroliše, ali i da učestvuje u radu tih organa. Na taj način dobija priliku da kritikuje i odstranjuje ljude koji nijesu dostojni narodne vlasti. Konačan cilj ovakvog predstavničkog sistema je da vlast proizilazi iz naroda i da narodu služi.⁵⁵

Bez obzira što su socijalističke ideje u Crnoj Gori, manje ili više bile zastupljene i prije Drugog svjetskog rata, nedostatak medija i razna društvena i socijalna ograničenja, učinila su da je ta ideja u suštini bila nepoznata ogromnom broju građana. Kako sami koncept socijalističke države, za koju se zalagala Komunistička partija, predviđa potpunu lojalnost i podršku svih struktura društva, približavanje osnovnih vrijednosti *ideala socijalizma* postavio se kao veliki izazov. Strategija komunističkih vlasti je bila da različitim metodama stvore atmosferu koja bi pokrenula mehanizme i vodila identifikaciji pojedinca s vrijednostima socijalizma. Zbog toga u afirmisanju *ideala socijalizma* insistiraju na tezama o jednakosti i ravnopravnosti svih građana, ukidanju socijalnih razlika, uvođenju koncepta socijalne pravde u svim segmentima života, prosperiteta i boljeg života. To su iste političke ideje koje su bile osnova izbornog programa Komunističke partije u Crnoj Gori u međuratnom periodu. Političke ideje koje su prepoznavale najvažnije probleme crnogorskog društva koje je bilo naviknuto na socijalnu, političku i ekonomsku nejednakost, kako u međuratnom periodu, tako i u periodu samostalne crnogorske države. Za ogromnu većinu stanovnika Crne Gore, koji su decenijama bili naviknuti na nepravdu, nejednakost i siromaštvo, vrijednosti koje je afirmisao *ideal socijalizma* bile su revolucionarne i emancipatorske.

Za običnog stanovnika Crne Gore, koji je u najvećoj mjeri cijeli život razmišljao isključivo o ekonomskoj egzistenciji svoje porodice, ideja

.....
⁵⁵ „Izborni proglas Narodnog Fronta Crne Gore“, *Pobjeda*, br. 234, 20. septembar 1950, str. 1.

o ekonomskoj ravnopravnosti, pravu na rad i zaradu, bila je više nego prihvatljiva. Konkretnim aktivnostima u načinu organizovanja sistema državne vlasti, raspodjele društvenih dobara, socijalne i zdravstvene zaštite, novi sistem je sve ove vrijednosti učinio realnim i ostvarljivim. Zbog toga će teza o ekonomskoj jednakosti građana, koja je potirala sve klasne razlike među stanovništvom i omogućavala pravo svakog pojedinca na rad i jednaku raspodjelu plodova rada, biti najbolji način da Komunistička partija za svoju politiku veže ogroman broj ljudi koji su uvijek bili na društvenim i ekonomskim marginama.

Iako je simbolička poruka o *jednakosti i ravnopravnosti svih građana* dominantno teorijski iskaz političkog programa Komunističke partije, koji zagovara ideju da se prvi put u istoriji čovječanstva radnicima omogućava kontrola nad sredstvima za proizvodnju. Konkretno ekonomske i privredne aktivnosti učinile su da jako brzo i običan čovjek razumije što znači „ravnomjerna raspodjela plodova društvenog rada“.⁵⁶ Primjenjivost ovih političkih ideja u stvarnom životu, vrlo brzo će stvoriti uslove da se u Crnoj Gori u punom kapacitetu afirmišu vrijednosti jednakosti i ravnopravnosti svih građana. Prvi čovjek Komunističke partije u tom periodu, Blažo Jovanović, kaže da je uvođenjem socijalističkih društvenih odnosa nastupilo novo vrijeme u kome pojedinačni interesi ne mogu biti iznad interesa naroda. Po njegovim riječima, to novo vrijeme započelo je nakon oslobođenja, pa se sada „vodi računa o interesima širokih narodnih masa koje učestvuju u donošenju svih odluka“. Kako bi dodatno naglasio ovaj uspjeh crnogorskog socijalističkog društva i rezultate uspostavljanja socijalističkih društvenih odnosa, pravi paralelu s prethodnim sistemom u kome je kako kaže „mala grupa buržoazije“ kontrolisala sve društvene procese i uticala na njih. U socijalističkom društvu tako nešto je nemoguće, jer vrijednosti starih sistema su odbačene a u novim okolnostima stanovištvo „kroz narodnu vlast, želi da stvara novo društvo“.⁵⁷ To novo druš-

⁵⁶ Izvještaj CK SKCG o radu Saveza komunista Crne Gore od prvog do drugog kongresa, Titograd, 1954, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 103/54.

⁵⁷ Blažo Jovanović, „Danas se upravlja prema interesima širokih narodnih masa“, *Pobjeda*, br. 44, Cetinje, 2. novembar 1946, str. 1.

tvo, kako su objašnjavali okrenuto je prema čovjeku-radniku-stvaracu jer „u čitavoj borbi za izgradnju socijalizma, najvažniji je čovjek i čitav taj rad ide za dobro čovjeka“.⁵⁸ Zbog toga, kako objašnjavaju sve promjene u društvenom i političkom životu imaju cilj poboljšanje života socijalističkog čovjeka i izgradnja društva socijalne pravde koje građanima pokušava da kompenzuje sve ono što oni svojim radom doprinose zajednici.

Promjene u načinu raspodjele ekonomskog bogatstva, bolji uslovi rada i opšte poboljšanje životnih uslova radnika bili su evidentni, što su komunistički zvaničnici dodatno iskoristili za promociju sopstvenog političkog i ekonomskog koncepta. Takođe, cijela priča osim ekonomskog, ima je i svoju političku i ideološku dimenziju, zbog čega su ostvareni rezultati često upoređivani s onim što se dešavalo prije Drugog svjetskog rata. Tim analogijama, po njihovoj ocjeni, stvoreni su uslovi da se najbolje uoče i razumiju sve prednosti uspostavljanja socijalističkih društvenih odnosa. U medijima se tako često apostrofira da običan građanin u bivšoj državi nije mogao da se izbori za svoja prava, niti da utiče na donošenje značajnih odluka. Na to ukazuje i Milovan Đilas, jedan od najznačajnijih partijskih ideologa, koji ističe mogućnosti za napredovanje svakog pojedinca bez obzira na njegovo porijeklo ili socijalni status. Đilas tu poruku šalje predstavnicima bivše vlasti, kojima poručuje: „Oni ne mogu zamisliti da mi – narod, fukara, golači, prostaci, geaci i beskućnici – možemo bez njih da organizujemo državu i pravimo pruge i fabrike“.⁵⁹ Forsiranje ovih razlika i ukazivanje na činjenicu da u novom, socijalističkom sistemu neko s dna društvene ljestvice može odlučivati o najvažnijim državnim pitanjima, šalje jasnu poruku o važnosti stvaranja slike o društvu jednakih šansi. Primjeri u kojima pojedinci s društvenih margina postaju nosioci najznačajnijih funkcija ili djelatnosti, često se pojavljuju u štampanim medijima. To su uglavnom priče iz fabrika u kojima „mladi ljudi zahvaljujući svom udarničkom radu napreduju“. Takvi ljudi koji su u prethodnom siste-

⁵⁸ „Govor druga Blaža Jovanovića na osmom plenarnom sastanku CK Narodne omladine Crne Gore“, *Pobjeda*, br. 10, 13. januar 1949, str. 1.

⁵⁹ Milovan Đilas, „Veličina i herojstvo omladine na pruzi“, *Borba*, 8. oktobar 1946.

mu bili osuđeni na sporedne i marginalne uloge, sada u socijalizmu „predanim radom napreduju, dobijaju zvanje majstora i obučavaju se za rad na tri mašine“.⁶⁰ Tim tekstovima običnom građaninu se šalje jasna poruka, da je zahvaljujući socijalističkim društvenim odnosima moguće ostvariti svoje snove i da u novom sistemu svak ko je bio na marginama društva može postati uvaženi član zajednice.

Još jedan važan element *ideala socijalizma* koji zagovara nova socijalistička vlast u Crnoj Gori je afirmisanje teze o društvu jednakosti i socijalne pravde. Već u prvim danima nakon oslobođenja, u medijima se često ističu primjeri brige novih vlasti o ravnomjernoj raspodjeli hrane i proizvoda u trgovini. Konkretnim primjerima i pričama iz svakodnevnog života, pokušava se oblikovati narativ o društvu u kome se vodi računa o svakom pojedincu. To nije samo dio propagandnih aktivnosti, već suštinski zadatak novih vlasti, vrijednost u koju oni zaista vjeruju. Tako Partija preko svojih lokalnih organa šalje detaljna uputstva u kojima se ukazuje na neophodnost regulisanja trgovine i prometa proizvoda, kako bi se obezbijedila ravnomjerna raspodjela i onemogućila špekulacija s proizvodima i cijenama. Kompletna unutrašnja trgovina prepušta se državnom preduzeću – „Zemaljskom opštem trgovačkom preduzeću“, koje pokušava da obezbijedi ravnomjernu i pravičnu raspodjelu proizvoda, pod jednakim uslovima i cijenama.⁶¹ Na sličan način Partija preko svojih organa i masovnih organizacija, pokušava i da reguliše različita stambena pitanja, probleme oko nabavke ogrjeva, industrijskih proizvoda i niz drugih stvari kojima pokušava da na konkretnim primjerima afirmiše vrijednosti jednakosti i ravnopravnosti svih građana.⁶²

U dijelu obezbjeđivanja uslova za jednakost svih građana, kao važnog elementa *ideala socijalizma*, vodi se računa o položaju svakog poedin-

.....
⁶⁰ „Mladi Majstor Svetozar Zlatičanin radi na tri mašine“, *Omladinski pokret*, br. 35, 24. avgust 1949, str. 1.

⁶¹ Komisija za ekonomska pitanja – Pokrajskom komitetu KPJ za Crnu Goru, Cetinje, 22. novembar 1945, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 1/45.

⁶² Izvještaj mjesnog komiteta KPJ-Titograd, Titograd, 7. novembar 1947, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 5/47.

ca, naročito radnika. Polazi se od teze da je „briga o ljudima sastavni dio borbe za socijalizam“. Tvrde da je briga o ljudima, *graditeljima socijalizma* proces koji treba da prati sve akcije obnove i stvaranja novih društvenih odnosa. Bez brige o pojedincu, ni konačni cilj – stvaranje socijalističkog društva ne može biti okončano.⁶³ Kaže se da „narodne vlasti čine sve da radni čovjek u bilo čemu ne oskudijeva i da mu u granicama mogućeg pruže što svestranije zadovoljenje njegovih potreba“.⁶⁴ Fokus je na stvaranju boljih radnih uslova u fabrikama, pitanjima zdravlja, higijene ali i odmora i razonode radnika. Briga o radnicima počinje već na samom radnom mjestu gdje sistem organizovanjem redovne radničke ishrane, naročito u sektorima industrije rudarstva i građevinarstva, pokazuje kako izgleda *narodna briga o trudbenicama*. Osim plaćenog prava na ishranu u menzama, vodi se računa i o kvalitetu hrane pa se očekuje da ishrana bude bogata, raznovrsna s dovoljno kalorija.⁶⁵ Rješavanje stambenog pitanja za sve radnike je još jedan od zadataka koji Partija definiše kao obavezu društva prema radničkoj klasi. Predsjednik Vlade Crne Gore Blažo Jovanović smatra da je briga za poboljšanje životnih uslova radnika i njihovo stambeno zbrinjavanje preduslov stvaranja ozbiljne radničke klase. Ističe da se stanovi moraju graditi u svakom mjestu u kome se formiraju preduzeća, na taj način smatra on „radnici će se vezivati za privredu a kroz taj proces stvaraće se i radnička klasa“.⁶⁶ Često se ističu i pitanja zdravlja i higijene u lokalnim sredinama. Partijski vrh lokalnim organima vlasti sugeriše da se posebna pažnja mora obratiti „razvoju zdravstvene službe, poboljšanju higijenskih prilika i čistoći po selima, gradovima, ustanovama, kuhinjama, menzama“.⁶⁷

.....
⁶³ Špiro Račeta, „Briga o ljudima je sastavni dio borbe za socijalizam a to ne shvata osoblje Nabavnoprodajne zadruge u Tivtu“, *Pobjeda*, br. 188, 8. avgust 1948, str. 3.

⁶⁴ „U radničko-službeničkim restoranima mora se pokloniti više pažnje ishrani radnih ljudi“, *Pobjeda*, br. 172, 20. jul 1949, str. 1.

⁶⁵ *Ibid.*

⁶⁶ „Govor druga Blaža Jovanovića na osmom plenarnom sastanku CK Narodne omladine Crne Gore“, *Pobjeda*, br. 10, 13. januar 1949, str. 1.

⁶⁷ Rasprava CK KPCG o radu sreskih i gradskih komitet i osnovnih partijskih organizacija u vezi sprovođenja Rezolucije III plenuma CK KPJ, Cetinje, 30. decembar 1950, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 71/50.

U simboličkoj ravni, u javnom prostoru se afirmišu primjeri novog odnosa države prema radnicima, a jedan od najboljih primjera takve prakse je uspostavljanje prava radnika na plaćeni godišnji odmor. To pitanje definisao je Ustav članom koji obavezuje poslodavca da radniku obezbijedi plaćeni godišnji odmor.⁶⁸ Plaćeni godišnji odmor u socijalizmu je način da sistem brine o svojim radnicima, njihovom zdravlju i boljem životu. „Sve što ide u korist zdravlja i boljeg života naših trudbenika ide u prilog naše socijalističke izgradnje i briga o radnom čovjeku koji gradi socijalizam treba da bude u prvom planu“.⁶⁹ Pravo na plaćeni godišnji odmor, crnogorski radnici koristili su u okviru mreže odmarališta koja se grade po crnogorskom primorju. Ljetovanja za radnike organizovale su sindikalne organizacije i odmor u tim ljetovalištim za njih je bio besplatan. Na besplatan odmor odlazili su „borci za plan i tvorci bogatijeg i kulturnijeg života naših naroda“. Svrha odmora bila je da se „trudbenici odmore od napornog rada, osvježe se i priberu snagu za nove napore i veće radne pobjede“. Besplatno ljetovanje pripadalo je svim radnicima, ali su prednost imali najzaslužniji: „udarnici, inovatori, racionalizatori“. Besplatno ljetovanje ili odlazak u banju tokom 1947. godine iz Crne Gore iskoristilo je preko 17.000 radnika.⁷⁰ Masovnim i kolektivnim odlascima na odmor, šalje se poruka da u socijalizmu odmor više nije samo pravo povlašćenih, kao u prethodnim sistemima, već jednako pravo za sve. Komunistička partija objašnjava da se kroz Narodnu revoluciju i proces socijalističke izgradnje potpuno izmijenio koncept turističke ponude. U socijalizmu turizam više nije „sredstvo odmora i razonode povlašćenih pojedinaca već organizovani planski sistem u izgradnji socijalističkog društva i čovjeka“. Ta promjena je kako se tumači dovela i do potpuno novog koncepta turističke ponude. Turista nije više „dokoni starac već trud-

.....
⁶⁸ Veljko Martinović, „U narodnom odmaralištu Ivan Milutinović najbolji trudbenici se pripremaju za nove pobjede u izgradnji socijalizma“, *Pobjeda*, br. 188, 8. avgust 1948, str. 3.

⁶⁹ „Trebalo što više koristiti izlete za odmor i razonodu trudbenika“, *Pobjeda*, br. 97, 23. april 1950, str. 3.

⁷⁰ Veljko Martinović, „U narodnom odmaralištu Ivan Milutinović najbolji trudbenici se pripremaju za nove pobjede u izgradnji socijalizma“, *Pobjeda*, br. 188, 8. avgust 1948, str. 3.

benik na odmoru kome je država stavila na raspoloženje svoje hotele, odmarališta i banje.⁷¹ Uslovi koje je država obezbijedila radnicima predstavljaju se kao idealni. Jedan od onih koji se odmaraju u razgovoru s novinarom koji pravi priču o odmaralištu u Ulcinju šali se da je najveći problem „režim ishrane, jede se četiri puta dnevno i to se teško podnosi“.⁷² Radnici, članovi sindikata imali su i druge povlastice, popust od 25% na troškove prevoza na željeznicama i brodovima. U tu kategoriju spadali su i popusti obezbjeđeni u svim banjama i ljetovalištima, takođe od 25%.⁷³

Bez obzira na sve uspjehe u procesu stvaranja boljih i pravednijih uslova za svakog stanovnika Crne Gore, vlast Komunističke partije morala je i na konkretnim primjerima pokazati značaj *ideala socijalizma* i značaj uspostavljanja novih, socijalističkih društvenih odnosa. Najbolja prilika za to su bili konkretni rezultati, ostvareni u procesu obnove porušene zemlje nakon Drugog svjetskog rata. Impresivni rezultati u tom segmentu poslijeratnog razvoja Crne Gore, za Komunističku partiju predstavljaju idealnu priliku, da očigledne i relevantne rezultate u tom segmentu predstave i tumače kao posljedicu uspostavljanja novih, socijalističkih društvenih odnosa i dokaz uspješnosti socijalističke ideje. U prvim godinama ti uspjesi se dosta skromnije ističu i u prvom planu su rezultati koje je ostvario SSSR, kao prva socijalistička država svijeta. Ipak, nakon 1948. godine i otvaranja sukoba s državama IB-a, rezultati obnove zemlje biće u fokusu procesa afirmisanja *ideala socijalizma* u Crnoj Gori.

Rezultati u obnovi zemlje, u prvim poslijeratnim godinama su u sjeni velikih uspjeha ostvarenih u SSSR-u. U crnogorskim medijima i javnom prostoru, nekritičkim odnosom prema sovjetskom iskustvu razvoja socijalizma, kreira se slika o tome da su sve pozitivne promje-

.....
⁷¹ „Daljim unaprijeđenjem turizma pojačajmo našu brigu o trudbenicima“, *Pobjeda*, br. 140, 12. jun 1949, str. 1.

⁷² „U radničkom odmaralištu ‘Ivan Milutinović’“, *Pobjeda*, br. 178, 27. jul 1949, str. 3.

⁷³ Veljko Martinović, „U narodnom odmaralištu Ivan Milutinović najbolji trudbenici se pripremaju za nove pobjede u izgradnji socijalizma“, *Pobjeda*, br. 188, 8. avgust 1948, str. 3.

ne u ovoj zemlji isključivi rezultat primjene socijalističkih društvenih odnosa u kojima je „narod sa svojom partijom postao gospodar svoje sudbine, stvaralac novog života“.⁷⁴ Mediji su preplavljeni tekstovima u kojima se objašnjavaju uspješni primjeri transformacije sovjetskog zadružnog sistema, koji je *vodio u propast*, da bi nakon toga uvođenjem socijalizma, zanatske zadruge dobile pomoć države koja im je naručivala proizvode, avansno ih plaćala, odobravalala im zajmove i besplatne prostore za proizvodnju.⁷⁵ Tu su i primjeri intenzivne izgradnje i elektrifikacije pruga „koju ne poznaje istorija“, koji su kako se tvrdi rezultat uvođenja socijalističkih odnosa.⁷⁶ Na sličan način se tumači i uloga nauke u socijalističkom društvu. Ona je, kako se objašnjava, za razliku od kapitalističkih država, povezana s interesima naroda. Takva primjena nauke omogućava stvaranje žitarica i poljoprivrednih proizvoda s najvišim prinosima na planeti, a sve je to moguće zato što je: „nauka u službi naroda, ljudi u službi nauke oslobođeni okova koji prouzrokuju neznanje a takvi slobodni ljudi doveli su zemlju do socijalizma – najsavršenijeg oblika države na svijetu“.⁷⁷ Teza o primjenjivosti socijalističkih društvenih odnosa, transponuje se u sve segmente društvenog života, čak i u vojsku koja je po tumačenju lokalnih partijskih zvaničnika: „zbog socijalističkog pristupa organizaciji vojske postala najmoćnija armija svijeta“. Na taj način, sovjetska armija je „vojska oslobođenih radnika i seljaka, vojska prijateljstva i bratstva, vojska vaspitana u duhu internacionalizma“, i takvu vojsku je moglo stvoriti samo socijalističko društvo koje je „zbacilo jaram eksploatatora i postalo vjerni branilac narodnih interesa“.⁷⁸

Otvaranjem sukoba Jugoslavije sa SSSR-om 1948. godine, prestala je potreba za daljim afirmisanjem sovjetskog iskustva u razvoju socijalističkih društvenih odnosa. Zvaničan stav jugoslovenskih komunista

.....
⁷⁴ „Snaga i moć Crvene armije“, *Pobjeda*, br. 8, 23. februar 1947, str. 1.

⁷⁵ „Razvitak zanatskih zadruga u SSSR-u“, *Pobjeda*, br. 15, 5. april 1947, str. 4.

⁷⁶ „Elektrifikacija željeznica u SSSR-u u četvrtoj pntljetci“, *Pobjeda*, br. 25, 10. maj 1947, str. 5.

⁷⁷ Dušan Vlahović, „Institut akademika Cicina“, *Stvaranje*, sv. 1–2, januar – februar 1947, str. 80–84.

⁷⁸ „Snaga i moć Sovjetske armije“, *Pobjeda*, br. 8, 23. februar 1947, str. 1.

da je SSSR odstupio od zvaničnog koncepta razvoja socijalističke države, bio je uvod u novo poglavlje u kome će se forsirati priča o novom – jugoslovenskom putu razvoja socijalističkih odnosa. *Ideal socijalizma* i dalje ostaje ugaoni kamen cijelog koncepta stvaranja socijalističkih društvenih odnosa, ali se u novim okolnostima, za afirmaciju tog ideala umjesto sovjetskog počinje koristiti lokalno iskustvo i lokalni uspjesi. Takve poruke prvi su saopštili čelni ljudi Komunističke partije Jugoslavije. Već od početka 1949. godine, prvi čovjek jugoslovenskih komunista Josip Broz, sve uspjehe u procesu obnove zemlje, industrijalizacije, izgradnje novih saobraćajnica, uspjehe u poljoprivredi i niz drugih aktivnosti, dovodi u direktnu vezu s razvojem socijalizma. Broz tvrdi da su svi ti uspjesi pokazatelj „da je među naše ljude široko prodrla socijalistička svijest“. Sugerije da se nastavi s „podizanjem socijalističke svijesti trudbenika“, jer smatra da je „širenje socijalističke svijesti, jedinstvo misli i akcije, najširi pokretač u savlađivanju svih teškoća koje stoje na putu izgradnje socijalizma“.⁷⁹ Samo deset dana nakon Titovog izlaganja, iste tvrdnje ponavlja predsjednik Komunističke Partije u Crnoj Gori. Blažo Jovanović, pravi direktnu vezu između obnove zemlje i izgradnje novih industrijskih pogona sa socijalističkim društvenim odnosima. „Sve to što mi danas izgrađujemo to je socijalizam i niko ne može poreći da smo izgradili tolike željezničke pruge, fabrike, puteve i mostove. Sve to što smo izgradili to znači bolji život za radne ljude. A što je bolji život – to je socijalizam“ zaključuje Jovanović.⁸⁰ I kasnije u svojim nastupima Jovanović izjednačava kategorije socijalizma i svega što je urađeno tokom prvog petogodišnjeg plana. Poziva kritičare da se osvrnu oko sebe i vide što je urađeno u procesu *socijalističke izgradnje*. Njegove asocijacije na taj proces su: obnova puteva, izgradnja fabrika, izgradnja novih škola, kuća za stanovanje. Jovanović postavlja pitanje „zar svi ti uspjesi nijesu socijalizam, zar to ne donosi bolji život“? Ostvareni rezultati po njegovim tvrdnjama su najbolja potvrda uspješnosti socijalističkog modela društvenog razvo-

⁷⁹ „Politički referat druga Tita na trećem kongresu Narodnog fronta Jugoslavije“, *Pobjeda*, br. 85, 10. april 1949, str. 1–4.

⁸⁰ „Omladina je naša uzdanica i čvrst oslonac naše partije – govor druga Blaža Jovanovića na četvrtom kongresu Narodne omladine“, *Pobjeda*, br. 96, 23. april 1949, str. 1.

ja, jer kako kaže: „ono što mi danas stvaramo i radimo stvoriće nam sutra bolji život“.⁸¹

Poistovjećivanje *ideala socijalizma*, odnosno uspostavljanja socijalističkih društvenih odnosa sa svim uspjesima u obnovi države, biće evidentni prilikom sumiranja rezultata Prvog petogodišnjeg plana obnove i izgradnje Crne Gore. Član najužeg partijskog rukovodstva Radomir Komatina, 1952. godine, ističe da su vrijednosti socijalizma bile jedan od najvažnijih zadataka društvenog razvoja. Smatra da je crnogorsko društvo kroz izgradnju socijalizma željelo da se što prije „iščupa i oslobodi svoje vjekovne zaostalosti, bijede i primitivizma i ostvari jedan novi život, život dostojan čovjeka – socijalistički život“.⁸² Konačno Komunistička partija Crne Gore i na drugom kongresu stavlja znak jednakosti između opšteg društvenog razvoja i razvoja socijalizma. U telegramu s kongresa koji su delegati uputili Josipu Brozu navode da je „put socijalističke izgradnje što ga u neprekidnoj borbi prođosmo u posljednjih šest godina predstavlja veličanstven i postojan hod naroda naše zemlje ka sveopštem napretku i to je istovremeno put uzdignuća i preporoda Crne Gore“. Učesnici kongresa tvrde i da je proces stvaranja socijalističkog društva u Crnoj Gori „podigao svijest o potrebi daljih napora i borbe za stvar socijalizma“.⁸³

• • •

Ideal socijalizma u tumačenju crnogorskih komunista, u prvim godinama njihove vlasti predstavljao je ideološki odgovor na sve ono što su bili višedecenijski ili viševjekovni problemi Crne Gore. *Ideal socijalizma* odnosno proces izgradnje socijalističkog društva, za njih će postati model da se prevaziđu svi društveni i ekonomski problemi Crne Gore. Kao posljedica tog uvjerenja, oni sve rezultate postignute nakon Drugog svjetskog rata, tumače isključivo kao posljedicu uspostavljanja socijalističkih društvenih odnosa. Objektivna analiza ukazuje da

⁸¹ „Govor predsjednika Vlade Blaža Jovanovića na proslavi osmogodišnjice osnivanja prvog odbora narodne vlasti u Crnoj Gori“, *Pobjeda*, br. 175, 23. jul 1949, str. 1.

⁸² Radomir Komatina, „Pred šesti kongres KPJ“, *Partijski rad*, br. 27, 1. oktobar 1952, str. 1.

⁸³ „Pismo drugog kongresa drugu Titu“, *Pobjeda*, br. 61, 24. oktobar 1954, str. 3.

su impresivni rezultati u obnovi države bili posljedica direktivnog rukovođenja i organizacije posla, velikog angažovanja stanovništva u radnim akcijama i savezним fondovima, iz kojih se dominantno finansirala izgradnja najvažnijih infrastrukturnih projekata, ali je to za partijske ideologe bilo nevažno. Njihova potreba da sve promjene tumače kao isključivu posljedicu primjene socijalističkih društvenih odnosa, bila je na fonu osnovne teze o socijalizmu kao najboljem modelu društvenog razvoja, tezi da je socijalizam okvir za borbu protiv svih oblika zaostalosti, najbolji model za rješavanje nagomilanih društveno-ekonomskih problema Crne Gore. S druge strane, *ideal socijalizma*, odnosno vrijednosti koje je on objedinjavao, po prvi put su u javni prostor crnogorskog društva suštinski uvele ideje o ravnopravnosti, socijalnoj pravdi, ekonomskoj jednakosti. Na taj način, Komunistička partija kao nosilac kompletnog ideološkog rada, uspjela je da konkretnim primjerima pokaže da su vrijednosti, sadržane u *ideal socijalizma* upotrebljive, i široko prihvatljive. Vrijednosti i ideje utemeljene kroz *ideal socijalizma*, obilježile kompletan period socijalističke vlasti u Crnoj Gori, a njihov uticaj možemo prepoznati i u savremenim političkim i društvenim procesima.

IDEAL REVOLUCIJE I NOB-A

U procesu legitimizacije vlasti nakon Drugog svjetskog rata, i kasnije kroz aktivnosti koji su vodili učvršćivanju vlasti, kao važna politička ideja Komunističke partije definisana je *ideja/ideal revolucije i NOB-a*. *Ideal revolucije i NOB-a* mogli bi tumačiti kao pokušaj Komunističke partije da kroz afirmisanje tradicije oslobodilačkog rata, legitimise sopstvenu ulogu u ratnim događajima, kako bi na taj način opravdala pravo da kao jedina politička snaga koja je upravljala tim procesima, u miru treba da dobije pravo da upravlja državom koja je nastala nakon Drugog svjetskog rata. Ulogu u oslobodilačkom ratu, Partija je tumačila na sljedeći način: „Narodnooslobodilačka borba i revolucija bile su bitka za okončanje buržoasko-demokratskog sistema i put ka

izgradnji, novog, pravednijeg, socijalističkog sistema.⁸⁴ Pa nekim autorima, afirmisanje vrijednosti revolucije i NOB-a, za Komunističku partiju su postali „izvor energije novog nacionalizma, koji je legitimizovao komunističku vlast“.⁸⁵ Tvrđili su da su tokom NOB-a i revolucije, riješena najvažnija pitanja: „Svrgnuta buržoazija, uspostavljena narodna vlast i stvoreni uslovi za izgradnju socijalističkog društva“.⁸⁶ Zbog čega, vrijednosti revolucije i NOB-a, za komuniste predstavljaju potvrdu ispravnog puta za koji su se borili u ratu i koji sada u miru žele da oblikuju shodno svojim ideološkim uvjerenjima.

Kako bi vrijednosti *ideala revolucije i NOB-a* što bolje približili običnom stanovniku Crne Gore, Komunistička partija vrijednosti ovih političkih ideja tumači kao nastavak oslobodilačkih tradicija crnogorskog naroda iz perioda borbe za nezavisnost od Osmanskog carstva. Tradicija oslobodilačkog rata protiv *Turaka* je istorijska osnova na koju se nadovezuju ideološke teorije Partije o revolucionarnim promjenama, koje po njihovom tumačenju čine pokretačku snagu istorije, jer je revolucija po njima „jedina sila koja pokreće istoriju“.⁸⁷

U lokalnom, crnogorskom tumačenju ideala revolucije i revolucionarnih promjena, sve to ima i jednu drugu dimenziju, pošto komunisti revolucionarne promjene sprovedene tokom oslobodilačkog rata i njihov dolazak na vlast tumače kao raskid sa svim prethodnim političkim tradicijama. Nasuprot siromaštvu i nezadovoljstvu, tvrde da su revolucionarne promjene najavile osjećaj kolektivne sreće i da će stvaranje socijalističkog društva u Crnoj Gori garantovati tu promjenu. Objašnjavaju, da je to model društvenih promjena, po kome „ljudi mogu da se otrgnu od prošlosti, da zamisle i izgrade novo društvo“.⁸⁸

.....
⁸⁴ Teorijska pitanja socijalizma – Politička linija KPJ u Narodnooslobodilačkoj borbi, nedatirano, str. 3, DACG, OSIO-NP-PG, CK SK CG, k. 54/50.

⁸⁵ Vjekoslav Perica, *Balkanski idoli 1*, Beograd, 2006, str. 229.

⁸⁶ „Program KPJ – putokaz ka pobjedi socijalizma u našoj zemlji“, *Stvaranje*, br. 3–4, mart – april 1949, str. 86.

⁸⁷ Karl Marks, Fridrih Engels, „Revolucija kao pokretačka snaga istorije“, *O vaspitanju i obrazovanju-zbornik radova*, Beograd, 1948, str. 81.

⁸⁸ Fransoa Fire, *Prošlost jedne iluzije – komunizam u dvadesetom veku*, Beograd, 1996, str. 44.

Vrijednosti revolucionarnosti, partijski ideolozi preuzeli su iz tradicije SSSR-a, ali su u jugoslovenskom iskustvu revolucija i oslobodilački pokret skoro izjednačeni. Zbog toga se često u javnom govoru, koristi fraza *narodna revolucija*, koja ukazuje na povezanost ova dva procesa.

Vrijednosti političkih ideja *Revolucije i NOB-a* počinju da se uspostavljaju još za vrijeme rata, kada se u partizanskim i omladinskim listovima ističu razni primjeri herojstva i požrtvovanosti vojnika u partizanskim jedinicama. Vremenom će ova politička ideja postati važan segment oslobodilačkog rata, pa već na Drugom zasijedanju AVNOJ-a primjećujemo jednu vrstu institucionalnog oblikovanja i zaokruživanja vrijednosti *ideala revolucije i NOB-a*. Neposredno pred početak Drugog zasijedanja AVNOJ-a, Centralni komitet KPJ u proglasu navodi da su herojske pobjede tokom oslobodilačkog rata, i žrtve jugoslovenskih naroda učvrstile međunarodni položaj NOB-a. Naglašava se da su u oslobodilačkoj borbi uzeli učešće svi narodi i društvene grupe u zemlji zbog čega „ne mogu priznati pravo londonskim izbjeglicama i reakcionim klikama da ih predstavljaju“. Centralni komitet objašnjava da zbog toga „narod traži da se nikada ne vrati staro stanje i da narode Jugoslavije može predstavljati samo AVNOJ“.⁸⁹ Ovakav odnos prema ideju revolucije i oslobodilačkog pokreta jasno ukazuje na potrebu čelnih ljudi AVNOJ-a da domaćoj i međunarodnoj sceni ukažu na legitimitet oslobodilačkog pokreta i legitimišu model revolucionarne promjene vlasti. Koncept političke ideje o revoluciji i NOB-u, dodatno je razrađen tokom samog zasijedanja AVNOJ-a pošto je više delegata u raspravi afirmisalo tezu da je obim oslobodilačkog pokreta i učešće najširih društvenih struktura u njemu jasna legitimizacija pred domaćom i međunarodnom javnošću. Da nije riječ o izolovanim stavovima učesnika AVNOJ-a već o jasnoj strategiji Komunističke partije, ukazuje i usvojena Deklaracija, u kojoj stoji: „da je u toku NOB-a stvoren potpuno novi odnos političkih snaga, te da mora u upravi i državnom vodstvu, taj novi odnos snaga biti na odgovarajući način izražen“.⁹⁰

⁸⁹ Branko Petranović, Momčilo Zečević, *Jugoslavija 1918–1988 – tematska zbirka dokumenata*, Beograd, 1988, str. 639.

⁹⁰ *Ibid.*, str. 656.

Komunističkoj partiji, kao ključnoj političkoj snazi oslobodilačkog pokreta bila je neophodna legitimizacija revolucionarne smjene vlasti, koja je kombinovana i poistovjećivana s procesom oslobodilačkog rata. Zbog toga ne treba da čudi što neposredno nakon Drugog zasjedanja AVNOJ-a, u osvrtu na 26 godina Oktobarske revolucije, jedan od glavnih partijskih ideologa – Milovan Đilas skicira osnovne elemente *ideala revolucije i NOB-a*. Đilas afirmiše tradiciju i rezultate oslobodilačke borbe, tumačeći ih kao najveće dostignuće jugoslovenskih naroda. Po njemu je ta borba simbol „heroizma, slave i besmrtnosti naših naroda i garancija njihove srećne budućnosti“, a samo ona politička snaga koja iza sebe ima tradiciju oslobodilačkog rata, polaže pravo da odlučuje o sudbini države, poentira Đilas. Pojašnjava, da je kroz oslobodilački rat, jugoslovenski narod odlučio „da ga mogu predstavljati samo organi nikli u ovoj borbi, a to je AVNOJ i vlast koja iz njega proizilazi. Naš narod je svojom borbom stekao pravo da na izborima sam odredi oblik vladavine“.⁹¹

Namjeru da vrijednosti *ideala revolucije i NOB-a* iskoriste u procesu legitimisanja vlasti, komunisti potvrđuju i kroz različite programske dokumente narodnih/oslobodilačkih skupština. U rezoluciji s osnivačke skupštine ZAVNO Crne Gore i Boke navodi se da izbjeglička Vlada u Londonu nema pravo da predstavlja crnogorski narod i narod Boke, već da to pravo pripada predstavnicima ZAVNO-a koji su stajali na čelu Narodnooslobodilačke borbe.⁹² Slični stavovi ponavljaju se i u programskim dokumentima Crnogorske antifašističke skupštine narodnog oslobođenja (CASNO), koja nakon transformacije ZAVNO Crne Gore i Boke, postaje najznačajniji politički organ oslobodilačkog pokreta. CASNO ukazuje da su „svi organi nove narodne vlasti, stvoreni i ponikli u narodnooslobodilačkoj borbi“.⁹³ Slične poruke prenosi i partijska štampa, koja objašnjava da su odluke Crnogorske antifaši-

.....
⁹¹ „Govor druga Milovana Đilasa člana CK KPJ održanog na svečanoj akademiji posvećenoj 26-godišnjici Oktobarske revolucije“, str. 17; Milovan Đilas, *Članci 1941–1946*, Beograd, 1947.

⁹² Zoran Lakić, *Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Crne Gore i Boke – zbirka dokumenata*, Titograd, 1963.

⁹³ *Ibid*, str. 273.

stičke skupštine, ponikle iz tekovina Narodnooslobodilačke borbe i da „njihova snaga leži u snazi crnogorskog narodnog ustanka“, a da su „tekovine narodno-oslobodilačke borbe temelj narodne vlasti“.⁹⁴

Iz ovih stavova može se jasno uočiti da je namjera komunističkih vlasti bila da iskoriste vrijednosti oslobodilačkih tradicija u procesu legitimizacije sopstvenog položaja, kako tokom rata, ali i nakon njega, kada i formalno preuzimaju vlast. Najočigledniji primjer takvog pristupa bilo je uključivanje vrijednosti *ideala revolucije i NOB-a* u program *Narodnog fronta*, političke organizacije, odnosno koalicije, s kojom su komunisti nastupili na prvim poslijeratnim izborima. Narodni front je u političkom smislu trebalo da potvrdi rezultate oslobodilačke borbe i sprovedene revolucije, pa je u statutu organizacije definisan kao „osnovna sila za očuvanje i učvršćivanje demokratskih tekovina Narodnooslobodilačke borbe“.⁹⁵ I u narednim izbornim procesima, *ideal revolucije i NOB-a*, biće sastavni dio političke platforme Narodnog fronta, „organizacija za čuvanje tekovina Narodne revolucije“, kako je objašnjavao Josip Broz Tito.⁹⁶

U partijskim strukturama insistiraju na formulaciji da je tokom oslobodilačke borbe, i revolucionarne promjene koje su bile sastavni dio rata, stvorili jedno novo, bolje socijalističko društvo. Zbog toga i nakon oslobođenja slijedi afirmisanje svih vrijednosti objedinjenih u političkoj ideji o *revoluciji i NOB-u*, koji u novim okolnostima postaju dio temeljnih dokumenata nove države, i kao takve dobijaju svoju institucionalnu formu. U osnovnim programskim načelima Narodnog fronta, narodna vlast se tumači kao osnovna tekovina Narodnooslobodilačke borbe i narodno oružje za bolju budućnost.⁹⁷ U deklaraciji o proglašenju FNRJ, stoji da je tokom Narodnooslobodilačke borbe

.....
⁹⁴ „Odluke III zasjedanja CASNO-a“, *Omladinski pokret*, broj 5, 14. avgust 1944, str. 1.

⁹⁵ Branko Petranović, Momčilo Zečević, *Jugoslavija 1918–1988 – tematska zbirka dokumenata*, „Statut Narodnog fronta Jugoslavije“, Beograd, 1988, str.774.

⁹⁶ Teze druga Tita za referat koji će održati na VI kongresu KP Jugoslavije, Beograd, 15. avgust 1952, DACG, OSIO-NP-PG, CK SK CG, k.92/2/52.

⁹⁷ Branko Petranović, Momčilo Zečević, *Jugoslavija 1918–1988 – tematska zbirka dokumenata*, Beograd, 1988, str. 772.

ostvareno čvrsto jedinstvo i bratstvo naroda Jugoslavije i da su krvlju i životima svojih najboljih sinova ne samo pobijedili okupatora već i uklonili sve ono što ih je u prošlosti razdvajalo.⁹⁸ Proces institucionalizacije kulta revolucije i NOB-a zaokružen je donošenjem Ustava FNRJ. U članu šest Ustava, navodi se da su narodna vlast i njene institucije nastale i razvijale se u narodnooslobodilačkoj borbi, i da su temeljna tekovina te borbe.⁹⁹ Koliko su tekovine NOB-a i revolucije važne za nove vlasti govori i izbor nove himne FNRJ. Na konkursu, između 600 prijedloga za izbor himne, izabrani su stihovi koji u simboličkoj ravni afirmišu vrijednosti NOB-a i revolucije. *Smjelo smo pošli, iz mraka iz strave / Kroz krvavu buru, u bitaka dim... Zavjete palih mi čuvamo s tobom / Da vječno srećan i naš budeš dom... Putevi slave nek te vječno vode / I steg tvoj nek samo za pobjede zna.*¹⁰⁰ Formulacije o „početku iz mraka; krvavoj buri; Zavjetima palih; putevima slave“, asociraju na oslobodilački rat i njegov značaj za politički vrh države.

Bilo je potpuno jasno, da afirmisanjem svih vrijednosti oslobodilačkog rata i revolucije, nova komunistička vlast želi da legitimiše svoju vlast pred domaćom i međunarodnom javnošću, ali je ubrzo nakon donošenja Ustava FNRJ, ova politička ideja dobila nešto drugačiju društvenu funkciju. Postepeno, *ideal revolucije i NOB-a*, počinje da se upotrebljava i u procesu izgradnje novog, socijalističkog društva Crne Gore, u nastajanju. U partijskim redovima, prepoznaju da snaga i utemeljenost ove političke ideje može biti važan dio procesa stvaranja socijalističkog društva, jer kako su objašnjavali: „socijalizam se izgrađuje nošen entuzijazmom velikih istorijskih pobjeda Narodnooslobodilačke pobjede i Narodne revolucije“.¹⁰¹

.....
⁹⁸ Deklaracija o proglašenju Federativne Narodne Republike Jugoslavije, Beograd, 29. novembar 1945, *Službeni list FNRJ*, 93/1945; Branko Petranović, Čedomir Štrbac, *Istorija socijalističke Jugoslavije*, Beograd, 1977, str. 112.

⁹⁹ Ustav FNRJ, *Službeni list Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, br. 10, Beograd, 1. februar 1946.

¹⁰⁰ Državna himna FNR Jugoslavije, *Omladinski pokret*, broj 35, 22. novembar 1946, str. 2.

¹⁰¹ Radomir Komatina, „Pred šesti kongres KPJ“, *Partijski rad*, br. 27, 1. oktobar 1952, str. 1.

Nova funkcija političke ideje *revolucije i NOB-a* označiće i uključivanje ove političke ideje u programski diskurs Komunističke partije Crne Gore. Iz Centralnog komiteta KPJ, partijskim drugovima u Crnoj Gori objašnjavaju da je odbrana tekovina NOB-a i revolucije, ideološki i politički zadatak komunista u svojim sredinama. Blažo Jovanović, prvi čovjek Komunističke partije u Crnoj Gori, na osnivačkom kongresu Saveza boraca NOR-a Crne Gore, kaže da su tekovine revolucije i NOB-a temelj nove otadžbine. Jovanović poručuje da je crnogorski narod uzidao kosti svojih najboljih sinova i ćerki, i ta žrtva je po njemu, zalog za budućnost, pošto su „svi naši borci znali zašto umiru, znali su da bez slobode, bez nezavisnosti, u našoj otadžbini ne može biti sretnog života“.¹⁰²

O novoj funkciji *ideje revolucije i NOB-a* svjedoči i njeno uključivanje u redovne aktivnosti partijskih organizacija. Ta politička ideja postala je sastavni dio agitaciono-propagandnog rada Komunističke partije. Politbiro CK KPCG sugerisao je sreskim i gradskim komitetima partije i rukovodstvu masovnih organizacija da „čitav agitaciono-propagandni rad bude prožet oživljavanjem tradicija iz prošlosti Crne Gore, posebno Narodnooslobodilačke borbe“.¹⁰³ Sve edukativne aktivnosti partijskih organizacija, definisale su posebnu nastavnu jedinicu: „Oslobodilačka borba i izgradnja nove države“.¹⁰⁴ U partijskim školama više od polovine kurseva odnosi se na teme iz istorije NOB-a, dok se u okviru partijskih kružoka, kao još jednom varijantom idejno-političkog rada među komunistima, imamo više od trećine tema koje se odnose na istoriju NOB-a.¹⁰⁵ Takođe, jedan, od tri, večernja kursa za partijske aktiviste, po statistici crnogorskih komunista, bio je posvećen izučavanju istori-

.....
¹⁰² „Na Cetinju je održan prvi zemaljski kongres Saveza boraca narodnooslobodilačkog rata Crne Gore“, *Pobjeda*, br. 82, 6. april 1948, str. 1.

¹⁰³ Zaključci sastanka Politbiroa CK KPCG o pitanjima agitacije i propagande, Cetinje, 26. februar 1951, DACG, OSIO-NP-PG, CK SK CG, k. 83/1/51.

¹⁰⁴ Literatura za proučavanje predmeta Oslobodilačka borba naroda Jugoslavije i izgradnja nove države, Beograd, 4. oktobar 1946, DACG, OSIO-NP-PG, CK SK CG, k. 2/46.

¹⁰⁵ Izvještaj o radu i razvoju organizacije SKCG sreza Pljevaljskog za 1953. sa osvrtom na period od osnivačkog kongresa do danas, Pljevlja, 10. april 1954, DACG, OSIO-NP-PG, CK SK CG, k.102/21/54.

je NOB-a.¹⁰⁶ Konačno, u svojim istupima, komunistički lideri u Crnoj Gori, konstantno su ponavljali da je obaveza svakog člana partije da poznaje „tematiku Narodnooslobodilačke borbe“, i da je to jednostavno bio čin, „ideološkog uzdizanja“, obavezan za svakog člana Partije.¹⁰⁷

Osim partijskih organa, *ideal revolucije i NOB-a*, biće važan segment u radu masovnih organizacija. U programskim dokumentima Narodne omladine, navodi se da je jedan od najvažnijih zadataka organizacije, očuvanje tekovina NOB-a i revolucije.¹⁰⁸ Afirmisanjem vrijednosti revolucije i NOB-a, vjerovalo se da se među članstvom Narodne omladine „podigne revolucionarnost“, a da svaki član organizacije ima zadatak da se „bori za očuvanje tekovina Narodne revolucije“.¹⁰⁹ Aktivnosti Narodne omladine, upotpunjavala je aktivnost pionirske organizacije, koja je trebala da „kod pionira odgajaju viteški i slobodarski duh na svijetlim tradicijama naše prošlosti – naročito narodnooslobodilačke borbe“.¹¹⁰ Slične zadatke imao je i Antifašistički front žena i Savez boraca. Organizacije AFŽ-a kroz svoje aktivnosti trebale su da vode računa o „očuvanju i daljem razvijanju tekovina NOB-a“¹¹¹, dok je Savez boraca dobio zadatak da „čuva i prenosi borbene tradicije našeg naroda“, prikuplja materijale iz NOB-a, otvara muzeje, priređuje izložbe i podiže spomenike, kako bi mlade generacije upoznao „sa legendarnim heroizmom koji su naši narodi ispoljili u toku revolucije“.¹¹²

Uloga Komunističke partije u javnom životu Crne Gore nakon Drugog svjetskog rata, podrazumijevala je da *ideja revolucije i NOB-a* ne bude predmet ideološkog rada isključivo u partijskim strukturama

.....
¹⁰⁶ Nove forme rada na ideološkom uzdizanju članova partije, Cetinje, 4. januar 1947, DACG, OSIO-NP-PG, CK SK CG, k.6/47.

¹⁰⁷ Zapisnik sa sastanka PK KPJ za Crnu Goru, str. 5, Cetinje, 15. jun 1948, DACG, OSIO-NP-PG, CK SK CG, k.30/1/48.

¹⁰⁸ „Došao je naš najveći praznik II kongres omladine Crne Gore i Boke“, *Omladinski pokret*, br. 8, 15. decembar 1944, str. 1.

¹⁰⁹ Izvještaj o radu Narodne omladine Crne Gore, Cetinje, 8. februar 1951, DACG, OSIO-NP-PG, CK SK CG, k.87/51.

¹¹⁰ „Statut saveza pionira“, *Omladinski pokret*, br. 31, 24. oktobar 1946, str. 6.

¹¹¹ Direktiva CK KPJ – Pokrajinskom komitetu KP u Crnoj Gori, Beograd, 23. oktobar 1945, DACG, OSIO-NP-PG, CK SK CG, 1/45.

¹¹² „O patriotskom vaspitanju naroda“, *Partijski rad*, br. 9, 15. mart 1951, str. 1.

i masovnim organizacijama. Partija je na različite načine pokušavala da vrijednosti ove političke ideje afirmiše u javnom prostoru, i na taj način ih učini dostupnim svima. Brzo počinju različite aktivnosti koje imaju za cilj formiranje nove kolektivne svijesti koja bi u svojoj osnovi baštinila vrijednosti koje simbolizuje *ideal revolucije i NOB-a*. Počinje proces izgradnje spomenika koji su podsjećali na ratne pobjede i heroje. Obilježavanje različitih datuma i događaja iz oslobodilačkog rata, proslava ključnih pobjeda i niz drugih aktivnosti koje su bile osnova za formiranje novog kolektivnog sjećanja koje će baštiniti tradicije NOB-a i revolucije. Njihova funkcija u javnom životu, nije se zaustavila samo na simboličkom obilježavanju, već su vrijednosti *ideala revolucije i NOB-a*, počeli da se pojavljuju u medijima, predstavama, kulturnim programima, obrazovanju, historiografiji, književnosti i likovnoj umjetnosti.

Spomenici stradalim borcima Narodnooslobodilačkog rata bili su prvi simboli *ideala revolucije i NOB-a*. U simboličkoj ravni, ovi spomenici i druga obilježja oslobodilačkog rata, trebala su da budu most u istorijskoj komunikaciji između prošlosti i sadašnjosti, ali i podsjećanje na vrijednosti na kojima se izgrađivao novi sistem: revoluciju i oslobodilačku borbu. Već u oktobru 1945. godine pokrenuta je rasprava o podizanju spomenika NOB-a, koji su zamišljeni kao *mjesta žive istorije*, prostor za okupljanje novih generacija.¹¹³ Heroji i ratnici iz oslobodilačkog rata postaju novi heroji socijalističkog sistema, *nacionalni sveci*.¹¹⁴ Prvi čovjek Komunističke partije u Crnoj Gori, Blažo Jovanović, navodi da će obaveza svih biti da se podignu spomenici palim borcima, spomen ploče na mjestima bitaka i mjestima pogibije istaknutih rukovodilaca.¹¹⁵ Od 1948. godine, počinje organizovana akcija podizanja spomenika i spomen obilježja vezanih za Drugi svjetski rat. Na Cetinju se okupljaju predstavnici Narodnog fronta, Udruženja likovnih umjetnika i društva inženjera, koji pripremaju plan o podi-

.....
¹¹³ „Kakve spomenike treba podizati borcima narodnooslobodilačke vojske“, *Pobjeda*, br. 47, 14. oktobar 1945, str. 8.

¹¹⁴ Vjekoslav Perica, *Balkanski idoli 1*, Beograd, 2006, str. 230.

¹¹⁵ „Na Cetinju je održan prvi zemaljski kongres Saveza boraca narodnooslobodilačkog rata Crne Gore“, *Pobjeda*, br. 82, 6. april 1948, str. 1.

zanju spomenika i spomen obilježja borcima NOB-a. Ideja je da se u svakom srezu podigne po jedan spomenik, ukupno 17 njih, osim u Baru gdje bi se izgradila četiri manja spomenika. Raspisan je konkurs, a dogovoreno je i postavljanje spomen ploča na mjestima na kojima su se vodile značajne bitke, na streljištima i mjestima pogibije istaknutih rukovodilaca.¹¹⁶

Simbolika *ideala revolucije i NOB-a* nije afirmisana samo kroz spomen-obilježja, značajni datumi iz oslobodilačkog rata, različiti jubileji i godišnjice, bili su takođe prilika za afirmisanje vrijednosti koje simbolizuje ovaj ideal. Prvo značajnije obilježavanje događaja iz Drugog svjetskog rata, održano je u Pljevljima 1. decembra 1945. godine, kada je obilježena četvorogodišnjica *Pljevaljske bitke*. Pred 2.000 ljudi koji su se okupili da daju pomen stradalim borcima Pljevaljske bitke čuju se poruke da je ona bila početak vojne organizacije u Crnoj Gori i da od nje počinje slava Narodnooslobodilačke vojske. Pljevaljska bitka postaje simbol oružanog otpora a njene žrtve ostaju vječne, „jer su ideali za koje se ginulo ostvareni“.¹¹⁷ Šalje se poruka da žrtva stradalih boraca nije bila uzaludna jer su ciljevi za koje su se borili ostvareni. Pobjeda koju su partizani ostvarili u borbi za Pljevlja, 1. decembra 1941. godine, uticala je da ova bitka postane autentičan i snažan simbol kulta revolucije u Crnoj Gori. Zbog toga već u aprilu 1947. godine odbor Narodnog fronta u Pljevljima donosi odluku da se stradalih boraca prikupe u zajedničku kosturnicu i „da se ovim herojima podigne dostojan spomenik“. Na čelu počasnog odbora za izgradnju spomenika nalazio se Blažo Jovanovića a kao njegovi članovi pojavljuju se ministri iz crnogorske Vlade i visoki funkcioneri Armije i drugih državnih i partijskih organizacija.¹¹⁸ Crnogorska Vlada krajem 1947. godine, donosi odluku da se podignu dva centralna spomenika Narodnooslobodilačke borbe. Predlaže se podizanje spomenika na brdu

.....
¹¹⁶ „Održan je sastanak po pitanju podizanja spomenika palim borcima u našoj Republici“, *Pobjeda*, br. 116, 16. maj 1948, str. 2.

¹¹⁷ „Pomen borcima poginulim u Pljevaljskoj bitci“, *Pobjeda*, br. 55, 9. decembar 1945, str. 7.

¹¹⁸ „U Pljevljima će se podići spomenik palim borcima iz decembra 1941“, *Pobjeda*, br. 15, 5. april 1947, str. 4.

Gorica u Titogradu u znak sjećanja na sve crnogorske borce. Drugi spomenik u Pljevljima, na brdu Stražica, u znak sjećanja na pale borce u Pljevaljskoj bitci 1. decembra 1941. godine.¹¹⁹

Do kraja 1952. godine u Crnoj Gori je podignuto 111 spomen-ploča koje su podsjećale na tradiciju revolucije i NOB-a. Svi događaji koji su imali neku simboliku rata i revolucije bili su potencijalni simboli kulta. Šest spomen-ploča podignuto je na objektima u kojima su prije i za vrijeme rata održavale sjednice Pokrajinskog komiteta. Među ovim spomen-pločama se navodi i jedna iz Podgorice u kojoj je 1940. održana sjednica PK KPJ na kojoj je prisustvovao i Josip Broz, što je bio njegov prvi dolazak u Crnu Goru. Na prostoru durmitorskog kraja takođe je podignuto nekoliko spomen-ploča na objektima u kojima je tokom rata boravio Josip Broz. Veliki broj ovih obilježja otkriven je na rodnim kućama narodnih heroja i rukovodilaca crnogorskog komunističkog pokreta. Slično je bilo i na mjestima koja su podsjećala na velike bitke, a spomen ploča postavljena je i na Belvederu, kod Cetinja, mjestu u kome je 1936. policija pučala na demonstrante i zabranila protestno okupljanje.¹²⁰

Kao dio kampanje kojom je u javnom prostoru afirmisan *ideal revolucije i NOB-a*, u svim crnogorskim sredinama organizuju se različite manifestacije kojima su obilježeni značajni datumi iz istorije NOB-a. Započet je proces promjene naziva ulica i institucija, koje u novim okolnostima dobijaju nazive po imenima narodnih heroja i istaknutih učesnika oslobodilačkog rata.¹²¹ U Kotoru najveći industrijski pogoni, fabrika namještaja i fabrika sapuna dobijaju nazive po imenima narodnih heroja i predratnih komunista: Maša Brguljana i Nikole Đurkovića. Dan oslobođenja Kotora bio je razlog da se jednoj fabrici dodjeli naziv 21. novembar a nekoliko seljačkih zadruga u toj opštini dobilo je naziv po datumima kada su se tokom rata mještani suprosta-

.....
¹¹⁹ Zapisnik sjednice Vlade RCG, 1. jul 1947, Jovan R. Bojović, *Zapisnici sjednica Vlade Narodne Republike Crne Gore 1945–1951*, Podgorica, 1994, str. 196.

¹²⁰ „U našoj republici do sada je otkriveno dvadeset pet spomen-ploča vezanih za borbu i život Partije u Crnoj Gori“, *Pobjeda*, br. 136, 6. novembar 1952, str. 5.

¹²¹ Dopis CK KPCG sreskim komitetima odostavljanju imena objekata i institucija za potrebe CK KPJ, Cetinje, 20. maj 1950, DACG, OSIO-NP-PG, CK SK CG, k. 71/1/50.

vili Njemcima.¹²² U durmitorskom srezu od 55 seljačkih zadruga, čak 25 njih nosi nazive narodnih heroja iz NOB-a.¹²³ Kulturno-prosvjetna društva širom Crne Gore, uglavnom su nosila imena narodnih heroja. Na području sreskog komiteta Andrijevića od devet kulturno-prosvjetnih društava njih sedam je nosilo imena narodnih heroja: Beća Bašića, Davida Šoškića, Dragomira Dragovića, Miljana Gojkovića, Voja Turkovića, Petra Dedovića, Đukana Vulovića.¹²⁴ U Pljevljima od 35 kulturno-prosvjetnih društava, njih dvanaest nosi ime nekog od narodnih heroja, devet ih je koji u nazivu imaju neki simbol socijalizma i revolucije (*Udarnik, 1. decembar, 13. jul, Partizan, Crvena zastava* i sl.), dok ih je četrnaest s toponimom u nazivu, uglavnom mjesta u kome se nalazi kulturno-prosvjetno društvo.¹²⁵ U Šavniku i Žabljaku od dvadeset i jednog kulturno-prosvjetnog društva, njih petnaest je s imenom nekog narodnog heroja.¹²⁶ Za razliku od kulturno-prosvjetnih društava na sjeveru, u Baru je bilo mnogo više imena koja su vezivana za naziv mjesta u kome se nalazi društvo. Tako od ukupno trinaest kulturno-prosvjetnih društava u ovom srezu imamo samo četiri društva koja u nazivu imaju neki simbol komunističke ideologije: *Blažo Orlandić, Bratstvo i jedinstvo, Zora socijalizma, Ivo Vučković*.¹²⁷ U Pljevljima je centralna gradska ulica nosila ime *Maršala Tita*. Centralni gradski trg dobio je naziv *1. decembar* po datumu velike Pljevaljske bitke 1941. godine. Mnoge druge ulice u Pljevljima dobile su nazive po narodnim herojima: *Velimira Jakića, Tršova, Vuka Kneževića, Ivana Milutinovića, Branka Obradovića* i sl.¹²⁸

.....
¹²² Dopis sreskog komiteta Kotor – CK KPCG o imenima objekata i institucija, Kotor, 31. maj 1950, DACG, OSIO-NP-PG, CK SK CG, k. 71/1/50.

¹²³ Dopis sreskog komiteta Durmitorskog sresa – CK KPCG o imenima objekata i institucija, Žabljak, nedatirano, DACG, OSIO-NP-PG, CK SK CG, k. 71/1/50.

¹²⁴ Izvještaj sreske uprave – Kulturno-prosvjetnog saveza Crne Gore u Andrijevići, Andrijevića, 18. oktobar 1951, DACG, OSIO-NP-PG, CK SK CG, k. 101/51.

¹²⁵ Izvještaj sreske uprave – Kulturno-prosvjetnog saveza Crne Gore u Pljevljima, Pljevlja, 22. oktobar 1951, DACG, OSIO-NP-PG, CK SK CG, k. 101/51.

¹²⁶ Izvještaj sreske uprave – Kulturno-prosvjetnog saveza Crne Gore u Šavniku, Šavnik, 16. oktobar 1951, DACG, OSIO-NP-PG, CK SK CG, k. 101/51.

¹²⁷ Izvještaj sreske uprave – Kulturno-prosvjetnog saveza Crne Gore u Baru, Bar, 15. oktobar 1951, DACG, OSIO-NP-PG, CK SK CG, k. 101/51.

¹²⁸ Dopis gradskog komiteta KPCG u Pljevljima – CK KPCG o imenima objekata i institucija, Pljevlja, 2. jun 1950, DACG, OSIO-NP-PG, CK SK CG, k. 71/1/50.

Hotel u Petrovcu dobio je ime „Sutjeska“, solana u Ulcinju dobila je naziv po imenu narodnog heroja Baja Sekulića, kao i radničko odmaralište u Ulcinju – Ivan Milutinović. Barske ulice nosile su nazive: *24. novembra, 13. jula, Jovana Tomaševića, Trg Peka Dapčevića, Bulvar Mirka Srzentića*.¹²⁹ Izmjene postojećih naziva ulica, preduzeća i ustanova u Titogradu je dogovorena na sastanku lokalnog odbora sa čelnicima Komunističke partije u Crnoj Gori. Predsjednik Vlade Blažo Jovanović insistira da se pri davanju imena ulica vodi računa o zaslužnim ljudima tokom rata, a na prvom mjestu o narodnim herojima. Na njegov predlog počinje i promjena naziva ulica u Titogradu. Hercegovačka ulica, tako postaje ulica Jola Piletića, Trg Slobode – Trg Ivana Milutinovića. Nemanjina ulica postala je ulica Edvarda Karde-lja, ulica Slobode – Milovana Đilasa, Balšićeva – Boža Ljumovića a Bokeška ulica – ulica Raška Božovića. Gimnazija je dobila ime Buda Tomovića, *Vezirov most* je postao most Vaka Đurovića. Fabrika cigareta dobija naziv po imenu narodnog heroja – Špira Mugoše, fabrika tekstila po imenu narodnog heroja Božane Vučinić.¹³⁰ Mnoge škole, mostovi, zadruge i druge ustanove takođe dobijaju nazive po imeni-ma narodnih heroja.¹³¹ Malo koja ulica ili naziv institucije su prošli *simboličku reviziju komunističkih vlasti* pa su samo istaknuti pojedinci iz nacionalne istorije mogli biti podobni za novi simbolički okvir komunističke ideologije. To su bile *znamenite ličnosti nacionalne istorije*: Marko Miljanov, Serdar Jole Piletić, Nikac od Rovina i Njegoš.¹³²

Kako bi vrijednosti ove političke ideje približili što većem broju građana, u lokalnim partijskim organizacijama po uputstvima partijskog vrha, počinju s organizacijom masovih skupova na mjestima na kojima su de

¹²⁹ Dopis sreskog komiteta KPCG u Baru – CK KPCG o imenima objekata i institucija, Bar, 31. oktobar 1950, DACG, OSIO-NP-PG, CK SK CG, k. 71/1/50.

¹³⁰ Zapisnik sa sastanka o promjeni imena pojedinih ulica preduzeća i ustanova, Titograd, 3. mart 1948, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.30/48.

¹³¹ Most „Raka Mugoše“, most „Zarije Vujoševića“, radionica „Vlado Cvetković“, škola „Ljubica Popović“, most „Đoka Prelevića“, most „Radosava Popovića“, most „Marka Radovića“, most „Vasa Aligrudića“, škola „Savo Lubarda“, škola „Milija Sekulović“, škola „Vasa Raičkovića“ i dr.

¹³² Zapisnik sa sastanka o promjeni imena pojedinih ulica preduzeća i ustanova, Titograd, 3. mart 1948, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.30/48.

dogodili značajni događaji iz istorije NOB-a.¹³³ Kako bi na ova okupljanja privukli što veći broj ljudi, u partijskim strukturama odlučuju da *prisvoje* tradicionalne vidove narodnih okupljanja, kao što su sabori, vašari, narodne skupštine ili slična okupljanja koja je ranije organizovala crkva.¹³⁴ Poseban fokus stavljen je na godišnjice svih događaja iz NOB-a, a u tom kontekstu, posebna pažnja je posvećena proslavi iz 1954. godine, kada su crnogorski gradovi obilježili deceniju oslobođenja. Bila je to prilika da se cijela zajednica identifikuje s uspjesima oslobodilačke borbe. Obilazili su se grobovi palih boraca, otkrivane spomen-ploče i održavane različite priredbe i izložbe o Narodnooslobodilačkoj borbi.¹³⁵

Osim posebnih godišnjica ili specifičnih datuma, već u prvim godinama novih vlasti, uspostavljeno je nekoliko najznačajnijih praznika koji su se proslavljali svake godine. Najznačajniji od tih datuma bio je 13. jul – dan ustanka. Svojim simboličkim značenjem, ovaj datum već u prvim godinama socijalističke vlasti definisan je kao „najveći narodni praznik Crnogorskog naroda“.¹³⁶ To je potvrđeno i odlukom crnogorske Vlade, koja je na sjednici od 1. jula 1947. godine usvojila poseban zakon kojim je 13. jul ustanovljen kao *narodni praznik*.¹³⁷ Na taj način, ovaj praznik je institucionalizovan, pa je njegovu proslavu svake godine pratila organizacija svečanih akademija, predavanja, kulturnih i sportskih priredbi u svakom gradu, uz obavezno organizovanje centralne proslave 13. jula.¹³⁸ Partijski ideolozi kroz proslavu dana ustanka žele da ukažu na odnos pojedinca prema državi i tradiciji NOB-a. Ovaj praznik, u njihovom doživljaju je primjer „kako treba živjeti, boriti se, a kad je domovini potrebno i žrtvovati se“.¹³⁹ Dan ustanka simbolizo-

¹³³ „O patriotskom vaspitanju naroda“, *Partijski rad*, br. 9, 15. mart 1951, str. 1.

¹³⁴ Izvještaj sreskog komiteta KPCG u Pljevljima o radu između dva kongresa, Pljevlja, 10. april 1954, DACG, OSIO-NP-PG, CK SK CG, k. 102/1/54.

¹³⁵ Informacija o proslavama u 1954. godini na terenu NR Crne Gore, Titograd, 17. februar 1954, DACG, OSIO-NP-PG, CK SK CG, k.106/55.

¹³⁶ Agitprop odjeljenje PK KPJ CG – svim sreskim komisijama agitpropa o proslavi 13. jula, Cetinje, 26. jun 1947, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.6/47.

¹³⁷ Zapisnik sjednice Vlade RCG, 1. jul 1947, Jovan R. Bojović, *Zapisnici sjednica Vlade Narodne Republike Crne Gore 1945–1951*, Podgorica, 1994, str. 184, 185.

¹³⁸ Informacija o proslavama u 1954. godini na terenu NR Crne Gore, Titograd, 17. februar 1954, DACG, OSIO-NP-PG, CK SK CG, k.106/55.

¹³⁹ „Trinaesti jul – praznik crnogorskog naroda“, *Pobjeda*, br. 166, 13. jul 1949, str. 1.

vao sve oslobodilačke tradicije crnogorskog naroda, koja je potvrđena tokom oslobodilačkog rata koji je „donio željenu slobodu, nov život i stvorio uslove za izgradnju novog društvenog poretka“.¹⁴⁰

O načinu na koji crnogorsko partijsko rukovodstvo želi da obilježava 13. jul, slikovito ukazuje i uputstvo upućeno lokalnim partijskim organima. U tim sugestijama, od njih traže da 13. jul pretvore u veliku narodnu manifestaciju, tražeći da se ovaj praznik proslavlja kao što se to nekada činilo s velikim narodnim okupljanjima, kao što su Ilin-danski, Petrovdanski ili Đurđevdanski sabori. Njihova ideja je bila da 13. jul bude „opštenarodni praznik, kada mase osjećaju obavezu da se iskupe na nekom značajnom istorijskom mjestu i proslave sve to“.¹⁴¹

Dan ustanka, 13. jul, svečano je obilježen već prve godine nakon oslobođenja, kroz organizovanje velikih masovnih mitinga u crnogorskim gradovima. *Pobjeda* prenosi da je na mitingu u Podgorici bilo 10.000 ljudi, u Nikšiću 8.000, Danilovgradu 5.000. U šest opština durmitorskog kraja, okupilo se 10.000 ljudi a veliki broj građana napunio je i trgove u Pljevljima, Bijelom Polju, Herceg Novom i ostalim crnogorskim gradovima gdje se slavio dan ustanka. Poruke s ovih mitinga podsjećaju na tradiciju oslobodilačkog rata i na četiri godine ratovanja i oslobođenje zemlje.¹⁴² U pozitivnom kontekstu govori se o rezultatima ostvarenim tokom oslobodilačkog rata što bi trebalo da predstavlja podstrek za nove akcije u slobodi. Već sljedeće godine, na proslavu 13. jula u Crnu Goru stiže Josip Broz. Tito potvrđuje da će dan ustanka biti simbol revolucije i Narodnooslobodilačkog rata, poručujući da „sve naše tekovine počivaju brdima kosti i potocima krvi“. Žrtva tokom rata imala je svoju funkciju, kroz revoluciju je stvorena nova država a „tekovine te borbe biti ponos budućim generacijama“.¹⁴³ U govoru u Podgorici Josip Broz precizno objašnjava funkciju kulta revolucije i NOB-a. Kritikujući

¹⁴⁰ „Trinaesti jul“, *Omladinski pokret*, br. 28, 13. jul 1949, str. 1.

¹⁴¹ Agitprop odjeljenje PK KPJ CG – svim sreskim komisijama agitpropa o proslavi 13. jula, Cetinje, 26. jun 1947, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.6/47.

¹⁴² „Veličanstvene narodne manifestacije širom Crne Gore“, *Pobjeda*, br. 35, 25. jul 1945, str. 2.

¹⁴³ „Maršal Tito u Crnoj Gori“, *Pobjeda*, br. 27, 13. jul 1946, str. 1.

sve one koji su u toku rata bili *na drugoj strani* Tito naglašava da samo Komunistička partija ima pravo da nakon rata odlučuje o daljim pravcima društvenog razvoja. Ističe da „oni koji danas osporavaju zakonita i čovječanska prava naših naroda treba da vide tragove te uporne borbe protiv neprijatelja čovječanstva“.¹⁴⁴ Slične su poruke i Blaža Jovanovića, koji na Cetinju kaže da i pored velikih žrtava u oslobodilačkom ratu crnogorski narod mora biti zadovoljan „jer su se naše žrtve isplatile zbog tekovina u kojoj je ostvaren narodni san, nerazdruživo bratstvo naroda, narodna vlast i armija koja će čuvati tekovine NOB-a“. Jovanović ide i korak dalje, pa tekovine NOB-a transponuje u aktuelni društveni momenat – obnovu zemlje. Traži da se s istom energijom kojom se borilo tokom rata krene u obnovu zemlje. „Neka nas oduševljenje 13. jula ponese u obnovu i izgradnju, isto onako spremne kako što smo se davali u Narodnooslobodilačkoj borbi“ ističe Jovanović.¹⁴⁵

Vremenom je svaka godišnjica dana ustanka povezivana s aktuelnim političkim događajima u zemlji i svijetu. Proslava iz 1948. godine ostala je u sjenci prvih značajnijih rezultata u obnovi zemlje, jer je 13. jul bio povod za puštanje u saobraćaj *najveće radne pobjede crnogorskog naroda*, pruge Titograd – Nikšić. Pozivajući se na vrijednosti oslobodilačkog rata, komunisti otvaraju prugu i šalju poruku da će biti dostojni nasljednici oslobodilačkih i revolucionarnih tradicija i u miru. Te njihove namjere potvrđuje i plan proslave 13. jula 1948. godine. Zadatak proslave bio je „da kroz spajanje istorijskih pobjeda crnogorskog naroda iz 1941. i kasnije, s velikom pobjedom koju predstavlja izgradnja omladinske pruge, istakne njenu veličinu i mobilise radnike, seljake, inteligenciju, omladinu u radu na ispunjenju petogodišnjeg plana“. Proslava se sastojala od ceremonije otvaranja pruge, parade brigadi- ra, fiskulturnog sleta, izložbe i kulturno-umjetničkog programa.¹⁴⁶ Praksa, započeta 1948. godine otvaranjem pruge Titograd – Nikšić, nastavljena je i narednih godina. Svi poslovi obnove Crne Gore, indu-

¹⁴⁴ „Govor Maršala Tita u Podgorici“, *Pobjeda*, br. 28, 15. jul 1946, str. 2.

¹⁴⁵ „Predsjednik Vlade Blažo Jovanović otvara miting“, *Pobjeda*, br. 28, 15. jul 1946, str. 3.

¹⁴⁶ Projekat plana proslave 13. jula 1948. godine, nedatirano, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.14/48.

strijalizacije, urbanizacije i izgradnje velikih infrastrukturnih objekata predstavljaju se kao „plodovi trinaestog jula, plodovi naše revolucije“ koja treba da otvori svijetle perspektive ekonomskog i kulturnog razvitka.¹⁴⁷ Svaka proslava 13. jula nije samo datum „kada se osvježavaju uspomene na herojsku borbu, već je to dan kada u tekovine naše Revolucije unosimo još jednu novu godinu pobjeda, napora i uspjeha naše socijalističke izgradnje“.¹⁴⁸

Posebna pažnja posvećena je obilježavanju desetogodišnjice ustanka crnogorskog naroda. Za tu priliku, formiran je poseban odbor za proslavu koji je imao zadatak da i prije same godišnjice u štampi, časopisima, radio stanicama i na druge načine *populariše desetogodišnjicu ustanka*. Odbor za proslavu pripremio je jubilarne novinske brojeve, štampao knjigu o narodnim herojima i izradio kalendar borbi partizanskih jedinica. Centralna proslava priređena je u Titogradu, gdje je dan ustanka obilježen svečanom akademijom, uz prisustvo predsjednika države Josipa Broza. Na gradskim ulicama održan je defile vojnih snaga, otkrivena spomen ploča narodnim herojima, otvorena izložba fotografija iz NOB-a, dok je uveče pripremljen kulturni program. Slične aktivnosti organizovane su i u drugim gradovima, gdje su takođe otkrivene spomen ploče i spomenici učesnicima NOB-a, održane svečane akademije i skupovi na mjestima borbi iz oslobodilačkog rata.¹⁴⁹ O značaju koje su crnogorske vlasti posvetile godišnjici ustanka, govori i cifra od preko 2 miliona dinara, koje su utrošene za obilježavanje godišnjice. To je dosta visoka cifra, imajući u vidu da su ukupni prihodi crnogorskog budžeta u toj godini (bez donacija iz saveznog budžeta), bili oko milijardu dinara, što znači da je za samo jedan dan proslave potrošeno više od 0,2% ukupnih budžetskih prihoda Crne Gore u prethodnoj godini.¹⁵⁰

.....
¹⁴⁷ „Trinaesti jul – praznik crnogorskog naroda“, *Pobjeda*, br. 166, 13. jul 1949, str. 1.

¹⁴⁸ „Trinaesti jul – dan ustanka crnogorskog naroda“, *Pobjeda*, br. 165, 13. jul 1950, str. 1.

¹⁴⁹ Kako se sprovodi plan proslave 13. jula, nedatirano, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 107/51.

¹⁵⁰ Pregled ukupno ostvarenih prihoda na teritoriji NRCG za 1950. godinu – izvještaj planske komisije, nedatirano, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 74/50.

Osim dana ustanka, centralni simbol *ideala revolucije i NOB-a* bile su i godišnje proslave Oktobarske revolucije. Proslava dana Oktobarske revolucije, za jugoslovenske komuniste bila je važna i prije dolaska na vlast, da bi nakon 1945. godine, taj datum postao važno simboličko mjesto novog ideološkog diskursa. Oktobarska revolucija iz 1917. tumačena je kao: „sudbonosni događaj, demokratskog i revolucionarnog preobražaja“.¹⁵¹ Izvjesna ideološka lutanja oko Oktobarske revolucije, desila su se tokom sukoba sa zemljama IB-a, ali je veoma brzo i ta dilema riješena. Jugoslovenski komunisti u procesu distanciranja od sovjetskog modela izgradnje socijalizma, afirmišu tezu da je SSSR odustao od izvornog tumačenja socijalističke ideje, zbog čega kako navode, nije bilo razloga da se jugoslovenski komunisti odriču vrijednosti Oktobarske revolucije. Naprotiv, potpuno ih prihvataju i koriste da afirmišu tezu, da su upravo oni nastavljači ideja Oktobarske revolucije. Radomir Komatina, član Politbiroa CK KPCG na akademiji povodom Oktobarske revolucije na Cetinju saopštava da „razvitak SSSR-a posle Lenjinove smrti, a naručito poslije Drugog svjetskog rata pokazao je da SSSR nije više ono što je trebala da bude, pokazalo se da se u SSSR-u radi o novim pojavama koje nemaju veze ni s komunizmom, ni sa socijalizmom“.¹⁵² Crnogorski komunisti tako iz sovjetskog kulta izvlače samo jedan segment njegove simbolike, onaj dio koji im omogućava da budu baštinici tradicije Oktobarske revolucije. Ne odbacujući vrijednosti Oktobarske revolucije, ograđuju se od iskustva SSSR-a, pokušavajući da na taj način legitimišu svoj odnos prema revolucionarnim promjenama.

Definisanjem osnovnih vrijednosti političke ideje revolucije i NOB-a, kao i definisanje osnovnih simbola te ideje, otvoren je put za njihovo afirmisanje u javnom prostoru. Namjera komunističkih vlasti da se građani identifikuju s vrijednostima *ideala revolucije i NOB-a*, zahtjevala je da on postane dio svakodnevnog života, prisutan i dostupan najvećem broju stanovnika Crne Gore. U tom kontekstu, za komu-

¹⁵¹ „28-godišnjica Oktobarske revolucije“, *Pobjeda*, br. 50, 4. novembar 1945, str. 1.

¹⁵² „Trideset treća godišnjica Oktobarske revolucije“, *Pobjeda*, br. 265, 7. novembar 1950, str. 1.

nističke vlasti bilo je veoma važno da obrazovni sistem, književnost, likovna umjetnost i svi drugi oblici stvaralaštva, njeguju i afirmišu vrijednosti ove političke ideje.

Komunistička partija fokus indoktrinacije ovom političkom idejom, stavlja na obrazovnu politiku, vjerujući da će najbolji put za afirmisanje vrijednosti ovog ideala biti njegovo širenje među mladima. Tako su motivi iz oslobodilačkog rata i revolucije brzo našli svoje mjesto u obrazovnoj politici Crne Gore. Od prvog razreda osnovne škole, nastavni sadržaji bili su preplavljeni temama iz revolucije i NOB-a, a funkcija obrazovnog procesa bila je da „upozna učenike s historijom oslobodilačke borbe i razvijanje tekovina Narodnooslobodilačke borbe“.¹⁵³ To je bilo najizraženije u nastavi istorije, koja se u osnovnim školama izučavala od trećeg razreda, a odnos prema *idealu revolucije i NOB-a* možda najslikovitije objašnjava činjenica da se u udžbenicima istorije iz tog perioda prvo izučavaju lekcije iz istorije NOB-a, pa tek onda lekcije iz praistorije i srednjeg vijeka.¹⁵⁴ U tim udžbenicima, oslobodilački rat definiše se kao borba protiv Njemaca, Italijana i njihovih pomagača – narodnih izdajnika. Oslobodilački rat je povelala Komunistička partija na čelu s Titom, a da su kao sjećanje na borbe ostali spomenici i narodni heroji.¹⁵⁵ Posebna lekcija posvećena je narodnim herojima, koji se đacima predstavljaju kao *najhrabriji*, koji nikada ne bi izdali ni drugove ni državu, zbog čega narod „nikada neće zaboraviti njihova herojska djela“.¹⁵⁶ U svakom udžbeniku detaljno su opisane istorijske epizode o podizanju ustanka, neprijateljskim ofanzivama i kasnije oslobođenju zemlje. Mjesto u udžbenicima istorije, pronašlo je i objašnjenje karaktera oslobodilačkog rata, koji je po njihovom tumačenju imao dvostruki karakter: „nacionalno oslobođenje zemlje i stvaranje istinski demokratske vlasti u novoj Jugoslaviji“.¹⁵⁷

.....
¹⁵³ Ministarstvo prosvjete NRCG – Nastavni plan i program za osnovne škole i peti razred osmogodišnje škole (prvi razred gimnazije), Cetinje, 1950, str. 14.

¹⁵⁴ *Udžbenik istorije za III razred osnovne škole*, Cetinje, 1954, str. 87, 88.

¹⁵⁵ *Ibid.*, str. 20.

¹⁵⁶ *Ibid.*, str. 27.

¹⁵⁷ *Istorija naroda Jugoslavije od 1848. godine do danas – za osmi razred osnovne škole*, Cetinje, 1955, str. 145.

Sa vrijednostima *ideala revolucije i NOB-a*, bila je usklađena cijela kulturna politika, koja je pokušavala da oblikuje jedan novi kulturni model, takozvanu: *narodnu kulturu*, koja se stvarala na vrijednostima naslijeđa i tekovina NOB-a i revolucije.¹⁵⁸ Prvi na liniji stvaranja *narodne kulture* koja bi afirmisala vrijednosti NOB-a i tekovine revolucije bili su književnici, koji su već na prvom kongresu književnika 1946. godine opisani kao *inženjeri ljudskih duša*, koji su u socijalističkom sistemu imaju jasne dužnosti koje je pred njih stavila država.¹⁵⁹ Njihov zadatak je bio da oblikuju književni izraz koji bi približio herojstvo oslobodilačkog rata i „odgajao ljude na primjerima borbenog i radnog heroizma, humanizma i bratske ljubavi“. Sugerisano je da se teme biraju iz tematike NOB-a, a njihova funkcija bila je učvršćivanje tekovina revolucije.¹⁶⁰ Čelni ljudi udruženja književnika Jugoslavije, preporučuju svojim članovima da „tekovine NOB-a, treba da budu idejna baza“ novog književnog izraza.¹⁶¹ Kako bi sve te preporuke i sugestije našle svoje mjesto u književnim djelima, Savez književnika Jugoslavije kontrolisao je način sprovođenja svojih preporuka kroz književnu kritiku i kontrolu izdavaštva. Komisija je na ovaj način usmjeravala izbor književnih motiva i njihovu obradu, a formirana je i posebna komisija koja se bavila sakupljanjem narodne poezije o oslobodilačkom ratu.¹⁶²

Jedan od najznačajnijih crnogorskih književnika i visoki partijski funkcioner, Radovan Zogović, na kongresu jugoslovenskih književnika 1946. godine, takođe je sugerisao da književni izraz mora biti oslonjen na tradiciju revolucije. Zogović govori o novoj književnosti, koja bi prepoznala krupne, revolucionarne promjene u društvu. Te velike promjene i preokreti, po njemu treba da budu „živi materijal

.....
¹⁵⁸ Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, knjiga III, Beograd, 1988, str. 126.

¹⁵⁹ „Prvi kongres književnika Jugoslavije“, *Stvaranje*, br. 2–3, novembar – decembar 1946, str. 164.

¹⁶⁰ Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, knjiga III, Beograd, 1988, str. 126.

¹⁶¹ „Prvi kongres književnika Jugoslavije“, *Stvaranje*, br. 2–3, novembar – decembar 1946, str. 165.

¹⁶² „Saopštenje uprave Saveza književnika Jugoslavije“, *Stvaranje*, br. 4–5, april – maj 1948, str. 264.

naše najnovije književnosti, njena osnova, cilj i kriterijum“.¹⁶³ Poruke s prvog kongresa jugoslovenskih književnika, Zogović je predstavio u autorskom tekstu u časopisu *Stvaranje*, u kome ističe da je funkcija socijalističke književnosti da „pokaže narodu šta je sve uradio, kako bi on postao svjestan svoga djela i istorijske cjeline“. Na ovim premisama Zogović i definiše zadatke savremene crnogorske književnosti koja treba da „umjetnički, široko i živo, odrazi našu savremenu istoriju i društvo savremenog čovjeka, ukaže na njegove uspjehe u revoluciji i NOB-u“. Takva književnost treba da vaspitava narod, a motivi iz oslobodilačkog rata bez sumnje su u prvom planu. Književnosti se stavlja zadatak „da ocjeni velike i prelomne događaje“ Narodnooslobodilačke borbe. To podrazumijeva predstavljanje likova boraca, trudbenika ali i likove naših neprijatelja. Književnost, objašnjava Zogović, mora da objasni kako nastaju narodni heroji, „da poništi smrt onih koje je smrt pokosila“. Istovremeno prikazujući i likove „izdajničkih reakcionara“, da prikaže njihove zločine u ratu.¹⁶⁴

Usmjerenja definisana na prvom kongresu književnika Jugoslavije, u Crnoj Gori u svojim djelima afirmisali su književnici: Mihailo Lalić, Janko Đonović i Mirko Banjević koji su bili nosioci tog novog pristupa književnosti. U crnogorsku književnost uveli su motive iz revolucije, narodnooslobodilačke borbe i svakodnevnog života. Kao urednici, okupili su se oko prvog crnogorskog časopisa za književnost i kulturu *Stvaranje*, koji je počeo izlaziti u oktobru 1946. godine. Skoro polovina tekstova, književnih djela i pjesama u časopisu *Stvaranje* posvećeno je temama o revoluciji i narodnooslobodilačkom ratu. U tim tekstovima afirmišu se ideali socijalizma, revolucije i narodnooslobodilačkog rata, bratstva i jedinstva, ideal rada i novih društvenih snaga.¹⁶⁵ Prvo djelo s motivima NOB-a i revolucije, koje izdvaja književna kritika, bila je knjiga pripovjedaka *Izvidnica*, Mihaila Lalića. Književna kritika ocijenila je ovu zbirku

.....
¹⁶³ Radovan Zogović, „O našoj književnosti, njenom položaju i njenim zadacima danas“, *Stvaranje*, br. 2–3, novembar – decembar 1946, str. 143.

¹⁶⁴ *Ibid.*, str. 142.

¹⁶⁵ „Nekoliko napomena u vezi prikazivanja književne aktivnosti u Crnoj Gori“, *Stvaranje*, br. 7–8, jul – avgust 1948, str. 394.

kao odličan primjer kako „kroz svoje motive povezuje brobenu tradiciju i ulogu Komunističke partije i vjeru narodnih masa u nju“. Lalićeva knjiga se predstavlja ko primjer, kako pronaći motive u „pozitivnim i naprednim snagama u borbi sa zlom“.¹⁶⁶

Ideal revolucije i NOB-a afirmisali su i pjesnici koji su svoje radove osim u časopisu *Stvaranje*, objavljivali i na stranicama *Pobjede*. Književna kritika, izdvojila je dvije zbirke pjesama koje su proglašene kao model svim mladim pjesnicima, kako treba povezivati pjesničko stvaralaštvo i *ideal revolucije i NOB-a*. To je bila knjiga Radovana Zogovića *Prkosne strofe* i zbirka pjesama *Gorski tokovi* Janka Đonovića. Zogovićeve zbirke pjesama ocijenjena je kao „najčistiji i naljepši izraz novog jugoslovenskog patriotizma u našoj poeziji“.¹⁶⁷ Osvrćući se na ovu zbirku pjesama Janka Đonovića, Mihailo Lalić objašnjava da su motivi iz NOB-a najprihvatljiviji za novu književnost. Lalić se osvrće na Đonovićeve pjesme nastale prije 1930. godine koje su bile pod uticajem *zapadnjačkog modernizma* i da su pjesme nastale pod tim uticajem smetale Đonoviću da se jasno i precizno izjasni. Za razliku od ovih lutanja, Lalić govori o *divnim pjesmama* u ciklusu *Iza žice* koji je posvećen tragičnoj atmosferi logora. Još više pohvala za njegov rad ima za pjesme „podsjećanja na pobjede i slobode, zanosne apoteoze, našim borcima za slobodu“. Lalić izdvaja i stihove: *Vrijedi živjeti / radi bosih četa / snažno otrgnutih iz vidjela / što pregaziše vjekovne laži / prestole i krune*.¹⁶⁸

Poput književnog izraza, i likovna umjetnost je bila u funkciji afirmisanja *ideala revolucije i NOB-a*. Već na prvoj skupštini udruženja likovnih umjetnika, predstavnici Ministarstva prosvjete, traže od slikara upotrebu motiva iz NOB-a i revolucije i društveno angažovano slikarstvo. Vukoman Džaković delegat Ministarstva prosvjete objašnjava da „umjetnik ne smije da dođe u opasnost da postane rob zanata, odnosno forme“. To

¹⁶⁶ Mihailo Lalić, „Izvidnica – pripovjetke“, *Stvaranje*, br. 3–4, mart – april 1949, str. 142.

¹⁶⁷ Niko Pavić, „Radovan Zogović – Prkosne strofe“, *Stvaranje*, br. 3, mart 1948, str. 153–155.

¹⁶⁸ Mihailo Lalić, „Pjesme Janka Đonovića“, *Stvaranje*, br. 11–12, novembar – decembar 1947, str. 721–724.

znači umjetnost sama po sebi ne može biti konačan cilj već ona mora imati svoju funkciju. Likovni umjetnici su podržali partijski doživljaj slikarstva koji je objašnjavao da je umjetnost stvar naroda i da se prvenstveno mora voditi računa o sadržini koja mora biti umjetnički obrađena. Petar Lubarda objašnjavao je da je „svaka dobra umjetnost odraz društvene stvarnosti“; Anton Lukateli tvrdio je „da treba koristiti iskustva sovjetskih umjetnika jer se na umjetnost zapada XX vijeka više ne može ugledati“ a slikar Miloš Jeknić bio je uvjeren da „su svi umjetnici koji su radili odvojeno od naroda uvijek promašili“.¹⁶⁹ Prihvatanje ideala revolucije u crnogorskoj likovnoj umjetnosti bilo je evidentno već nakon prve kolektivne izložbe crnogorskih slikara. Od stotinjak radova na prvoj kolektivnoj izložbi čak 37 njih je bilo s motivima NOB-a i revolucije.¹⁷⁰ Književnik Janko Đonović u časopisu *Stvaranje*, nakon izložbe konstatuje da je svih 29 umjetnika, koji su izlagali, prihvatilo načela socrealizma jer su u svojim djelima uspjeli da izraze našu novu stvarnost. Motivi koji umjetnici koriste uglavnom su iz narodnooslobodilačkog rata, zarobljeništva i obnove zemlje. Predstavljani likovni radovi obrađivali su teme iz ratnog zarobljeništva, likovima radnika u obnovi zemlje, napada na bunkere, motive sa Sutjeske, portret narodnog heroja Sava Kovačevića. Ova djela kako zapaža Đonović, „prožeta su naprednom idejnom tematikom i imaju dokumentarnu vrijednost“. Na platnima koja predstavljaju Narodnooslobodilačku borbu, on prepoznaje „svijetle napore da se izrazi jedna prohujala stvarnost, bogatsvo motiva i nadahnuća“.¹⁷¹

Monopolizovana izdavačka djelatnost i kontrola ovog sektora od partijskih struktura, omogućila je i da se i kroz izdavačku djelatnost stvore uslovi za afirmisanje *ideala revolucije i NOB-a*. U odluci Centralnog komiteta o izdavačkoj djelatnosti, preporučuje se objavljivanje: „klasičnih književnih, domaćih i stranih djela realističke i savremene

.....
¹⁶⁹ Zapisnik skupštine udruženja likovnih umjetnika Crne Gore, Cetinje, 16. februar, 1947, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.6/47.

¹⁷⁰ „Za raznovrsnu i aktuelnu tematiku u našoj likovnoj umjetnosti“, *Stvaranje*, br. 1–2, januar – februar 1950, str. 59.

¹⁷¹ Janko Đonović, „Poslije izložbe crnogorskih likovnih umjetnika“, *Stvaranje*, br. 1, oktobar 1946, str. 62.

revolucionarne književnosti“.¹⁷² Sredinom 1945. godine glavni odbor omladinske organizacije USAOJ za Crnu Goru štampa knjigu o uspjesima i podvizima mladih boraca iz NOB-a. Nekoliko desetina mladih komunista ovom knjigom promovisano je u heroje rata zbog njihove „strasne i snažne ljubavi za slobodu, njihove smjelosti i snage koja ih je dovela do slobode“. Ova knjiga imala je pedagošku funkciju i kroz nju su se mladi u miru trebali učiti podvizima i herojstvu mladih komunista. Ona je mladima trebala da približi kako se u ratu „ono što je bilo na duši pretvaralo u djelo. Kako je postojala samo jedna nada – u Sovjetski savez, jedna ljubav – za slobodu, jedna mržnja – na fašizam i kako su sva ta osjećanja slivena u jednom imenu – Tito“.¹⁷³

Ideal revolucije i NOB-a zamišljen je i kao glavna tema crnogorske poslijeratne historiografije. U planu izdavačke djelatnosti za 1952. godinu, čak polovina planiranih izdanja odnosila na historiografsku literaturu, u kojoj dominiraju teme iz NOB-a.¹⁷⁴ Teme iz Narodnooslobodilačke borbe i revolucije, obrađivane su po metodu *dijalektičkog materijalizma*, za što je bio zadužen Istorijski institut Crne Gore osnovan u avgustu 1948. godine.¹⁷⁵ Posebnu ulogu u afirmisanju *ideala revolucije i NOB-a* imao je časopis *Istorijski zapisi*. Od autora u ovom naučnom časopisu očekivalo se da: „materijalu iz rata daju naučni karakter, kako bi se on povezao s današnjim naporima u izgradnji socijalizma“. Osim toga, zadatak časopisa *Istorijski zapisi* bilo je da redovno objavljuje dokumenta, sjećanja i uspomene iz NOB-a čime je ovom materijalu trebalo da se da *naučni karakter*.¹⁷⁶ U Istorijskim zapisima u periodu

.....
¹⁷² Izvještaj Centralnog komiteta o agitaciono-propagandnom radu Komunističke partije Jugoslavije podnio je drug Milovan Đilas, *Pobjeda*, br. 174, 24. jul 1948, str. 3.

¹⁷³ „Oni su ponos domovine – knjiga o našim junacima“, *Pobjeda*, br. 41, 2. septembar 1945, str. 6.

¹⁷⁴ Zaključci savjetovanja po pitanju izdavačke djelatnosti, Cetinje, 22. februar, 1952, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.92/52.

¹⁷⁵ Rad i stanje naučnih ustanova – referat Nika S. Martinovića na konferenciji naučnih ustanova u Ministarstvu za kulturu i nauku FNRJ, Beograd, 13. maj 1949, str. 3, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 48/49.

¹⁷⁶ Referat o časopisu *Istorijski zapisi*, Cetinje, 20. januar 1950, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 72/50.

od 1945. do 1955. godine ipak je mnogo više članaka i objavljenih dokumenata koji se odnose na nešto starije periode nacionalne istorije Crne Gore.¹⁷⁷ Uredništvo časopisa, zbog toga je kritikovano jer je izostavljanje tema iz istorije oslobodilačkog rata nedopustiv propust. U junskom broju *Istorijskih zapisa* iz 1950. godine nije objavljen ni jedan članak iz Narodnooslobodilačke borbe što je odmah ocijenjeno kao velika greška. To je *upadljiv i neopravdan izostatak*, navodi se na naslovnici *Pobjede*. Nudi se i rješenje, u slučaju da ne postoje članci o ovoj temi. Predlaže se da se izostanak historiografskih radova nadomjesti razgovorima s učesnicima NOB-a. „Sjećanja iz revolucije, iz te velike borbe naših naroda za slobodu, mogu biti dragocjen istorijski materijal“.¹⁷⁸

Esencijalni segment procesa afirmisanja *ideala revolucije i NOB-a* bilo je oblikovanje i stvaranje kolektivnog sjećanja na tradicije oslobodilačkog rata i revolucije. Već tokom 1947. godine pri Narodnom muzeju na Cetinju, osnovano je odjeljenje Narodnooslobodilačke borbe. Zadatak ovog odjeljenja bio je da prikupi sav materijal „koji bi imao i najmanje veze s herojskom borbom naših naroda“. Ovo odjeljenje nije prikupljalo samo građu iz perioda NOB-a već i onu iz vremena ilegalnog rada KP u Crnoj Gori. Otišlo se i korak dalje pa je rukovodstvo Narodnog muzeja, 25. januara 1950. godine donijelo odluku da se odjeljenje NOB-a pretvori u samostalan muzej.¹⁷⁹ Narodni muzej prikupljao je sve materijalne ostatke oslobodilačkog rata, pisma vojnih štabova, propagandni materijal, dnevnike, pjesme, anegdote nastale u ratu, novine i letke, fotografije rukovodilaca i boraca NOB-a, oružje i uniforme vojnika, njihove lične predmete i druge materijalne ostatke iz oslobodilačkog rata.¹⁸⁰ Savez boraca je tokom 1950. godine u svim crnogorskim gradovima, formirao posebne komisije sa zadatkom da u svojim sredinama sakupljaju

.....
Vasilije Jovović, *Zapisi – Istorijski zapisi 1927–1987, bibliografija*, Titograd, 1989.

¹⁷⁸ „Novi broj Istorijskih zapisa“, *Pobjeda*, br. 23, 27. januar 1950, str. 1.

¹⁷⁹ „Ove godine će se osnovati muzej Narodnooslobodilačke borbe“, *Pobjeda*, br. 165, 13. jul 1950, str. 7.

¹⁸⁰ Izvještaj o dosadašnjem radu u prikupljanju objekata iz NOB-a, Cetinje, 27. jun 1947, DACG, OSIO-NP-PG, CK SK CG, k. 6/47.

materijalne ostatke, istorijski materijal i sve druge stvari iz perioda oslobodilačkog rata. Sakupljeni su dokumenti iz tog perioda, uputstva narodnih odbora, knjige, brošure, oružje i lične stvari poginulih boraca.¹⁸¹ Početkom 1950. godine Savez boraca Crne Gore pripremio je popis svih žrtava stradalih u Drugom svjetskom ratu, a kompletan materijal sakupljan je kao „istorijsko-dokumentacioni materijal koji je trebalo da posluži za izradu knjiga o žrtvama fašizma“.¹⁸²

IDEAL BRATSTVA I JEDINSTVA

Traganje za održivim rješenjem nacionalnog pitanja, kao jednog od najvećih izazova Versajske Jugoslavije, imaće ključni uticaj na oblikovanje jedne od ključnih političkih ideja oslobodilačkog pokreta i kasnije socijalističke Jugoslavije – *ideala bratstva i jedinstva*. Kompleksnost jugoslovenskog nacionalnog pitanja, zahtijevala je pronalaženje jednog održivog rješenja, koje bi moglo prevazići sve nacionalne antagonizme u jednoj socijalističkoj državi. Politička ideja o jednakosti i ravnopravnosti svih nacionalnih i etničkih zajednica u Jugoslaviji, formalizovana kroz *ideal bratstva i jedinstva* bio je odgovor Komunističke partije.

U jednostavnom tumačenju, *ideal bratstva i jedinstva* predstavlja ideološki i politički odgovor Komunističke partije na vjerske i nacionalne razlike jugoslovenskog prostora, koje su generisale nezadovoljstvo u svim nacionalnim i etničkim zajednicama, zbog čega su ograničavale svaki pokušaj kohezije u Versajskoj Jugoslavije. Politička ideja, bratstva i jedinstva, odnosno sistem vrijednosti koje je ovaj ideal objedinjavao, bili su pokušaj partijskih struktura da na platformi jednakosti i ravnopravnosti, prevaziđu vjerske i nacionalne razlike jugoslovenskog prostora, i stvore pretpostavke za održivo rješenje nacionalnog i vjerskog pitanja u Jugoslaviji.

.....
¹⁸¹ „Rad sekcije za prikupljanje istorijskog materijala pri sreskom odboru saveza boraca Ivangrada“, *Pobjeda*, br. 144, 18. jun 1950, str. 5.

¹⁸² „Popis žrtava fašizma u Crnoj Gori privodi se kraju“, *Pobjeda*, br. 24, 28. januar 1950, str. 2.

Profilacija vrijednosti, koje će kasnije objediniti *ideal bratstva i jedinstva*, počinje još tokom 20-ih i 30-ih godina 20. vijeka, kada Komunistička partija prepoznaje nacionalno pitanje, kao važan segment budućeg političkog djelovanja. Zaokruženu formu političke ideje, *ideal bratstva i jedinstva* dobiće tokom Drugog svjetskog rata, kada će osim modela za rješavanje nacionalnog pitanja Jugoslavije, postati i snažan homogenizujući faktor oslobodilačkog rata. Kroz ovu političku ideju, Komunistička partija će tokom oslobodilačkog rata ponuditi koncept rješavanja jugoslovenskog nacionalnog pitanja, koji počiva na ideji da su svi jugoslovenski narodi na ravnopravnim osnovama učestvovali u oslobodilačkom ratu. Takav pristup podrazumijeva i njihovu ravnopravnost i jednakost u novoj poslijeratnoj, socijalističkoj državi, koja će umjesto versajskog koncepta nacionalističkog razračunavanja, ponuditi koncept ravnopravnosti i jednakosti.¹⁸³

Definisanje političke ideje bratstva i jedinstva počinje još 20-ih godina 20. vijeka, kada jugoslovenski komunisti pod uticajem Kominterne, odnosno Boljševičke partije, počinju snažnije da se interesuju za nacionalno pitanje. U tom periodu Jugoslavija za komuniste predstavlja propao projekat, ili kako oni objašnjavaju: „Velikosrpska Jugoslavija kao jedno od najopasnijih ognjišta novog imperijalističkog rata“.¹⁸⁴ Prvi put ova politička ideja ulazi u zvanična dokumenta KPJ u decembru 1934. godine kada se na *IV Zemaljskoj konferenciji KPJ* prvi put definiše mogući model rješavanja nacionalnog pitanja u Jugoslaviji. U rezoluciji s konferencije se navodi da će od pravilnog stava KPJ o nacionalnom pitanju „zavisiti uspjeh pridobijanja širokih narodnih masa za protufašističku pučku frontu“. Konstatuje se da je dosadašnji princip rješenja nacionalnog pitanja definisan „kroz pravo svakog naroda na samoopredjeljenje do otcjepljenja“ prevaziđen i da u narednom periodu nacionalno pitanje treba rješavati „u okviru postojećeg državnog područja Jugoslavije, na osnovu nacionalne ravnopravnosti“, što podrazumijeva rješenje nacionalnog pitanja u okviru federa-

¹⁸³ Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1978*, Beograd, 1981, str. 255.

¹⁸⁴ „Četvrta zemaljska konferencija o zadacima partije u borbi protiv imperijalističkog rata“, Branko Petranović, Momčilo Zečević, *Jugoslavija 1918–1988 – tematska zbirka dokumenata*, Beograd, 1988, str. 347.

tivne države.¹⁸⁵ Nakon *IV Zemaljske konferencije KPJ*, na kojoj se prvi put promovise ideja ravnopravnosti svih jugoslovenskih nacionalnih i vjerskih zajednica, već naredne godine, nakon kongresa Komunističke internacionale, Komunistička partija Jugoslavije kao jedan od svoja tri najvažnija zadatka ističe potrebu „ravnopravnosti među narodima Jugoslavije“.¹⁸⁶ Koncept rješavanja nacionalnog i vjerskog pitanja u Jugoslaviji, na principu ravnopravnosti i bratstva između svih jugoslovenskih naroda i vjerskih zajednica, potvrđen je i neposredno pred početak Drugog svjetskog rata u programskim dokumentima *Pete zemaljske konferencije KPJ*, iz oktobra 1940. godine.¹⁸⁷

Posvećenost u procesu traganja za održivim rješenjem jugoslovenskog nacionalnog pitanja, omogućilo je KPJ da ovu političku ideju stavi u prvi plan i tokom priprema za oslobodilački rat i otpor okupaciji zemlje. Već u prvim pozivima i proglasima jugoslovenskim narodima na ustanak protiv fašizma, Komunistička partija promovise *ideal bratstva i jedinstva* kao jedan od najvažnijih momenata jedinstva svih jugoslovenskih građana. U prvom ratnom proglasu CK KPJ narodima Jugoslavije iz aprila 1941. godine, naglašava se potreba jedinstva jugoslovenskih naroda protiv okupatora. Partija poziva sve jugoslovenske narode: „Srbije, Hrvatske, Slovenije, Crne Gore, Bosne i Hercegovine, Makedonije i Vojvodine da zajedničkom borbom stvore slobodnu bratsku zajednicu“. Proglas zaključuje poziv na zajednički otpor, slobodu i nezavisnost: „Živjeli bratstvo i sloga naroda Jugoslavije u borbi za slobodu i nacionalnu nezavisnost“.¹⁸⁸ Posvećenost vrijednostima nacionalne i vjerske ravnopravnosti, za Komunističku partiju tokom

¹⁸⁵ „Rezolucija CK KPJ IV zemaljske konferencije o nacionalnom pitanju“, Branko Petranović, Momčilo Zečević, *Jugoslavija 1918–1988 – tematska zbirka dokumenata*, Beograd, 1988, str. 348.

¹⁸⁶ „Odluka Politbiroa CK KPJ o zadacima KPJ posle VII kongresa KI“, Branko Petranović, Momčilo Zečević, *Jugoslavija 1918–1988 – tematska zbirka dokumenata*, Beograd, 1988, str. 375.

¹⁸⁷ „Rezolucija pete konferencije KPJ“, Branko Petranović, Momčilo Zečević, *Jugoslavija 1918–1988 – tematska zbirka dokumenata*, Beograd, 1988, str. 387.

¹⁸⁸ „Prvi ratni proglas CK KPJ narodima Jugoslavije“, Zagreb, 15. april 1941, Branko Petranović, Momčilo Zečević, *Jugoslavija 1918–1988 – tematska zbirka dokumenata*, Beograd, 1988, str. 490.

rata, neće biti samo parola, već sastavni dio organizovanja oslobodilačkog pokreta. Tako je Narodnooslobodilački pokret, koji je predvodila Komunistička partija, bio jedina vojna snaga koja je u svojim redovima imala borce svih vjera i nacija. Prvi čovjek oslobodilačkog pokreta – Josip Broz, objašnjavao je da politika jedinstva i ravnopravnosti mora biti osnovna politička linija partizanskih jedinica. „Narodnooslobodilački antifašistički front svih naroda Jugoslavije bez razlike na politička i vjerska uvjerenja“, poručuje Broz objašnjavajući osnovne zadatke oslobodilačkog pokreta.¹⁸⁹ U partizanskim jedinicama, uvijek se vodilo računa o tome i da istaknute položaje obnašaju pripadnici svih vjerskih i nacionalnih zajednica. Zabilježena je učestala praksa partijskog rukovodstva da na prostore pogođene ustaškim zločinima šalje hrvatske i muslimanske komuniste. I obrnuto, da se srpski komunisti šalju na prostore gdje su počinjeni četnički zločini. Partijski organi smatrali su da se na ovaj način ideja bratstva i jedinstva predstavlja kao jedina alternativa fizičkom uništenju jednog naroda.¹⁹⁰

Vrijednosti i načela ove političke ideje, našli su mjesto i u najznačajnijim programskim dokumentima oslobodilačkog pokreta, kojim su legalizovali svoju revolucionarnu vlast i postavljali temeće buduće jugoslovenske federacije. Na Prvom zasjedanju AVNOJ-a, kao najvažniji zadatak ove institucije navodi se „razvijanje napora naroda Jugoslavije za konačno oslobođenje i stvaranje uslova za njihovu slobodu i ravnopravnost u oslobođenoj i bratskoj zajednici“.¹⁹¹ Već na Drugom zasjedanju AVNOJ-a dolazi do institucionalizacije ove političke ideje. Odbornici AVNOJ-a u programskim dokumentima koriste formulacije o: *bratstvu i jedinstvu naroda Jugoslavije*, dok se u odluci o novoj državnoj organizaciji navodi da je oslobodilačka borba „skovala nerazdruživo bratstvo naroda Jugoslavije“. Pozivajući se na te tekovine, odbornici AVNOJ-a odlučili su da nova Jugoslavija mora postati istinska domo-

¹⁸⁹ Josip Broz Tito, „Zadaci Narodnooslobodilačkih partizanskih odreda“, 10. avgust 1941, *Bilten Glavnog štaba NOPOJ*, 10. avgust 1941, br. 1.

¹⁹⁰ Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1978*, Beograd, 1981, str. 225.

¹⁹¹ „Rezolucija o osnivanju AVNOJ-a“, Bihać, 27. novenbar 1942, Branko Petranović, Momčilo Zečević, *Jugoslavija 1918–1988 – tematska zbirka dokumenata*, Beograd, 1988, str. 582.

vina svih naroda, izgrađena na federalnom principu i uz obezbjeđenje jednakih prava svim njenim građanima.¹⁹² Po nekim autorima, ove odluke biće osnova za definisanje nacionalnog pitanja socijalističke Jugoslavije.¹⁹³ Na tragu zalaganja za uspostavljanje opšte jednakosti i ravnopravnosti svih nacionalnih i vjerskih zajednica, privremeni organi nove države su u maju 1945. godine usvojili *Zakon o zabrani nacionalne rasne i vjerske mržnje*. Ovim dokumentom, zabranjeno je svako ograničavanje građanskih prava ili pružanje nekih povlastica na osnovu nacionalne, rasne ili vjerske pripadnosti. Kao krivično djelo tako se u pravni sistem uvodi načelo ravnopravnosti naroda i građana i bratstvo i jedinstvo kao tekovina narodnooslobodilačke borbe.¹⁹⁴

Sa kapitalom jedine oružane snage koja je u svojim redovima imala predstavnike svih vjerskih, nacionalnih i etničkih grupa, Komunistička partija i nakon oslobođenja nastavlja da afirmiše vrijednosti *ideala bratstva i jedinstva*, promovišući tu političku ideju kao jedan od stubova novog sistema, ili kako to sami objašnjavaju: „osnovna snaga za brži razvoj socijalizma“.¹⁹⁵ Ova politička ideja u novim okolnostima, postaće ugaoni kamen za rješavanje nacionalnog pitanja. Komunistička partija insistira na tezi da su bili predvodnici oslobodilačkog pokreta koji je afirmišući princip jednakosti i ravnopravnosti svih jugoslovenskih naroda postavio temelje nove države. Objašnjavaju da je tokom rata „ova politika sazrela“, i potvrđena na Drugom zasjedanju AVNOJ-a, kada je donešena odluka o federalnom uređenju države u kojoj će svi narodi biti ravnopravni.¹⁹⁶ Vrijednosti koje simbolizuje *ideal bratstva i jedinstva*, naročito je važan u sredinama s mješovitim nacionalnim i vjerskim zajednicama. Ova se politička ideja već krajem 1943. godine pojavljuje u

.....
¹⁹² „Odluka o izgradnji Jugoslavije na federativnom principu“, Jajce, 29–30. novembar 1943, Branko Petranović, Momčilo Zečević, *Jugoslavija 1918–1988 – tematska zbirka dokumenata*, Beograd, 1988, str. 659.

¹⁹³ Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1978*, Beograd, 1981, str. 332.

¹⁹⁴ *Zakon o zabrani izazivanja nacionalne, rasne i vjerske mržnje i razdora*, Beograd, maj 1945, *Službeni list DFJ*, 36/1945; Branko Petranović, Čedomir Štrbac, *Istorija socijalističke Jugoslavije*, Beograd, 1977, str. 154.

¹⁹⁵ Nacionalno pitanje Jugoslavije, str. 10, Cetinje, 1. april 1948, DACG, OSIO-NP-PG, CK SK CG, k. 14/48.

¹⁹⁶ *Ibid.*

programskim dokumentima ZAVNO-a Sandžaka. U rezoluciji s prvog zasjedanja ZAVNO-a Sandžaka, navodi se da su se ujedinile sve „rodoljubive antifašističke snage Sandžaka Srba i muslimana“.¹⁹⁷

Sve se to potvrđuje i na kraju rata, kada Crnogorska narodna skupština, na svom zasjedanju iz aprila 1945. godine, potvrđuje nastavak „borbe za novu, demokratsku, na principima nacionalne ravnopravnosti izgrađenu Jugoslaviju“. U političkim referatima sa skupštine insistira se na jedinstvu i zajedništvu svih nacionalnih i vjerskih zajednica, uz komentar da je „jedinstvo naših naroda najubojitije oružje“. Posebno se potenciraju primjeri iz mješovitih sredina, iz Sandžaka i Boke: „mi smo zajedno s bratskim narodom Sandžaka, prolijevali krv u borbi protiv neprijatelja i tako cementirali bratstvo i jedinstvo naših naroda“.¹⁹⁸ Za komunističku partiju, završetkom rata okončani su svi vjerski i nacionalni antagonizmi. To potencira i Blažo Jovanović, nakon izbora za predsjednika Vlade Crne Gore u aprilu 1944. godine: „mi Crnogorci, Bokelji i Sandžaklije dokazali da smo preživjeli ona stranačka gloženja koja su u prošlosti štetila“. Predsjednik Vlade naglašava da je „učvršćivanje bratstva i jedinstva osnovna tekovina oslobodilačkog rata. Da se zbliže, da se zbrate pravoslavni i muslimani i katolici i ne može tu biti nikakve podvojenosti. Potrebno je da se naša braća Albanci, osjete kao u svojoj kući, kao u svom domu“.¹⁹⁹

Namjeru da *ideal bratstva i jedinstva* afirmišu kao idealan model za rješavanje jugoslovenskog nacionalnog pitanja, komunisti potvrđuju i kroz program *Narodnog fronta*, političke liste s kojom su izašli na prve poslijeratne izbore. U programskoj platformi *Narodnog fronta*, jasno je navedeno da je: „bratstvo i jedinstvo naroda Jugoslavije svetinja o koju se niko ne smije ogriješiti, tekovina koju mora ču-

.....
¹⁹⁷ „Rezolucija o organizaciji ZAVNO Sandžaka“, novembar 1943, Branko Petranović, Momčilo Zečević, *Jugoslavija 1918–1988 – tematska zbirka dokumenata*, Beograd, 1988, str. 653.

¹⁹⁸ „Politički referat na sjednici Crnogorske narodne skupštine“, *Pobjeda*, br. 23, 22. april 1945, str. 3.

¹⁹⁹ „Govor predsjednika Vlade Blaža Jovanovića održanog u skupštini nakon imenovanja Vlade“, *Pobjeda*, br. 23, 22. april 1945, str. 6.

vati i braniti svaki rodoljub“.²⁰⁰ Politička platforma *Narodnog fronta* koja se odnosi na vrijednosti *ideala bratstva i jedinstva* zasnivala se na kritici versajske Jugoslavije o nacionalnom pitanju. Smatrali su da su u toj državi Hrvati, Slovenci i Crnogorci bili neravnopravni narodi a Makedonci, Arnauti i drugi „porobljeni i podvrgnuti istrebljenju“. Muslimani, njemačka i mađarska manjina bili su „moneta za potkusurivanje“ a na svaki zahtjev za promjenu takvog stanja velikosrpska klika je odgovarala: „mi smo se borili na Krfu i Solunu“. Objašnjavali su da je zbog takvog odnosa, tokom oslobodilačkog rata pokrenuta borba ne samo protiv fašista, već i protiv ovih, *ugnjetača*, kako ih nazivaju – „zastave borbe protiv okupatora bile su i zastave borbe za nacionalno oslobođenje“.²⁰¹ Tokom izborne kampanje, često se može čuti poruka o važnosti ravnopravnosti i jednakosti svih građana. Biračima se objašnjava da su političke partije između dva rata, upravo na vjerskim i nacionalnim razlikama sakupljale glasove i profitirali na „vjerskoj i plemenskoj podvojenosti“. Za razliku od prethodnog sistema, nova država, kako se objašnjava, prekinula je s praksom „neprirodnog cjepkanja jednog naroda i da političke šičardžije ne mogu više trgovati s narodom, pošto je narod jedinstven bez obzira na vjeru i pleme“.²⁰²

Nakon apsolutne podrške koju je lista *Narodnog fronta* dobila na izborima, 29. novembra 1945. godine proglašena je *Federativna narodna republika Jugoslavija*, otklonjene su sve prepreke za institucionalizaciju svih vrijednosti koje afirmiše *ideal bratstva i jedinstva*. U deklaraciji o proglašenju nove države, navodi se da je prethodni državni sistem bio najveća prepreka stvaranju bratske i demokratske zajednice ravnopravnih naroda, i da su tokom oslobodilačkog rata, te podjele uništene narodnim jedinstvom.²⁰³ Sve je to potvrđeno i ustavnim rješenji-

.....
²⁰⁰ „Osnovna programska načela Narodnog fronta Jugoslavije“, *Pobjeda*, br. 39, 19. avgust 1945, str. 3.

²⁰¹ Teorijska pitanja socijalizma – Rad partije u masama, nedatirano, str. 1, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 54/50.

²⁰² „Bratstvo na djelu“, *Pobjeda*, br. 52, 18. novembar 1945, str. 4.

²⁰³ Deklaracija o proglašenju Federativne Narodne Republike Jugoslavije, Beograd, 29. novembar 1945, *Službeni list FNRJ*, 93/1945; Branko Petranović, Čedomir Štrbac, *Istorija socijalističke Jugoslavije*, Beograd, 1977, str. 112.

ma. U prvom članu Ustava FNRJ, uz objašnjenje karaktera države, navodi se da je ona „zajednica ravnopravnih naroda, koji su na osnovu prava na samoopredjeljenje, uključujući i pravo na otcepljenje, izrazili svoju volju da žive zajedno u federativnoj državi“. U članu 21. izjednačena su prava svih građana „bez obzira na narodnost, rasu i vjeroispovijest“. Kao protivustavan je proglašen svaki akt koji predviđa neravnopavnost, „kojim se građanima daju privilegije ili ograničavaju prava na osnovu razlike u narodnosti, rasi i vjeroispovijesti“. Sankcionisan je i svaki govor mržnje, „propovedanje nacionalne, rasne ili verske mržnje i razdora“.²⁰⁴

Vrijednostima koje promovise kroz *ideal bratstva i jedinstva*, Komunistička partija u Crnoj Gori, na neki način pokušava da obnavlja tradicije vjerske i nacionalne tolerancije, koje su u Crnoj Gori imale svoju tradiciju, ali su izgubile svoj smisao nakon 1918. godine. To je bilo posebno važno u sredinama s izmiješanom vjerskom i nacionalnom strukturom, u kojima je tokom ratnih godina počinjeno mnogo zločina. To je dodatno usložilo međunacionalne i međuvjerske odnose u ovim sredinama, zbog čega se od *ideala bratstva i jedinstva* očekivalo pacifikuje antagonizme iz prošlosti i u okviru socijalističke države afirmiše vrijednosti novog društva, zasnovanog na politici jednakosti i ravnopravnosti. Pokrajinski komitet KP umjesto deklarativnih stavova traži konkretne rezultate u afirmisanju ideala bratstva i jedinstva. Sreskim komitetima se sugeriše da je potrebno „bratstvo i jedinstvo produbiti na djelo a ne deklarativno istupati a djelima to ne pravdati“.²⁰⁵ Te teze su ponovljene i prilikom izbora prve poslijeratne Vlade, kada kandidat za predsjednika Vlade – Blažo Jovanović kao jedan od najvažnijih zadataka nove Vlade potencira „očuvanje bratstva i jedinstva koje treba da bude vječno i nerazrušivo“.²⁰⁶

Već sredinom 1945. godine politički vrh Komunističke partije u Crnoj Gori, prepoznaje tri zajednice, s kojima se navodno nije pravilno

²⁰⁴ Ustav FNRJ, *Službeni list FNRJ*, br. 10, Beograd, 1. februar 1946.

²⁰⁵ Uputstva Pokrajinskog komiteta KPJ za Crnu Goru svim sreskim komitetima, Cetinje, 23. jun 1945, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 1/45.

²⁰⁶ „Govor predsjednika Vlade Blaža Jovanovića“, *Pobjeda*, br. 23, 22. april 1945, str. 6.

postupalo i koje „nijesu mogle da se osjete ravnopravne i slobodne na svojoj kući“. Grupe koje oni prepoznaju kao neravnopravne su: muslimani, kao vjerska zajednica u Crnoj Gori, članovi četničkih porodica i pripadnici albanske nacionalne zajednice.²⁰⁷ Istovremeno, u crnogorskom društvu prepoznaju i one koji se protive vrijednostima *ideala bratstva i jedinstva*. Obračun s takvima, koje nazivaju *izdajnici naroda*, i koji po njima šire šovinizam, raspiruju vjersku i nacionalnu mržnju, predstavljaju kao preduslov za dalji razvoj ideala bratstva i jedinstva.²⁰⁸ Osim termina *izdajnici naroda*, ove unutrašnje *neprijatelje sistema*, nazivaju narodni neprijatelji i reakcija. Za sve njih je karakteristično da su sijali mržnju i nepovjerenje među narodima i da su „slobodno rasli na đubrištu bivše Jugoslavije – ustaše i četnici, pokušali su da raspire međusobni bratoubilački rat koji je imao za cilj uništenje naših naroda“.²⁰⁹ Unutrašnje neprijatelje ovih vrijednosti prepoznaje i Josip Broz Tito, koji na mitingu na Cetinju 13. jula 1947. godine prepoznaje „narodne izdajnike i reakciju“, kao najveće neprijatelje bratstva i jedinstva. Po njegovoj ocjeni ti ljudi su glavni protivnici politike novih vlasti koja okuplja sve patriotske snage „bez obzira na profesiju, nacionalnost i vjeru“.²¹⁰

Obračun s ovim strukturama već u aprilu 1944. godine najavio je prvi čovjek crnogorskih komunista Blažo Jovanović, poručujući da svim neprijateljima tekovina treba „objaviti rat do istrebljenja“.²¹¹ Neposredno nakon rata, u sudskim procesima izvedenim tokom 1946. i 1947. godine, eliminisani su *neprijatelji naroda*, označeni kao kočničari daljeg afirmisanja *ideala bratstva i jedinstva*. U novinskim tekstovima koji su

.....
²⁰⁷ Uputstva Pokrajinskog komiteta KPJ za Crnu Goru svim sreskim komitetima, Cetinje, 23. jun 1945, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 1/45.

²⁰⁸ „Osnovna programska načela Narodnog fronta Jugoslavije“, *Pobjeda*, br. 39, 19. avgust 1945, str. 3.

²⁰⁹ „Govor druga Milovana Đilasa člana CK KPJ održanog na svečanoj akademiji posvećenoj 26-godišnjici Oktobarske revolucije“, str. 17; Milovan Đilas, *Članci 1941–1946*, Beograd, 1947.

²¹⁰ Govor Maršala Tita, „Crnogorski narod ustao je kao jedan, ne misleći kolike će biti žrtve, jer je bio spreman da ih daje rekao je Maršal Tito“, *Pobjeda*, br. 28, 15. jul 1947, str. 2.

²¹¹ „Govor pretsjdnika Vlade Blaža Jovanovića“, *Pobjeda*, br. 23, 22. april 1945, str. 6.

prenosili detalje sa suđenja, pravi se jasna crno-bijela slika aktera koja ne može ostaviti ni trunku dileme o tome ko su neprijatelji bratstva i jedinstva u Crnoj Gori: „Okupivši oko sebe poznate četnike koljače, on je svoj zločinački nagon iskalio nad muslimanskim življem duž Limske doline. Samo jednom prilikom pri pokolju u Bukovici natjerao je na brzak rijeke Čehotine 110 muslimanskih žena i djece koja su tu našla smrt.“²¹² Rastoder je kao hodža i glavni komandant muslimanske milicije organizovao paljevine i nanio strahote i zla našem narodu.²¹³ Kao načelnik štaba Zelenaško-separatističkih oružanih formacija otpočeo prvu bratoubilačku borbu. U svojstvu četničkog crnorukca izvršio je masovna ubistva i klanja.²¹⁴ Oštra retorika prema *narodnim neprijateljima*, ne znači da je politika revanšizma bila polazna osnova u rješavanju ovog pitanja. Naprotiv, Pokrajinski komitet KPJ sugeriše svim lokalnim partijskim organizacijama da u tom procesu ne smije biti revanšizma. Poručuju da svak treba da se osjeti ravnopravnim članom nove zajednice „pa čak i oni iz četničkih porodica koji osjećaju ispravnost naše borbe i sramotu svojih koji su izvršili izdaju“.²¹⁵

U koloni onih koje Komunistička partija prepoznaje kao kočničare procesa afirmisanja *ideala bratstva i jedinstva*, nalaze se i vjerske zajednice. Njihov društveni uticaj i ulogu, Partija pokušava da marginalizuje već u prvim godinama vlasti, kada koristi sva sredstva da vjerske zajednice pomjeri na društvene margine. Socijalistička ideologija generalno prepoznaje vjeru kao *opijum za mase*, zbog čega komunisti svaki pomen religioznosti prepoznaju kao znak *retrogradnih* razmišljanja iz prethodnog perioda. Pokušavajući da tradicionalne religiozne vrijednosti, za koje komunisti tvrde da su bile izvor šovinizma, zamijeni vrijednostima bratstva i jedinstva, Komunistička partija pokušava da neutrališe sve oblike religioznosti u svojim redovima. Pozivaju se na Statut KPJ, koji članovima ne dozvoljava praktikovanje religije i religijskih običaja. Kritikuju se svi članovi koji „nijesu raskrstili s religioznim

.....
²¹² „Završeno je suđenje četničkim koljačima“, *Pobjeda*, br. 5, 3. februar 1946, str. 2.

²¹³ „Ubijen Osman Rastoder“, *Pobjeda*, br. 5, 3. februar 1946, str. 2.

²¹⁴ „Višestruke ubice postigla je zaslužna kazna“, *Pobjeda*, br. 6, 10. februar 1946, str. 4.

²¹⁵ Uputstva Pokrajinskog komiteta KPJ za Crnu Goru svim sreskim komitetima, Cetinje, 23. jun 1945, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 1/45.

shvatanjima“ i koji obilježavaju krsne slave, krste djecu, poste za vrijeme Ramazana ili odlaze u bogomolje.²¹⁶ Komunistička partija u Crnoj Gori objašnjava da religioznost i *religiozni fanatizam* direktno utiču na slabljenje bratstva i jedinstva.²¹⁷ Predsjednik CK KPCG Blažo Jovanović, na drugom plenumu Centralnog komiteta, kritikuje pojedine članove partije „što još nijesu raskinuli s raznim štetnim tradicijama i običajima a ni partijske organizacije nijesu odlučno udarile po ovim pojavama, koje ne samo da su nepravilne nego su i politički štetne“.²¹⁸

Komunistička partija slabljenje *ideala bratstva i jedinstva* direktno povezuje s uticajem religije među članovima. Na zahtjev Centralnog komiteta iz Pljevalja u februaru 1952. godine stiže opširan izvještaj o religioznosti u tom kraju. U njemu se navodi da najdublje korijene religioznost i *religiozni fanatizam* ima u mjesnim zajednicama Boljanići i Bukovica u kojima živi izmiješano pravoslavno i muslimansko stanovništvo. Konstatuje se da religiozni obredi i običaji utiču na slabljenje bratstva i jedinstva i da većina stanovništva sprovodi svoje religiozne obrede. U zaključku ovog izvještaja stoji da je svijest partijskog članstva i dalje niska da bi se energičnije i brže obračunavalo s „tako jakim starim i nazadnim shvatanjima“.²¹⁹ Koliko su komunistima vrijednosti *ideala bratstva i jedinstva* neprihvatljive u bilo kakvom spoju s religijom ilustruje i slučaj kulta Svetog Vladimira iz Bara. Naime vjekovima su se na Trojčindan, okupljali vjernici iz Bara, pravoslavne, muslimanske i katoličke vjeroispovijesti. Zajedno su na planinu Rumiju iznosili krst Svetog Vladimira, što je bio neuobičajen primjer konfesionalnog sklada i suživota. Međutim, čak i ovaj, tradicionalan primjer suživota u jednoj zajednici za komuniste je neprihvatljiv, jer po njihovom tumačenju, ni jedan vjerski događaj ne može biti kohezioni faktor u

.....
²¹⁶ Naredba Centralnog komiteta KPCG sreskim komitetima da dostave izvještaje o religioznosti na njihovom području, Cetinje, 13. decembar 1951, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.80/52.

²¹⁷ Podaci o religioznosti na području sreskog komiteta Pljevlja, Pljevlja, 14. februar 1952. godine, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.80/52.

²¹⁸ AIICG, Drugi plenum CK KP, 27. februar 1949.

²¹⁹ Podaci o religioznosti na području sreskog komiteta Pljevlja, Pljevlja, 14. februar 1952. godine, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.80/52.

socijalističkoj Crnoj Gori, zbog čega je ovaj običaj odlukom lokalnih vlasti 1954. godine zabranjen.²²⁰

Sa željom da osnovne vrijednosti *ideala bratstva i jedinstva* budu razumljive što većem broju građana, Komunistička partija koristeći mehanizme kontrole u medijima, organizuje kampanju u kojoj pokušava da predstavi sve pozitivne i negativne primjere *ideala bratstva i jedinstva*, kako bi i običnim ljudima bilo jasno što su to prihvatljivi, a što neprihvatljivi modeli ponašanja. U štampanim medijima, često se pojavljuju tekstovi poput onoga o sudbini mještana Bratonožića koji su sredinom 1944. godine nakon njemačke ofanzive bili prinuđeni na povlačenje prema Andrijevići i Plavu. *Pobjeda* prenosi da je Bratonožiće u okolini Plava i Gusinja dočekaao, „bratski prijem muslimana, koji je prevazišao sva očekivanja i koji se nikada neće moći zaboraviti“. Ovaj čin *bratske ljubavi*, predstavlja se kao zajedničko djelo „pravoslavne i muslimanske omladine, djelo iskrenog bratstva naša dva naroda, koje se potvrdilo u teškim danima borbe protiv fašističkih zlikovaca“. Prenoseći doživljaje jednog od učesnika, list prenosi poruku o „novom i snažnom bratstvu naroda, među kojima su neprijatelji dugo sijali mržnju i nepovjerenje“.²²¹ U sličnom tonu je i članak koji opisuje proslavu 13. jula 1945. godine u Pljevljima. *Pobjeda* u prvi plan ističe jedinstven nastup pravoslavnih i muslimana kroz naslov: *Manifestacija bratstva pravoslavnih i muslimana na proslavi u Pljevljima*. U samom tekstu navodi se da su povodom 13. jula održane molitve u crkvi sv. Petke i Husein Pašinoj džamiji, nakon čega su kolone pravoslavnog i muslimanskog stanovništva odale poštu palim borcima, što je bio najbolji pokazatelj „iskovanog bratstva i jedinstva“²²². Ideal bratstva i jedinstva često je korišten i u predizbornoj kampanji za ustavotvornu skupštinu krajem 1945. godine. Na predizbornim skupovima, naročito u konfesionalno heterogenim sredinama potencira se ukidanje svih vjerskih i nacionalnih razlika. Na predizbornom skupu Narodnog

.....
²²⁰ Zvezdan Folić, *Država i vjerske zajednice u Crnoj Gori 1945–1965*, Podgorica, 2007, str. 378.

²²¹ „Primjer bratstva Crnogoraca i muslimana“, *Pobjeda*, br. 8, 6. januar 1945, str. 7.

²²² „Manifestacija bratstva pravoslavnih i muslimana na proslavi u Pljevljima“, *Pobjeda*, br. 35, 25. jul 1945, str. 4.

fronta u Pljevljima sekretar privremene narodne skupštine, Pljevljak, Milo Peruničić, poručuje okupljenim građanima da čuvaju tekovine bratstva i jedinstva „kao zjenicu svoga oka, ne dajte da u njih iko dirne, one su zajedničke sviju nas i Srba i Muslimana“. Podsjećaju-ći na viševjekovni suživot, Peruničić građanima poručuje: „vaše su kuće izmješane, polja takođe, grobovi vaših djedova su izmiješani, i samo su rđavi ljudi htjeli da vas zavade“. Poruke Peruničića, nailaze na odobravanje građana, pa se po izvještajima novinara, miting završava povicima „živjelo bratstvo Srba i Muslimana“.²²³ Kao jednu od manifestacija bratstva i jedinstva nacionalnih i vjerskih zajednica u Crnoj Gori, komunisti prepoznaju i mješovite brakove. Zbog toga kao negativnu pojavu članovi Centralnog komiteta SKCG ističu da u sreskom komitetu u Gradcu, kod Pljevalja, uopšte nema mješovitih brakova, čak ni među članovima partije.²²⁴ U sredinama u kojima nemamo miješanja vjerskih i nacionalnih zajednica, ne registrujemo značajnije afirmisanje *ideala bratstva i jedinstva*. To se najbolje može pratiti preko štampanih medija u kojima skoro da nema tekstova s Cetinja, Kolašina, Žabljaka, Danilovgrada ili Nikšića u kojima se na nekom mitingu, skupu ili manifestaciji afirmiše ovaj ideal. Međutim u mješovitim sredinama, takvi primjeri dosta su česti.

Crno-bijelo nijansiranje svojstveno komunističkom ideološkom okviru, nije preskočilo ni afirmisanje *ideala bratstva i jedinstva*. Tako se u medijima osim pozitivnih, ističu i negativni primjeri, a šovinizam i vjerska netrpeljivost tumači se kao najveći neprijatelj bratstva i jedinstva. U tom kontekstu, versajska Jugoslavija je najbolji primjer loše prakse. U medijima se gradi slika da je između dva svjetska rata jedna nacionalna grupa željela dominaciju nad ostalima. Podsjeća se na međunacionalne sukobe, uz komentar da je „vještački stvaran vjerski antagonizam između pravoslavnih i muslimana i da su na njemu ubirani politički šćari“.²²⁵ Takođe, u partijskim izvještajima neposredno

.....
²²³ „Veliki manifestacioni promotivni zbor u Pljevljima“, *Pobjeda*, br. 51, 10. novembar 1945, str. 5.

²²⁴ Izvještaj Centralnom komitetu SKCG o obilasku sreskih komiteta, str. 6, Titograd, 25. septembar 1955, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 106/55.

²²⁵ „Srez Pljevaljski i Bjelopoljski u obnovi i izgradnji dočekuje 13. jul“, *Pobjeda*, br. 27, 13. jul 1946, str. 6.

poslije rata često se registruju takvi ispadi, najviše u pljevaljskom i bjelopoljskom srezu, gdje partija registruje „šovinizam u odnosu na muslimane“ koji po partijskoj ocjeni umanjuje nezadovoljstvo i polet u izgradnji.²²⁶ Partija insistira na boljim konfesionalnim odnosima i za taj zadatak zadužuje agitprop komisije koja treba da „razviju bolje prijateljstvo između pravoslavnih i muslimana“.²²⁷

Komunistička partija u Crnoj Gori svaki sukob koji u pozadini može da ima neki vjerski karakter doživljava i tumači isključivo kao političko pitanje. Partijski izvještaji registruju da se 1946. godine u Bijelom Polju pravoslavno i muslimansko stanovništvo međusobno optužuje za krađe, paljevine i zločine u vrijeme okupacije. Partija identifikuje da ovakvi odnosi donose probleme, upućujući članove da suzbijaju vjersku mržnju i probleme rješavaju pravilnim političkim objašnjavanjem.²²⁸ Crnogorska Vlada raspravljajući o rezultatima jedne komisije u Andrijevici, koja je imala zadatak da riješi niz agrarnih problema između „pravoslavnih i muslimanskih vlasnika zemlje“, donosi odluku da ovo pitanje postavi na najviši nivo. Objašnjavaju da se ne radi o jednostavnom imovinsko-pravnom sporu već o *političkom pitanju*, zbog čega formiraju novu komisiju a o samom događaju diskutuju i ministri i sam predsjednik Vlade.²²⁹ Svako iskrivljavanje *ideje bratstva i jedinstva* oštro se osuđivalo, čak i ponašanje koje nije bilo u skladu s njima. U karakteristikama iz partijske škole za Džemila Smailovića iz Pljevalja kao nedostatak je navedeno, njegovo primjetno druženje s muslimanima. To nije bilo u skladu s dobrim primjerom, zbog čega je navedeno da je Smailović takvim ponašanjem nepravilno postupio.²³⁰ U zaključcima

.....
²²⁶ Dvomjesečni izvještaj Agitprop odjeljenja Pokrajinskog komiteta KPJ za CG – Agitpropodjeljenju CK KPJ, Cetinje, 25. jun 1947, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 6/47.

²²⁷ Mjesni komitet KPJ Titograd – PK KPJ za Crnu Goru, Titograd, 7. novembar 1947, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.5/47.

²²⁸ Zapisnik partijskog sastanka SK KPJ, Bijelo Polje, 10. maj 1946, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 2/46.

²²⁹ Jovan R. Bojović, *Zapisnici sjednica Vlade Narodne Republike Crne Gore 1945–1955*, Podgorica, 1994, str. 99.

²³⁰ Karakteristike za članove partije, polaznike partijske škole, Cetinje, 26. oktobar 1948, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 30/1/48.

Pokrajinskog komiteta Komunističke partije s početka 1948. godine, navode se primjeri netolerancije između „Srba i Muslimana“. Za članike Partije u Crnoj Gori takvi primjeri idu na štetu politici bratstva i jedinstva i kako se navodi, „najžalosnije je što ima i komunista koji sprovode takvu politiku“.²³¹ Raspravlja se o međuvjerskim odnosima u Gusinju gdje, kako se ocjenjuje „odnos između pravoslavnih i muslimana nije pravilno riješen“. Uzroci tog lošeg stanja tumače se odnosom pravoslavnog stanovništva, koje se prema muslimanima „odnosi kao povlašćena grupa“, ali da teškoće predstavlja i „zaostalost muslimanske omladine“.²³² Netrpeljivosti među konfesionalnim zajednicama i svojim članovima, Komunistička partija registruje u Baru, gdje članovi partije raspravljaju o tome „ko je Crnogorac a ko musliman“. Izlive šovinizma, koje u međusobnoj komunikaciji članovi Partije nazivaju *malograđanština*, oštro se osuđuju i ističu kao neprihvatljiv oblik ponašanja.²³³

Ideal bratstva i jedinstva je bez sumnje jedna od najvažnijih političkih ideja socijalističke Jugoslavije, jer definiše okvir za rješavanje jugoslovenskog nacionalnog pitanja. Ova politička ideja stvara pretpostavke da sve nacionalne i vjerske zajednice nađu svoje mjesto u socijalističkom društvu, koje će svima garantovati jednakost i ravnopravnost. Na primjeru Crne Gore, *ideal bratstva i jedinstva* ima i jednu novu dimenziju, jer obnavlja vrijednosti multikonfesionalnog i multinacionalnog suživota, koje su afirmisane prije 1918. godine. Istovremeno, ova politička ideja pokušava da pacifikuje traumatično nasljeđe Drugog svjetskog rata, u kome su počinjeni mnogi zločini inspirisani vjerskom ili nacionalnom netrpeljivošću. To je očito u crnogorskim sredinama s izmiješanom vjerskom i nacionalnom strukturom, u kojoj se svaki, pa i najbanalniji sukob, tumači kroz prizmu vjerske ili nacionalne netrpeljivosti.

.....
²³¹ Zaključci sa partijskog savjetovanja pri Pokrajinskom Komitetu KPJ za Crnu Goru, str. 3, Cetinje, 2–3. januar 1948, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 30/1/48.

²³² Zapisnik sa sastanka PK KPJ za Crnu Goru, Cetinje, 15. februar 1948, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.30/1/48.

²³³ Zapisnik sa sastanka sa sekretarima sreskih komiteta, str. 21, Titograd, 27. februar 1954, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.102/1/54.

IDEAL RADA

Odnos prema radu, kao jednom od osnovnih ljudskih prava, za Komunističku partiju predstavlja važan dio njihovog ideološkog koncepta. Ova politička ideja, artikulirana kroz *ideal rada*, simbolički predstavlja odnos socijalističkog sistema prema radničkoj klasi, odnosno proleterijatu koji predstavlja najvažniju socijalnu grupu u procesu izgradnje socijalističkog društva. Marks i Engels, objašnjavali su da je radnička klasa, odnosno proleterijat imaju ulogu „tvorca novog komunističkog društva“.²³⁴ U tumačenju jugoslovenskih, odnosno crnogorskih komunističkih vlasti, nakon Drugog svjetskog rata, rad i pravo na rad, doživljava se kao osnovno ljudsko pravo iz koga proizilaze sva ostala prava pojedinca. Odnos prema radu tumači se kao jedna od tekovina NOB-a i revolucije. Sve ono što je postignuto u oslobodilačkom ratu, u borbi protiv fašizma, trebalo je nastaviti u mirnodopskim uslovima, zbog čega se očekuje da „heroji rata postanu heroji rada“.²³⁵

Komunistička partija kao nosilac svih promjena i ključna društvena snaga u procesu stvaranja socijalističkog društva, kroz ovu političku ideju simbolički je definisala i uobličila novu društvenu ulogu i funkciju radničke klase u socijalističkoj Crnoj Gori. To najočiglednije objašnjavaju poruke koje stižu iz Centralnog komiteta KPJ, u kojima se objašnjava da rad u novoj državi više nije „nužno zlo ili sramota već neophodna potreba i ponos“. „Rad je u novoj državi dobio novu ulogu, on spaja radnike i seljake i narodnu inteligenciju u jedan nesavladivi front“.²³⁶ U novom ideološkom kontekstu, rad treba da bude glavna pokretačka snaga zajednice. U takvoj interpretaciji, rad umjesto da dijeli, spaja sve društvene grupe: „rad postaje ideal našeg čovjeka, jer je to oslobođeni rad, rad za izgradnju novog ekonomskog i društvenog uređenja, rad stavljen u službu naroda“.²³⁷ Takvim pristupom, *ideal*

.....
²³⁴ K. Marks, F. Engels, *Manifest Komunističke partije*, Beograd, 1947, str. 5.

²³⁵ „Sandžak u obnovi“, *Pobjeda*, br. 27, 13. jul 1946, str. 6.

²³⁶ Proglas Centralnog komiteta KPJ za prvi maj 1946. godine, *Pobjeda*, br. 17, 1. maj 1946, str. 1.

²³⁷ „Vaspitni značaj omladinske pruge Šamac–Sarajevo“, *Pobjeda*, br. 86, 15. novembar 1947, str. 6.

rada se u javnom prostoru definiše kao posljedica novih društvenih odnosa, pokretačka snaga svih promjena.

U jugoslovenskom, odnosno crnogorskom iskustvu izgradnje socijalističke države, odnos prema radu, osim važnog segmenta povećanja proizvodnje i produktivnosti, ima i naglašenu ideološku stranu, jer ukazuje na sve promjene koje je su došle s dolaskom komunista na vlast. Tako se u crnogorskom javnom prostoru, često mogu čuti paralele o odnosu prema radu i radnicima, u međuratnom i poslijeratnom periodu. Na taj način afirmišu tezu da je u novoj socijalističkoj državi rad u funkciji opšteg dobra i napretka, za razliku od prošlosti kada su rezultate rada ubirali samo oni izabrani, privilegovani. Navode da je u prošlosti, rad „bio teret za široke narodne mase i kada su plodove rada otimali drugi“. Objašnjava se da je čovjek nekada od rada dobio samo onoliko koliko mu je bilo neophodno za preživljavanje. U takvim uslovima nije se ni moglo očekivati razvijanje *ljubavi prema radu* jer od takvog rada koristi nije imao ni pojedinac ni društvo.²³⁸ U tome se ogleda suština novom pristupu socijalističke države prema radu. Za razliku od prethodnih, buržoaskih sistema u kojima je radnik eksploatisan radi bogaćenja kapitalista, u socijalističkom društvu važe druga pravila. U socijalizmu, osnovna funkcija rada je povećanje produktivnosti, koje treba da dovede do poboljšanja materijalnog i kulturnog položaja radnika. U tom kontekstu radnik više nije sluga, već ravnopravni član zajednice u kojoj se brine o njegovom školovanu. Tako se za razliku od prethodnog sistema, šegrt ne postaje tako što se diploma mora platiti, a taj novac završi u „džepu kod majstora, kod sreskog načelnika i po nekog iz ispitne komisije“. U novom socijalističkom društvu „šegrt više nije prezren i ponižen do skota, danas je on učenik, čovjek socijalizma o kome brinu svi“.²³⁹

Poruka koja se šalje ovim primjerima je kristalno jasna: odnos prema radu i radničkoj klasi dobio je novu dimenziju. „Slobodna država koju izgrađuje narod“, stvorila je okolnosti u kojoj od rada korist imaju i

²³⁸ Iko Mirković, „Radimo još bolje“, *Omladinski pokret*, br. 9, 12. april 1945, str. 3.

²³⁹ Jovan Savović, „Diploma će nam biti još veći podstrek za rad“, *Pobjeda*, br. 306, 23. decembar 1948, str. 3.

društvo i pojedinac. Pokušava se stvoriti slika da su socijalistički društveni odnosi doveli do toga da radnici samoinicijativno „rade preko norme, da rade više nego što mogu“. Afirmiše se teza da se u socijalističkom društvu može stvoriti ljubav prema radu, jer u takvom društvu radnici razumiju da se „samo radom mogu stvoriti uslovi za bolji život“. U medijima pod partijskom kontrolom, takav odnos prema radu pokušavaju plastično objasniti: „ljubav prema radu, treba da bude tako velika kao ljubav puškomitraljesca za svoj mitraljez koga svaki dan čisti, čuva i pazi kao samog sebe, da ne bi dobio zastoje u borbi, da bi mogao njime uništiti više neprijatelja. Ili voljeti rad, tako kao što majka voli razboj na kome tka tkaninu za svog voljenog sina ili ćerku“.²⁴⁰

Već smo naveli, da osim ideološke, novi odnos prema radu i radničkoj klasi, u socijalističkoj Crnoj Gori ima i svoju praktičnu, lukrativnu stranu – suočavanje s jednim od najvažnijih poslijeratnih zadataka novih vlasti, obnovu porušene države. Percepcija rada kao društvenokorisne aktivnosti, od koje ima korist cijela zajednica, otvorila je prostor za masovnu regrutaciju radne snage koja je na radnim akcijama bila spremna da pruži svoj doprinos obnovi zemlje. Sve je to pratila i snažna indoktrinacija Komunističke partije, koja je objašnjavala da se kroz učešće na radnim akcijama stvara bolji čovjek – *čovjek socijalizma*, zbog čega je svaka radna akcija, fabrika, rudnik ili njiva, za njih bila „kovačnica novih ljudi“.²⁴¹

Kao i najveći dio političkih ideja komunističkih vlasti, i *ideal rada* je preuzet iz tradicije Sovjetskog Saveza. U sovjetskom tumačenju, osnovna funkcija ove političke ideje bila je povećanje proizvodnje i produktivnosti, koja u konačnom treba da dovede do pravedne raspodjele dohotka, kako bi se poboljšao materijalni i kulturni položaj trudbenika i učvrstila socijalistička država.²⁴² U sovjetskom iskustvu izgradnje socijalizma, *ideal rada* pojavljuje se još u aprilu 1929. godine na 16. kongresu Boljševičke partije, kada se usvaja proglas o so-

.....
²⁴⁰ Iko Mirković, „Radimo još bolje“, *Omladinski pokret*, br. 9, 12. april 1945, str. 3.

²⁴¹ Milovan Đilas, „Veličina i herojstvo omladine na pruži“, *Borba*, 8. oktobar 1946; *Omladini – govori i članci*, Beograd, 1948, str. 45.

²⁴² M. I. Kalinin, *O komunističkom vaspitanju*, Beograd, 1946, str. 34.

cijalističkom takmičenju trudbenika.²⁴³ Model se oslanja na precizno utvrđen plan proizvodnje koji radnici treba da ostvare i u međusobnom takmičenju premaše.

Na tradiciji sovjetskog iskustva, stvaraju se i prvi simboli *ideala rada*, koji će biti u funkciji identifikacije s vrijednostima ove političke ideje. Simbol *ideala rada* pronađen je u liku Alekseja Stahanova rudara iz Donbasa, koji je 31. avgusta 1935. godine za jednu smjenu iskopao 102 tone uglja čime je prebacio normu za 14 puta. Primjer rudara iz Donbasa koji je u takmičenju s kolegama višestruko ostvario radnu normu, vremenom će prerasti u takozvani *Stahanovski pokret*, koji će simbolizovati ideju o posvećenosti radnika svojim poslovima i visokoj produktivnosti. Objašnjava se da *raditi Stahanovski* ne znači samo raditi ubrzano već u radu pronaći smisao i suštinu. U radu treba pronaći nešto novo, i na taj način povećati produktivnost, kvalitet, dobru organizaciju kako bi se stvorile mogućnosti za prevazilaženje postavljenih normi.²⁴⁴

Na tim tradicijama i u Jugoslaviji, odnosno Crnoj Gori, počinju da se organizuju takmičenja koja će imati za cilj povećanje produktivnosti i proizvodnje. Posvećenost radnika novim izazovima i njihova želja da se u takmičenju s kolegama postižu bolji rezultati u proizvodnji, tumačeni su isključivo u kontekstu socijalističkih društvenih odnosa. Već u prvim godinama poslijeratne obnove Crne Gore, jasno se prepoznaje želja novih vlasti da kroz afirmisanje vrijednosti *ideala rada* ubrza i afirmiše obnovu zemlje. Jedna od prvih formi masovnog radnog aktivizma u obnovi zemlje, bilo je organizovanje radnih akcija. Ovaj oblik radnog organizovanja, u prvim godinama nakon oslobođenja bio je najvažniji izvor radne snage.²⁴⁵ Svaka radna akcija imala je dvostruku funkciju. Osim osnovne podrške u obnovi zemlje, radne akcije bile su i specifična forma indoktrinacije mladih, pa su planirane tako da budu manifestacija političkog jedinstva omladine i izvor novog kadra za partiju. Partijski ideolozi kombinovali su fizički i ideološki rad

.....
²⁴³ *Istorija Svesavezne Komunističke partije Boljševika*, Beograd, 1948, str. 353.

²⁴⁴ Iko Mirković, „Radimo još bolje“, *Omladinski pokret*, br. 9, 12. april 1945, str. 3.

²⁴⁵ Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, knjiga III, 1945–1988, Beograd, 1988, str. 86.

u okviru radnih akcija, tvrdeći da se tim metodama, uz posvećenost radu *stvaraju bolji ljudi*. Partijski zvaničnici objašnjavali su da učesnici radnih akcija postaju *svjesniji, smjeliji, više uvjereni u svoju snagu* a kod svakog učesnika jasnije se *ispoljava* njihova ličnost i ljudski lik.²⁴⁶

Osim radnih akcija, specifična forma masovnog radnog aktivizma, kroz koju se afirmišu vrijednosti *ideala rada*, bila su i takozvana *radna takmičenja*. Radno takmičenje u najkraćem bi se moglo objasniti kao poziv određenog kolektiva iz jednog grada ili sektora proizvodnje, sličnom kolektivu iz druge sredine za takmičenje. Pobjednik je onaj ko ostvari bolje rezultate a nagrada javno priznanje. Tokom 1946. godine radno takmičenje postalo je masovan pokret pa se procjenjuje da je čak 60% svih radnika i službenika u Jugoslaviji bilo uključeno u neku vrstu radnog takmičenja. Čak i najmanji povod se koristio da se u radnim kolektivima organizuju takmičenja koja afirmišu rad i obnovu zemlje. Pored boljih proizvodnih rezultata, takmičenje je bilo povod i za različite oblike udarništva u svim državnim preduzećima, sklapanje kolektivnih ugovora, uštedu materijala i stvaranje boljih uslova za rad, jačanje sindikalne organizacije i oživljavanje kulturno-prosvjetnog rada preko čitaonica kurseva i predavanja. Takmičenja koja se najčešće organizuju uoči nekih značajnijih datuma bila su stalna pojava u crnogorskoj privredi. Ona se nijesu odnosila samo na konkretne zadatke obnove već i na sve druge segmente društvenih djelatnosti. Lokalni odbori Narodnog fronta pozivali su kolege iz ostalih gradova na takmičenja o: pravilnim primjenama određenih vladinih uredbi, snabdijevanju stanovništva, pripremi građevinskog materijala, opravci puteva, sijanju novih neobrađenih poljoprivrednih površina i sl.²⁴⁷

Pozivanje na tradiciju SSSR-a i *Stahanovski pokret*, postalo je problem za partijske ideologe nakon sukoba Jugoslavije sa zemljama IB-a, 1948. godine. Rješenje je pronađeno u novom, jugoslovenskom rekorderu, koji je u kontekstu aktuelnog sukoba sa SSSR-om, ne samo potvrdio

.....
²⁴⁶ Milovan Đilas, „Veličina i herojstvo omladine na pruži“, *Borba*, 8. oktobar 1946; *Omladini – govori i članci*, Beograd, 1948, str. 45.

²⁴⁷ „Za uspješnije izvršenje planskih zadataka“, *Pobjeda*, br. 48, 26. februar 1948, str. 1.

rekord sovjetskog rudara, već ga značajno i prestigao. Rudar iz Breze, Alija Sirotanović obećao je da će iskopati više rude i od samog Stahanova. Samo dan nakon svog obećanja, to je i učinio. 24. jula 1949. godine, prebacio je normu za 215% i iskopao 152 tone rude, čime je za 50 tona srušio rekord sovjetskog rudara. Jugoslovenski radnici, tako su u liku *Sirotanovića*, dobili sopstvenog *Stahanovca* koji prebacuje norme, poboljšava produktivnost i kroz rad stvara *novog socijalističkog čovjeka*. Primjer Sirotanovića postao je inspiracija svim radnicima, naručito rudarima. Tako i rudari iz rudnika olova i cinka Šuplja stijena u blizini Pljevalja, preko medija su poručili da će i oni svojim radom pokazati kako se ruše norme i da će brzo „i oni dati svog Sirotanovića“. Radnici Šuplje stijene preko dana marljivo rade a uveče čitajući *Borbu*, preko koje se upoznaju s uspjesima rudara iz Brezne Abdurahmana Babajića, koji je dao obećanje drugu Titu da će sa svojom brigadom u smjeni iskopati 1.000 tona uglja. Babajić je to obećanje ispunio a njegov podvig inspiriše i pljevaljske rudare koji „gledaju u budućnost u dan kada će povesti bitku protiv ogromnih naslaga olova i cinka“. Rudari daju i obećanje da će i oni „dati svoga Sirotanovića i Babaića“.²⁴⁸

U martu 1946. godine *Pobjeda* piše o radniku iz Trešnjeva kod Kolašina koji se *u poletu opšteg rada* takmiči sam sa sobom. Čitajući poruku Josipa Broza o potrebi takmičenja, radnik Krsto Perović javno obećava da će za vrijeme takmičenja dobrovoljno raditi 20 udarničkih dana i da će za to vrijeme napraviti 10 motika, skovati 100 srpova, popraviti 10 raonika i napraviti još na desetine poljoprivrednih alatki.²⁴⁹ Sličan primjer posvećenog radnika, graditelja socijalizma, kako ga predstavlja *Pobjeda* pojavljuje su u Beranama. To je primjer Milije Zečevića, petostrukog udarnika i nosioca dva ordena rada. Milija je učestvoao u svim značajnijim radnim akcijama u regionu i svojoj sredini i uvijek u tom radu bio *najbolji među najboljima*. Upravo takav čovjek je kako nam zaključuje autor teksta „primjer kako tre-

²⁴⁸ Vlado Gojnić, „I mi ćemo dati svoga Sirotanovića“, *Omladinski pokret*, br. 45, 26. oktobar 1949, str. 1.

²⁴⁹ „Radnik Krsto Perović iz Trešnjeva sam se takmiči“, *Pobjeda*, br. 11, 17. mart 1946, str. 4.

ba raditi i voljeti svoj narod“.²⁵⁰ Slični su primjeri na izgradnji puta Rožaje-Berane. Kako list prenosi, u svom zanosu i radnom elanu radnici poručuju da im u izgradnji puta nijesu ni potrebne mine i eksploziv, već su ima dovoljni njihovi mišići za izgradnju puta. U tekstu se objašnjava da za omladinske brigade koje rade na toj dionici nema prepreka. I pored ogromne vrućine oni ne prestaju s radom, čine to bez odmora a kako list prenosi i sam komandir je zabrinut zbog tako velikog rada i upozorava ih da malo manje rade. Međutim ta upozorenja, ne dolaze do njih, „jer umora nema niti on dolazi do njih“. U pomoć dolaze i inženjeri koji minama žele da olakšaju proboj dionice ali ni to nije potrebno ovim ljudima, poručuju inženjerima: „ne trebaju nam mine, naše mišice su jače“.²⁵¹ Sličnu poruku nosi i priča o Momčilu Živanoviću koji je nakon uključivanja u radne akcije od čobana postao uzorni radnik i udarnik. *Omladinski pokret* prenosi njegovu priču u kojoj on saopštava da iako je mogao nakon prve radne akcije da ide kući, on se ponovo javio na gradilište. Njegova životna želja je bila da postane tunelski radnik, da učestvuje u akcijama u kojima „mašinska energija sjedinjena s fizičkom snagom i znanjem ljudi, lomi i probija brda“. Cijeli tekst predstavlja apoteozu radu u kojoj Živanović, budući tunelski radnik objašnjava da mu ništa teško ne pada na putu da to postane. Kako ne bi bilo nedoumice, on i objašnjava da je tako nešto moguće samo marljivim radom i „ličnim uzdizanjem uz čitanje ruskih književnika“. Zbog toga njemu i „herojski lik Pavla Koročagina“ služi kao podstrek i nadahnuće za još naporniji rad, ali i riječi Tokareva upućene Sovjetskim radnicima: „pet puta umri, ali pruga mora biti sagrađena“. Upravo te riječi, kako tvrdi Živanović služe mu kao inspiracija u teškim trenutcima, nakon čega „još većom snagom probijam naprijed“.²⁵² Slično je i iskustvo Svetozara Zlatičanina koji je 1946. godine radio u „Radoju Dakiću“ i odmah shvatio da će u tom kolektivu „naći najbolje drugove“. Marljivim i udarničkim radom, ovaj mladić

.....
²⁵⁰ Miodrag Đukić, „Radim jer volim svoj Narod, Partiju i Tita“, *Pobjeda*, br. 213, 7. septembar 1948, str. 3.

²⁵¹ „Ne trebaju nam mine, naše mišice su jače“, *Omladinski pokret*, br. 23, 1. avgust 1946, str. 5.

²⁵² „Likovi graditelja pruge – Momčilo Živanović – zamjenik komandanta prve minerske“, *Omladinski pokret*, br. 14, 6. april 1948, str. 5.

je stalno napredovao i ubrzo stigao do zvanja majstora. Nastavio je s predanim radom, svakodnevno obarao radne norme i vrlo brzo se obučio za rad na čak tri mašine. Svojim radom bio je primjer i drugim mlađim radnicima koji su kasnije dolazili u fabriku.²⁵³

Člancima i reportažama o udarništvu, pregalaštvu, požrtvovanosti i uticaju rada na društvene odnose stvara se slika u kojoj je privrženost radu osnovna životna potreba svakog pojedinca. Ide se i korak dalje pa se rad, kao tekovina socijalističkog društva predstavlja kao sredstvo za oslobađanje čovjeka. Istovremeno se pravi komparacija s prethodnim sistemom ili nekim kapitalističkim sistemima u inostranstvu u kojima se rad predstavlja kao obaveza, teret i način da kapitalisti eksploatišu radnike. Ističu se primjeri dobrovoljnog rada, velikog odziva i veličanstvenih rezultata postignutih u obnovi zemlje. Prenose se izvještaji iz crnogorskih gradova u kojima na stotine i hiljade ljudi učestvuju u dobrovoljnom radu *od jutra do mraka*. Kako bi postignuti rezultati bili što upečatljiviji, navode se statistički podaci o hektarima uzoranih njiva, tonama posađenog sjemena, iskopanog i kilometrima obnovljenih puteva uz neizostavno navođenje broja besplatnih radnih sati utrošenih za ovaj posao.²⁵⁴

Ideal rada dobija i svoje institucionalno određenje, a država ga sistemski legitimise usvajanjem *Zakona o Ordenu rada*, koji je bio jedan od prvih usvojenih poslijeratnih zakona. Prema odredbama zakona, priznanje koje se dodjeljivalo za izuzetne rezultate ostvarene u radu imalo je tri reda i dodjeljivao se za: „radni heroizam, naučne i tehničke pronalaskе i za lične i kolektivne uspjehe u stvaralačkom radu na obnovi zemlje“.²⁵⁵ Odnos prema radu trebalo je dodatno gradirati, zbog čega se uvodi još jedno priznanje za izuzetne rezultate u radu, uvodi se nova kategorija radnika – *udarnici*. To su bili radnici koji su u kontinuitetu ostvarivali i prebacivali predviđene radne norme. Od-

²⁵³ „Mladi majstor Svetozar Zlatičanin radi na tri mašine“, *Omladinski pokret*, br. 35, 24. avgust 1949, str. 1.

²⁵⁴ „Udarničkim radom narod Crne Gore obnavlja svoju zemlju“, *Pobjeda*, 1. april 1945, br. 20, str. 4.

²⁵⁵ Zakon o uvođenju „Ordена rada“, *Službeni list DFJ*, 28/1945; Branko Petranović Momčilo Zečević, *Jugoslavija 1918–1988 – tematska zbirka dokumenata*, Beograd, 1988, str. 133.

nosno radnici koji kroz udarništvo pokazuju ljubav i posvećenost prema radu i zajednici u kojoj stvaraju. Udarnik je bio svaki radnik koji najmanje tri mjeseca premašuje radnu normu i proizvodne zadatke za 5%, a da bi zadržao titulu udarnika ove rezultate morao je da ponavlja u kontinuitetu. Udarnik je po ovim mjerilima morao biti primjer ostalim radnicima i po disciplini i primjernom vladanju. Osim same titule radnika udarnika, svi oni koji u kontinuitetu prebacuju normu, mogli su očekivati i izvjesno društveno priznanje. Radni kolektivi bili su obavezni da promovišu i ističu svoje udarnike. Njihove slike i biografije postavljaju se na istaknutim mjestima i pojavljuju u zidnim novinama i oglasnim tablama kolektiva. Udarnici su mogli očekivati i nagrade za svoj posvećen rad, pa su oni bili prvi na listama za materijalnu pomoć, odlaske na liječenje, ljetovanje ili školovanje.²⁵⁶

Fizički rad postao je najcjenjenija kategorija, jer potreba za većom produktivnošću nema cijenu i ona se ne može platiti. omladine u tom poslujem teme "kao osnovno oružje pojedincablimirale nekoli *Za samopregoran rad* dobija se udarničko zvanje, a radni uspjeh više se cijeni ukoliko je ostvaren u teškim uslovima. Zbog toga se za odlikovanja predlažu samo pojedinci i brigade koje su radile u teškim uslovima, na teškom terenu, koje su i pored toga uvijek prebacivale normu. Obrazloženje prijedloga za odlikovanje približava nam koje se vrijednosti cijene i što je komunistima važno kada žele da istaknu vrijednosti ideala rada. Kao afirmativne vrijednosti koje preporučuju određenog pojedinca za odlikovanje navodi se da je radio na „tvrdom terenu, pod vrlo teškim uslovima, da je bio disciplinovan, pohvaljen od odbora Narodnog fronta, da je prebacivao zadatu normu, pristajao na besplatan rad u korist omladinske pruge, čuvao alat i pokazivao inicijativnost“.²⁵⁷ Kroz sistem nagrađivanja, odnosno odlikovanja, možemo zaključiti da je pojedinačan rad u funkciji kolektiva bio najcjenjenija kategorija na izgradnji omladinske pruge. Vrednuje se i cijeni težak i

²⁵⁶ „Kako se postaje udarnik“, *Pobjeda*, br. 11, 17. mart 1946, str. 4.

²⁵⁷ Obrazloženje u vezi davanja prijedloga za odlikovanje frontovskih brigada na pruzi Nikšić – Titograd, Nikšić, 17. jun 1948, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 17/48.

naporan rad, besplatan rad u korist pruge i prebacivanje norme, što sve zajedno pokazuje kako se zamišljaju najvažnije vrijednosti ideala rada.

Još preciznija i određenija institucionalizacija ideala rada dešava se u drugoj polovini 1949. godine, kada se nizom uredbi uvodi takozvano normiranje rada. Republička komisija za radne norme Crne Gore na osnovu saveznih uredbi uvodi pravilo po kome se plate određuju na osnovu radnog učinka. Uvođenje normi objašnjava se potrebom „diferencijacije i nagrađivanja prema količini i kakvoći rada“. Pokušavaju se nagraditi radnici koji se svojom aktivnošću izdvajaju i svojim radom doprinose zajednici. Na ovaj način kod radnika se pokušava povećati zainteresovanost za rad i povećanje efekata rada. „Povećanje produktivnosti stvara više materijalnih sredstava čime se povećava realna radnička nadnica, odnosno kupovna moć i povećanje životnog standarda naših trudbenika“. Očekuju se još bolji rezultati u procesima „socijalističkog takmičenja, nagrađivanja udarnika, inovatora i racionalizatora“.²⁵⁸

Vrlo cijenjena osobina u procesu afirmisanja *ideala rada* je podsticanje novih izuma koji su imali za cilj jednostavniju i jeftiniju proizvodnju kao i olakšavanje uslova rada. Takvi pojedinci dobili su i poseban naziv – *racionalizatori* i za svoje aktivnosti bili su nagrađivani. Posebnom uredbom Saveza sindikata Jugoslavije svaki *racionalizatorski izum* nagrađivan je određenom novčanom nagradom. U prvim godinama nakon oslobođenja u Crnoj Gori, ističu se primjeri Toma Lompara s Cetinja koji je izvršio dopunu svjećica na automobilu čime se, kako se tvrdi, izbjegava zaustavljanje vozila za promjenu svjećica jer se one automatski čiste u pokretu. Blažo Milašević s Cetinja od starih automobilskih djelova napravio cirkular za sječenje drva. Aleksandar Todorović u brodogradilištu Bijela napravio je vitlo koje prilikom izvlačenja brodova na kopno zamjenjuje 30 radnika. Mašinista Ivan Harlask u Bijelom Polju preuredio je kotao za grijanje i podesio ga za loženje samo na piljevinu, čime je napravio

.....
²⁵⁸ Izvještaj Republičke komisije za radne norme o uvođenju normi u crnogorske kolektive, Titograd, 10. novembar 1949, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 54/49.

ogromne uštede.²⁵⁹ Slični su i primjeri Muhameda Mulovića iz Pljevalja koji je svojim *izumom instalatora vodovoda* omogućio dovodnje tople vode u bolnicu. Na sličan način afirmišu se i radnici koji svojim zalaganjem omogućavaju što duži rad proizvodnih mašina. Mašinski radnik iz Pljevalja, Vladimir Kubal dobija javno priznanje, jer mašine koje on održava su „iskorištene maksimalno i rade punom parom čak 23 sata dnevno“.²⁶⁰

Funkcija *ideala rada* u procesu afirmisanja socijalističkih društvenih odnosa, uticala je na njegovo konstantno prisustvo u medijima i javnom prostoru. Svaka forma masovnog radnog angažovanja, primjeri udarništva, požrtvovanja i visokih normi, česta su tema u crnogorskim medijima. Najinteresantniji su primjeri požrtvovanosti radnika, postignutih rezultata ali i procesa emancipacije od običnog seljaka do visoko-kvalifikovanog radnika, što je u socijalističkom društvu jedna od najcjenjenijih kategorija. Ti primjeri dobijaju prostor na naslovnica, uz nekritičke apoteoze običnim radnicima i njihovim uspjesima. Idealizuje se slika socijalističkih društvenih odnosa, koji po njihovom tumačenju ostavljaju prostor za tako dobre rezultate i posvećenost radnika. Kako bi se utisak o tome pojačao, pravi se poređenje s takozvanim kapitalističkim zemljama. Dok s jedne strane imamo nekritičke hvalospjeve o uspjesima socijalističkog društvenog razvoja, odnos prema radu u kapitalističkim zemljama predstavlja se kao pitanje izrabljivanja radne snage. U nekoliko članaka o radnim odnosima u Sjedinjenim državama ističe se da mladi u toj zemlji uopšte ne mogu da pronađu posao. Generacije mladih koje traže posao u Americi na stranicama *Omladinskog pokreta* predstavljaju se kao „generacija suvišnih ljudi“. Navodi se da „nezaposlenost, teško stanje i demobilisanost američke omladine ne mogu da prikriju ni američke novine“. Prenose se oglasi iz američkih novina u kojima se mladi javljaju na različite poslove

.....
²⁵⁹ Pregled racionalizatorskih izuma i imena racionalizatora, Titograd, 6. maj 1950, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 68/50.

²⁶⁰ S. Lalović, „Vladimir Kubal i Muhamed Mulović istaknuti borci za ostvarenje planskih zadataka“, *Pobjeda*, br. 14, 17. januar 1948, str. 3.

koje ponekad i nemaju veze s njihovim kvalifikacijama. Ti oglasi po tumačenju *Omladinskog pokreta*, predstavljaju potvrdu teze da su mladi „prepuni gorčine i razočarenja“. Navedeni stavovi su dovoljni autoru analize da kaže da sve što se pojavljuje u američkim medijima pokazuje da „se osjeća nepovjerenje u sjutrašnjicu jer milioni Amerikanaca žive u strahu za svoju sudbinu“.²⁶¹ Slične stavove mediji prenose pozivajući se na neke izvještaje iz Francuske. Po tim izvorima, Francuski narod je nezadovoljan kapitalističkim odnosima, a radnici suočeni s lošim uslovima rada, sve manjim platama i rastom cijena. Tvrdi se da je nezaposlenih sve više, nezadovoljstvo sve izraženije i da se zbog toga francuski radnici „ne žele više biti robovi domaćeg i stranog kapitala“.²⁶²

Simboliku procesa afirmisanja *ideala rada*, upotpunjavaju i proslave 1. maja – međunarodnog praznika rada. Praznik rada bio je prilika da se stanovništvu prikažu svi rezultati postignuti u prethodnom periodu. To su bili rezultati ostvareni u realizaciji Petogodišnjeg plana, obnovi zemlje, industrijskim i poljoprivrednim rastom i drugim rezultatima koji treba da pokažu kako se država ubrzano ekonomski razvija.²⁶³ Obilježavanje praznika rada u Crnoj Gori proslavljalo se masovnim okupljanjima i povorkama, u kojima je bilo i preko 10.000 ljudi. Osim masovnih okupljanja svečani karakter i isticanje ostvarenih rezultata obilježavalo se organizovanjem koncerata, pozorišnih predstava, smotrama kulturno-umjetničkih društava i masovnim izletima. Simbolika ideala rada približavala se stanovništvu upotrebom zastava, parola, slika a za svaku proslavu pripremali su se i posebni plakati i značke.²⁶⁴ Prvi maj je često bio i prilika za otvaranje novih objekata i pogona za proizvodnju, koji su najčešće obnavljani u okviru prvomajskih takmičenja mladih.²⁶⁵ Simboliku ideala rada afirmisale

²⁶¹ G. Edwards, „Položaj i borba omladine u SAD“, *Omladinski pokret*, br. 35, 31. avgust 1947, str. 8.

²⁶² „Mladi Francuzi neće da budu robovi“, *Omladinski pokret*, br. 11, 20. mart 1949, str. 4.

²⁶³ Plan proslave prvog maja, Beograd, 8. mart 1948, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 14/48.

²⁶⁴ Plan proslave prvog maja u Titogradu, nedatirano, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 73/50.

²⁶⁵ „Proslave prvog maja u crnogorskim gradovima“, *Pobjeda*, br. 25, 6. maj 1945, str. 4.

su i parole koje su se pojavljivale prilikom obilježavanja značajnijih datuma i prilikom organizacije različitih manifestacija i skupova. Nazi- vi parola detaljno su pripremani i putem direktiva stizali su uglavnom iz Centralnog komiteta KPJ. Neke od parola koje afirmišu ideal rada su: *Ne žalimo napora u radu na izvršenju petogodišnjeg plana jer samo vlastitim snagama možemo izgraditi sopstvenu ljepšu budućnost; Živjele radne brigade, nesebični pregaoci u izgradnji zemlje; Živjela radnička klasa Jugoslavije, prvoborac u ostvarivanju Petoljetke i izgradnje socijalizma; Živjela slavna omladina čiji radni podvizi zadivljuju cijeli svijet; Živjele omladinske brigade koje svjedoče o neviđenom radnom heroizmu i visokom patriotizmu omladine; Živjeli graditelji omladinske pruge Nikšić – Titograd; Borimo se za realne norme, za povećanje produktivnosti rada; Povećajmo radnu disciplinu.*²⁶⁶

IDEAL NOVIH DRUŠTVENIH SNAGA

Od trenutka kada preuzimaju sve segmente vlasti u svoje ruke, čelni ljudi Komunističke partije u Crnoj Gori uvjeravaju stanovništvo da je njihova politička platforma o stvaranju socijalističkog društva, jedini način za prevazilaženje viševjekovnih problema. Iako o tome ne govore eksplicitno, potpuno je jasno da skoro svaki njihov potez u jednom patrijarhalnom, društveno atrofiranom sistemu, kao što je Crna Gora, ima snažan emancipatorski karakter. U tom kontekstu treba posmatrati i njihov odnos prema ženama i mladima, koji u socijalističkom društvu treba da dobiju potpuno novu društvenu ulogu i funkciju. Žene i mladi koji su u prošlosti bili na marginama društvenih procesa, u novoj socijalističkoj državi treba da zauzmu mjesto u prvim redovima svih društvenih procesa. Potpuno drugačiji odnos prema ovim društvenim kategorijama, doveo je do oblikovanja još jedne političke ideje komunističkih vlasti u Crnoj Gori koju smo nazvali ideja o *novim društvenim snagama*.

.....
²⁶⁶ Direktiva CK KPJ Pokrainskom komitetu KPCG o prvomajskim parolama, Beograd, 20. april 1948, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 14/48.

Novi pristup prema mladima i ženama, zasnovan je na tradiciji i vrijednostima oslobodilačkog rata i revolucije. Za komunističke ideologe, takav pristup je rezultat uloge ovih društvenih kategorija u Drugom svjetskom ratu, ali i nastavak revolucionarnih promjena kojima Partija pokušava da ispravi sve ono što se iz prošlosti percipira kao retrogradno i nazadno. U novom, socijalističkom društvu Crne Gore, mladima je namijenjena uloga „bedema u odbrani velikih tekovina revolucije“ i najaktivnije društvene zajednice koja će te iste tekovine razvijati.²⁶⁷ Po sličnom principu, definiše se i nova uloga žene, koja u novom, socijalističkom društvu, izlazi iz sjenke i dobija novu ulogu pošto komunisti imaju cilj da ženu „mobilišu na novim političkim, privrednim i socijalnim zadacima“.²⁶⁸ Redefinisanjem njihove društvene uloge, Komunistička partija od novih društvenih snaga očekuje podršku i saradnju u procesu stvaranja socijalističkog društva u Crnoj Gori.

• • •

Uvjereni da je socijalizam najsavršeniji društveni sistem i da će trajati vječno, komunisti među mladima vide jednu od najvažnijih društvenih kategorija za ostvarenje svojih ideoloških ciljeva. Partija u njima vidi nasljednike socijalističkih tradicija zbog čega vaspitanje i širenje socijalističkih ideja među ovom populacijom smatra jednim od svojih prioritetnih zadataka. Mladi su trebali da nastave revolucionarne tradicije da unapređuju proces izgradnje socijalizma. To znači prihvatanje ideje socijalizma, podređivanje ličnih – interesima zajednice, žrtvovanje i predanost tekovinama revolucije. Usmjeravanje mladih prema ideološkim vrijednostima socijalizma biće centralno pitanje odnosa Partije prema ovoj socijalnoj grupi. Različitim mehanizmima, Partija će pokušati da „podiže političku svijest i razvija metode socijalističke demokratije“ kako bi mladi na svim poljima učestvovali u procesu stvaranja socijalističkog društva. U konačnom, takav pristup

.....
²⁶⁷ Edvard Kardelj, „Balkanskoj omladini“, Govor na prvom kongresu Antifašističke omladine Balkana, *Omladini – govori i članci*, Beograd, 1948, str. 21.

²⁶⁸ Branko Petranović, Momčilo Zečević, *Jugoslavija 1918–1988 – tematska zbirka dokumenata*, „CKKPJ – Centralnim i Pokrajinskim komitetima, 23. oktobar 1945“, Beograd, 1988, str. 875.

trebalo je da donese „razvoj revolucionarne svijesti kod mladih i njenu spremnost da brani nezavisnost zemlje i čuva tekovine Narodne revolucije“.²⁶⁹ Konačni cilj ovog procesa bio je jasno definisan: stvoriti novu generaciju mladih, koja će „još smjelije i prodornije, ponijeti Titovu zastavu narodne slobode i bratstva naroda“.²⁷⁰

Kao i u nekoliko sličnih primjera, Komunistička partija u procesu indoktrinacije određenih socijalnih kategorija, uvijek razmišlja i o praktičnim detaljima njihovog uključivanja u sistem socijalističke države. Tako je bilo i s mladima, koji su u partijskim projekcijama osim *nasljednika* socijalističkih tradicija, trebali da budu važna društvena snaga u obnovi poružene države. Ta očekivanja, najavio je još krajem 1944. godine Josip Broz Tito, koji je poručio mladima: „pred vama stoji zadatak izgradnje naše razorene zemlje. Kao što smo se 1941. u nejednakoj borbi oslonili na omladinu i nijesmo pogriješili, tako se i sada oslanjamo na omladinu i uvjeren sam da ćemo uspjeti“.²⁷¹ U porukama koje su slali mladima, partijski zvaničnici pozivaju ih da se uključe u „obnovu zemlje i podizanje privrede, čime bi se stvorili temelji za buduće blagostanje u državi“.²⁷² Ispostaviće se da su mladi, na ovaj ili onaj način, prihvatili poziv, i njihovo učešće u procesu obnove zemlje bilo je jako značajno. To konstatuje i prvi čovjek Komunističke partije u Crnoj Gori, Blažo Jovanović, koji tvrdi da su mladi s oduševljenjem prihvatili učešće u obnovi zemlje i da se u takvom oduševljenju „razvija utakmica ko će više i bolje uraditi dok udarništvo postaje masovna pojava“.²⁷³

Uporedo s procesom uključivanja mladih u poslove obnove zemlje teče i proces njihovog ideološkog vaspitanja. Partija pokušava da objedini

²⁶⁹ Izvještaj o radu Narodne omladine Crne Gore u 1950, Cetinje, 8. februar 1951, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 87/51.

²⁷⁰ Milovan Đilas, „Veličina i herojstvo omladine na pruzi“, *Borba*, 8. oktobar 1946, *Omladini – govori i članci*, Beograd, 1948, str. 44.

²⁷¹ Josip Broz Tito, „Računamo na vas, da ćete biti svuda – gdje je najteže“, *Tito o omladini*, Beograd, 1974, str. 27.

²⁷² Govor Josipa Broza na trećem kongresu Narodne omladine Jugoslavije, „Naš narod neće tuđe, ali naš narod je ponosan i ne daje svoje“, *Omladinski pokret*, br. 14, 16. maj 1946, str. 1.

²⁷³ Blažo Jovanović, „Omladina crne gore u obnovi i izgradnji“, *Omladinski pokret*, br. 21, 11. jul 1946, str. 1.

ta dva procesa, stvarajući uslove u kojima će mladi „nastaviti revolucionarne tradicije i svojim radom doprinijeti izgradnji socijalizma“.²⁷⁴ Na to ukazuje i Josip Broz koji kaže da osim privrednih zadataka, treba razmišljati i o vaspitanju mladih. Ne sporeći značaj obnove zemlje, Broz ipak naglašava da je potrebno stvarati uslove „da se vaspitavaju kadrovi koji će shvatiti duh našeg vremena“.²⁷⁵ Tito objašnjava da je uloga radnih akcija i mladih mnogo značajnija i da njihovo angažovanje ne znači samo izgradnju novih objekata, „ovdje se stvara nešto mnogo više, ovde se kuju novi ljudi, prekaljuju se i izlaze novi ljudi s novim pojmovima o radu“.²⁷⁶

Poruke koje su se čule od prvog čovjeka Jugoslavije, kao da su bile jedna vrsta uputstva za definisanje uloge mladih u socijalističkoj državi. Već u pripremi za organizovanje radnih akcija, koje su bile najznačajniji segment masovnog angažovanja mladih u obnovi zemlje, definišu se smjernice, odnosno osobine koje treba da krase „novog mladog čovjeka socijalističkog društva“. Te smjernice pripremljene su na projektu izgradnje pruge Šamac-Sarajevo, koja je predstavljala jedan od prvih značajnijih zadataka u obnovi zemlje u kome su masovno učestvovali mladi. Mediji koji prenose detalje s radne akcije na izgradnji pruge, donose nam moralni profil novog mladog člana socijalističke zajednice, predanog učesnika radnih akcija. Novi mladi čovjek, po njihovom tumačenju, trebao je da ima sljedeće osobine: „jasnost, perspektivnost, principijelnost, odlučnost, inicijativnost, snalažljivost, revolucionarni polet, urednost, tačnost, drugarstvo, samokritičnost, neustrašivost, ljubav prema domovini, mržnja prema neprijatelju, upornost i istrajnost do potpune pobjede“.²⁷⁷

Moralni profil novog omladinca socijalističke Jugoslavije koji se pojavljuje u medijima, nije slučajan, i predstavlja jasno uputstvo svim

.....
²⁷⁴ Izvještaj o radu Narodne omladine Crne Gore u 1950. godine, Cetinje, 8. februar 1951, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 87/51.

²⁷⁵ Josip Broz Tito, „Doprinos izgradnji zemlje“, *Tito o omladini*, Beograd, 1974, str. 34.

²⁷⁶ Josip Broz Tito, „Povjerenje u omladinu“, *Tito o omladini*, Beograd, 1974, str. 36.

²⁷⁷ „Vaspitni značaj omladinske pruge Šamac – Sarajevo“, *Pobjeda*, br. 86, 15. novembar 1947, str. 6.

masovnim organizacijama i drugim institucijama zaduženim za in-doktrinaciju mladih. Kroz te smjernice, partijski zvaničnici pokušavaju da daju jednu vrstu preporuke o tome, kako treba da izgleda omladina novog socijalističkog društva. To se jasno prepoznaje i zaključcima prvog kongresa *Narodne omladine* u Crnoj Gori, u kojima se navodi da će osnovni zadatak ove masovne organizacije pod partijskom kontrolom biti da „odgaji lik narodnog omladinca, politički zrelog, kulturnog i obrazovanog, fizički jakog, nepokolebljivog, odatnog svojoj socijalističkoj otadžbini i Tebi našem velikom učitelju“.²⁷⁸ Stavove o ulozi mladih u novom socijalističkom društvu potvrdiće i najvažniji partijski dokumenti. U programu Komunističke partije iz 1948. godine, navodi se da partijske strukture žele da mladi budu „neumorni i nepokolebljivi graditelji socijalizma, da razvijaju ljubav i vjernost prema socijalističkoj otadžbini, da u njoj grade duh solidarnosti i saradnje, da se idejno politički uzdižu na osnovu nauke marksizma i lenjinizma“.²⁷⁹ Nešto kasnije, u opus osobina mladog čovjeka socijalističkog društva dodaju se i takozvani „moralni kvaliteti mladog čovjeka“. Te osobine, koje kako vjeruje Komunistička partija, treba da posjeduje svaki mladi čovjek novog socijalističkog društva su: „istinitost, tačnost u izvršavanju zadataka, samokritičnost, smjelost u preuzimanju i izvršavanju zadataka“.²⁸⁰

Rezultati kampanje uključivanja mladih u obnovu zemlje bili su odlični. Po zvaničnim izvještajima, svake godine kroz radne akcije na obnovi zemlje, učestvovalo je po nekoliko desetina hiljada mladih iz Crne Gore. Možda bi ta praksa bila nastavljena i u narednim godinama, da nije bilo velikog ideološkog sukoba Jugoslavije sa zemljama IB-a. Ovaj sukob, zahtijevao je preispitivanje određenih politika Komunističke partije, između ostalog i odnos prema mladima. Tako je već krajem 1949. godine, Centralni komitet KPJ zaključio da se rad s mladima pretvorio u *mobilizaciju radne snage*. Za njih je to neprihvatljivo zbog uloge koju

.....
²⁷⁸ „Telegram drugu Titu“, *Omladinski pokret*, br. 17, 24. april 1947, str. 1.

²⁷⁹ „Program Komunističke partije Jugoslavije“, *Pobjeda*, br. 181, 31. jul 1948, str. 6.

²⁸⁰ Izvještaj o radu Narodne omladine Crne Gore u 1950, Cetinje, 8. februar 1951, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 87/51.

je Partija opredijelila mladima u novom društvu. Smeta im nedovoljna angažovanost mladih i njihovo uključivanje u kulturi i fiskulturi.²⁸¹

Poruke iz Centralnog komiteta bile su znak da i lokalna/republička rukovodstva moraju revidirati svoj odnos prema mladima, odnosno njihovu ulogu u procesu obnove zemlje. Samo dvije nedjelje nakon direktive iz Beograda, Centralni komitet KPCG uz izvjesne dodatke prosljeđuje istu direktivu lokalnim partijskim organizacijama. Pozivajući se na preporuke iz CK KPJ ukazuje se na neadekvatan položaj mladih. Ponavljaju da su mladi uglavnom usmjeravani ka učešću u obnovi i izgradnji zemlje a da je zapostavljena njihova stvarna uloga u socijalističkom društvu, zbog čega mladi „ne vide perspektivu svog razvoja“. Kao najozbiljniji problemi navode se loši uspjesi u školama, „slab kvalitet znanja“, nedovoljno uključivanje mladih u kulturne programe i okupljanje u fiskulturne organizacije.²⁸² Na neadekvatan odnos prema mladima ukazuje i Centralni komitet SKCG. Najznačajnije partijsko tijelo u Crnoj Gori zaključuje da se među omladinom „samo crpi radna snaga a da se ništa nije učinjelo da među omladinom zaživi zabavni i politički rad“. Takav pristup po njihovom mišljenju doveo je do niza negativnih pojava koje su u nekim slučajevima dovele i do „neprijateljskog istupa mladih prema sistemu“.²⁸³

Promjena fokusa u odnosu socijalističke države prema mladim, značila je još intenzivniji proces indoktrinacije i *ideološkog vaspitanja mladih* zasnovanog na principu da mladi treba da budu društvena grupa koja će najsnažnije podržavati vrijednosni sistem socijalističkog društva. Partijske strukture zbog toga svoju politiku prema mladima usmjeravaju na segment ideološke indoktrinacije, smatrajući da upravo prema mladima treba fokusirati ideološki rad. Objašnjavaju da „omladina brže i lakše poprима socijalistička svojstva nego

²⁸¹ Direktiva CK KPJ prema CK KPCG, Beograd, 9. decembar 1949, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 39/49.

²⁸² Direktiva CK KPCG svim Sreskim komitetima KPCG, Cetinje, 24. decembar 1949, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 39/49.

²⁸³ Zapisnik sa savjetovanja CK SKCG, Titograd, 20. novembar 1950, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 60/50.

odrasli, ali se za nju lijepe i razna sitnoburžoaska i nesocijalistička gledanja. Zbog toga je krupan i aktuelan zadatak posvetiti se ideološkom uzdizanju mladih kako bi se oni upoznali s marksističkim pogledima i socijalističkim razvitkom.²⁸⁴ Ideološko vaspitanje, odnosno razumijevanje osnovnih vrijednosti socijalističkog društva tako postaje preduslov za oblikovanje *uzornog lika omladinca*. Iz tog razloga i obaveza svakog „omladinca Titove Jugoslavije da izučava teoriju marksizma i lenjinizma i da poznaje opšte puteve društvenog razvitka“.²⁸⁵ Blažo Jovanović u referatu na drugom kongresu SKCG ističe da vaspitavanje mladih ne može biti samo pitanje škole i porodice, jer je to pitanje vaspitanja „budućih graditelja socijalizma“. Traži angažovanost cijelog društva i prepoznaje to pitanje kao „prvorazredni problem naše socijalističke zajednice“. Jovanović objašnjava da se kroz taj proces vaspitanja omladine treba stvoriti generacija „slobodnih i sposobnih koja će nastaviti izgradnju socijalizma“.²⁸⁶ Ubrzava se proces indoktrinacije mladih, odnosno proces *komunističkog vaspitanja*, kako se to može čuti. U partijskim strukturama vjeruju da mladi treba više da se uključe u politički život i da uvijek budu informisani o svim političkim događajima. Sugerise se da se ideološki rad pojača prilikom masovnih okupljanja, zbog čega treba organizovati što više „novih i privlačnih formi za mlade“, kao što su igranke, izleti, fiskulturna takmičenja.²⁸⁷

Kao jedan od načina usmjeravanja mladih na takozvani „ispravni put izgradnje socijalizma“, koriste se primjeri dobre i loše prakse, koji se često spominju u partijskim izvještajima i o kojima govore najznačajniji predstavnici partijskih i masovnih organizacija. Kao najozbiljnije izazove u tom procesu, prepoznaju ostatke religioznih uticaja, slabu

.....
²⁸⁴ Referat o aktuelnim zadacima SKCG druga Blaža Jovanovića na II kongresu SKCG održanog od 20–22. oktobra 1954, str. 46, nedatirano, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 104/1/54.

²⁸⁵ Veljko Vlahović, „Predavanje – Kakva treba da bude naša omladina“, *Omladinski pokret*, br. 37, 12. decembar 1946, str. 3.

²⁸⁶ Referat o aktuelnim zadacima SKCG druga Blaža Jovanovića na II kongresu SKCG održanog od 20–22. oktobra 1954, str. 25, 46, nedatirano, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 104/1/54.

²⁸⁷ „Komunističko vaspitanje omladine je zadatak koji nam postavlja Partija i koji moramo izvršiti“, *Omladinski pokret*, br. 33, 10. avgust 1949, str. 1.

organizaciju ideoloških predavanja i kurseva, loš i neadekvatan pristup mladima, nedisciplina i takozvani nedostatak kritičke oštine. Kao oblici neprihvatljivog ponašanja registruju se i pojave: „pijančenja, nepristojne nošnje, odlazak u crkve, vjenčavanje pred popom, krštavanje i neuredno pohađanje predvojničke obuke“.²⁸⁸

Kritike partijskih struktura i usmjeravanje mladih na *ispravni put* pojavljuju se i u vidu konkretnih primjera loše prakse. Često se navode primjeri neprihvatljivog ponašanja kod mladih, kao što su: „pojave nemorala, naročito u školama internatskog tipa“. Objašnjava se da u Titogradu tako ima 14 slučajeva u kojima su omladinke ostale u drugom stanju a takvih primjera ima i u drugim gradovima: Cetinju 6, Baru 6, Kolašinu 12, Nikšiću 4 slučaja. Kao škole u kojima se registruje najviše *nemoralnih stvari* su škole internatskog tipa: Učiteljska škola u Nikšiću, škola za vaspitačice u Herceg Novom, ekonomski tehnikum u Titogradu i srednja muzička škola na Cetinju. Za Komunističku partiju te pojave su posljedica „otuđenja omladine od porodice“ koja po njima treba da vodi brigu o ovim problemima. Nedovoljan ideološki uticaj Komunističke partije s jedne, i izvjestan reakcionarni uticaj s druge strane, uzrok je još jednog oblika neprihvatljivog ponašanja. To su, kako ih partija naziva, pojave „religioznosti, frajerstva i primitivizma“. Pojava religioznosti među mladima objašnjava se nedovoljnim kulturno-prosvjetnim radom zbog čega se stvaraju uslovi da neki mladi imaju određene „religiozne predstave, vjeruju u snove, poštuju stare praznike i sl.“.²⁸⁹ Jedan od vidova neprimjerenog ponašanja mladih navodi se i igranje karata, koje je po nekim ocjenama uzelo maha a ta pojava naročito je primjetna kod učenika i studenata tokom školskih odmora. Te pojave označene su kao „negativne i antisocijalističke, jer je jasno da od igre na kartama do kocke nije daleko“.²⁹⁰ Razloge za po-

.....
²⁸⁸ Zapisnik sa savjetovanja CK SKCG, Titograd, 20. novembar 1950, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 60/50.

²⁸⁹ Izvještaj o radu Narodne omladine Crne Gore u 1950. godine, Cetinje, 8. februar 1951, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 87/51.

²⁹⁰ Stenografske bilješke rada komisije za ideološko-politička i organizaciona pitanja drugog kongresa SKCG, str. 9, Titograd, 1954, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 103/54.

javu tih *antisocijalističkih*hideja komunisti prepoznaju u više segmenata, ali je jedan od onih koje posebno ističu, uticaj stranog filma. Drugi Kongres SKCG zaključuje da „najveća opasnost od bezbjednosti i vrlo lošeg uticaja na našu omladinu prijeto od gledanja pojedinih filmova, pogotovu onih iz inostranstva“. Partija zaključuje da su njeni kapaciteti za borbu protiv uticaja filma ograničeni a da ne postoji dovoljno domaćih „umjetničkih filmova“, dok je s druge strane kriterijum za odabir stranih filmova dosta slab.²⁹¹

Dio kritika upućenih mladima, često se odnosi i na njihovo navodno zapostavljanje obrazovanja. Partijski organi u Crnoj Gori izlaze sa stavom da je adekvatno obrazovanje i posvećenost školi jedna od najvažnijih osobina koji socijalistički sistem očekuje od mladih. Posvećenost prema školskim obavezama, usvajanje novih znanja i adekvatno vaspitanje, definiše se kao „prva i osnovna društvena obaveza mladih“. Slab uspjeh u školama prepoznaje se kao problem a kao razlozi za takvo stanje navodi se nespremnosti učenika da samostalno uče, da obaveze izvršavaju kampanjski i da uče zbog ocjene a ne zbog znanja.²⁹² O značaju obrazovanja za mlade često govori i Josip Broz svojim stavovima da je „prvi zadatak omladine je da uči, drugi da se fizički razvija i treći da radi na obnovi zemlje“.²⁹³ Broz s razlogom u definisanju prioriteta, na prvo mjesto stavlja obrazovanje. Nepravilno je ukoliko mladi rade a tek onda idu u školu, „time naša država neće ništa dobiti, jer naša omladina prije svega treba da uči“ kaže Broz.²⁹⁴ Jugoslovenski predsjednik objašnjava da ne treba dozvoliti da se mladi „naprežu do fizičkog iscrpljenja na štetu svih vaspitanja“. Tito poručuje da se ne smije od mladih tražiti „da zbače vaspitanje da bi mogli kopati“.²⁹⁵ Obaveza mladih da uče i usvajaju nova znanja predstavlja se kao preduslov formiranja *uzornog*

.....

²⁹¹ *Ibid.*

²⁹² Izvještaj o radu Narodne omladine Crne Gore u 1950. godine, Cetinje, 8. februar 1951, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 87/51.

²⁹³ „Omladina je postigla velike uspjehe na kulturno-prosvjetnom uzdizanju i na polju obnove“, *Pobjeda*, br. 47, 24. novembar 1946, str. 7.

²⁹⁴ „Obraćanje Josipa Broza Tita na plenumu Centralnog vijeća“, *Omladinski pokret*, br. 30, 10. oktobar 1946, str. 1.

²⁹⁵ Josip Broz Tito, „Doprinos izgradnji zemlje“, *Tito o omladini*, Beograd, 1974, str. 34.

omladinca. „Lik omladinca biće nepotpun ako oni na kursevima i u školi ne uče, ako ne prate predavanja i nijesu najbolji đaci, jer bez toga ne mogu biti predstavnici one progresivne antifašističke omladine“.²⁹⁶

Veoma značajan segment indoktrinacije mladih i njihov prvi ozbiljniji test odanosti prema socijalističkoj ideologiji, bila je obaveza odlaska u vojsku. Za partijske strukture ovaj čin je jedan od ključnih momenata u ideološkoj indoktrinaciji mladog čovjeka, ali istovremeno i čast za svakog pojedinca jer se smatra da je „najveća dužnost svakog omladinca učešće u armiji“. U partijskom doživljaju, odlazak u vojsku za mladog čovjeka znači prihvatanje slobodarskih tradicija, borbenosti, patriotizma i visokih moralnih vrlina. Osim tih osobina, od mladih se očekuje da se u armiji nauče i urednom životu, redu i radu, vojnim i ratnim vještinama, disciplini i drugim vojnim sposobnostima.²⁹⁷ Sredinom 1948. godine, kao jedna vrsta pripreme za armiju uvedena je i takozvana predvojnička obuka. Obuka je u početku trajala četiri godine, a mladi su nekoliko dana u nedjelji bili obavezni da odlaze na časove obuke na kojima su trebali da se upoznaju s osnovnim vojničkim znanjem koje bi im kasnije pomoglo u armiji. Predvojnička obuka imala je u sebi i elemente indoktrinacije pošto su se na časovima vojnici *politički uzdizali* što je trebalo da dovede do konačnog cilja – stvaranja regruta koji će postati „majstor svoga oružja i vojne vještine“.²⁹⁸ Regrutacija mladih vojnika predstavlja se kao jedan od najsretnijih dana. Dok se potvrda da su sinovi nakon pregleda *sposobni za vojsku* doživljava kao najveća porodična sreća. Mladi regruti se na vojničke preglede prate uz pjesmu: *Armija je naša dika / i ponos za vojnika / Omladinac svaki želi / u armiju ići želi*. O tom odnosu prema regrutaciji i Narodnoj armiji kako smatra autor teksta, najbolje govori činjenica da nije bilo nikoga ko se nije odazvao pozivu.²⁹⁹

.....
²⁹⁶ Veljko Vlahović, „Predavanje – Kakva treba da bude naša omladina“, *Omladinski pokret*, br. 37, 12. decembar 1946, str. 3.

²⁹⁷ „Služba u narodnoj armiji naveća čast i obaveza pojedinca“, *Omladinski pokret*, br. 26, 29. avgust 1946, str. 1.

²⁹⁸ „Predvojnička obuka i potreba njenog uvođenja“, *Pobjeda*, br. 149, 29. jun 1948, str. 1

²⁹⁹ Smajo Crnovršanin, „Sličice sa regrutacije u Beranama“, *Omladinski pokret*, br. 10, 30. oktobar 1946, str. 5.

Projektovana uloga mladih u novoj socijalističkoj Crnoj Gori, dominantno je uticala i na odnos partijskih struktura prema ovoj populaciji. Najvažniji zadatak tog procesa je sveobuhvatna indoktrinacija koja će omogućiti da mladi dobiju „pravilno i ispravno komunističko vaspitanje“. To je podrazumijevalo stvaranje uslova u kojima će mladi razumjeti, a kasnije i prihvatiti političke ideje novog sistema. Taj proces bio je garancija očuvanja i unapređenja socijalističkih društvenih odnosa, u koji su osim partijskih organa, bile uključene i masovne organizacije (mladih i pionira), obrazovni sistem, mediji, porodica, ali i niz drugih institucija s jasnim zadatkom: da stvori novu generaciju mladih

• • •

Osim mladih, u novom socijalističkom društvu koje se stvara nakon Drugog svjetskog rata, poseban fokus stavljen je na novu društvenu ulogu i položaj žene. Ideološka platforma komunističkog pokreta predviđa emancipaciju žene i njeno uvođenje u javni prostor kroz proces pravnog, ekonomskog i socijalnog izjednačavanja s muškarcima. Na tim tradicijama, definisana je platforma o ulozi žene u socijalističkom društvu u Crnoj Gori. Emancipacija žena i njihova ravnopravnost, tumače se kao jedna od tekovina oslobodilačkog rata. Za čelne ljude Komunističke partije, taj proces je nastavak revolucionarne borbe u kome treba da dođe do potpunog političkog, ekonomskog, socijalnog i kulturnog izjednačavanja žena.

Snažan impuls redefinisaju položaja žene u crnogorskom društvu, dalo je masovno učešće žena u oslobodilačkom ratu. Tokom rata, u redovima NOP-a borilo se oko 100.000 žena od kojih je 25.000 poginulo a 40.000 ranjeno.³⁰⁰ Josip Broz Tito je još za vrijeme rata jasno stavio do znanja da će učešće žena u oslobodilačkom ratu biti adekvatno valorizovano. Na prvom kongresu AFŽ-a 1942. godine Broz navodi da postoje neki koji „sanjaju da će žene poslije rata preći u kuhinju i neće odlučivati ni o čemu. Ali žene su položile ispit zrelost, one su pokazale ne samo da su sposob-

.....
³⁰⁰ Antifašistički front žena Jugoslavije, *Informativni priručnik o Jugoslaviji 1948–1949*, str. 2, knjiga I, Beograd, septembar 1948. godine, str. 97, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 57/49

ne da rade kod kućanstva, nego i da se bore s puškom u ruci, da mogu i da vladaju i da drže vlast u rukama“. Govorom na osnivačkom kongresu AFŽ-a Broz nagovještava novu ulogu žene zaključujući „da nikada više niko neće moći istrgnuti te skupo plaćene plodove iz njihovih ruku“.³⁰¹ Ono što je Broz nagovijestio, brzo je postalo sastavni dio partijske politike. Politička i ekonomska prava žene postaju sastavni dio predizbornog programa Narodnog fronta, koji u izbornim procesima reprezentuje politiku Komunističke partije. U programu Narodnog fronta pred izbore za Ustavotvornu skupštinu jednakost žena ističe se kao jedan od programskih zadataka. U posebnom poglavlju programa *Oslobođenje žena*, navodi se da je postignuta ravnopravnost žena i da zadatak Fronta treba da bude uključivanje žena u sve segmente društvenog i političkog života.³⁰²

Prvi konkretan korak u emancipaciji žena nakon rata bilo je njihovo političko izjednačavanje. Ustavnim rješenjima žene su izjednačene s muškarcima u državnom privrednom i društveno-političkom životu, a normirana je i obaveza identičnih plata za iste poslove koji rade muškarci. U članu 24. navedeno je „da su žene ravnopravne s muškarcima u svim oblastima državnog, privrednog i društveno-političkog života. Za jednak rad žene imaju istu platu i uživaju posebnu zaštitu na radu. Država se obavezuje da plaća odsustvo žene prije i poslije porođaja a brak i porodica su pod zaštitom države“.³⁰³ I mnoga zakonska akta koja su usvojena nakon Ustava takođe su potvrdila jednak pravni tretman žena i muškaraca. U zakonu o braku izjednačena su sva prava muškaraca i žena, među kojima i pravo o jednakosti u slučaju raspodjele imovine i starateljstva nad djecom. U zakonu o socijalnom osiguranju ženama je utvrđeno pravo o 12-nedjeljnom plaćenom porođajnom odsustvu, pravu na bolničku njegu, finansijsku pomoć za ishranu djeteta. Zakonom o ličnim imenima žena je dobila pravo da zadrži ili doda svoje prezime prilikom udaje dok je zakon o državljanstvu obezbijedio mogućnost da svaka žena udajom stiče pravo

.....
³⁰¹ „Govor druga Tita na prvoj zemaljskoj konferenciji Antifašističkog fronta žena u Bosanskom Petrovcu 6. decembra 1942. godine“, *Govori i članci*, knjiga I, Zagreb, 1959, str. 112.

³⁰² „Osnovna programska načela narodnog fronta“, *Pobjeda*, br. 39, 19. avgust 1945, str. 3.

³⁰³ Ustav FNRJ, *Službeni list FNRJ*, br. 10, Beograd, 1. februar 1946.

na državljianstvo.³⁰⁴ Nova društvena uloga žene podrazumijevala je i uključivanje žena u politički život. Za razliku od nekih komunističkih država u kojima je normirano minimalno učešće žena od 30% u partijskom članstvu i organima odlučivanja, u Crnoj Gori takvi mehanizmi nijesu postojali.³⁰⁵ Ipak i pored toga, oko 20% partijskog članstva činile su žene.

TABELA 12. Učešće žena u partijskom članstvu^{306, 307, 308, 309}

	UKUPAN BROJ ČLANOVA	BROJ ŽENA ČLANOVA	UČEŠĆE ŽENA (%)
1947.	7.269	1.378	19%
1948.	7.883	1.369	17%
1951. (januar)	17.214	3.981	23%
1951. (decembar)	18.269	3.885	21%
1954.	22.217	4.214	19%

I pored značajnog učešća u partijskom članstvu, u raspodjeli najznačajnijih državnih i političkih funkcija u Crnoj Gori nije bilo žena. Među članovima Vlade Crne Gore nije bilo žena, a nije ih bilo ni na istaknutim mjestima u partijskom vrhu ili na čelu masovnih organizacija.

U procesu afirmisanja političke ideje o *Novim društvenim snagama*, među kojima su bile i žene, Komunistička partija imala je detaljno isplaniran i koordinisan plan. Već tokom oktobra 1945. godine republikom rukovodstvu u Crnoj Gori stižu detaljne instrukcije Cen-

³⁰⁴ Antifašistički front žena Jugoslavije, *Informativni priručnik o Jugoslaviji 1948–1949*, str. 2, knjiga I, Beograd, septembar 1948, str. 98, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 57/49.

³⁰⁵ Éva Fodor, „Smiling Women and Fighting Men: The Gender of the Communist Subject in State Socialist Hungary“, *Gender and Society*, Vol. 16, No. 2 (Apr., 2002), str. 258.

³⁰⁶ Referat o organizacionim pitanjima, nedatirano, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 5/47.

³⁰⁷ Organizacioni referat na savjetovanju pri PK KPJ za Crnu Goru, Cetinje, 3. januar 1948, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.30/1/48.

³⁰⁸ Analiza porasta Partijske organizacije, nedatirano, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.87/51.

³⁰⁹ Izvještaj CK SKCG o radu Saveza komunista Crne Gore od prvog do drugog kongresa, Titograd, 1954, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 103/54.

tralnog komiteta KPJ o novoj ulozi žene u socijalističkoj državi. Centralni komitet objašnjava da je emancipacija i uključivanje žena u novo socijalističko društvo tekovina oslobodilačke borbe. Naglašava se da ženska prava ne treba shvatiti kao dio *feminističkih prava*, već kao dio širih društvenih promjena. Stečena prava u oslobodilačkom ratu treba unapređivati uz uključivanje žena u obnovu zemlje i rješavanje socijalnih i privrednih pitanja.³¹⁰ Ključni organ preko koga Partija koordiniše i organizuje ideološki i svaki drugi rad sa ženama bio je Antifašistički front žena (AFŽ), masovna organizacija formalno podređena Narodnom frontu. AFŽ je zamišljen kao masovna organizacija „radnih žena i patriotkinja nove Jugoslavije“ koja radi na mobilizaciji žena za izgradnju socijalizma, njihovom uvlačenju u organe narodne vlasti i vaspitanju u duhu socijalizma.³¹¹

Proces emancipacije žena u socijalističkoj Crnoj Gori, odnosno proces rješavanja ženskog pitanja, započet političkim izjednačavanjem, nastavljen je njihovim uključivanjem u obrazovni sistem i masovnim zapošljavanjem.³¹² Žena u Crnoj Gori po prvi put u istoriji ostavlja kućne obaveze i uključuje se društveni i ekonomski život. Učestvuju u svim radovima obnove zemlje zbog čega ih u partiji s razlogom uzimaju kao „važan izvor nove radne snage“.³¹³ Upravo će uključivanje ženske radne snage u obnovu zemlje i proizvodnju ubrzati njihovu emancipaciju i ukazati na snažne ekonomske potencijale ženske radne snage.

Zbog ratnih stradanja žensko stanovništvo činilo je više od polovine ukupnog broja građana, pa država bez učešća žena u obnovi, nije mogla da računa na ostvarenje ambicioznih ekonomskih planova. Na savjetovanju glavnog odbora AFŽ-a na Cetinju u oktobru 1946. godine uloga žene u obnovi zemlje ističe se kao jedna od njenih glav-

³¹⁰ CK KPJ – Pokrajinskom komitetu KP CG 1951. (jan.), 23. oktobar 1945, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.1/45.

³¹¹ Direktivno pismo CK KPJ o aktivnostima žena, Beograd, 23. oktobar 1945, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.1/45.

³¹² Éva Fodor, „Smiling Women and Fighting Men: The Gender of the Communist Subject in State Socialist Hungary“, *Gender and Society*, Vol. 16, No. 2 (Apr., 2002), 245.

³¹³ Mjesni komitet KPJ Titograd – PK KPJ za Crnu Goru, Titograd, 7. novembar 1947, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.5/47.

nih dužnosti. Mara Lopičić, predsjednica Glavnog odbora AFŽ-a ističe da je dužnost svih žena-majki, sestara i drugarica da i dalje aktivno sudjeluju na polju obnove i izgradnje zemlje, kao što su u toku NOB-a dale svoj doprinos oslobođenju. AFŽ naglašava da su se u novom sistemu „bitno izmijenili elementi društveno-ekonomske i društveno-političke stvarnosti čime se izmjenio i život žene“. Novo tumačenje društvene uloge, objašnjava se kroz tezu da je ravnopravnost žene stigla kao jedna od tekovina NOB-a ali s njom i obaveza političke angažovanosti.³¹⁴

Uključivanjem u privredu mijenja se i društvena uloga žene. Ona više nije vezana isključivo za porodicu, već se sve češće pojavljuje u ulogama koje su nekada bile namijenjene muškarcima. Takvi slučajevi zanimljivi su i medijima, pa se pominju primjeri te nove društvene uloge žene. U medijima se predstavlja da samo u socijalističkom sistemu može da se dogodi situacija u kojoj mlada seljanka iz Kamenara postane mašinovođa. Ona se opisuje kao „djevojka u radničkom kombinezonu, tvrdih, žilavih ruku, koje su odavno navikle na snažan fički rad“. Naglašava se da je ta mlada žena odavno član SKOJ-a, i da joj je članstvo u toj organizaciji pomoglo da se „u njoj brzo izgradi lik mladog komunista, smjelost, inicijativu, vjeru u sopstvene snage“. Te osobine pomogle su joj kasnije kada je „udarničkim radom svjesno u svoj posao unosila snagu i srce“. Autor teksta objašnjava da je ova mlada žena počela prvo na radnim akcijama, gdje je postala udarnik, nakon čega se prebacila u fabriku, gdje je prebacivala normu za 40%, što ju je preporučilo za poziv mašinovođe.³¹⁵ Tu su i primjeri iz krajeva u kojima dominantno živi muslimansko stanovništvo, gdje mlade žene u novim okolnostima hrle u fabrike, prihvataju nove zadatke i uključuju se u proizvodnju. Muslimanka Dika Čekić objašnjava da je s dolaskom partizanskih jedinica nastupilo dvostruko oslobođenje. Oslobođenje od okupatora ali i oslobađanje žena od *okova mračne prošlosti* i položaja koje su imale u društvu. To novo oslobođenje,

³¹⁴ „Kulturno-prosvjetno i političko izdizanje žena predstavlja glavni zadatak u budućem radu AFŽ-a“, *Pobjeda*, br. 42, 20. oktobar 1946, str. 7.

³¹⁵ „Likovi graditelja socijalizma – mlada seljanka-mašinovođa“, *Omladinski pokret*, br. 44, 2. novembar 1948, str. 2.

objašnjava ona, donijelo joj je pismenost a kasnije i uključivanje u moderne društvene tokove, kada je počela da radi u fabrici sapuna u Gusinju.³¹⁶ Na naslovnim stranama štampanih medija kada se aktuelizuju neke teme o ženama, tekst se često ilustruje fotografijama žena s radnih akcija, fabrika, kancelarija i sl. Objavljuju se i fotografije u kojima se žene pojavlju kao vojnici i ratnici, s puškom u ruci. Takve fotografije prati legenda: „bolje časno umrijeti, nego pod ropstvom živjeti“. Sve te ilustracije, poruke i poređenja treba da stvore sliku izjednačavanja njihove društvene uloge s muškarcima.³¹⁷

O krupnim promjenama u procesu emancipacije žena u socijalističkom društvu, najbolje govore uporedni podaci između dva svjetska rata. I upravo na tim podacima, odnosno komparaciji položaja žene u novom socijalističkom i bivšem sistemu, zasniva se najveći dio medijske kampanje. Ti podaci ukazuju da je od ukupnog broja zaposlenih žena u Kraljevini Jugoslaviji čak 75% njih bilo mlađe od 32 godine, što pokazuje da je iskorištavana mlađa, nekvalfikovana radna snaga. Ističu se primjeri da je ženama službenicama u bivšoj državi oduziman dodatak koji je činio 1/8 plate a da su udate žene imale smanjenje plata od 30 do 50%. Spominju se i primjeri po kojima su učiteljice gubile posao ukoliko ni jesu bile udate za učitelje. Tu su i drugi oblici diskriminacije, kao što su isključivanje žena iz prava da postanu sudije, univerzitetski profesori ili diplomatski predstavnici, ali i primoravanje žena na brakove.³¹⁸

Za razliku od sistema stvorenog u prethodnoj državi, Komunistički pokret kroz socijalističku državu pokušava da izgradi novi društveni položaj žene u društvu. Ženi je u novom ideološkom okruženju namijenjena odgovorna uloga, ona treba da bude: „žena, majka i javni radnik“.³¹⁹ Zahvaljujući socijalističkoj ideologiji, žena se emancipuje i

³¹⁶ „Mlada muslimanka – ponos fabrike“, *Omladinski pokret*, br. 15, 19. april 1949, str. 5.

³¹⁷ „Fotografija sa radne akcije i fotografija žena sa puškom“, *Pobjeda*, br. 57, 7. mart 1948, str. 1.

³¹⁸ Antifašistički front žena Jugoslavije, *Informativni priručnik o Jugoslaviji 1948–1949*, str. 2, knjiga I, Beograd, septembar 1948, str. 95–96, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 57/49

³¹⁹ Marija Vučić, *Od devojčice do zrele žene*, Beograd, 1958, str. 6.

dobija novu društvenu ulogu. Ta promjena, objašnjava se procesom „izgradnje socijalizma, kroz koji se rađaju ljudi socijalističkog kova i da se kroz socijalistički rad i socijalističko vaspitanje rađa nova žena koja zauzima radna mjesta koja su u kapitalističkim društvima rezervisana samo za muškarce“.³²⁰ Kroz brojne primjere koji se promoviraju u javnom govoru, ukazuje se kako se u novom socijalističkom društvu promijenio položaj žene. Njihova zajednička karakteristika je da sve promjene objašnjavaju isključivo uvođenjem socijalizma koji je takvu vrstu emancipacije omogućio. Tako se samo u socijalističkom društvu može desiti situacija da jedna neobrazovana čobanica, iz sela Odžak u blizini Pljevalja, postane partijski aktivista, učesnik radnih akcija i kasnije sekretar mjesnog komiteta i kulturno-prosvjetni referent brigade. Samo bi socijalistički sistem za tako kratko vrijeme omogućio obrazovanje i mogućnost napredovanja jednoj takvoj osobi, koja je do prije nekoliko godina čuvala stoku.³²¹

Ženska populacija među muslimanskim stanovništvom bila je predmet posebne pažnje Komunističke partije. Emancipacija muslimanki u crnogorskom društvu ograničena je vjekovima ukorijenjenim religioznim tradicijama. U sredinama sa značajnim brojem muslimanskog stanovništva, uloga žene svodila se na kućne poslove, uz potpuno isključivanje iz bilo kog oblika društvene aktivnosti. Komunisti pokušavaju da te žene izvuku iz takvog okruženja i uključe u nove društvene procese. Prvi korak u emancipaciji među muslimankama bila je akcija o skidanju zara i feredže. Poistovjećujući nošenje zara i feredže sa zaostalošću Komunistička partija predlaže oslobađanje, obrazovanje i slobodu za ženu. To je tumačeno kao „balast mračne prošlosti koga se muslimanke nijesu oslobodile“ zbog čega nijesu mogle učestvovati u obnovi i izgradnji zemlje.³²² Blisko sarađujući sa službenicima Islamske vjerske zajednice, uz angažovanje AFŽ-a za kratko vrijeme ostvareni su impresivni rezultati. Nakon

³²⁰ „Treći kongres AFŽ Crne Gore“, *Pobjeda*, br. 120, 22. maj 1949, str. 1.

³²¹ „Od mlade čobanice do sekretara mjesnog komiteta i kulturno-prosvjetnog referenta brigade“, *Omladinski pokret*, br. 15, 19. april 1949, str. 5.

³²² „Pokrenuta je akcija za skidanje feredže na teritoriji mjesnih odbora Plav i Gusinje“, *Pobjeda*, br. 32, 4. jun 1947, str. 4.

nekoliko mjeseci pripreme organizovanja, akcija za skidanje zara i feredže počela je sredinom 1947. godine. Preko istaknutih članova Komunističke partije, koji su bili muslimanske vjeroispovijesti ali i masovne skupove na kojima su hodže ubjeđivale žene da skidanje zara i feredže nije protivno vjerskim propisima, postignuti su značajni rezultati. Organi AFŽ odradili su posao na terenu objašnjavajući „da je došlo novo vrijeme u kome nema mjesta za ostatke prošlosti“. O porijeklu i karakteru pokrivanja lica kod muslimanki u autorskom tekstu u *Pobjedi* piše Sulejman Šehagić, koji navodi da je feredža „sramni znak ropstva i zapostavljenosti žene“. Za njega je ova praksa jedan od najtežih ostataka, kako kaže, teškog i ropskog položaja žene u prošlosti. U novom socijalističkom društvu nema mjesta za takav položaj žene koja mora koristiti svoje pravo jednakosti u društvu i uključivanja u kulturni i društveni život zajednice.³²³ Cijeli proces objašnjava se kulturnom emancipacijom muslimanki, koje su po tvrdnjama organizatora ovih konferencija u prethodnoj državi bile nacionalno obespravljene i kulturno zaostale, pa su se uslovi za njihovo *kulturno uzdizanje* stvorili tek u *narodnoj državi – novoj Jugoslaviji*. *Pobjeda* piše da su *svjesne muslimanke* rado prihvatile ovu inicijativu a da su nošenje zara i feredže osudili i hodže koje su po konferencijama ubjeđivale prisutne da se skidanje ovih obilježja ne kosi s vjerskim shvatanjima. Islamski vjerski službenici otišli su i korak dalje, lokalni imam Husein Redžepagić tvrdi da je skidanje zara i feredže uslov za uključivanje muslimanki u petogodišnji plan, što predstavlja osnovni zadatak svakog rodoljuba.³²⁴ U medijima akcija skidanja zara i feredže dobija ogroman publicitet. Skoro se u svakom broju *Pobjede* prenose detalji akcije, uz konstatacije da je to proces raskidanja sa starim, nazadnim stvarima s kojima treba raščistiti i da je došlo vrijeme za novo poglavlje u životu muslimanki. Početkom 1948. godine sumirani su prvi rezultati, za samo šest mjeseci, u Crnoj Gori je zar i feredžu skinulo oko 6.300 muslimanki. Najbolje

.....
³²³ „Povodom akcije muslimanskih žena za skidanje feredže – porijeklo i karakter pokrivanja lica“, *Pobjeda*, br. 47, 26. jul 1947, str. 4, 5.

³²⁴ „Pokrenuta je akcija za skidanje feredže na teritoriji mjesnih odbora Plav i Gusinje“, *Pobjeda*, br. 32, 4. jun 1947, str. 4.

rezultate u ovoj akciji, organi AFŽ-a postigli su u Beranskom, Bjelopoljskom i Andrijevačkom srezu, gdje se na ovaj korak odlučilo 90% muslimanki.³²⁵

Iako se u novoj socijalističkoj državi govori o revolucionarnoj promjeni uloge žene, jasno se naglašava da se u socijalističkoj državi ne želi ići u drugu krajnost. Tu drugu krajnost komunisti prepoznaju u feminističkom pokretu, koji je zastupljen u kapitalističkim zemljama i koji oni objašnjavaju kao „samostalnu borbu žena protiv muškaraca“.³²⁶ Josip Broz na poseban način govori o ženama socijalističke Jugoslavije, za koje koristi termin *napredna žena*. Pravi jasnu distinkciju između obične i *napredne žene* koja je po njegovim riječima „za vrijeme rata nosila pušku, ili radila u pozadini a sada u miru isto tako požrtvovano radi u fabrikama, poljima, preduzećima, svjesna da ne rade samo za sebe već za čitavu narodnu zajednicu“. Takve žene, *antifašistkinje po djelu* po njegovim riječima, vole novu Jugoslaviju i tu svoju ljubav ispoljavaju korisnim radom na dobro naših naroda. Za razliku od *naprednih žena*, Josip Broz identifikuje i one druge. Objašnjava da te žene ne „ne shvataju novo društvo, već čeznu za laganim životom, životom bez briga i bez rada“. To su, navodi „razne gospođe i gospođice koje ne vole novu Jugoslaviju, kojima je nerazumljiv i tuđ taj bujan stvaralački život u našoj zemlji“. Kako bi ih što više bilo u ovoj prvoj grupi, Tito pojašnjava da *napredne žene* osim svojih obaveza u kući, fabrici, obnovi zemlje ipak treba da se najviše posvete vaspitanju svoje djece. To je po njemu ključna obaveza svake žene, jer se ne smije dozvoliti „da nam neprijatelji Jugoslavije truju i otuđuju djecu. Čuvajte ih, bdijte nad njima da bi zaista mogli postati dostojni građani naše nove Jugoslavije, građani nove zemlje socijalizma“.³²⁷ Kao i u drugim segmentima života i kod društvenog angažovanja žena, postavlja se precizna crno-bijela

.....
³²⁵ „U toku prošle godine 6.300 muslimanki skinulo zar i feredžu“, *Pobjeda*, br. 3, 4. januar 1948, str. 2.

³²⁶ Antifašistički front žena Jugoslavije, *Informativni priručnik o Jugoslaviji 1948–1949*, str. 2, knjiga I, Beograd, septembar 1948. godine, str. 96, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 57/49

³²⁷ „Rad drugog kongresa AFŽJ – Govor Maršala Tita“, *Pobjeda*, br. 22, 27. januar 1948, str. 1.

postavka uloga. Radne, marljive žene, odane novoj ideologiji su *napredne*, i sve one koje ne prihvataju takvu ulogu moraju biti izopštene iz društvenog života.

Bez obzira na korjenite promjene u emancipaciji žena i njihovog ulaska u javni, politički i ekonomski život Crne Gore, socijalistički sistem ipak u njima prevashodno vidi majku. Koncept novog društva je zasnovan na modelu *zdrave i napredne omladine* koja se treba vaspitavati u skladu s duhom sistema. Zbog toga društvo insistira na vaspitanju, na dužnosti roditelja u tom pravcu, naročito majke. Pravilno vaspitanje djece po novom ideološkom konceptu postaje društveni zadatak roditelja, koji da bi bio uspješan mora da ispuni nekoliko elemenata. Prvi je zadatak roditelja da djecu podučni radnim navikama pošto je u „socijalističkom društvu, u kome će njihova djeca živjeti, rad najvažnije merilo po kome se procjenjuje vrednost jednog čovjeka“³²⁸. Naredna društvena obaveza roditelja, je postavljanje ispravnih uzora svojoj djeci, vaspitavanje na očiglednim i konkretnim primjerima rada i ponašanja roditelja. Ipak najbolji način vaspitanja po komunističkim ideolozima je ispravno političko ubjeđenje roditelja, jer „reakcionarni roditelji mahom vaspitavaju svoju djecu onako kako to sami osjećaju, dok napredni roditelji prenose svoje napredne poglede i na djecu, te ona još u ranom djetinjstvu počinju napredno da misle i da rade“³²⁹.

Aktivnosti Komunističke partije u procesu emancipacije žena u novoj socijalističkoj državi bili su impresivni. Prva faza tog procesa bilo je pravno izjednačavanje položaja žena, koje je urađeno neposredno nakon rata promjenom osnovnih ustavnih rješenja. Ta rješenja kasnije su sprovedena kroz različite zakonske tekstove, zbog čega je jako brzo formalizovana pravna i politička jednakost muškaraca i žena. Ono što je još značajnije je ekonomsko izjednačavanje žena i njihovo uključivanje u društvene tokove. Rezultati u svim segmentima bili su ogromni. Žene su se odmah po dobijanju političkih prava uključile u društveni život pa na prvim izborima 1945. godine imamo izlazak 88% žena Ju-

³²⁸ Golub Janjušević, *Porodica Vaspitač djece*, Beograd, 1951, str. 10.

³²⁹ *Ibid*, str. 16.

goslavije a na narednim republičkim čak 92% žena koje su iskoristile pravo glasa. U prvoj saveznoj skupštini izabrane su 22 žene a u republičkim parlamentima njih 46. Po prvi put žene počinju da popunjavaju položaje koji su do tada bili rezervisani isključivo za muškarce. Zapošljavaju se kao sudije, direktori fabrika, univerzitetski profesori i naučnici. Najimpresivniji rezultati registrovani su u sektoru zapošljavanja, gdje 1948. godine imamo preko 60% više zaposlenih žena u poređenju sa 1939. godinom. U tekstilnoj industriji žene čine skoro 70% ukupnog broja radne snage, u duvanskoj industriji 48%, grafičkoj 44%, medicinskoj industriji 64% i elektro industriji 30%.³³⁰

.....
³³⁰ Antifašistički front žena Jugoslavije, *Informativni priručnik o Jugoslaviji 1948–1949*, str. 2, knjiga I, Beograd, septembar 1948, str. 98, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 57/49.

Poglavlje IV

NOVI ČOVJEK CRVENE CRNE GORE

Centralni politički cilj Komunističke partije, nakon Drugog svjetskog rata, definisan je idejom o neophodnosti stvaranja socijalističke države, koja je projektovana kao najbolji okvir za rješavanje svih naslijeđenih društvenih, ekonomskih i kulturnih problema Crne Gore. Iz tog razloga, preuzimanje vlasti tokom oslobodilačkog rata i njena legitimizacija na prvim poslijeratnim izborima, samo su prva faza u ostvarenju konačnog cilja – stvaranja socijalističkog društva u Crnoj Gori. Koncept socijalističke države, s ključnom ulogom Komunističke partije koja će kontrolisati sve segmente političkog, ekonomskog, društvenog i kulturnog života, preuzet je iz tradicije SSSR-a. Prva socijalistička država svijeta, takođe je sprovela tranziciju vlasti, kroz prvu fazu u kojoj je uspostavljena diktatura proleterijata, da bi se nakon toga krenulo u drugu fazu izgradnje socijalističkog društva, kao konačnog cilja njihove politike.¹ Tranzicioni period u Crnoj Gori započeo je odmah nakon preuzimanja vlasti. Uslijedilo je definisanje vrijednosnih stavova na kojima će se graditi novo socijalističko društvo. Taj vrijednosni sistem formiran je na političkim idejama koje u ovoj knjizi nazivamo *crvena ideja Crne Gore*, i on je preko sveobuhvatnog sistema indoktrinacije, postao politička i ideološka platforma za stvaranje socijalističkog društva u Crnoj Gori, koje će, kako su objašnjavali, iz korijena promijeniti razvoj Crne Gore.

Koncept komunističke vlasti, uspostavljen u Crnoj Gori nakon Drugog svjetskog rata ima sve elemente totalitarističke vlasti. Vlast koju kontroliše Komunistička partija vjeruje u superiornost političke ideje koju zagovara, tvrdeći da teorijski koncept *partijske doktrine*, koji podrazumijeva apsolutno prihvatanje svih partijskih stavova, u kojoj je

¹ Gilbert Rozman, *A Mirror for Socialism*, Princeton University Press, 2014, str. 15.

svaki član „potčinjen diktaturi centralnih organa“.² U Komunističkoj partiji u Crnoj Gori vjeruju da njihova vizija političkog razvoja Crne Gore omogućava prevazilaženje svih naslijeđenih problema i ograničenja crnogorskog društva. Iz te perspektive smatraju da je potpuno logično da je takav koncept prihvatljiv i svim ostalim članovima zajednice. Posvećeni Lenjinovim tumačenjima demokratije, crnogorski komunisti smatraju da je njihov koncept političkog razvoja: „partijska diktatura pogleda na svijet“, prihvatljiva i razumljiva i ostalim članovima zajednice. Zbog toga u njihovim političkim stavovima nema prostora za preispitivanje, kritički osvrt ili drugačije mišljenje. Za njih nema dileme da je njihov politički izbor jedini mogući koncept za prevazilaženje problema crnogorskog društva, zbog čega svaki disonantan ton, kolebanje, kritiku ili odstupanje, tumače kao pokušaj opstrukcije. U takvom doživljaju politike, svaki pojedinac ili organizacija koji imaju bilo kakvu rezervu prema njihovom političkom konceptu, targetiraju se kao *neprijatelji* i prema njima se odnosi kao prema svakom neprijatelju, surovo i bez milosti.

Percepcija univerzalnosti socijalističkog društva odredila je sve dalje poteze Komunističke partije u Crnoj Gori. To se u prvom redu odnosi na njihov odnos prema indoktrinaciji stanovništva, odnosno načinu na koji žele da vrijednosti *crvene ideje Crne Gore* prošire među stanovništvom. Uvjereni u nepogrešivost i univerzalnost socijalističkog društva, Komunisti smatraju da će biti dovoljno da političke i ideološke vrijednosti za koje se zalažu, samo približe stanovništvu, i da će građani nakon što ih *spoznaju i razumiju* sami prihvatiti socijalizam kao najbolji model za prevazilaženje svih problema. Koncept u kome totalitaristička vlast nema ambiciju da silom nameće političke ideje, može izgledati paradoksalno, ali se takav pristup može prepoznati i u nekim drugim državama u kojima su komunisti došli na vlast. Profesor s Harvarda Karl Joakim Fridrih primjećuje da se kod zapadnoevropskih i američkih teoretičara često pojavljuje teza o *ideološkoj prisili*. Fridrih smatra da je takvo stanovište pretjerano, i da je za ovaj proces prikladnije koristiti

.....
² Nikolaj Berđajev, *Izvori i smisao ruskog komunizma*, Beograd, 1948, str. 101.

termin *nagovaranje*, koje Fridrih smatra konstantnom aktivnošću partijskog rada. Izuzetak je pronašao u segmentu obrazovanja, koje se prevashodno ogleda u „prisili uma i potčinjavanju jednoj ideologiji“.³ Identičan pristup ovom teorijskom zapažanju, pojavljuje se i u procesu afirmisanja *crvene ideje Crne Gore*. Crnogorski komunisti vjeruju da nema potrebe da silom nameću sistem vrijednosti za koji se zalažu. Očekivali su da će afirmisanjem vrijednosti socijalističkog društva stvoriti zajednicu u kojoj će pojedinac prihvatiti i vjerovati u koncept socijalističke države, živeći u skladu s tim idejama. Takvo promišljanje je u skladu s onim što su tradicije komunističke ideologije i Lenjinovog učenja, koji je nakon Boljševičke revolucije bio svjestan da se vlast ne može organizovati, niti se ogromne mase radničko-seljačkog stanovništva mogu potčiniti snagom oružja. Lenjin je jasno prepoznao da je za stvaranje socijalističkog društva neophodno pronaći neku vrstu „integralne doktrine, integralnog pogleda na svijet, bili su potrebni simboli koji imaju kohezionu moć“. Na isti onaj način na koje je Rusko carstvo okupljalo narod na temelju jedinstva religioznih vjerovanja, trebalo je okupiti i članove nove socijalističke zajednice koji bi na tradiciji marksizma i lenjinizma stvorili „jednu novu vjeru za narodne mase“.⁴ Crnogorski komunisti objašnjavaju da se kroz oslobodilački rat i revoluciju stvorila jedna nova svijest o neophodnosti uvođenja socijalističkih društvenih odnosa. U realizaciji tih namjera pozivaju se na tradicije revolucionarnosti. Njihov *revolucionarni mit*, predviđa podjelu vremena na *staro i novo*, kao i utopijsko promišljanje o novom, dobrom i srećnom životu.⁵ U crnogorskom iskustvu koristi se narativ o *revolucionarnoj perspektivi*, koja po komunistima, otvara prostor za cjelokupnu emancipaciju crnogorskog društva. To podrazumijeva eliminisanje svih problema koji su u prethodnom periodu ograničavali razvoj crnogorskog društva, i stvaranje uslova da se u novim okolnostima riješe sva ograničenja prošlosti.

³ Gilbert Rozman, *A Mirror for Socialism*, Princeton University Press, 2014, str. 28.

⁴ Nikolaj Berđajev, *Izvori i smisao ruskog komunizma*, Beograd, 1948, str. 101.

⁵ Peter Lang, *Veterans, Victims, and Memory*, Chapter Title: Communism, Myth and Memory, Peter Lang, 2015, str. 22.

Za Komunističku partiju u Crnoj Gori, vlast koja je preuzeta tokom oslobodilačkog rata i legitimisana na izborima za Ustavotvornu skupštinu, nije bila konačan cilj. Vlast je u funkciji ostvarenja najvažnijeg cilja njihove politike – stvaranja socijalističkog društva. Uporedo, s izgradnjom socijalističkog društva, odvija se i proces stvaranja *novog socijalističkog čovjeka* projektovanog da bude *graditelj* novog socijalističkog društva. U tumačenju crnogorskih partijskih zvaničnika, jedino socijalističko društvo omogućava „formiranje novog čovjeka-graditelja socijalizma“.⁶ Kao i mnogi segmenti političkog i ideološkog programa Komunističke partije i koncept stvaranja *novog socijalističkog čovjeka*, predvodnika procesa izgradnje socijalističkog društva, preuzet je iz sovjetske tradicije. U sovjetskom iskustvu, još tokom Boljševičke revolucije i građanskog rata, pojavili su se komunisti koji su, kako neki autori primjećuju: „svoju psihologiju prilagodili novim uslovima“. Tvrdili su da su se u redovima sovjetskih komunista pojavili pojedinci koji su svjetonazore, sistem vrijednosti i ponašanja, uskladili sa zvaničnim stavovima komunističke ideologije. Takav, novi tip komunista, bio je spreman da „prihvati i da se poistovjeti s novim političkim i ideološkim vrijednostima“, odnosno da prihvati praksu sistematskog nasilja, vojničke metode uređenja života, vlastoljubivost i potčinjavanje svim odlikama partijskih organa. Zapazili su da „novi društveni tip“ komunista koji se pojavio u SSSR-u, dvadesetih godina XX vijeka, dolazi iz „radničko-seljačke sredine“, da ima otpor prema svim vrijednostima starog sistema i tradicijama ruske kulture. Tumačili su to njihovim porodičnim nasljeđem, pošto su njihovi očevi i djedovi bili nepismeni, lišeni svake kulture.⁷

U crnogorskom iskustvu, koncept formiranja „novog čovjeka – graditelja socijalizma“, koji će biti spreman da „prihvati i da se poistovjeti s novim političkim i ideološkim vrijednostima“, povezan je s procesom formiranja socijalističkog društva. Komunistička partija u Crnoj Gori izjednačava ta dva procesa, formalno potvrđujući da su naslijeđeni ekonomski, socijalni i kulturni problemi, najveće ograničenje u stvaranju novog socijalističkog društva. Objašnjavaju da je primitivizam i

⁶Niko Pavić, „Dva velika prosvjetna zadatka“, *Pobjeda*, br. 89, 22. novembar 1947, str. 1.

⁷Nikolaj Berdajev, *Izvori i smisao ruskog komunizma*, Beograd, 1948, str. 103.

opšti nedostatak kulture jedan od najvećih neprijatelja „u borbi za socijalizam“, i da je „kulturno prosvjećenje masa“ nerazdvojivo povezano s izgradnjom socijalizma.⁸ O tome u jednom razgovoru sa studentima jasno govori i prvi čovjek KPJ Josip Broz Tito, koji objašnjava da je stvaranje novog, socijalističkog čovjeka *koji* „spoznaje i razumije socijalizam“, najbolji put za prevazilaženja svih problema i ograničenja jugoslovenskog društva. Broz naglašava da je taj proces jedan oblik „revolucionarnih preobražaja“ i da se „novi ljudi formiraju kroz svakodnevno političko vaspitanje“. Tito, koji o tome razgovara s učesnicima Prvog kongresa Saveza studenata Jugoslavije, sugerira studentima da moraju kroz proces „izgradnje socijalizma, iz sebe izgraditi *novog čovjeka*, izgraditi lik novog građanina Partijske organizacije na univerzitetu, izgraditi pravi lik člana Partije, pravog komunistu“.⁹

Na principu „prihvatanja i poistovjećivanja s novim političkim i ideološkim vrijednostima“, komunističke vlasti vjeruju da mogu uticati na pojedinca, da prihvati vrijednosni sistem *crvene Crne Gore*. Partija to tumači tezom o „unošenju ideja socijalizma i materijalističkog pogleda na svijet“. Kažu da će te ideje kada „zahvate mase“ i kada budu prihvaćene od mladih generacija, postati „osnovna pokretačka snaga u borbi za novo društvo“. Zbog toga „unutrašnji preobražaj naših ljudi“, odnosno pritisak partijskih organa da prihvate nove socijalističke vrijednosti, kao početni korak u iskorjenjivanju svih oblika nekulture, primitivizma, neznanja, sujevjerja i rđavih navika koje postoje u crnogorskom društvu. Uvjereni su da „ukoliko naši ljudi budu svjesniji, kulturniji, razvijeniji, oni će brže i pravilnije izgrađivati veliko djelo izgradnje socijalizma koji su započeli“.¹⁰ Takozvani „unutrašnji preobražaj“ za koji se zalaže Komunistička partija u Crnoj Gori predstavlja se kao dio „patriotskog vaspitanja masa“.¹¹

.....
⁸ Stenografske bilješke rada komisije za ideološko-politička i organizaciona pitanja drugog kongresa SKCG, nedatirano, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 103/54.

⁹ Josip Broz, „Osnovna karakteristika komunista je da ne klekne pred teškoćom i tu osobinu treba gajiti kod naših ljudi“, *Pobjeda*, br. 65, 16. mart 1952, str. 1.

¹⁰ Aktualna pitanja agitacije i propagande, nedatirano, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 14/48.

¹¹ „Patriotsko vaspitanje“, *Pobjeda*, br. 66, 18. mart 1951, str. 1.

Vrijednosni sistem Komunističke partije u Crnoj Gori oblikovan je na platformi pet ključnih političkih ideja (*ideal socijalizma, ideal bratstva i jedinstva, ideal rada, ideal novih društvenih snaga, ideal revolucije i NOB-a*), koje u našem istraživanju nazivamo *crvena ideja Crne Gore*. Kroz mehanizme indoktrinacije (*pogledaj Poglavlje II*), izmišljanje tradicija, stvaranja simbola i drugim aktivnostima, Komunistička partija pokušava da sakralizuje pet političkih ideja, pretvori ih u dogmu, sličnu religijskoj, koju neće biti moguće kritikovati i preispitivati. *Crvena ideja Crne Gore* u formalnom smislu predstavlja pet sakralizovanih političkih ideja Komunističke partije u Crnoj Gori. Sakralizovane političke ideje Komunističke partije, kao jedinstven sistem političkih i ideoloških uvjerenja, poprimiće sva obilježja jedne ideologije, jer će predstavljati koherentan skup ideja koji će pružiti osnovu za organizovano političko djelovanje, koje će za konačan cilj imati model očekivane budućnosti i vizije nekog boljeg i pravednijeg društva. Tako zaokružen sistem uvjerenja usmjerenog na političko djelovanje i aktivizam, uz različite mitove, tradicije i rituale koji su izmišljeni, pokušalo se privući što više ljudi u gravitaciono polje ove ideologije. Uz širok i složen, centralizovan sistem indoktrinacije, *crvena ideja Crne Gore* stvorila je uslove za sprovođenje antropološke revolucije, koja je imala ambiciju da stvori socijalističkog čovjeka Crne Gore. Tim potezima, Partija na platformi *crvene ideje Crne Gore*, uz novouspostavljene tradicije, mitove i rituale, sprovodi antropološku revoluciju kojom želi stvoriti pojedinca koji prihvata ideološke i političke vrijednosti novog sistema. U političkoj teoriji, taj proces je poznat još od 20-ih i 30-ih godina 20. vijeka, kada je konstatovano da u određenim revolucionarnim trenucima, pojedinci pod uticajem ideologije počinju da se ponašaju kao kolektivno tijelo s osjećajem zajedništva.¹²

Antropološka revolucija odvija se u nekoliko faza. Po tumačenju francuskog filozofa i sociologa Remona Arona, koji je prvi i definisao pojam političke religije, prva faza svake antropološke revolucije je sakralizacija političkih ideja vladajućih struktura i njihovo pretvaranje u političku

¹² Bjørn Thomassen, "Notes towards an Anthropology of Political Revolutions", *Comparative Studies in Society and History* 2012; 54 (3), str. 691.

religiju.¹³ U Crnoj Gori sakralizovano je pet osnovnih političkih ideja Komunističke partije (*ideal socijalizma, ideal bratstva i jedinstva, ideal rada, ideal novih društvenih snaga, ideal revolucije i NOB-a*). Nakon sakralizacije političkih ideja i njihovog pretvaranja u zaokruženu formu političke religije, dolazi do izmišljanja novih tradicija, rituala, simbola i mitova, koji uz podršku birokratizovanog državnog aparata, stvara sliku zajedništva i podrške političkim idejama vlasti. Izmišljanje novih tradicija, simbola, mitova i ritula imanentno je svakom revolucionarnom društvu, koje na taj način pokušava da stvori jedinstven sistem identifikacije pojedinca s ideološkim vrijednostima sistema.¹⁴ U crnogorskom iskustvu, dolazi do mitologizacije svega onoga što ima veze s oslobodilačkim ratom i revolucijom. Oslobodilački rat postaje temeljni mit novog sistema, koji omogućava legitimizaciju i pravo Komunističke partije da nakon oslobođenja upravlja državom. Od učesnika NOB-a prave se novi heroji, a svaka bitka ili akcija partizanskih snaga postaje svojevrsan simbol hrabrosti, čojstva i posvećenosti oslobodilačkim tradicijama. Na narativ o oslobodilačkom ratu, nadovezuju se i tradicije o revolucionarnim promjenama, koje afirmišu tezu o radikalnom otklonu od prošlosti i ogromnim političkim, ekonomskim, društvenim i kulturnim uspjesima poslijeratnog crnogorskog društva. U javnom prostoru oblikuje se narativ o savršenosti socijalističkih društvenih odnosa, za koji se vezuje svaki poslijeratni uspjeh. Stvara se slika da je uz pomoć socijalističkih društvenih odnosa zaustavljeno zaostajanje i propadanje crnogorske države i da socijalizam predstavlja „obračun s mrakom prošlosti“. Paralelno, dolazi do formiranja široke lepeze novih simbola, tradicija i rituala, koji su takođe u funkciji homogenizacije stanovništva i poistovjećivanja pojedinca s vrijednostima *crvene ideje Crne Gore*. Simboličke predstave rada, velikih uspjeha u obnovi zemlje, izgradnje industrije, uz predstave radnika, koji se označavaju kao nosioci svih društvenih promjena, postaju sastavni dio ove antropološke revolucije. Sve to prati ikonografija i simbolika cr-

¹³ Remon Aron, *The nature of human society—Democracy and Totalitarianism*, London, 1965, str. 44, 79.

¹⁴ Bjørn Thomassen, “Notes towards an Anthropology of Political Revolutions”, *Comparative Studies in Society and History* 2012; 54 (3), str. 694.

venih zastava, srpa i čekića. Nijanse crvene bolje postaju pozadina za svaku javnu aktivnost. Slike žena i mladih, koji se pojavljuju u prvim redovima svih društvenih aktivnosti, treba da pošalju poruku o dolasku novog vremena. Kroz različite manifestacije, omladinske radne akcije, štafetu mladosti, obilježavanje važnih datuma i druge oblike masovnog okupljanja, mladi i žene pokušavaju se prikazati u potpuno novom svijetlu. Njihovi likovi postaju simboli obnove i izgradnje zemlje, ali istovremeno i simboli *novog socijalističkog čovjeka*. Otvara se proces stvaranja novih oblika kolektivnog sjećanja. Ne propušta se ni jedna prilika za obilježavanje značajnih događaja iz istorije NOB-a, dok teme s ovom tematikom postaju motivi književnog, likovnog, filmskog i pozorišnog stvaralaštva. Izgrađuju se spomenici koji podsjećaju na ratne pobjede, heroje, njihovo junaštvo i stradanja civila. Spomenike iz oslobodilačkog rata komunisti nazivaju istorijska mjesta okupljanja novih generacija, a narodni heroji i poginuli borci postaju jedna vrsta novih svetaca, koji dobijaju spomenike na najznačajnijim javnim mjestima. Simbolika novog vremena, ogleđa se i kroz promjenu naziva ulica, fabrika, seljačkih zadruga ili institucija po znamenitim učesnicima ili događajima oslobodilačkog rata.

U posljednjoj fazi antropološke revolucije, uz pomoć birokratizovanog državnog aparata i svih drugih institucija koje kontroliše Komunistička partija, započinje širok proces indoktrinacije, kojima se pojedinac pokušava vezati za ideologiju. Konačni cilj cijelog procesa je stvaranje socijalističkog društva i *novog čovjeka*, graditelja tog društva. *Novog čovjeka*-pojedince koji prihvata, razumije i odobrava političke ideje sistema, ponaša se i živi u skladu s pravilima koja ona propisuju. Taj *novi čovjek* prihvata političke ideje ali i mitove, rituale i modele ponašanja koje vlast definiše kao ispravne.¹⁵

Ambiciozne planove Komunističke partije o stvaranju *novog čovjeka*, graditelja socijalističke Crne Gore, značajno je ograničavao poslijeratni ambijent crnogorskog društva. Poslijeratna Crna Gora predstavlja is-

.....
¹⁵ Remon Aron, *The nature of human society—Democracy and Totalitarianism*, London, 1965, str. str. 153.

ključivo administrativnu kategoriju bez unutrašnjih veza, zajedničkih interesa i potreba. To je prostor bez zajedničkog identiteta, tradicije, političkog naslijeđa ili kulture. Saobraćajno i tržišno nepovezana, s ogromnim ekonomskim, demografskim, socijalnim i kulturnim razlikama, Crna Gora ni u jednom segmentu ne predstavlja cjelovit prostor. Crna Gora u tom trenutku je društvo u kome je skoro 80% stanovništva živjelo na selu. Izuzimajući vjerske zajednice, u Crnoj Gori skoro da ne postoji institucija koja je u kontinuitetu djelovala nekoliko decenija. Obrazovanje je na jako niskom novou, a nepismenost ogromna. Ne postoje visokoškolske institucije, a broj fakultetski obrazovanog stanovništva sveden je na nekoliko procenata. Ni ekonomski uslovi za život nijesu ništa bolji. Glad je svakodnevna pojava, ogroman broj stanovništva uglavnom vodi brigu o preživljavanju a uzak krug predratne buržoazije ograničen je isključivo na trgovce i sitne zanatlije i industrijalce.

Sa druge strane, kompleksan plan formiranja socijalističkog društva i stvaranja pojedinca koji će razumjeti i prihvatiti potpuno nov i nepoznat vrijednosni sistem, olakšala je apsolutna kontrola koju je uspostavila nova vlast Komunističke partije. Tako u ovom periodu ne postoji nikakav kritički odnos ili neka vrsta otpora prema novim vlastima i njihovim političkim idejama. Fokusirani na probleme sopstvene egzistencije, u opravdanom strahu od represivnog aparata, ogromna većina stanovništva išla je linijom manjeg otpora, načelno prihvatajući ideje koje uglavnom nijesu razumjeli. Ne manje važan razlog za uspjeh ovog procesa, leži u činjenici da je politika koju su afirmisali imala dosta konkretne rezultate u poboljšanju svakodnevnog života. Ozbiljni i respektabilni rezultati ostvareni u poslijeratnoj obnovi Crne Gore, izgradnja saobraćajnica, industrijskih kapaciteta i konstantno podizanje kvaliteta života običnog građanina, dali su snažan vjetar u leđa jednoj takvoj politici. Postignuti rezultati omogućili su bolje uslove za život najvećem broju stanovništva.

Jedan od ključnih poteza komunističkih vlasti koji je stvorio dobre uslove za uspješniji proces izgradnje socijalističkog društva bio je početak širokog procesa urbanizacije i regrutovanja radničke klase iz redova seoskog stanovništva. Započeta je široka akcija naseljavanja

njeni, tradicionalni modeli ponašanja seoskog stanovništva, nijesu bili kompatibilni s očekivanjima Partije, koja u njihovom ograničenom kulturnom i obrazovnom nivou, vidi najveći problem za stvaranje socijalističkog društva. Navode da među takvim pojedincima dominiraju „nepismeni ili polupismeni članovi“, što onemogućava postizanje „odgovarajućeg ideološkog i političkog nivoa uzdignutosti“. U Partiji ove ljude prepoznaju kao „odane i karakterne ljude“, koji ne mogu da odgovore zadatku, da „druge vaspitavaju i uče“ vrijednostima socijalističkog društva.¹⁹ Kroz rad partijskih organa, sindikata i Socijalističkog saveza, Partija pokušava da stvori „novu radničku klasu“, koja će se formirati i razvijati u duhu novih ideoloških vrijednosti. U vrhu Komunističke partije u Crnoj Gori konstatuju da je formiranje takve radničke klase od „prvorazrednog značaja za razvijanje novih, socijalističkih odnosa“.²⁰ Smatraju da svaki radnik kome su zapošljenjem riješili osnovna egzistencijalna pitanja, mora da poštuje nove vrijednosne sudove i pravila novog, socijalističkog društva u Crnoj Gori.

Vrijednosni sistem koji se promovise kroz koncept *crvene ideje Crne Gore*, pokušava se usmjeravati kroz isticanje poželjnih i nepoželjnih modela ponašanja, koje Partija preko svojih organa, masovnih organizacija, medija i na razne druge načine afirmiše u crnogorskom javnom prostoru. Važno je naglasiti, da Komunistička partija vjeruje da ima ekskluzivno pravo da određuje što su to prihvatljivi, a što neprihvatljivi modeli ponašanja u socijalističkom društvu. Sve one vrijednosti za koje procijene da će ići u korist afirmisanja njihove politike označavaju kao *socijalističke*, dok s druge strane, sve loše primjere, odnosno sve ono što je u suprotnosti s partijskim vrijednosnim sudovima dobija epitet *antisocijalističkog* ili *malograđanskog ponašanja*.²¹ Vrijednosni sistem koji promovise komunistička vlast utemeljen je na sovjetskoj tradiciji i idejama marksizma i lenjinizma: zajedništvo, saradnja, jed-

¹⁹ Govor Blaža Jovanovića na drugom kongresu KPCG, *Komunist*, br. 9–10, 1954, str. 740.

²⁰ Referat Blaža Jovanovića o zadacima Saveza komunista Crne Gore, *Pobjeda*, br. 61, 24. oktobar 1954, str. 3.

²¹ Analiza sreskog komiteta Bar o liku komuniste, Bar, 20. mart 1952, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 95/52.

nakost, klasna podjela društva, zajedničko vlasništvo.²² Uvažavajući istorijsko nasljeđe crnogorskog društva između dva svjetska rata, nije teško pretpostaviti da su neke od ovih vrijednosti bile jako bliske i crnogorskom iskustvu. Na to ukazuju i svjedočenja istaknutih crnogorskih komunista koji su objašnjavali da je borba za socijalističko društvo za njih bila: „želja za jednim boljim i ljepšim svijetom; zanos, žudnja za podvigom i za žrtvovanjem na sreću roda ljudskoga“ odnosno, da je razlog njihove posvećenosti komunizmu „zasićenost mladih ljudi aktuelnim političkim elitama“.²³ Iste teze možemo pronaći i u međuratnoj crnogorskoj štampi u kojoj se konstatuje da je jedan od razloga tako snažne podrške socijalističkim idejama u Crnoj Gori bilo veliko nezadovoljstvo stanovništva, koje je umjesto velikih očekivanja od jugoslovenske države, dobio vlast u kome su „trgovci, zelenaši i špekulanti potpuno opljačkali narod“.²⁴

Jasnim crno-bijelim nijansiranjem u Partiji prave granicu između onoga što je dozvoljeno i onoga što nije. Prihvatljive i neprihvatljive vrste ponašanja anticipiraju sve socijalističke tekovine u kojima nema mjesta za lične osjećaje i pojedinca već samo za kolektivitet i zajednicu. Objasnjavaju da „komunistički moral“ predstavlja sve ono što služi rušenju starog eksploatatorskog društva i ujedinjuje proletarijat u stvaranju novog komunističkog društva. Osnovni elementi tog komunističkog morala su „istinoljubivost, nesebičnost, poštenje, vjernost preuzetim obavezama, solidarnost, doslednost, principijelnost, hrabrost, istrajnost u borbi za narodnu stvar, smisao za organizaciju i disciplinu“.²⁵ Pojavljuje se novi moralni kodeks koji isključuje „ličnu korist i egoizam“ i afirmiše ideje „uzajamne pomoći, iskrenog prijateljstva, drugarstva“.²⁶ Na nekim mjestima ti elementi se dopu-

²² Endru Hejvud, *Političke ideologije*, Beograd, 2005, str. 112.

²³ Živko Andrijašević, „Crnogorski dio Milovana Đilasa“, Portal analitika, 31. oktobar 2012, <http://www.portalanalitika.me/drustvo/tema/78726-crnogorski-dio-milovana-ilasa.html#CommentForm>.

²⁴ Bogumil Hrabak, „Selo u Crnoj Gori i Sandžaku prema komunistima i građanskim strankama 1920. godine“, *Istorijski zapisi*, br. 1, 1981, str. 128,

²⁵ Boris Zihlerl, „Prilog pitanju o komunističkom moralu“, *Komunist*, br. 6, novembar 1949, str. 87, 88.

²⁶ V. Kolbanovski, *O komunističkom moralu*, Zagreb, 1947, str. 25.

njuju i sljedećim sadržajima: „hrabrost u borbi za svrgavanje starog i stvaranje novog društva, zalaganje u izgradnji socijalističkog društva, potčinjavanje ličnih interesima zajednice radnog naroda“. Svoj doprinos definisanju neprihvatljivih modela ponašanja daju i najznačajniji partijski organi. Na Drugom partijskom kongresu iz 1954. godine konstatuje se da su osnovni problemi u razvoju *komunističke svijesti*: familijarnost, malograđanska uvrijeđenost, pretjerana osjetljivost, ogovaranje, netrpeljivost, slaba i nedovoljna odgovornost pri izvršavanju zadataka, nedisciplina u radu, hvalisavost, lokalizam, partikularizam, birokratske navike i oportunistički. ²⁷ Blažo Jovanović objašnjava da su danas „razni malograđani razvezali jezik i govore što misle i osjećaju nastojeći da na taj način nametnu svoje mišljenje“. Sve te, kako kaže antisocijalističke pojave, Jovanović naziva malograđanskim, buržoasko-liberalnim, anarhističkim i dekadentnim shvatanjima. Njihovo pojavljivanje prepoznaje u sektoru kulture i prosvjete, odnosno na mjestima gdje još nema dovoljno marksistički obrazovanog kadra. ²⁸ U primjere loše prakse nabrajaju pojave: bolesne ambicije, neiskrenost prema partiji, varanje partije, frakcionaška djelatnost, svjesno skretanje s partijske linije, neaktivizam i oportunistički. ²⁹ Josip Broz kada govori o pozitivnim i negativnim karakteristikama *novog čovjeka* fokus stavlja na takozvani „moralni lik komuniste“. Najvažnija stvar u tom dijelu za njega je mjera, odnosno granica između dozvoljenog i nedozvoljenog ponašanja. Kaže da *novi čovjek* i novi komunista ne treba da bude asketa, prorok ili svetac ali da se određena pravila moraju znati i da se „mora imati norma u ličnom životu“. Pojašnjava da u borbi za izgradnju lika *novog čovjeka* pojedinac mora pobijediti sopstvene slabosti, mora pobijediti samog sebe. Suprotan način razmišljanja po njemu vodi u „malograđansku stihiju“. ³⁰

.....
²⁷ Govor Blaža Jovanovića na drugom kongresu KPCG, *Komunist*, br. 9–10, 1954, str. 740.

²⁸ *Ibid.*, str. 739.

²⁹ CK KPJ – Uputstvo u pogledu kažnjavanja i revidiranja partijskih kazni, Beograd, 9. januar 1946, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 2/46.

³⁰ Josip Broz, „Osnovna karakteristika komuniste je da ne klekne pred teškoćom i tu osobinu treba gajiti kod naših ljudi“, *Pobjeda*, br. 65, 16. mart 1952, str. 2.

S druge strane, prihvatljivi modeli ponašanja podrazumijevaju: umjerenost, brigu o društvenim interesima, predanost poslu, učešće u svim društvenim akcijama i slično. Svaka poročnost, individualnost, loš odnos prema radu ili nekom članu zajednice, tumači se kao *antisocijalističko ponašanje*, a često se za ove pojave koristi i termin *malograđanština*. Bitan element socijalističkog morala je specifičan odnos prema imovini i svojini, koji zagovara tezu da u socijalističkoj državi sve pripada radnim ljudima. Uspostavlja se koncept *narodne imovine* koja pripada svim članovima zajednice, koji kolektivno imaju obavezu da o njoj vode računa. Tako je za Partiju svaki oblik rasipništva, nemara, familijarnosti i nebudnosti jasan pokazatelj lošeg odnosa prema narodnoj imovini, što je u suprotnosti s njihovim načelima.³¹ Vrijednosti socijalističkog morala oslanjaju se i na političku ideju o društvenoj ulozi rada i radnika, koji je jedan od najcjenjenijih članova socijalističkog društva. Partijska propaganda tu ulogu radnika promovirše kroz likove i simboliku udarnika, najvrijednijih radnika koji prebacuju zacrtane norme i koji svojim aktivnostima daju primjer ostalima. Predstavljaju se kao pojedinci koji „pružaju maksimum truda u socijalističkoj izgradnji, jer znaju da rade za svoj narod“. Pokušava se stvoriti slika o novom odnosu prema radu, koji je sastavni dio novog vrijednosnog sistema socijalističkog čovjeka.³²

Važan segment novog vrijednosnog sistema je i prihvatanje koncepta zajednice, odnosno kolektiva koji je uvijek važniji od pojedinca. Interes zajednice, u takvom društvenom okviru, uvijek je ispred onoga što su želje, promišljanja i stavovi pojedinca. Pokušava se oblikovati jedna vrsta kolektivne svijesti, koja će biti u funkciji uspostavljanja uvjerenja o savršenosti socijalističkih društvenih odnosa. Iako zvanično dio, prihvatljivog *socijalističkog* vrijednosnog sistema, uvjerenje da je prihvatanje zvaničnih partijskih stavova, jedini model djelovanja pojedinca u socijalističkom društvu, bilo je u kontradiktornosti s nekim

.....
³¹ Referat o organizacionim pitanjima, nedatirano, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 5/47.

³² Dž. L., „Šestostruki udarnik u Auto-mehaničarskoj radionici u Bijelom Polju“, *Pobjeda*, br. 173, 21. jul 1949, str. 3.

osnovnim načelima socijalističke ideologije. To je primjetio i francuski filozof i historičar Elvi Halevi koji je objašnjavao da je taj koncept imao „unutrašnju kontradikciju“. Po njegovom tumačenju „revolucija slobode i konačno oslobođenje“ za koje su se zalagali komunisti, bili su u suprotnosti s vrijednostima kolektivizma. Konačnog oslobođenja i slobode nije moglo biti u društvu koje je bilo protiv individualizma, odnosno prava svakog pojedinca da samostalno i slobodno odlučuje o svakom pitanju.³³ Ruski filozof Nikolaj Berđajev, objašnjava da su komunisti zapazili radikalnu protivrječnost u idejama koje su afirmisali. S jedne strane, zagovarali su „oslobađanje čovjeka“ i njegovu emancipaciju, istovremeno zahtijevajući da se bezuslovno povinuje svim apstraktnim idejama za koje su se zalagali. Objašnjava da su komunisti zarad nekog većeg cilja, u konkretnom slučaju stvaranja socijalističkog društva, zahtijevali od pojedinca da „podjarmi ličnost, liši je kvalitativnog sadržaja, opustoši njen unutrašnji život i porekne pravo ličnosti na stvaralaštvo i duhovno obogaćivanje“.³⁴

Koncept kolektivne svijesti, od prvog dana uspostavljanja komunističke vlasti, bio je temeljna vrijednost političkog djelovanja i obaveza svakog člana socijalističkog društva.³⁵ Partiji je najvažnija privrženost ideji socijalizma i spremnost da se za tu ideju žrtvuje. To predviđa bezuslovnu odanost direktivama, odbacivanje ličnog stava i mišljenja kao i potiskivanje u drugi plan svakog oblika stručnosti, obrazovanja ili nekih drugih osobina pojedinca. U Partijskim krugovima objašnjavaju da *novi socijalistički čovjek* za razliku od prethodnih društvenih sistema „neće biti okrenut sebi, već zajednici“. Zbog toga navode da se „socijalizam ne može izgrađivati sa zaostalim konzervativnim ljudima“ koji lične interese stavljaju ispred interesa partije i društva.³⁶ Veza pojedinca i društva je konačan cilj za koji se bore, zbog čega je svaki

.....
³³ Ludovic Frobert, “Elie Halévy’s First Lectures on the History of European Socialism”, *Journal of the History of Ideas*, Volume 68, Number 2, April 2007, str. 332.

³⁴ Nikolaj Berđajev, *Izvori i smisao ruskog komunizma*, Beograd, 1948, str. 43.

³⁵ Referat o organizacionim pitanjima, nedatirano, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 5/47.

³⁶ Zaključci partijskog savjetovanja PK KPCG, Cetinje, 2–3. januar 1948, str. 2, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 17/48.

oblik individualnosti u suprotnosti s vrijednostima za koje se zalažu. Isticanje ličnog i individualnog postaje neprihvatljiv oblik ponašanja jer je kolektivitet jedini dozvoljen način društvenog djelovanja. Podređivanje ličnih planova kolektivu, objašnjava se kao jedini prihvatljiv oblik funkcionisanja u socijalističkom društvu Crne Gore. Iz Partije poručuju da „svakom našem čovjeku možemo kazati da svaki, ili gotovo svaki od njih sve svoje lične planove, nade i očekivanja povezuje s opštim planovima celog naroda, čitave zemlje“.³⁷ Zbog toga i ne čudi što se u partijskim krugovima, kolektivno mišljenje izjednačava sa činom patriotizma. Naglašava se potreba „potčinjavanja pojedinca potrebama zajednice i države“. Takvim pristupom „razvija se patriotizam i безусловna ljubav prema svojoj otadžbini, prema svom narodu“.³⁸

Koncept kolektiva i zajedništva, stavljen je u funkciju homogenizacije stanovništva oko ključnih političkih ideja novog sistema. Prvi korak u tom pravcu bilo je traženje što veće podrške među stanovništvom i aklamativnoj podršci Komunističkoj partiji. Takav pristup bio je najočigledniji tokom izbornih procesa, kada su iz partijskih struktura biračima objašnjavali da je podrška njihovoj listi „najbolji dokaz da su radni ljudi i uopšte narod, odobrili političku liniju Partije“.³⁹ Insistiranje na kolektivnoj svijesti i безусловnom povinovanju partijskoj dogmi, zarad većeg i važnijeg cilja, doćiće do izražaja tokom rješavanja jednog od najizazovnijih problema poslijeratnog razvoja, otvorenog sukoba sa SSSR-om i državama Informbiroa. Suočeni s realnom opasnošću od spoljnog neprijatelja, u Partiji su zbog višeg interesa – „očuvanja državne nezavisnosti i samostalnosti“ upotrijebili najretrogradnije metode borbe protiv svih koji su imali bilo kakvu rezervu prema onome što je zvanični partijski stav o tom pitanju. Svaki stav ili djelovanje protiv partijske direktive, u Komunističkoj partiji su tumačili kao urušavanje

.....
³⁷ U novoj godini, Žena danas – organ Antifašističkog fronta žena Jugoslavije, Beograd, 1. januar 1951, broj 79, str. 1. DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 87/51.

³⁸ Zadaci koordinacione komisije Narodne odbrane, Cetinje, 18. april 1949, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.40/3/49.

³⁹ Izvještaj CK SKCG o radu Saveza komunista Crne Gore od prvog do drugog kongresa, Titograd, 1954, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 103/54.

„narodnog jedinstva“, zbog čega je bilo neophodno eliminisati svaki pokušaj „kolebanja u sopstvenim redovima“.⁴⁰

Dodatni prostor za još snažniju homogenizaciju stanovništva, omogućavalo je konstantno podgrijavanje narativa o *unutrašnjem neprijatelju*, koji je označen kao *kočničar stvaranja socijalističkog društva*. Po nekim autorima to je prirodno stanje svih totalitarnih sistema koji moraju konstantno da produkuju atmosferu ratnog stanja. Zbog toga su takvim društvima imanentni narativi o ugroženosti od neprijatelja koji pokušava da osvoji i uništi njihovu zajednicu. Komunistam zbog toga mora da održava privid „trajne revolucije“ i da se neprestano poziva na neprijatelja, kako onoga spoljnjeg-kapitalizam, tako i onoga unutrašnjeg-kontrarevoluciju.⁴¹ Crnogorski komunisti, generalno u svakom pojedincu koji se apsolutno ne slaže i ne prihvata njihove političke svjetonazore, označavaju kao *unutrašnjeg neprijatelja*. Neposredno nakon završetka rata, takve *neprijatelje* pronašli su u predstavnicima bivšeg režima. U socijalističkoj terminologiji ti ljudi označeni su kao *klasni neprijatelji*, koji se protive uspostavljanju socijalističkih društvenih odnosa, koji su trebali da donesu opšti napredak cijelom crnogorskom društvu. Na udaru su bili predratni predstavnici činovničkog aparata, koji se bez obzira na pojedinačne sposobnosti ili kvalifikacije, predstavljaju kao protivnici socijalističke države. U partijskim izvještajima tvrde da se od takvih pojedinaca ne može stvoriti *novi socijalistički čovjek*. Za njih govore da umjesto da „poštenim i savjesnim radom opravdaju povjerenje“, oni „ljenčare, neodgovorno i birokratski se odnose prema poslu“. Zbog toga se takvi činovnici karakterišu kao „kočničari socijalističkog razvoja“.⁴² Osim predratnih činovnika, za partijske strukture sporni su i predstavnici predratne inteligencije koja je često izjednačavana sa sitnom buržoazijom, nesposobnom za disciplinovan i organizovan rad.⁴³ Sve one

.....
⁴⁰ Analiza sreskog komiteta Bar o liku komuniste, Bar, 20. mart 1952, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 95/52.

⁴¹ Bjørn Thomassen, “Notes towards an Anthropology of Political Revolutions”, *Comparative Studies in Society and History* 2012; 54 (3), str. 697.

⁴² Povodom odluke kontrolne komisije NRCG o kažnjavanju nekih nesavjesnih državnih službenika, *Pobjeda*, br. 5, 2. februar 1947, str. 3.

⁴³ Hana Arent, *Izvori totalitarizma*, Beograd, 1998, str. 353.

predstavnik intelektualne, činovničke, trgovačke i sličnih socijalnih kategorija, komunisti optužuju za *malograđanštinu*. Po njihovim tvrdnjama, malograđani su oni koji „lebde između buržoazije i proleterijata, i formiraju se kao dodatni dio buržoazije“.⁴⁴ U partijskim organima smatraju da su intelektualci odvojeni od radničke klase i ideala koje baštini socijalističko društvo. Opisuju ih kao *doktrinere*, koji odlično poznaju teorijske osnove marksizma, ali se njih ne pridržavaju čime „ubijaju njegovu revolucionarnu dušu“. Optužuju se da uglavnom razmišljaju teorijski i da na konkretnom planu ne čine skoro ništa, što je suprotno revolucionarnim načelima za koje se Partija bori. Na taj način, intelektualcima se stavlja jedna od najtežih optužbi, krivica da ne posjeduju „ni kapi revolucionarne strasti“, poredeći ih s intelektualcima iz romana Maksima Gorkog koji su „odnarodovani, buržuaski intelektualci kojima je um i duša prazna i lažljiva“.⁴⁵

Vrijednosni sistem *crvene ideje Crne Gore* partijske strukture najrevnosnije sprovode i kontrolišu u sopstvenim redovima. Za partijske strukture, komunista je „najodlučniji i teorijski najnapredniji dio proleterijata koji razumije uslove, tok i opšte rezultate proleterskog pokreta“.⁴⁶ U tom kontekstu, u Komunističkoj partiji Crne Gore vjeruju da njihovi članovi mogu biti samo „najpošteniji, najsvjesniji i najpožrtvovaniji drugovi“.⁴⁷ Legitimišući se kao društvo najelitnijih predstavnika socijalističke vlasti, u partijskom vrhu potpuno otvoreno navode da njihovi članovi svojim uzornim ponašanjem moraju biti primjer *novog socijalističkog čovjeka*. Smatraju da „svaki član ili simpatizer Partije mora da vodi računa o svom ličnom životu, koji nikako ne može da bude njegova privatna stvar već stvar Partije“.⁴⁸ Objašnjava se da će stanovništvo detaljno pratiti svaki potez članova Partije i da će voditi

.....
⁴⁴ Karl Marks, Fridrih Engels, *Manifest Komunističke partije*, Zagreb, 1948, str. 68.

⁴⁵ Aktuelna pitanja agitacije i propagande, nedatirano, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 14/48.

⁴⁶ Karl Marks, Fridrih Engels, *Manifest Komunističke partije*, Zagreb, 1948, str. 45.

⁴⁷ Šta je Partija – organizacioni osnovi KPJ, Cetinje, 3. novembar 1948, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 14/48.

⁴⁸ Referat o organizacionim pitanjima, nedatirano, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 5/47.

računa o svakom detalju. Vjeruju da će pod pažnjom biti način njihovog oblačenja, odlazak u kafane, pijančenje, njihov odnos prema moralu i državnoj imovini.⁴⁹ Od članova Partije očekuju da što prije dostignu vrijednosti *socijalističkog morala*. Taj proces, koji se u partijskom vokabularu naziva *ideološki pravilan razvoj pojedinca* predstavlja se kao preduslov svih društvenih promjena. Suština *pravilnog ponašanja pojedinca* počivala je na ideji socijalizma kao savršenog sistema. Kako bi spoznao univerzalnost takvog sistema svaki član Partije bio je obavezan da se *teorijski lično uzdiže*. Takozvana *izgradnja* pojedinca u duhu socijalističke ideologije bila je preporuka za ulazak u tim privilegovanih. Istoričar Branko Petranović primjećuje da je za vrijeme socijalizma izgrađen osoben sistem obavezivanja ljudi položajima koji se reprodukovao od vrha prema dnu ljestvice vlasti. Vlast se dodjeljivala *na kašičicu* kao vid trajnog protektorata, protivsredstvo od nepoželjne emancipacije i podstrek da se napredovanje nastavi.⁵⁰

Uvjereni da komunisti i njihovi simpatizeri svojim primjerom treba da budu najbolji reprezentanti novog socijalističkog morala, u Partiji žele da stvore atmosferu u kojoj će svaki njihov član ličnim primjerom pokazati kako treba da izgleda *novi socijalistički čovjek*. To će biti veliki izazov za partijsko rukovodstvo, jer se većina komunista koji su nakon rata postali lideri i rukovodioci, našla u potpuno novim socijalnim okolnostima, za koje nijesu bili pripremljeni. Porijeklom uglavnom iz seljačkih porodica, nakon što su preživjeli sve strahote rata, privilegije koje je nosila vlast doživljavali su kao zasluženu nagradu. Zbog toga i ne čudi što je značajan broj njih i pored toga što je to bilo suprotno zvaničnim modelima ponašanja upao u izazove koristoljublja, protekcionizma i prihvatanja svih materijalnih koristi koje je sa sobom nosila nova funkcija i društvena uloga. Na taj način, oni su po novim vrijednosnim sudovima socijalističkog društva upadali u *malograđanštinu* i prihvatili identične norme ponašanja za koje su optuživali *buržuaski*

.....
⁴⁹ Referat o organizacionim pitanjima, nedatirano, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 5/47.

⁵⁰ Branko Petranović, Momčilo Zečević, *Agonija dve Jugoslavije*, Beograd, 1991, str. 238.

element u društvu. Jedan segment tog *malograđanskog* ponašanja opisao je i Milovan Đilas u članku „Anatomija jednog morala“. Za jednog od njih, Đilas piše da mu je „čitava mladost protekla u ratovima i tamnicama, čim se najzad dokopao makar i prividnog mirnodopskog života, po široko se zabavljao ne toliko olako koliko željno, uprkos svim partijskim i drugim ograničenjima“. Po Đilasovom tumačenju ovo nijesu bili izdvojeni slučajevi, već se na ovakvim modelima razvijala jedna cijela društvena klasa, koja će kasnije i biti prepoznata kao *crvena buržoazija*. Pripadnike te grupe, Đilas naziva „čuvarima imaginarnog, samo njihovog morala stvorenog na osnovu trenutnih potreba i nužde jednog sloja zatvorenog u funkcije, okovanog određenim stepenima funkcija, praktično nepristupačnim drugim stepenima, ako bi ovi bili osjetno niži“.⁵¹

Kao mehanizam kontrole u sopstvenim redovima, Partija članstvo analizira i prati *ideološki pravilan razvoj*, kroz sistem takozvanih *partijskih karakteristika*. Već početkom 1945. godine, među članovima Partije uvodi se obaveza popunjavanja kadrovskih upitnika. U ovim upitnicima partijski rukovodioci skicirali su moralne karakteristike svakog člana, njegovo držanje u prošlosti, politički razvoj, odnos prema radu, kolegama i porodici. Ocjenjujući karakterne osobine, u ovim upitnicima, cijeni se hrabrost, druželjublje, prodornost, hladnokrvnost, odlučnost i samokritičnost. Negativan odnos prema temeljnim vrijednostima socijalističke ideologije baca sjenku na člana partije pa se u upitnicima kao negativne forme ponašanja spominje i neurednost, sklonost pijančenju i kockanju, egoizam, pohlepnost i avanturizam.⁵² Utvrđivanje ovih karakteristika obavljali su nadređeni članovi Partije, a one su kasnije dopunjavane mišljenjima drugih članova koji su bili u kontaktu sa članom o kome se odlučivalo.

Upravo nam mehanizam partijskih karakteristika omogućava da utvrdimo kako Partija doživljava *novog socijalističkog čovjeka*, uzornog člana Komunističke partije. U tom smislu, posebno su zanimljive sugestije partijskog vrha u Crnoj Gori, utvrđene krajem 1945. godine, kojima

⁵¹ Milovan Đilas, „Anatomija jednog morala“, *Nova misao*, br. 1, januar 1954.

⁵² Pokrajinski komitet KPJ-sreskom komitetu KPJ, Cetinje, 22. januar 1945, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 1/45.

se definišu dobre i loše osobine komuniste. Kao najvažnije, pozitivne osobine komuniste u tom uputstvu se navode: „povezanost s masama, uporno stručno i opšte-kulturno podizanje, pomaganje novim kadrovima, rad na ideološko-političkoj samoizgradnji, upornost i inicijativa u radu, istrajnost u teškim uslovima rada, kritičnost prema sebi i drugima, osjećaj za promjene i za novo u društvenom životu i ponašanje u ličnom i porodičnom životu“.⁵³ U sličnim izvještajima partijskih organa među pozitivne karakteristike komuniste ubrajaju se: disciplinovanost, izvršenje partijskih zadataka, upornost, snalažljivost, energičnost.⁵⁴

Za razliku od pozitivnih karakteristika, Partija u dokumentima ne navodi eksplicitno koje su to osobine koje bi njihovog člana okarakterisale u negativnom kontekstu. To možemo posredno zaključiti kroz partijske odluke kojima se sankcioniše nedolično ponašanje članova. Tako se kao neprihvatljiva osobina člana Partije registruje da je on „po karakteru loš i neuravnotežen čovjek“. U konkretnom slučaju, kažnjenom članu ne pomaže činjenica da je od 1943. godine bio član NOP-a i da je odlikovan medaljom za hrabrost. Čak ni te stvari nijesu spasile ovog člana pošto mu je na teret stavljeno da je „lažov, sklon krađi, brbljiv i hvalisav“. Zamjereno mu je i da je kao magacioner izdavao robu bez odobrenja zbog čega je dobio i epitet „rasipača državne i narodne imovine“. Te njegove osobine, po tvrdnjama partijskih funkcionera ne priliče „liku pravog komuniste“ i među stanovništvom nanose ogromnu štetu cijelom pokretu.⁵⁵ Na nekim mjestima, kao osobine koje ne priliče komunistima prepoznaju se osobine: opširnost i komplikovanje u izvršenju zadataka, egoizam, „izostanak partijnosti“, površnost i mehaničko izvršenje zadataka, nedovoljno samoinicijativnosti i samostalnosti kao i izostanak s partijskih sastanaka.⁵⁶ Partijska kritika

.....
⁵³ CK KPJ – Nekoliko napomena o partijskim karakteristikama, Beograd, 24. novembar 1945, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 1/45.

⁵⁴ Partijske karakteristike partijske ćelije Predsjedništva Vlade, Cetinje, 14. jun 1948, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 29/48.

⁵⁵ Sreski komitet Pljevlja o saslušanju Dobrila Perovića, Pljevlja, 9. decembar 1946, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 4/46.

⁵⁶ Partijske karakteristike partijske ćelije Predsjedništva Vlade, Cetinje, 14. jun 1948, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 29/48.

ili pohvala bila je primjerena funkciji koju je član obavljao. Članovi na odgovornim pozicijama morali su da vode računa o takozvanoj *partijnosti*, odnosno njihovom odnosu prema Partiji. Načelnik odjeljenja za zakonodavstvo N. Milošević ispunjavao je ovaj uslov pa u njegovim karakteristikama stoji da kod njega postoji „partijnost i ljubav prema Partiji“. Ta činjenica, koja bi zbog njegove funkcije trebala da bude temeljni sadržaj njegove partijske biografije ipak nije bila dovoljna. Tako se u njegovom radu i pored pohvala za privrženost Partiji i njenim idealima konstatuju „malograđanske osobine i nedovoljno čvrst karakter“. Objašnjeno je da je i pored velikih uspjeha u radu i organizaciji Miloševiću zamjereno „što voli da se ističe i paradira, da pokaže svoje znanje i volji da priča o njemu“.⁵⁷ S druge strane, za članove koji su bili angažovani u sektoru kulture, nedovoljna posvećenost idealima Partije bila je zamjerka koja nije mogla kompenzovati njihove profesionalne i stručne kvalitete. Tako je književnik Janko Đonović okarakterisan kao nedovoljno stručan kadar za obavljanje funkcije direktora Centralne biblioteke jer nije uspio da iskontroliše osoblje. Zamjerena mu je „nedovoljna partijnost“ umjesto koje, kako se navodi u karakteristikama posjeduje „suviše intelektualštine“.⁵⁸ Nešto slično spočitava se i direktoru Škole likovne umjetnosti na Cetinju – Petru Lubardi za koga se navodi da je dobar umjetnik ali da je ležeran i jako loš direktor. Zbog toga se Lubarda, kako se navodi, loše snalazi i nema smisla za organizaciju i kontrolu rada.⁵⁹

Analiza partijskih karakteristika članova Komunističke partije u Crnoj Gori ukazuje da se do detalja vodilo računa o svim vrijednosnim i moralnim karakteristikama pojedinca. Tako su osim osnovnih *socijalističkih vrijednosti* koje su se očekivale od svakog komunista cijenile i pojedinačne zasluge i rezultati. U toj kategoriji, najcjenjenija karakteristika bila je odnos prema revoluciji i NOB-u. Učešće u oslobodilačkom ratu

.....
⁵⁷ Partijske karakteristike Mulošević Novaka-Cufa, Cetinje, 14. jun 1948, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 29/48.

⁵⁸ Partijske karakteristike Janka Đonovića, Cetinje, 14. jun 1948, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 29/48.

⁵⁹ Partijske karakteristike Petra Lubarde, Cetinje, 14. jun 1948, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 29/48.

i revoluciji, odnosno, „držanje od početka borbe do sada“ za Partiju predstavlja bitan pokazatelj za njihov odnos prema svakom pojedincu. Za Partiju je nedopustivo da se o svakom članu i pojedincu ne zna „kako se ko držao za vrijeme borbe, gdje se nalazio i šta je sve radio“.⁶⁰ Te tradicije su predstavljale izvorište svih moralnih vrijednosti, „izvor nadahnuća masa za nove borbe, izvor nacionalnog ponosa i mržnje prema svakom robovanju“. Njihovo afirmisanje i inkorporiranje u novi vrijednosni sistem socijalističkog društva u Crnoj Gori tumači se kao „dug, lična i patriotska obaveza svakog pojedinca“ i način da svaki pojedinac na sebe gleda kao na „borca velike armije graditelja novog socijalističkog društva“.⁶¹ Uključivanje vrijednosti NOB-a i revolucije za partijski vrh je garancija pobjede socijalističkih društvenih odnosa ali i utemeljenje novog modela društvenih i moralnih vrijednosti *novog socijalističkog čovjeka*.

Partijski kriterijumi bili su jako strogi i detaljni. Čak i najmanje odstupanje od onoga što se prepoznaje kao *socijalistički moral*, registruje se i oštro osuđuje. Kritika nijesu bili pošteđeni ni stariji članovi pa tako ni učešće u oslobodilačkom ratu i orden za hrabrost nijesu bile garant očuvanja partijskog statusa. D. Perović iz Pljevalja i pored zasluga u ratu isključen je iz članstva jer su u Partiji procijenili da je sve ono što je radio nakon oslobođenja bilo suprotno *socijalističkom moralu*. Ratni staž od 1943. godine, orden za hrabrost i *odanost* nijesu bili dovoljni da Perović zadrži člansku kartu pošto je ocijenjeno da je on po „karakteru bio loš čovjek“. Takvo njegovo antisocijalističko ponašanje jasno je i objašnjeno. Navedeno je da se svađao, hvalisao se, pio, vodio neuredan život, a navodno je krao i robu i novac iz magacina koji mu je bio povjeren. Za takve prestupe i pored revolucionarnog staža slijedila je kazna isključenja jer su takve osobine bile nespojive s „likom jednog komunista“.⁶² Bilo je i onih koji su svojim radom ispunjavali sva očekivanja i u čijem radu nije bilo nedostataka koje bi člana mogle

.....
⁶⁰ PK KPJ za Crnu Goru o popunjavanju anketnih listova, Cetinje, 8. februar 1946, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 2/46.

⁶¹ Patriotsko vaspitanje, *Pobjeda*, br. 66, 18. mart 1951, str. 1.

⁶² Sreski komitet Pljevlja – Pokrainskom komitetu KPJ, Pljevlja, 9. decembar 1946, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 2/46.

„negativno okarakterisati kao kumunistu“. Takav je slučaj s partijskim funkcionerom Veselinom Đuranovićem koji je ocijenjen kao dobar član koji hoće da uči i da se teorijski uzdiže. Osim toga, ocijenjeno je da je Đuranović posjedovao i druge osobine dobrog komuniste: sposobnost brzog mišljenja, discipline i omiljenosti među drugovima, što su sve bile osobine koje je novi sistem podržavao.⁶³ Slične karakteristike upisane su i u kartonu Mustafe Memića. U njegovim karakteristikama navode se pozitivne osobine: marljivost, radnost, pomaganje drugima, disciplinovanost i druželjubivost.⁶⁴ Osim pozitivnih, u partijskim izvještajima precizno su isticane i sve negativne karakteristike. Tako je Džemailu Selmanoviću, predratnom članu Partije, učesniku NOB-a i pored mnogih pozitivnih karakteristika registrovan jedan veliki minus. Po ocjeni partijskih zvaničnika, Selmanović se „malo više kretao u društvu drugova muslimana“ što je ocijenjeno kao nepravilno i negativno ponašanje.⁶⁵ Generalno, privrženost članova Partije bilo kom obliku religije, označava se kao primjer antisocijalističkog ponašanja. Za Komunističku partiju *novi socijalistički čovjek* ne smije da ima nikakve veze ne samo s religijom već i s bilo kakvim oblikom praznovjerja, primitivizma i zastarjelih običaja i navika.⁶⁶ Običaji i vjerske manifestacije karakteristične za mnoga crnogorska domaćinstva i krajeve, nakon Drugog svjetskog rata postaću neprihvatljivi i nepoželjni modeli ponašanja. To se prevashodno odnosi na praktikovanje vjerskih rituala: krštenja, vjenčanja u crkvi, proslava slava i drugih vjerskih praznika. Partija pokušava da iskorijeni ove pojave, zbog čega se oštro odnosi prema svima koji upražnjavaju religijske običaje. Kao zanimljiv način borbe protiv religioznosti, lokalna partijska organizacija u Baru navodi da je mještane jednog naselja uspjela da *preobrati* i da ih na neki način odvoji od praktikovanja religije. Vjersku tradiciju, zamijeni-

.....
⁶³ Partijske karakteristike Veselina Đuranovića, Cetinje, 26. oktobar 1948, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 30/1/48

⁶⁴ Partijske karakteristike Mustafe Memića, Cetinje, 26. oktobar 1948, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 30/1/48.

⁶⁵ Partijske karakteristike Džemaila Selmanovića, Cetinje, 26. oktobar 1948, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 30/1/48.

⁶⁶ *Partijski rad*, organ CK KP Crne Gore, godina 4, broj 19, str. 2.

li su novom, sekularnom religijom. Lokalni partijski odbor iz Bara objašnjava da je 50 domaćinstava iz te opštine, umjesto krsne slave organizovalo proslavu 29. novembra – Dana republike.⁶⁷

Kroz mehanizam partijskih karakteristika i jasnim određenjem što su to socijalistički a što antisocijalistički modeli ponašanja, Partija među svojim članovima oblikuje model *novog socijalističkog čovjeka*. Sve profesionalne sposobnosti pojedinca, njegova znanja, iskustva i kompetencije, biće uvijek u drugom planu u odnosu na ono što Partija percipira pod pojmom *socijalistički moral*. Privrženost ideološkim vrijednostima socijalističkog društva, za Partiju je uvijek ispred kvalifikacija i profesionalne stručnosti. To je naročito bilo izraženo u prvim godinama socijalističke vlasti u Crnoj Gori, kada su ključna državna mjesta popunjavali kadrovi s osnovnom školom, a na važne funkcije dolazili su čak i nepismeni pojedinci. Partija s tom činjenicom nema problem. Naprotiv, kroz različita dokumenta može se zaključiti da podržava takav pristup. Tako jednom prilikom Pokrajinski komitet KPCG u svojim zaključcima, traži da se na lokalnom nivou prekine s praksom da prioritet u uklanjanju u partijske organe imaju pismeni pojedinci. Objašnjavaju da su oni pismeniji „promućurniji i da lijepo pričaju ali da njihova odanost Partiji ili nezadovoljava ili nije provjerena“. Puno više povjerenja, zbog toga imaju u one koji ne znaju da čitaju i pišu, i za njih tvrde da su „odani i provjereni Partiji“.⁶⁸ Sličan primjer je i konkurs Ministarstva poljoprivrede za stipendije na poljoprivrednom fakultetu, na kome su prednost imali demobilisani članovi jugoslovenske armije i učenici čiji su roditelji stradali u ratu.⁶⁹ Partija tako na jasan način daje prednost onima koji podržavaju njene ideološke vrijednosti i koji se uklapaju u koncept novog *socijalističkog morala*, stavljajući ideološku i političku posvećenost ispred stručnosti i profesionalnih kvaliteta.

.....
⁶⁷ Analiza sreskog komiteta Bar o liku komuniste, Bar, 20. mart 1952, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 95/52.

⁶⁸ Zaključci partijskog savjetovanja PK KPCG, Cetinje, 2. januar 1948, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 17/48.

⁶⁹ Mali glasi – „Konkurs ministarstva poljoprivrede i šumarstva“, *Pobjeda*, br. 42, 20. oktobar 1946, str. 8.

Primjere takozvanog *antisocijalističkog*, odnosno *malograđanskog* ponašanja, u partijskim strukturama prepoznaju i među onima koji su postali članovi partijskih organizacija, isključivo iz ličnih, lukrativnih razloga. U Partiji takve pojedince prepoznaju kao „malograđane koji su u Partiju ušli iz karijerističkih pobuda“. Partija osuđuje one koji su članstvo shvatili kao način da lakše dođu do nekih privilegija i poziva sve članove da se bore protiv „tih malograđanskih elemenata i njihovih shvatanja“. Ovakve pojave u partijskim krugovima doživljavaju veoma ozbiljno i navode da se „malograđanština raširila i da kroz nju izbijaju neprijateljska i antisocijalistička shvatanja“. Strahuju da se takve pojave mogu prenijeti i na druge članove zbog čega insistiraju na konstantnom „zaoštavanju borbe protiv malograđanštine“.⁷⁰

Vrijednosti takozvanog *socijalističkog morala*, partijske strukture afirmišu i u svakodnevnom životu. Kroz različite političke i društvene akcije, Partija pokušava da približi što za nju predstavlja socijalističko ponašanje i koje su njegove osnovne vrijednosti. Kroz jasno nijansiranje, odnosno gradaciju na pravilno – socijalističko, i nepravilno – malograđansko, objašnjavaju koje su to prave vrijednosti socijalističke Crne Gore, odnosno što je to *socijalistički moral* za koji se zalažu. Negativne, antisocijalističke primjere identifikuju u primjerima iz svakodnevnog života, kao što je oslovljavanje s *gospođo* i *gospodine* koje se kako se navodi, sve češće čuju. Takvo oslovljavanje pojavljuje se u školama, ugostiteljstvu i trgovini i ono po partijskim vrijednosnim stavovima „labavi borbenost komunista i tupi oštricu revolucionarnosti“. Uzroke i pojave tih *malograđanskih pojava* prepoznaju u uticaju filmova, literature i studenata koji dolaze na ljetnje odmone. Kritikuje se i muzički izbor na radio stanicama, u kojem sve više ima „zapadnjačke muzike i nekakvih plesova“.⁷¹ Za komuniste je svako prepuštanje bilo kom obliku poročnosti *malograđanska stihija* koja je podrazumijevala zabavljanje u kafanama, igranje lutrije i tombole, kao i igranke i pjevanje. Žaleći se na te pojave jedan partijski aktivista piše: „Ugostiteljsko

⁷⁰ Zapisnik s proširenog plenuma CK SKCG, Titograd, 17. jun 1953, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 104/1/53.

⁷¹ *Ibid.*

preduzeće iz Ivanograda zbog rentabilnosti i povećanja prometa angažovalo je nekakav džez s pjevačima koji nemaju nikakve veze s pravom muzikom čije nepravilno, predratno kafansko pjevanje i sviranje može samo negativno da utiče na umjetnički ukus posjetilaca“. Slična, *antisocijalistička* ponašanja registrovana su i u omladinskom kulturnom društvu „Budo Tomović“ u Titogradu, gdje se, kako su primijetili, pojavila *nova* forma zabavnog života. Umjesto proba gradskog hora, u ovom društvu mladi najčešće organizuju igranke, „a tada na red dođu razne sambe, bugi-bugi i drugi razulareni moderni plesovi“. ⁷² Ovako preciznim ukazivanjem na sve ono što oni smatraju *socijalističkim*, ili *antisocijalističkim* modelima ponašanja, Partija pokušava da u javnom prostoru afirmiše ono što sama naziva *socijalistički moral*.

• • •

Definisanje jasnog metodološkog i naučnog okvira koji bi utvrdio rezultate procesa indoktrinacije crnogorskog stanovništva nakon Drugog svjetskog rata, ograničeno je nedostatkom jasnih mjerila na osnovu kojih bi se izvršila komparacija različitih elemenata tog procesa. Zbog toga je jako teško kvantitativno opisati i utvrditi uspješnost indoktrinacije, odnosno procesa stvaranja *novog socijalističkog čovjeka Crne Gore*. Izvjesno je da je preuzimanje vlasti nakon Drugog svjetskog rata bio samo prvi cilj politike Komunističke partije u Crnoj Gori, a da je konačan cilj njihove politike bilo uspostavljanje socijalističke države. Koliko je taj proces zahtjevan, govori i činjenica da SSSR, tek 1959. godine, objavili konačnu „pobjedu socijalizma“. ⁷³ Crnogorski komunisti, nijesu nikada objavili pobjedu socijalizma, ali su prvi mjerljivi rezultati širokog procesa indoktrinacije stanovništva, konstatovani nakon deset godina od završetka Drugog svjetskog rata, kada je u zaključcima Drugog kongresa KPCG, navedeno da dotadašnje aktivnosti ideološke i političke indoktrinacije stanovništva ukazuju na „porast socijalističke svijesti masa“. ⁷⁴

.....
⁷² *Partijski rad*, organ CK KP Crne Gore, godina 4, broj 22, Titograd, april 1952, str. 2.

⁷³ Gilbert Rozman, *A Mirror for Socialism*, Princeton University Press, 2014, str. 15.

⁷⁴ Stenografske bilješke rada komisije za ideološko-politička i organizaciona pitanja drugog kongresa SKCG, nedatirano, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 103/54.

Ono što predstavlja mnogo važniju temu od utvrđivanja mjerljivih rezultata „porasta socijalističke svijesti“, je razumijevanje termina *crvena ideja Crne Gore* i u tom kontekstu, istraživačko pitanje s početka: kako su komunističke vlasti uspjele da transformišu patrijarhalnu svijest crnogorskog društva i uspostave nove forme kolektivne svijesti? Ideja da socijalizam i uspostavljanje socijalističkih društvenih odnosa u Crnoj Gori nakon Drugog svjetskog rata, može riješiti sve probleme vjekovnog zaostajanja crnogorskog društva, nije ništa drugo nego jedna vrsta utopije. Plan da u kratkom vremenskom periodu emancipujete jednu zaostalu, patrijarhalnu zajednicu, bez većih urbanih cjelina, kulturnih i prosvjetnih tradicija, ne može biti ništa drugo nego utopija. Međutim, u tome i jeste suština onoga što prepoznajemo kao *crvena ideja Crne Gore*, vjera da se uspostavljanjem socijalističkih društvenih odnosa, afirmisanjem vrijednosti socijalističkog morala i stvaranje jednog *novog čovjeka* koji će biti nosilac svih tih procesa, može stvoriti jedno bolje društvo. Konačno, komunizam je u u svim „seljačkim društvima“ u kojima je došao na vlast bio jedna vrsta utopije koja je obećavala: pravedno društvo, ukidanje siromaštva, razvoj i modernizaciju. Po nekim autorima, upravo je ta populistička i egalitaristička sadržina komunističke ideologije, imala odlučujući uticaj na privlačenje velikog broja ljudi koji su u komunizmu vidjeli jedinu nadu u bolji život.⁷⁵ O tome kako izgleda proces stvaranja novog socijalističkog društva u jednoj zaostaloj i siromašnoj zajednici, slikovito je opisao i jedan od najuticajnijih ruskih književnika Fjodor Dostojevski, koji kroz lik Aljoše Karamazova u romanu *Braća Karamazovi* navodi da je socijalizam: „pitanje savremenog ovaploćenja ateizma, pitanje Vavilonske kule koja se podiže upravo bez boga, ne da se od zemlje dosegne nebo, već da se nebo spusti na zemlju“.

Utopijska ideja Komunističke partije da u kratkom periodu prevaziđe sva zaostajanja i ograničenja crnogorskog društva, uklapa se u širi ideološki koncept socijalističke ideologije koji se, po pravilu, ne bavi ljudima onakvim kakvi jesu, već kakvi bi oni mogli biti. U tom kontekstu i ideja stvaranja socijalističkog društva i *novog socijalističkog*

⁷⁵ Ivan Berend, *Centralna i Istočna Evropa*, Podgorica, 2001, str. 15.

čovjeka Crne Gore oblikuje iz jedne specifične političke perspektive koja afirmiše tezu da ljudi ne vide svijet onakav kakav jeste, već samo onakav kakav očekuju da bude, odnosno, da ga vide isključivo kroz perspektivu ukorijenjenih vjerovanja, shvatanja i pretpostavki.⁷⁶ Zbog toga je od kvantitativnog opisa rezultata indoktrinacije Komunističke partije, mnogo važnije objasniti što je to, što pokreće ljude da vjeruju u jednu takvu ideju. Kako je jedan prosječni građanin Crne Gore nakon Drugog svjetskog rata, spreman da se odrekne nasljeđa, tradicije, plemenske svijesti, crkve i niza drugih uvjerenja na kojima su odrastale generacije prije njega, i prihvati apstraktne političke ideje koje nije jednostavno objasniti, a još teže je razumjeti i poistovjetiti se s njima. Dodatni problem tako ambicioznom planu utemeljenja *crvene ideje* i stvaranja *novog čovjeka*, predstavlja činjenica da u Crnoj Gori ne postoji radnička klasa koja bi, teorijskim izvorima komunizma, trebala da bude nosilac cijelog procesa. Zbog toga se u Crnoj Gori paralelno odvija proces stvaranja radničke klase-proleterijata, i proces stvaranja socijalističkog društva. Posljedica tog procesa, koji je uzrokovan kompleksnim i slojevitim istorijskim nasljeđem Crne Gore, bilo je uspostavljanje jednog totalitarnog, centralizovanog sistema koji je ostvario apsolutnu kontrolu i subordinaciju svih segmenata vlasti, istovremeno ograničavajući lične slobode, politički pluralizam, slobodu medija i stvaralaštvo.

Sa druge strane, neke okolnosti ukazuju da je postojala jedna vrsta atmosfere u crnogorskom društvu koja je pogodovala razvoju socijalističkih ideja. U prvom redu, to je generisano nezadovoljstvo ogromnog broja stanovništva političkim i društvenim procesima između dva svjetska rata. Jugoslovenska kraljevina za nešto više od 20 godina postojanja nije uspjela da riješi ni jedno životno pitanje Crne Gore. Komunisti su tvrdili da je Kraljevina Jugoslavija počivala na tri stuba: socijalnoj nepravdi; političkoj obespravljenosti; nacionalnoj neravnopravnosti.⁷⁷ Nezadovoljstvo je ogromno, siromaštvo prisutno na svakom koraku, a dometi urbanizacije, kulturnog i prosvjetnog razvo-

⁷⁶ Endru Hejvud, *Političke ideologije*, Beograd, 2005, str. 3, 113.

⁷⁷ Boris Zihelr, *Članci i rasprave*, Beograd, 1948, str. 34.

ja ograničeni. O tome svjedoče i stavovi istaknutih crnogorskih komunista koji su objašnjavali da je nezadovoljstvo opštim društvenim i političkim stanjem bio razlog zbog kojeg su prihvatili komunističku ideologiju. Ne treba zaboraviti i činjenicu da je koncept socijalne države, s naglašenim elementima egalitarnosti, bio nešto što je bilo blisko tradiciji crnogorskog društva, koje je bilo utemeljeno na snažnim tradicijama plemenske svijesti. Zajednička imovina je važan element plemenske zajednice, kao i činjenica da u plemenskoj zajednici nema velikih socijalnih razlika, što je takođe bilo na tragu ideja *crvene Crne Gore*. Nenaučeni na bilo kakav oblik individualnosti, crnogorski građanin mnogo se komotnije osjećao u kolektivu koji mu je stvarao privid zaštite i sigurnosti. Iz te perspektive, i totalitarizam kao osnovna karakteristika komunističke vlasti u Crnoj Gori ne predstavlja tako značajan problem. Naviknut da uvijek bude dio kolektiva, nikada individualac, prosječan stanovnik Crne Gore nije u tome vidio ograničavanje ljudskih prava, kao što su to vidjeli stanovnici onih država u kojima je komunizam urušio tradicije demokratije i individualizma. Naprotiv, pojedini organizacioni i izborni modeli koje je promovisala Partija bili su prvi primjeri ograničenih demokratskih tradicija. U ovaj spektar razloga koji su pogodovali razvoju socijalističkih ideja u Crnoj Gori, ne treba preskočiti i tradicionalnu privrženost crnogorskog naroda onome što je istorijsko nasljeđe uloge Rusije u oslobodilačkom pokretu Crne Gore. Svijest da je sve ono što se dešavalo u Rusiji dobro i pozitivno, sigurno je imala uticaja na opredjeljenje jednog broja stanovnika Crne Gore.

Okolnosti koje su uticale na razvoj *crvene ideje u Crnoj Gori*, stvorile su dobre predušlove, da Komunistička partija tokom oslobodilačkog rata sprovede i revolucionarne promjene, koje su nakon rata potvrđene i legitimisane na izborima. Kao najuticajnija vojna i politička snaga NOB-a, Komunistička partija u tom segmentu nije imala konkurenciju, naročito nakon potpunog eliminisanja političkih protivnika i preuzimanja svih poluga vlasti. Političke i društvene snage koje bi bile opozicija komunističkim vlastima u Crnoj Gori, eliminisane su još tokom NOB-a. Za komuniste je neprihvatljivo da u političkoj rav-

ni imaju bilo kakvu vrstu konkurencije. Svaki pokušaj preispitivanja ili kritičkog osvrt na njihovu politiku za njih je čin *reakcionarstva*, odnosno pokušaj „da se točak istorije okrene unazad“. ⁷⁸ U poslijeratnom političkom životu Crne Gore, građanske političke snage skoro da nijesu ni postojale dok su vjerske zajednice, kao jedine institucije s nekom tradicijom, odmah pale pod uticaj Partije. ⁷⁹ Intelektualaca je bilo tako malo da oni, ni teorijski nijesu mogli biti ozbiljna opasnost novim vlastima. Većina njih priklonila se partijskoj politici dok su oni koji to nijesu učinili, ekonomski izolovani i marginalizovani. Tako su jedini politički neprijatelji novih vlasti bili pripadnici *pete kolone* koji su eliminisani iz društvenog života već do kraja 1947. godine. Kontrolišući sve segmente javnog i privatnog života, uz snažan represivni aparat, Komunistička partija je uspostavila apsolutnu i nekontrolisanu vlast koja ima integralističko shvatanje politike. Ukida se svaki oblik pluralizma, guši svaki segment individualnosti a svaki pojedinac dobija obavezu poštovanja i potčinjavanja kolektivnim ciljevima. Vlast funkcioniše na principima apsolutne uvjerenosti u opravdanost i svrshodnost takve politike i njene konačne misije i cilja.

Apsolutna vlast za Komunističku partiju nije bila konačan cilj, već isključivo sredstvo, da na vrijednostima *crvene ideje Crne Gore*, gradi socijalističko društvo i socijalističkog čovjeka koji će prihvatiti sve vrijednosti sistema. U zvaničnoj terminologiji koristi se formulacija o stvaranju pojedinca koji razumije ideale socijalističkog društva i spreman je da usvaja nove vrijednosti zasnovane na toj tradiciji. Sakralizacijom ideja *crvene Crne Gore* i kasnije kroz proces izmišljanja i stvaranja mitova, tradicija, rituala i simbola, politički program Komunističke partije postaje zaokružena cjelina – ideologija ili politička religija. Ona u svim segmentima odgovara teorijskoj definiciji ideologije, da bude koherentan sistem uvjerenja koji ima sposobnost da ujedini veliki broj ljudi i pokrene ih na političko djelovanje. Ona se uklapa i u teorijski

⁷⁸ Karl Marks, Fridrih Engels, *Manifest Komunističke partije*, Zagreb, 1948, str. 38.

⁷⁹ Adnan Prekić, “The religious community and the Communist regime in the case of Montenegro, 1945–1955”, *Journal for the Study of Religions and Ideologies*, 15 (44), 2016, str. 111–136.

kontekst koji je definisao sociolog Karl Manhajm, koji je 1929. godine, ideologiju definisao kao: sistem mišljenja koji služi odbrani određenog društvenog poretka, koji uopšte uzevši, izražava interese njegove dominantne ili vladajuće grupe. Ideologija zasnovana na vrijednostima *crvene ideje Crne Gore*, ima sva obilježja političke religije, koja se u teorijskoj ravni formira u trenutku kada jedna politička elita sopstveni doživljaj društva pretvori u dogmu, sakralizuje sopstvenu organizaciju i njenog političkog lidera, nametne kult i kodeks obaveznih zapovijesti.

Formiranje ideologije, odnosno političke religije, je samo prva faza antropološke revolucije koja se sprovodi u Crnoj Gori nakon Drugog svjetskog rata i koja za konačan cilj ima formiranje socijalističkog društva i *novog socijalističkog čovjeka*, nosioca cijelog procesa. Naredna faza podrazumijevala je indoktrinaciju stanovništva, kako bi sakralizovane političke ideje *crvene Crne Gore*, postale prihvatljive svima. Metode indoktrinacije možemo definisati kao skup praksi koje propisuje, sprovodi i kontroliše Komunistička partija. Ta pravila se upotpunjavaju ritualnim i simboličkim aktivnostima koja, u konačnom, treba da dovedu do prihvatanja određenih vrijednosti. Ta praksa istovremeno je bila i jedna vrsta kolektivne pedagogije koja je, kroz svakodnevni ideološki rad, organizovala indoktrinaciju stanovništva i pojedincu približavala političke ideje i vrijednosti sistema.

Komunistička partija u Crnoj Gori preko svojih organa kontrolisala je sve segmente društvenog života pa su zbog toga i mehanizmi indoktrinacije bili dosta široki i sveobuhvatni. Nije postojao ni jedan segment društvenog aktivizma koji na određen način nije bio uključen u indoktrinaciju i afirmisanje zvaničnih ideoloških vrijednosti. Razumljivo, tijela Komunističke partije i organi koji su direktno vezani za njih bili su krovna institucija cijelog procesa. U samoj strukturi Komunističke partije postojali su specijalizovani organi zaduženi za indoktrinaciju. To su bile komisije Agitpropa i razna druga tijela sa zadatkom da popularišu osnovne političke ideje sistema. Sam način organizovanja i funkcionisanja političkih organa Komunističke partije takođe je bio u funkciji indoktrinacije članova Partije. Kroz različite

forme organizovanja: partijske sastanke, konferencije, savjetovanja, partijske škole, čitalačke grupe i sl., članovi partije i njeni simpatizeri, konstantno su bili izloženi različitim formama indoktrinacije. Partija je precizno razvila unutrašnje modele komunikacije među članovima. Svaki član ili simpatizer preko ovih organa bio je na neki način uključen u sistem indoktrinacije. Po sličnom modelu, indoktrinacija se vrši i u okviru masovnih organizacija koje nastaju kao potreba partijskih organa za dodatnim ideološkim radom među specifičnim društvenim kategorijama. Kako i u samom partijskom rukovodstvu navode, masovne organizacije trebale su da izvrše „političko, kulturno, zabavno i patriotsko vaspitanje naroda“. One predstavljaju stožer političke akcije i političkog djelovanja među stanovništvom ali i dobar način za uspostavljanje odnosa između masa i ideologije Komunističke partije. Kroz organizacione forme Narodnog fronta, Sindikata, Antifašističkog fronta žena, Saveza pionira ali i sport i druge oblike okupljanja simpatizera, Partija pokušava za svoju politiku da veže što veći broj građana. Institucionalni rad u masovnim organizacijama samo je jedan segment tih aktivnosti pošto se paralelno realizuju i druge aktivnosti koje imaju za cilj indoktrinaciju stanovništva. To su razne forme okupljanja stanovništva, mitinzi, skupovi, sportski sletovi i slično. Kroz ove forme rada pokušava se stvoriti slika o opšteprihvaćenosti političkih ideja Komunističke partije i opštem oduševljenju koje te ideje navodno izazivaju među stanovništvom.

Osim organa Komunističke partije i masovnih organizacija koje su blisko povezane s partijskim strukturama, mehanizmi indoktrinacije pronalaze se i u drugim segmentima društva. Ambicija Komunističke partije da kontroliše sve društvene procese omogućila je nadzor nad obrazovanjem, medijima i stvaralaštvom. U ovim sektorima izgrađeni su kapaciteti koji su stavljeni u funkciju indoktrinacije. Najvažnija karika bilo je obrazovanje koje je baštinilo tradiciju i političke ideje sistema i širilo ih među mladima. Kontrolisan i usmjeravan od strane Komunističke partije, obrazovni sistem omogućio je indoktrinaciju mladih. Preko nastavnih programa, udžbenika i prosvjetnih radnika, obrazovni sistem učio je mlade vrijednostima socijalističkog društva, revolu-

cionarnih tradicija i narodnooslobodilačke borbe, a konačan cilj obrazovne politike je uvjeravanje mladih da je socijalistički sistem, stvaran u Crnoj Gori, najbolji društveni okvir za njih. Na sličnim principima ali s drugom ciljnom grupom, mehanizmi indoktrinacije razvijaju se i kroz medije. Za Partiju, kao nosioca izvršne vlasti, angažovanost medija i njihova uloga u promociji socijalističkih društvenih vrijednosti bila je preduslov političke borbe. Mediji su ključna karika ideološkog rada, direktna veza između partijskih struktura i stanovništva. Otišlo se korak dalje pa su štampani mediji postali zvanična glasila partijskih organa. Izgrađen je specifičan sistem ideološke pedagogije za članove partije pošto je čitanje i analiza tekstova iz štampe bila obaveza svakog člana i simpatizera. Uvedena je obaveza čitanja štampe na partijskim sastancima čime ovaj mediji postaje sastavni segment ideološkog rada u samoj Partiji. Za Komunističku partiju najvažnija funkcija štampe je njena uloga u širenju ideologije, odnosno kako to komunisti nazivaju „njena vaspitno-društvena uloga“. To suštinski znači upoznavanje najširih društvenih struktura s idejama socijalizma, njihovo afirmisanje i u konačnom stvaranje atmosfere koja će omogućiti da te ideje postanu opšteprihvaćene. U partijskom diskursu, mediji imaju takozvanu vaspitnu funkciju usmjerenu ka formiranju *novog socijalističkog čovjeka*. U mrežu koja se bavi indoktrinacijom komunisti su uključili i svaki oblik stvaralaštva: književnost, historiografiju, slikarstvo i film. Svaka od ovih stvaralačkih djelatnosti usmjeravana je i kontrolisana od strane Partije i stavljena u funkciju indoktrinacije stanovništva u skladu sa zvaničnim političkim idejama sistema. Stvaraoci i umjetnici postaju *inženjeri ljudskih duša* sa zadatkom da prenose zvanične istine. Ne da ih kritikuju, da o njima promišljaju, već samo da ih pakuju u socijalistički omot, i u skladu sa zvaničnim ideološkim stavovima, približavaju stanovništvu. Funkcija kulture i umjetnosti svodi se na popularisanje socijalističkih društvenih odnosa. Stvaralaštvo umjesto slobodnog izraza postaje mehanizam za upoznavanje stanovništva s ideološkim vrijednostima Komunističke partije.

Uz prethodno sakralizovane političke ideje Komunističke partije i njihovo oblikovanje u formi političke religije odnosno ideologije, me-

hanizmi indoktrinacije bili su posljednji segment u stvaranju *novog socijalističkog čovjeka*. Već formirani politički stavovi, sada u formi ideologije, svakodnevno su afirmisani među stanovništvom čime je okončana posljednja faze ove svojevrsne antropološke revolucije. Kroz rad partijskih organa, masovnih organizacija, medija, obrazovanja i stvaralaštva nije postojala teoretska mogućnost da jedan pojedinac ostane izvan ideološkog uticaja Partije i njenih struktura. Svaki alternativni model komunikacije između pojedinca i neke političke ideje, grupe ili stava, bio je onemogućen. S druge strane, organizovana, kontrolisana i fokusirana indoktrinacija političkim idejama Komunističke partije u društvu koje se nije moglo pohvaliti izgrađenim političkim tradicijama, morala je ostaviti ozbiljnog traga. Teško je jasnim i preciznim podacima definisati obim sprovedene indoktrinacije stanovništva, međutim činjenica da u prvim decenijama komunističke vlasti u Crnoj Gori nije registrovana ni jedna organizacija, institucija, grupa ljudi ili pojedinačni istup koji bi se direktno suprotstavio nekoj političkoj ideji Komunističke partije. Naprotiv, teško je, skoro nemoguće, naći bilo kakav javni istup koji u svom sadržaju odbacuje i negira ispravnost političkih ideja Komunističke partije u Crnoj Gori, zbog čega se i bez jasnih i kvantitativnih podataka, s visokim stepenom sigurnosti može zaključiti da su političke ideje Komunističke partije u Crnoj Gori, u prvoj deceniji nakon rata, bile prihvaćene i da se većina stanovništva ponašala u skladu s njima.

• • •

Početna teza u razumijevanju uloge i funkcije *crvene ideje Crne Gore* u crnogorskom poslijeratnom društvu, je uvažavanje činjenice da je Komunistička partija nakon Drugog svjetskog rata, preuzela sve elemente vlasti. Po uzoru na iskustvo SSSR-a, preuzimanje vlasti je samo prva faza. Konačni cilj politike Komunističke partije bilo je formiranje socijalističkog društva i vrijednosnog sistema *crvene Crne Gore*. Međutim, isto tako bi bilo pogrešno tvrditi da je cijeli proces stvaranja socijalističkog društva i *novog socijalističkog čovjeka*, kao nosioca promjena,

bio moguć bez prihvatanja ovih vrijednosti od strane crnogorskih građana. Komunistička partija kontroliše sve segmente javnog i privatnog života, ali i pored toga, oni jasno ističu da ne žele da silom nameću svoju ideju. Vjeruju da će sveobuhvatnim procesom indoktrinacije stvoriti okolnosti u kojima će članovi zajednice samostalno razumjeti i prihvatiti vrijednosni sistem za koji se zalažu. U tom kontekstu, važno je osvrnuti se na dilemu: što to pokreće jednog prosječnog stanovnika socijalističke Crne Gore da odbaci sva dotadašnja uvjerenja, stavove i vrijednosti, i da počne da vjeruje u *crvenu ideju Crne Gore*? Odgovor na ovu dilemu pruža nam osvrt na ono što je konkretna ponuda sistema, jednom prosječnom stanovniku Crne Gore nakon Drugog svjetskog rata. Ta ponuda, u najkraćem bi mogla stati u obećanje komunističkih vlasti da će njihova politika stvoriti uslove za jedan novi, bolji i sretniji život. Po nekim autorima i sama ideja socijalizma, na prostor Balkana dolazi kao ideja o *modernosti*. Za razliku od Zapadne Evrope u kojoj se socijalistička ideologija nadovezuje na tradicije radničkog pokreta, na Balkanu je ideja socijalizma prezentovana kroz narativ o *modernizmu*. To je narativ o *imaginarnim promjenama* koje će omogućiti da jedna dominantno poljoprivredna zajednica, preskoči cijelu etapu u razvoju društvenih odnosa (kapitalizam) i odmah usvoji vrijednosti socijalizma, za koje se vjeruje da predstavljaju idealan model društvenih odnosa.⁸⁰

U kontekstu crnogorskog poslijeratnog društva, karakter tih promjena sadržan je u vrijednosnim stavovima koje u ovoj studiji nazivam *crvena ideja Crne Gore*. To su vrijednosni stavovi o stvaranju društva socijalne jednakosti, društva koje koristeći tradicije revolucionarnih promjena pokušava da za kratko vrijeme riješi sve vjekovne probleme Crne Gore. To su stavovi o stvaranju društva koje promovise žene i mlade, društva koje afirmise vjersku i nacionalnu toleranciju i svakom pojedincu garantuje pravo na rad. U predratnoj i poslijeratnoj atmosferi crnogorske svakodnevice, u kojoj ogromna većina stanovništva razmišlja isključivo o najosnovnijoj egzistenciji ta obećanja izgledaju

⁸⁰ Augusta Dimou, *Entangled Paths Toward Modernity: Contextualizing Socialism and Nationalism in the Balkans*, Central European University Press, 2009, str. 10, 11.

veoma privlačna. I upravo u toj privlačnosti i novoj nadi koju nudi komunizam nalazi se odgovor zašto su vrijednosti *crvene Crne Gore* bile prihvatljive običnom građaninu. Taj građanin ne razumije teorijske osnove socijalističke ideologije, nije mu jasan dijalektički materijalizam, samoupravljanje ili klasne teorije ali jako dobro razumije nadu koju mu nudi komunizam. Razumije da jedna politika nudi nadu o boljem životu i on je spreman na takav kompromis. Spreman je da formalno prihvati sve teorijske stavove i zakonitosti socijalističke ideologije iako ih možda ne podržava ili u potpunosti ne razumije. Pristaje na kompromis jer vjeruje da će ta politika donijeti bolji život za njega i njegovu porodicu. Postignuti rezultati u obnovi zemlje, stvaranje široke mreže obrazovnih institucija, razvoj kulture, urbanizacija i opšte podizanje kvaliteta života, stvorili su preduslove da najveći broj stanovnika socijalističke Crne Gore živi bolje nego što je ikada mogao i zamisliti. Važno je istaći da su se svi ovi procesi odvijali u jednom političkom sistemu koji je imao sva obilježja totalitarističke vlasti. Međutim, ta činjenica ne govori puno o karakteru tog sistema i njegovim političkim idejama, odnosno vrijednostima na kojima je počivao, ukoliko tezu o totalitarnom karakteru vlasti posmatramo izvan historijskog konteksta u kome se crnogorsko društvo nalazi nakon okončanja Drugog svjetskog rata. Socijalistička vlast u Crnoj Gori uspostavljena nakon Drugog svjetskog rata i njen vrijednosni sistem *crvene ideje Crne Gore*, nije prekinuo ni jedan proces društvene i kulturne emancipacije. Štoviše, taj vrijednosni sistem pokrenuo je civilizacijski razvoj Crne Gore i on je imao sva obilježja emancipacije i prosvjetiteljstva. Nikada u prošlosti, ali ni u periodu koji je uslijedio, crnogorsko društvo nije imalo tako značajne i mjerljive rezultate emancipacije svih segmenata društvenog razvoja, kao u periodu u kome je sistem vrijednosti bio utemeljen na tradicijama *crvene ideje Crne Gore*.

IZVORI I LITERATURA

ARHIVSKI IZVORI

- DRŽAVNI ARHIV CRNE GORE, odsjek za sređivanje i obradu arhivske građe novog perioda, Podgorica

FONDOVI

- POKRAJINSKI KOMITET KPJ ZA CRNU GORU (Fond CK SKCG).
Napomena: Ovaj fond vremenom mijenja ime pa ga DACG kasnije obrađuje pod nazivima: „KP Crne Gore“ i „SK Crne Gore“.
Broj kutije: 33, 34, 35, 36, 37, 40/3, 41, 44, 45, 46, 47, 48, 50, 53/1, 54, 55, 56, 57, 58, 58/1, 60, 61, 62, 63, 66, 68, 69, 71, 71/a, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 80/II, 83, 83/1, 85, 87, 89, 95, 96/2, 98, 101, 102/1, 103, 104/1, 105, 106, 107, 109, 110.
- FOND BLAŽA JOVANOVIĆA
Broj kutije: 4, 7, 8, 11, 14, 15, 19, 20, 21.

MONOGRAFSKE PUBLIKACIJE

- Andrijašević, Živko M., Rastoder, Šerbo, *Istorija Crne Gore*, Podgorica, 2006.
- Arent, Hana, *Izvori totalitarizma*, Beograd, 1998.
- Aron, Remon, *The nature of human society – Democracy and Totalitarianism*, London, 1965.
- Bakarić, Vladimir, *Zadaci Narodne fronte u vezi Petogodišnjeg plana*, Zagreb, 1948.
- Berđajev, Nikolaj, *Izvor i smisao Ruskog komunizma*, Beograd, 1989.
- Bojović, Jovan, *Napredni omladinski pokret u Crnoj Gori 1918–1941*, Cetinje, 1976.
- Bojović, Jovan R., *Zapisnici sjednica Vlade Narodne Republike Crne Gore 1945–1951*, Podgorica, 1994.

- Boym, Svetlana, *Common Places: Mythologies of Everyday Life in Russia*, Harvard University Press, 1994.
- Ivan, Berend, *Centralna i istočna Evropa*, Podgorica, 2001.
- Broz, Josip Tito, *Tito o omladini*, Beograd, 1974.
- Broz, Josip Tito, *Nacionalno pitanje i revolucija*, Sarajevo, 1982.
- Broz, Josip Tito, *Narodna fronta kao općenita politička organizacija*, Zagreb, 1948.
- Broz, Josip Tito, *Idejna usmjeravajuća i vaspitna uloga Komunističke partije*, Zagreb, 1949.
- Broz, Josip Tito, *Nedostaci u pravilnom razvoju naše socijalističke izgradnje*, Beograd, 1952.
- Broz, Josip, Kardelj, Edvard, Đilas, Milovan, Pijade, Moša, Žujović, Sreten, *Graditeljima omladinske pruge*, Beograd, 1947.
- Cheng, Yinghong, *Creating the New Man-From Enlightenment Ideals to Socialist Realities*, Honolulu, 2009.
- Davidović, Krasoje, *Put našeg sela u socijalizam i oportunistička politika partija informbiroa prema selu*, Beograd, 1950.
- Dimić, Ljubodrag, *Agitprop kultura*, Beograd, 1988.
- Dimou, Augusta, *Entangled Paths Toward Modernity: Contextualizing Socialism and Nationalism in the Balkans*, Central European University Press, 2009.
- Drljević, Sekula, *Politička misao*, Podgorica, 2007.
- Dentile, Emilio, *Religije politike*, Beograd 2009.
- Đilas, Milovan, *Članci 1941–1946*, Beograd, 1947.
- Đonović, Nikola, *Crna Gora pre i posle ujedinjenja*, Beograd, 1939.
- Đorđević, Jelena, *Političke svetkovine i rituali*, Beograd, 1997.
- Đurović, Mirčeta, *Trgovački kapital u Crnoj Gori*, Cetinje, 1958.
- Đurović, Mirčeta, *Crnogorske finansije 1860–1915*, Titograd, 1960.
- Fainsod, Merle, *How Russia is ruled*, Harvard University Press, 1953.
- Fire, Fransoa, *Prošlost jedne iluzije*, Beograd, 1996.
- Folić, Zvezdan, *Država i vjerske zajednice u Crnoj Gori 1945–1965*, Podgorica, 2007.
- Goati, Vladimir, *Ideologija i društvena stvarnost*, Beograd, 1979.
- Golubović, Veselin, *Osnove marksizma*, Zagreb, 1981.

- Hejvud, Endru, *Poliitičke ideologije*, Beograd, 2005.
- Janjušević, Golub, *Porodica vaspitač djece*, Beograd, 1951.
- Jovanović, Batrić, *Crna Gora u NOR-u i socijalističkoj revoluciji*, knj. 1, Beograd, 1960.
- Jovović, Vasilije, *Zapisi – Istorijski zapisi 1927–1987, Bibliografija*, Titograd, 1989.
- Žarko Kalezić, *Strukturne promjene na crnogorskom selu u XX vijeku*, Titograd, 1976.
- Kalinjin, M. I., *O komunističkom vaspitanju*, Beograd, 1946.
- Kardelj, Edvard, *Zemljoradničko zadrugarstvo u planskoj privredi*, Beograd, 1947.
- Kardelj, Edvard, *Omladini – govori i članci*, Beograd, 1948.
- Kardelj, Edvard, *Socijalistička demokratija u jugoslovenskoj praksi*, Beograd, 1954.
- Kastratović, Gojko P., *Crnogorska kinematografija i filmovi o Crnoj Gori*, Podgorica, 1999.
- Kolbanovski, V., *O komunističkom moralu*, Zagreb, 1947.
- Kovačević, Branislav, *Komunistička partija Crne Gore 1945–1953*, Titograd, 1986.
- Krleža, Miroslav, *Eseji VI*, Zagreb 1967.
- Lang, Peter, *Veterans, Victims, and Memory*, Chapter Title: Communism, Myth and Memory, Peter Lang, 2015.
- Lakić, Zoran, *Crnogorska antifašistička skupština narodnog oslobođenja 1944-1945 – zbirka dokumenata*, Titograd, 1975.
- Lakić, Zoran, *Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Crne Gore i Boke – zbirka dokumenata*, Titograd, 1963.
- Lakić, Zoran, *Narodna vlast u Crnoj Gori 1941–1945*, Cetinje, 1981.
- Lenjin, V. I., Staljin, J. V., *O oktobarskoj revoluciji*, Beograd, 1947.
- Lilly, Carol S., *Power and Persuasion: Ideology and Rhetoric in Communist Yugoslavia 1944–1953*, Colorado, 2001.
- Lim, Antonjin, Lim, Mira, *Najvažnija umetnost – Istočnoevropski film u dvadesetom veku*, Beograd, 2006.
- Luburić, Radoica, *Društvo Crne Gore u drugom svjetskom ratu*, Podgorica, 1995.

- Marks, K., Engels, F., *Manifest Komunističke partije*, Beograd, 1947.
- Marović, Branislav, *Društveno-ekonomski razvoj Crne Gore 1945–1953*, Titograd, 1987.
- Marović, Branislav, *Ekonomska istorija Crne Gore*, Podgorica, 2008.
- Marović, Branislav, *Stočarstvo Crne Gore 1860–1953*, Podgorica, 1998.
- Martinović, Dušan J., Martinović, Uroš, *Cetinje spomenici arhitekture*, Cetinje, 1980.
- Medenica, Spasoje, *Privredni razvitak Crne Gore 1918–1941*, Titograd, 1959.
- Miloš, Česlav, *Zarobljeni um*, Beograd, 2005.
- Papović, Dragutin, *Intelektualci i vlast u Crnoj Gori 1945–1990*, Podgorica, 2015.
- Patterson, Patrick Hyder, *Bought & Sold-Living and Losing the Good Life in Socialist Yugoslavia*, New York, 2011.
- Pavićević, Branko, Raspopović, Radoslav, *Crnogorski zakonici: pravni izvori politički akti od značaja za istoriju državnosti Crne Gore*, knj. 4, Podgorica, 1998.
- Pejović, Čedomir, *Komunistička partija Jugoslavije u Crnoj Gori 1919–1941*, Podgorica, 1999.
- Pejović, Đoko, *Prosvjetni i kulturni rad u Crnoj Gori 1918–1941*, Cetinje, 1982.
- Peri, Marvin, *Intelektualna istorija Evrope*, Beograd, 2000.
- Perica, Vjekoslav, *Balkanski idoli*, knj. 1, 2, Beograd, 2006.
- Petković, Radivoje, *Odnos ličnih i društvenih interesa u prelaznom periodu od kapitalizma ka komunizmu*, Beograd, 1952.
- Petranović, Branko, *Istorija Jugoslavije 1918–1978*, Beograd, 1981.
- Petranović, Branko, *Istorija Jugoslavije*, knj. 3, Beograd, 1988.
- Petranović, Branko, *Jugoslavija na razmeđu 1945–1950*, Podgorica, 1998.
- Petranović, Branko, *Politička i ekonomska osnova narodne vlasti u Jugoslaviji za vrijeme obnove*, Beograd, 1969.
- Petranović, Branko, Štrbac, Čedomir, *Istorija socijalističke Jugoslavije*, Beograd, 1977.
- Petranović, Branko, Zečević, Momčilo, *Agonija dvije Jugoslavije*, Beograd, 1991.

- Petranović, Branko, Zečević, Momčilo, *Jugoslavija 1918–1988*, Beograd 1988.
- Prekić, Adnan, *Islamska vjerska zajednica u Crnoj Gori*, Podgorica, 2011.
- Racković, Nikola, *Prilozi za leksikon crnogorske kulture*, Cetinje, 1987.
- Radović, Blagota, *Privredne prilike u Crnoj Gori*, Podgorica, 1929.
- Radusinović, Pavle, *Stanovništvo Crne Gore do 1945*, Beograd, 1978.
- Rastoder, Šerbo, *Političke stranke u Crnoj Gori 1918–1929*, Bar, 2000.
- Rastoder, Šerbo, *Životna pitanja Crne Gore 1918–1929*, knj. 1, Bar, 1995.
- Rozman, Gilbert, *A Mirror for Socialism*, Princeton University Press, 2014.
- Seliger, Martin, *Ideology and Politics*, London, 1976.
- Service, Robert, *Redefining Stalinism-of Totalitarian Movements and Political Religions*, London, 2003.
- Stanišić, Milija, *Tokovi revolucije u Crnoj Gori III*, Nikšić, 1988.
- Voegelin, Eric, *The political religions*, Missouri, 2000.
- Vrkatić, Lazar, *Pojam i biće srpske nacije*, Novi Sad, 2009.
- Vučić, Marija, *Od devojčice do zrele žene*, Beograd, 1958.
- Vujović, Dimitrije Dimo, *Crnogorski federalisti 1919–1929*, Titograd, 1981.
- Zihlerl, Boris, *Dijalektički i istorijski materijalizam*, Beograd, 1951.
- Zihlerl, Boris, *Članci i rasprave*, Beograd, 1948.
- Zinovjev, Aleksandar, *Polet naše mladosti*, Beograd 1985.

ZBIRKE DOKUMENATA I PROPISA

- *Almanah-Šematizam Zetske Banovine*, Sarajevo, 1931.
- *Istorija Svesavezne Komunističke Partije Boljševika*, Beograd, 1948.
- *Izvori za istoriju radničkog pokreta i revolucije u Crnoj Gori*, knj. 1, Titograd, 1971.
- *Materijali za društveni razvoj SFRJ 1847–1972*, Savezni zavod za statistiku, Beograd, 1973.
- *Nastavni plan i program za osnovne škole i peti razred osmogodišnje škole (prvi razred gimnazije) za školsku 1950/51*, Narodna knjiga, Cetinje, 1950.
- *O vaspitanju i obrazovanju – zbornik radova*, Beograd, 1946.
- *Pitanja partijske izgradnje – unutarpartijska izgradnja, Partijska škola CK KPH*, Zagreb, 1946.

- *Program i statut Crnogorske stranke*, Cetinje, 1925.
- *Razvoj socijalističke revolucije u Jugoslaviji-predavanja političke škole SKJ Josip Broz Tito – Kumrovec 1975/76*, Beograd, 1977.
- *Službeni list Narodne republike Crne Gore*, 1946–1955.
- *Službeni list FNRJ*, 1945–1955.
- *Statistički godišnjak NRCG 1955*, Titograd, 1955.
- *Školstvo u Crnoj Gori, Statistički godišnjak NRCG 1955*, Titograd, 1955
- *Ustav Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, 28. jun 1921*, Beograd, 1921.
- *Zbornik građe za istoriju radničkog pokreta*, T. 1, knj. 1, Titograd, 1958.
- *Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Crne Gore i Boke – zbirka dokumenata*, Titograd, 1963.

ČLANCI I RASPRAVE

- Andrijašević, Živko M., „Crnogorska vlast i ekonomski problemi Crne Gore 1878–1912“, *Glasnik Odeljenja društvenih nauka CANU*, br. 20, 2010.
- Blagojević, Obren, „Crnogorsko seljaštvo između dva svjetska rata“, *Istorijski zapisi*, br. 3–4, 1981.
- Bojović, Jovan R., „Formiranje Komunističke partije u Crnoj Gori“, *Istorijski zapisi*, br. 2–3, 1969.
- Brković, Savo K., „Ratni dnevnik“, *Istorijski zapisi*, br. 1–3, 1952.
- Brzezinski, Zbigniew, „The Nature of the Soviet System“, *Slavic Review*, Vol. 20, No. 3, 1961.
- Čolaković, Rodoljub, „Nekoliko napomena o sprovođenju rezolucije trećeg plenuma CK KPJ o zadacima u školstvu“, *Partijska izgradnja*, Beograd, avgust–septembar 1950.
- Doklešić, Špiro, „Orjenski bataljon“, *Istorijski zapisi*, I, br. 3–4, mart–april 1948.
- Đilas, Milovan, „Anatomija jednog morala“, *Nova misao*, br. 1, januar 1954.
- Fodor, Éva, „Smiling Women and Fighting Men: The Gender of the Communist Subject in State Socialist Hungary“, *Gender and Society*, Vol. 16, No. 2 (April 2002).
- Frobert, Ludovic, “Elie Halévy’s First Lectures on the History of European Socialism”, *Journal of the History of Ideas*, Volume 68, Number 2, April 2007.

- Hrabak, Bogumil, „Prošlost Pljevalja po dubrovačkim dokumentima do početka XVII stoljeća“, *Istorijski zapisi*, Cetinje, br. 1–2, 1955.
- Hrabak, Bogumil, „Selo u Crnoj Gori i Sandžaku prema komunistima i građanskim strankama 1920. godine“, *Istorijski zapisi*, br. 1, 1981.
- Jakšić, Dušan, „Prosvjeta u Zetskoj banovini“, *Almanah-Šematizam Zetske Banovine*, Sarajevo, 1931.
- Jukić, Marijana, „Socijalistički savez radnog naroda Hrvatske – najmasovnija društveno-politička organizacija u socijalističkoj Hrvatskoj“, *Arhivski vjesnik*, Zagreb, No. 57, prosinac 2014.
- Kazaz, Enver, „Književni kanon i ideološki rituali kao temelj nacionalnog pamćenja“, *Kultura sjećanja*, 1945, Zagreb, 2009.
- Marks, Karl, Engels, Fridrih, „Revolucija kao pokretačka snaga istorije“, *O vaspitanju i obrazovanju – zbornik radova*, Beograd, 1948.
- Merenik, Lidija, „Jugoslovenska umetnost i kulturna politika oko 1945. i njena sudbina pola veka kasnije na primeru Josipa Broza Tita“, *Kultura sjećanja*, 1945, Zagreb, 2009.
- Papović, Dragutin, „Utjecaj politike na crnogorski igrani filmu XX. stoljeću“, *Časopis za suvremenu povjest*, Zagreb, 46, br. 2, 2014.
- Prekić, Adnan, “The religious community and the Communist regime in the case of Montenegro, 1945–1955”, *Journal for the Study of Religions and Ideologies*, 15 (44), 2016.
- Strugar, Vlado, Raičević, Pero, „Razvitak narodno-oslobodilačke borbe u Crnoj Gori 1941–1945“, *Istorijski zapisi*, Cetinje, br. 1–2, 1955.
- Taylor, Richard, “A ‘Cinema for the Millions’: Soviet Socialist Realism and the Problem of Film Comedy”, *Journal of Contemporary History*, Vol. 18, No. 3, Jul 1983.
- Thomassen, Bjørn, “Notes towards an Anthropology of Political Revolutions”, *Comparative Studies in Society and History*, 54 (3), 2012.
- Vujović, Dimo, „Građanske političke stranke u Crnoj Gori u vrijeme formiranja KPJ“, *Istorijski zapisi*, br. 2–3, 1969.
- Vujović, Dimo, „Narodna radikalna stranka u Crnoj Gori od izbora u Ustavotvornu skupštinu do Zemaljske konferencije u decembru“, 1921. *Istorijski zapisi*, br. 3–4, 1973.
- Narodnooslobodilačka borba – dokumenti, *Istorijski zapisi*, I, 1–2, jan. – feb. 1948.

ŠTAMPA

- *Komunist*, list Centralnog komiteta KPJ, izdanja od 1949. do 1955. godine.
- *Narodna riječ*, organ nezavisne demokratske omladine, Cetinje, izdanja od 1919. do 1929. godine.
- *Naša žena*, list Antifašističkog fronta žena Crne Gore, izdanja od 1945. do 1955. godine.
- *Omladinski pokret*, list ujedinjenog saveza Antifašističke omladine Crne Gore, izdanja od 1944. do 1955. godine.
- *Partijski rad*, list CK KPCG, izdanja od 1949. do 1955. godine.
- *Pobjeda*, dnevni list, izdanja od 1944. do 1955. godine.
- *Stvaranje*, časopis za književnost i kulturu, izdanja od 1946. do 1955. godine.
- *Zadružno selo*, list poljoprivrednih proizvođača, izdanja od 1949. do 1955. godine.

OSTALI IZVORI

- Andrijašević, Živko, „Crnogorski dio Milovana Đilasa“, *Portal analitika*, 31. oktobar 2012, <http://www.portalanalitika.me/drustvo/tema/78726-crnogorski-dio-milovana-ilasa.html#CommentForm>
- Bukvari za osnovnu školu, izdanja korištena u periodu od 1944. godine do 1955. godine.
- Čitanke i radne sveske maternjeg jezika za osnovnu i srednju školu za period 1946–1955.
- Filmske novosti i dokumentarni filmovi o Crnoj Gori, Crnogorska kinoteka, period od 1948. do 1955. godine
- Fond Filmskih novosti i dokumentarnih emisija – Arhiv Radio Televizije Crne Gore, BT 319/11.
- Udžbenici istorije za osnovnu i srednju školu za period 1946–1955.

BIOGRAFIJA AUTORA

ADNAN PREKIĆ rođen je u Pljevljima 1979. godine. Osnovnu školu i gimnaziju završio je u Pljevljima. Na Filozofskom fakultetu u Nikšiću (Univerzitet Crne Gore) diplomirao je kao profesor istorije i geografije. Godine 2009. na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Beogradu magistrirao je s temom „Islamska vjerska zajednica u Crnoj Gori 1918–1941“. Doktorirao je 2017. na Filozofskom fakultetu u Nikšiću s tezom „Političke ideje i ideologija u Crnoj Gori 1945–1955“.

Od septembra 2009. godine radi na Odsjeku za istoriju Filozofskog fakulteta u Nikšiću. Osnovni predmet naučnog interesovanja je savremena istorija XX vijeka, a istraživački se bavio i odnosom države i vjerskih zajednica i kulturnim nasljeđem Crne Gore. Glavni je i odgovorni urednik naučnog časopisa *Montenegrin Journal for Social Sciences*.

Živi u Podgorici.

PREDGOVOR	5
------------------------	----------

Poglavlje I

CRNA GORA 1900–1955.	29
----------------------------------	-----------

Poglavlje II

MEHANIZMI INDOKTRINACIJE	109
---------------------------------------	------------

PARTIJSKI ORGANI	112
------------------------	-----

MASOVNE ORGANIZACIJE	136
----------------------------	-----

OBRAZOVANJE U FUNKCIJI	
------------------------	--

IZGRADNJE IDEOLOGIJE	181
----------------------------	-----

MEDIJI U FUNKCIJI IZGRADNJE IDEOLOGIJE	199
--	-----

IDEOLOGIJA I STVARALAŠTVO	216
---------------------------------	-----

Poglavlje III

POLITIČKE IDEJE CRVENE CRNE GORE	287
---	------------

IDEAL SOCIJALIZMA	308
-------------------------	-----

IDEAL REVOLUCIJE I NOB-A	320
--------------------------------	-----

IDEAL BRATSTVA I JEDINSTVA	345
----------------------------------	-----

IDEAL RADA	360
------------------	-----

IDEAL NOVIH DRUŠTVENIH SNAGA	372
------------------------------------	-----

Poglavlje IV

NOVI ČOVJEK CRVENE CRNE GORE	393
---	------------

IZVORI I LITERATURA	431
----------------------------------	------------

BIOGRAFIJA AUTORA.....	439
-------------------------------	------------

Adnan Prekić, „Crvena ideja Crne Gore“ / Biblioteka: Vrijeme / Izdavač: Matica crnogorska / Za izdavača: Dragan Radulović / Urednik: Ivan Ivanović / Grafičko oblikovanje: Suzana Pajović / Štampa: Grafo Bale, Podgorica / Tiraž: 500

CIP – Katalogizacija u publikaciji
Centralna narodna biblioteka Crne Gore, Cetinje

ISBN 978-9940-39-028-0

COBISS.CG-ID 16085508

